

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 8/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi.
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi.-6.
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi.
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्र णनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्न कर वत रि

भा० ३

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयः ।

संपादक :

पण्डित दलसुख म व

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति मंदिर

अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक —

दलमुख मालवणिया,

अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धन-
सुरिकृतटीका सह ४-००
- 2, 5, 15, 20. CATALOGUE OF SANSKRIT
AND PRAKRIT MANUSCRIPTS:
*Muni Shri Punyavijayaji's Collec-
tion.* Part I Rs. 50-00
Part II Rs. 40-00
Part III Rs. 30-00
Part IV Rs. 40-00
३. काव्यशिक्षा—विनयचंद्रसुरिकृत १०-००
४. योगशतक — आचार्य हरिभद्रकृत स्वो-
पज्ञवृत्ति तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय
सह ५-००
- ६, १६, २४. रत्नाकरावतारिका—रत्नप्रभ-
सुरिकृत भा० १, २, ३ ८-००, १०-००,
८-००
७. गीतगोविन्दकाव्यम् — महाकविश्री-
जयदेवविरचित, मानाङ्कटीका सह ८-००
८. नेमिरंगरत्नाकर छंद — कविलावण्य-
समयकृत ६-००
9. THE NĀṬYADARPAṆA OF RĀ-
MACANDRA & GUNACANDRA :
A Critical Study : *Dr. K. H.
Trivedi* 30-00
- १०, १४, २१. विशेषावश्यकभाष्य—स्वोपज्ञ-
वृत्ति सह प्रथमभाग १५-००
द्वितीयभाग २०-००, तृतीयभाग २१-००
11. AKALĀṆKA'S CRITICISM OF
DHARMAKĪRTI'S PHILOSOPHY
A Study : *Dr. Nagin Shah* 30-00
१२. रत्नाकरावतारिकाद्यष्टलोकशतार्थी-
वाचकश्रीमाणिक्यगणि ८-००
१३. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरि-
विरचित ३०-००
१७. कल्पलताविवेक - फलपपल्लवशेष —
अज्ञातकर्तृक ३२-००
१८. निघण्टुशेष - सवृत्ति — श्रीहेमचन्द्रसुरि
३०-००
19. YOGABINDU OF HARIBHADRA :
Text with English Translation,
Notes, Etc. 10-00
२२. शास्त्रवार्तासमुच्चय — श्री हरिभद्रसुरि-
कृत (हिन्दी अनुवाद सह) २०-००
२३. तिलकमञ्जरीसार — पद्मोपाल धनपाल
कृत १२-००

संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि

१. नेमिनाहचरित — आ. हरिभद्रसुरि-
(द्वितीय)कृत
२. अध्यात्मविन्दु-स्वोपज्ञवृत्ति सह —
उपाध्याय हर्षवर्धनकृत
३. न्यायमञ्जरीग्रन्थिभङ्ग — चक्रवरकृत
४. मदनरेखा-आख्यायिका — जिनभद्र-
सुरिकृत
५. विद्यानुशासन — आ० महिषेणसुरिकृत
६. भाष्यवार्तिकटीकाचिचरणपञ्जिका—
पं० अनिरुद्ध
7. YOGADRṢṬISAMUCCAYA OF
HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
8. ŚĀSTRĀVĀRTĀSAMUCCAYA OF
Āc. HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
9. SOME ASPECTS OF RELIGION AND
PHILOSOPHY OF INDIA
10. DICTIONARY OF PRAKRIT PROPER
NAMES
11. SOME MISCELLANEOUS JAIN WORKS
ON LOGIC AND METAPHYSICS
12. JAINA ONTOLOGY

PREFACE

We have great pleasure in publishing the third and final part of Ratnākarāvatārikā. At the end of this part various indices are added. The introduction written in Gujarati by the editor deals with the Jaina logic and gives an account of the life and works of the authors—viz. Āc. Vāḍidevasūri, Āc. Ratnaprabha, Āc. Rājaśekhara and Muni Jñānācandra. We hope that this work will be very useful in enhancing the understanding of Jaina logic in particular and Indian logic in general.

I am grateful to Pt. Becharadasji Doshi for completing the printing of this work during my absence, to Pt. Ambalal P. Shah for correcting proofs, to Pt. Rupendrakumara for preparing indices. Munirāj Shri Malaya-vijayaji deserves our hearty thanks for translating Ratnākarāvatārikā into Gujarati.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9.
5-9-69.

Dalsukh Malvania
Director.

પ્રસ્તાવના

જૈન પ્રમાણવિદ્યા

પ્રમાણ—

પ્રમાણોનો જૈન દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર વિચાર જૈન આગમમાં નથી પરંતુ પરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણવિચારનો ઉલ્લેખ તેમાં મળે છે. જૈ આગમેમાં તો જૈનદૃષ્ટિએ પાંચ જ્ઞાનનો સ્વસંમત વિચાર વ્યવસ્થિતરીતે પ્રજ્ઞાપનામાં અને ત્યાર પછી નન્દીસૂત્રમાં મળે છે. જૈન કર્મશાસ્ત્ર અને જૈનસંમત જ્ઞાનવિચાર એ બંને સંકળાયેલ છે પરંતુ જૈન-કર્મશાસ્ત્રનો સંબંધ પ્રમાણ સાથે નથી. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જૈનોએ પોતાના દર્શનમાં પ્રમાણનો નહીં પણ જ્ઞાનનો વિચાર પોતાની રીતે પ્રથમ કર્યો છે અને તે એ કે જ્ઞાન સમ્યક્ અને મિથ્યા હોય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે કે કર્મશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમના ચોથા ગુણસ્થાનકે અગર તેથી ઉપરની ભૂમિએ જે જીવ હોય તે સમ્યક્દૃષ્ટિ છે અને તેનું જ્ઞાન સમ્યક્ છે. તે સિવાયના જીવોના જ્ઞાનને સમ્યક્ કહેવામાં આવતું નથી તે મિથ્યા અથવા સમ્યક્-મિથ્યા એટલે કે મિશ્ર હોય છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્વાર્થસૂત્રમાં સર્વપ્રથમ ઘોષણા કરી કે જૈનસંમત જે પાંચ સમ્યક્જ્ઞાન છે તે જ પ્રમાણ સમજવાં. આમ ઇતરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણનિરૂપણનો મેળ જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનનિરૂપણ સાથે છે એમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું. આથી એ સિદ્ધ થયું કે જે જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ હોય. અજ્ઞાન એટલે કે જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે પ્રમાણ ન હોય. વળી, આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ એ પણ કહ્યું કે એ પાંચ જ્ઞાન બે પ્રમાણમાં વિભક્ત છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. અન્ય દર્શનોમાં તે કાળે પ્રમાણ સંખ્યા એકથી માંડીને છ અને તેથી પણ અધિક મનાતી હતી. તેની સામે માત્ર બે જ પ્રમાણ માનવાનું આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનું જે સૂચન હતું તે પ્રમાણવિદ્યાના જૈન વિવેચકોએ માન્ય રાખ્યું છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન—આ પાંચ જ્ઞાનો છે. તેમાંનાં પ્રથમ બે આત્મા ઉપરાંત ઇન્દ્રિયાદિ અન્યની અપેક્ષા રાખે છે તેથી તે પરોક્ષ છે અને અવધિ આદિ ત્રણ માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોઈ પ્રત્યક્ષ છે. આવો વિભાગ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કર્યો છે. આમાં ઇતરદર્શનિકોને અનુસરીને આચાર્ય જિનભદ્રે સંશોધન સૂચવ્યું કે ઇન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ પરંતુ તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ન માનતાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ. આ જિનભદ્રનું આ સૂચન આ. અક્લંક આદિ સૌ દર્શનિકોએ પ્રમાણવિભાગમાં સ્વીકાર્યું છે અને તે સર્વમાન્ય બન્યું છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ મતિજ્ઞાનના જે પચાસ નોંધ્યા હતા તે વસ્તુતઃ શબ્દભેદો નથી પણ તેમાં અર્થભેદ પણ છે એમ વ્યાખ્યા કરીને આચાર્ય અક્લંકે અન્ય જૈનેતર

દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુવ્યવસ્થાને નજર સમક્ષ રાખીને પરોક્ષ પ્રમાણુના ભેદોમાં સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાનનો પણ સમાવેશ કરી દીધો અને જૈનસંમત પ્રમાણુવ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી—

પ્રત્યક્ષ— ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (સાંઘ્યવહારિક), અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (પારમાર્થિક)

પરોક્ષ— સ્મૃતિ
પ્રત્યભિજ્ઞાન
તર્ક
અનુમાન
આગમ

અક્ષરકે કરેલી આ વ્યવસ્થા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પ્રસ્તુત પ્રમાણુનયતત્વાલોકમાં આ. માણિક્યનંદીના પરીક્ષામુખને અનુસરીને સ્વીકારી લીધી છે.

વાદી દેવસૂરિ પૂર્વે પણ શ્વેતામ્બર જૈનોમાં ન્યાયવતારવાર્તિક અને તેની વૃત્તિ તથા પ્રમાણુક્ષમ જેવા ગ્રન્થો લખાયા હતા. જેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ—એમ ત્રણ પ્રમાણુ મનાયાં હતાં. પરંતુ આચાર્ય વાદી દેવે તેનું અનુસરણ નથી કર્યું પરંતુ દિગંબર આચાર્ય અક્ષરકે કરેલી વ્યવસ્થા માન્ય રાખી છે. તે સૂચવે છે કે આ બાબતમાં શ્વેતામ્બર-દિગંબરના ભેદની વાત આગળ ધરવામાં નથી આવી પણ જે ઉચિત હતું તેનો સ્વીકાર થયો છે.

પ્રમાણુના ભેદો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ છે એવી જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તે ઇતર દાર્શનિકો દ્વારા પ્રમાણુભેદની વ્યવસ્થામાં સંશોધન છે તે કહેવાની જરૂર નથી અને વિચારપૂત હોઈ અન્યને સ્વીકાર્યું પણ બને તેવી છે. પરોક્ષના ભેદોમાં સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તર્ક એ ત્રણેને પૃથક્ પ્રમાણુ શા માટે માનવાં જોઈએ તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં છે જ. એથી અહીં તે વિષે લખવાની જરૂર નથી. સ્મૃતિ અને તર્કને પૃથક્ પ્રમાણુ માત્ર જૈનન્યાયમાં જ માનવામાં આવ્યાં છે જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રમાણુ માનવામાં માત્ર બૌદ્ધોને જ વાંધો છે અને તેનું કારણ એ છે કે બૌદ્ધોને મતે બધું જ ક્ષણિક હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી. તેમનું કહેવું છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાન એ બ્રાન્તજ્ઞાન છે. જ્યારે બીજા બધા દાર્શનિકો વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક જ ન માનતા હોઈ તેમને મતે અબ્રાન્ત પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવી શકે છે. તે પ્રત્યક્ષ છે કે પૃથક્ પ્રમાણુ છે તેમાં મતભેદ છે પરંતુ તેના પ્રમાણુમાં તો બૌદ્ધ સિવાયના કોઈને વાંધો નથી.

જ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે કે પરોક્ષ એમાં દાર્શનિકોમાં વિવાદ છે. વળી, જ્ઞાનનું જ્ઞાન સ્વથી જ છે કે પરથી—એમાં પણ વિવાદ છે. આ બાબતમાં જૈનદાર્શનિકોએ બૌદ્ધોનું અનુસરણ કરીને જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માન્યું છે. અને સ્વસંવેદનને પ્રત્યક્ષ પણ માન્યું છે. અને એ સિદ્ધ કરવામાં અનુભવ ઉપરાંત તર્કની પણ સહાય લીધી છે.

જૈનો આત્મા અને આત્મબાહ્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનતા હોઈ તેમને મતે જ્ઞાન જેમ સ્વપ્રકાશક છે તેમ પરપ્રકાશક પણ છે આથી યોગાચાર બૌદ્ધોની જેમ જૈનો જ્ઞાનદ્વારા

પરપ્રકાશને બ્રાન્ત માનતા નથી અથવા તો એમ પણ માનતા નથી કે જ્ઞાન જ સ્વયં બાહ્યરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. વળી, અદ્રેત વેદાંતીની જેમ ભેદજ્ઞાનને ભ્રમ પણ માનતા નથી કારણ આત્મા અને બાહ્ય વસ્તુનો ભેદ જૈનોને માન્ય છે. તે જ રીતે જૈન મતે માધ્યમિકોની જેમ બધું શૂન્ય પણ નથી, બધું જ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે એમ પણ નથી. એટલે કે જૈનો જડ-ચેતનનું સ્વાતંત્ર્ય પણ માને છે. તેથી તે બંને સ્વતંત્રરૂપે પણ જ્ઞાત થઈ શકે છે.

પ્રમાણનું લક્ષણ શું માનવું તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રાચીન ન્યાયસૂત્ર વગેરેમાં પ્રમાણ-સામાન્યનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેના ટીકાગ્રંથોમાં તે મળે છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રમાણનું લક્ષણ કરતી વખતે તે વ્યવસાયાત્મક હોવું જરૂરી છે-તેમ જણાવ્યું છે. આ વ્યવસાય શબ્દમાંથી જ તે અબ્રાન્ત નિર્ણય હોવો જોઈએ એ દ્વિત કરવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ સિવાયના બધા દાર્શનિકોએ અબ્રાન્ત નિર્ણય ઉપર ભાર મૂક્યો છે, પછી લડે તે તે લક્ષણોમાં શબ્દો જુદા હોય. બૌદ્ધોએ પ્રમાણસામાન્ય લક્ષણમાં નિર્ણયને મહત્ત્વ નથી આપ્યું પણ અવિસંવાદને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમને મતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક નથી પણ વ્યવસાયજનક છે. સામાન્ય રીતે પ્રમાણવિધામાં બૌદ્ધોને અનુસરનાર જૈનોએ અહીં પણ મતભેદ જાહેર કર્યો છે અને અન્ય દાર્શનિક સંમત પ્રમાણની નિર્ણયિકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વિપર્યય કે ભ્રમ કોને માનવો એટલે કે કયું જ્ઞાન મિથ્યા છે તેની ચર્ચા દાર્શનિકોએ કરી છે, તેનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ અહીં જરૂરી છે. દાર્શનિકોએ પોતપોતાની તત્ત્વસ્વરૂપની વિચારણાને અનુસરીને જ ભ્રમવિવેચના કરી છે-એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. વિજ્ઞાનાદૈત વાદી બૌદ્ધો વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કોઈ તત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી તો તેમને મતે તત્ત્વ=વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ છે જ નહિ. તેથી તેમણે કહ્યું કે તે સ્વયંપ્રકાશી વિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવથી શૂન્ય છે છતાં તેને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક માનવું એ એક ભ્રમ છે અને બાહ્ય કશું નથી છતાં અન્ત-સ્તત્ત્વ=વિજ્ઞાનમાં બાહ્યનો આરોપ કરવો એ પણ ભ્રમ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં માત્ર શુક્તિમાં રજતનું જ્ઞાન એ જ બ્રાન્તિ નથી પણ બધા જ સવિષય પ્રત્યયો-જ્ઞાનો બ્રાન્ત જ છે. સ્વયં જ્ઞાન જ બાહ્યરૂપે આરોપિત થતું હોય તેને આત્મખ્યાતિ એટલે કે સ્વયં વિજ્ઞાનની જ ખ્યાતિ એટલે ભાન માનવું જોઈએ, તેને એકમાં બીજાનો પ્રત્યય માની અન્યથાખ્યાતિ કહી શકાય નહિ. આની વિરુદ્ધ બ્રહ્મવાદીઓની અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે. એટલે કે બાહ્ય પ્રપંચ અવિદ્યાનો વિલાસ છે અને તે અવિદ્યા બ્રહ્મથી ભિન્ન કે અભિન્નરૂપે કહી શકાતી નથી માટે બાહ્યનું જ્ઞાન એ અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેથી અન્ય તે મિથ્યા છે, તેથી બાહ્યનું જે કંઈ જ્ઞાન છે તે મિથ્યા છે.

મીમાંસકને મતે અવિદ્યામાનનો તો પ્રતિભાસ અને જ નહિ. તેથી વિજ્ઞાન બાહ્યખ્યન-શૂન્ય માની શકાય નહિ. બૌદ્ધોએ જેમ જ્ઞાનને બાહ્યાવખ્યન રહિત માન્યું છે એમ તો મીમાંસક સ્વીકારી શકે તેમ હતું નહિ કારણ તેમને મતે બાહ્ય વસ્તુની સંતા તો છે જ. અર્થ બે પ્રકારનો છે-લૌકિક અને અલૌકિક. રજતમાં રજતનું જ્ઞાન એ લૌકિક અર્થનું જ્ઞાન છે, કારણ, લૌકિક અર્થ વ્યવહારમાં સમર્થ છે પણ અલૌકિક અર્થનું ભાન શ્રાવ્ય છે

ત્યારે તે અર્થ વ્યવહારમાં સમર્થ નથી. તેથી તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ ખરી રીતે તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિ છે, જેથી આપણો વ્યવહાર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એટલે અલૌકિક એવા રજતનું જ્ઞાન તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ વસ્તુતઃ તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિરૂપ છે. સાંખ્યોનો પણ આને મળતો મત છે. તેમને મતે કોઈ પણ વસ્તુનો ક્યાંઈ અભાવ છે જ નહિ. તેથી વિપરીતખ્યાતિ અથવા ભ્રમને તેઓ પ્રસિદ્ધ અર્થની જ ખ્યાતિ અથવા સત્ખ્યાતિ જ માને છે. વ્યક્ત અર્થ અવ્યક્ત થઈ જવાથી વ્યવહારોપયોગી બનતો નથી, તેથી કાંઈ તે અસત્ કહી શકાય નહિ.

મીમાંસક પ્રભાકરે વળી જુદો જ ખુલાસો કર્યો છે. તેનું કહેવું છે કે જો પ્રમાણુ સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ પરાધીન ન હોય તો બધા જ જ્ઞાનોને પ્રમાણુ જ માનવાં જોઈએ. મિથ્યા જ્ઞાનની સિદ્ધિ તો કોઈ બાધક આવે ત્યારે થાય અને બાધકનિશ્ચયાધીન જો પ્રમાણુની સિદ્ધિ હોય તો પ્રામાણ્યને સ્વતઃ માની શકાય નહિ અને પ્રમાણુ તો મીમાંસકમતે સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. માટે જો ભ્રમનો કે મિથ્યા જ્ઞાનનો એવો અર્થ કરવામાં આવે કે અતતમાં તત્ જ્ઞાન તો તો અસત્નો પ્રતિભાસ માનવાં પડે. અને અસત્નો પ્રતિભાસ તો સંભવે નહિ. તેમ માનવામાં તો શૂન્યવાદનો આશ્રય લેવો પડે-માટે જેને મિથ્યાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે ખરી રીતે વિવેકખ્યાતિ છે—એટલે કે એ જ્ઞાનનો જે વિવેક થવો જોઈએ તે થયો નથી—એ જ્ઞાનને એક માની લેવામાં આવ્યાં છે. જોઈ છે શુકિતકા પણ સ્મરણ થયું રજતનું. તેથી શુકિતકાને રજત માની લીધું. આમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ જેવા એ જ્ઞાનોનો વિવેક નથી રહ્યો માટે તે મિથ્યા છે.

આ બધા મતોની વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિકોનો મત છે જે અન્યથાખ્યાતિ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રસ્તુતમાં જૈનોને પણ તે માન્ય છે. એક સ્વરૂપ, દેશ, કાળ આદિમાં રહેલ વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપ આદિમાં જાણવી તે અન્યથાખ્યાતિ છે, આને જ વિપરીતખ્યાતિ કે વિપર્યય કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારના વિપર્યયથી અને સંશય તથા અનધ્યવસાયથી ભિન્ન જે જ્ઞાન હોય તે સમ્યગ્ જ્ઞાન કે પ્રમાણુ કહેવાય—આવી સમ્યગ્ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જૈન દાર્શનિકોએ કરી છે. અને તેની પૂર્વકાળની વ્યાખ્યા સાથે સંગતિ એ છે કે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેનો અભેદ કરી દેવો તે મિથ્યાજ્ઞાન—આવી આગમિક વ્યાખ્યા હતી, તેમાં જે, જે રૂપે નથી તેને તે રૂપે જાણવું તે મિથ્યાજ્ઞાન=અપ્રમાણુ અને જે, જે રૂપે હોય તેને તે રૂપે જાણવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન=પ્રમાણુ છે—એમ દાર્શનિકોએ જણાવ્યું.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ વિશદ હોય તેમાં સૌ એકમત છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો નિર્વિકલ્પક જ હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ બૌદ્ધોનો છે, નૈયાયિકાદિ અન્યને મતે તે નિર્વિકલ્પક તેમજ સવિકલ્પક છે. પ્રસ્તુતમાં જૈનોને મતે નિર્વિકલ્પ તે પ્રમાણુ હોઈ જ ન શકે, કારણ તે અનધ્યવસાયરૂપ બની જાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ સવિકલ્પક જ હોવું જોઈએ.

બૌદ્ધોએ જે જ્ઞાનોમાં શબ્દસંસ્પર્શ હોય કે શબ્દસંસ્પર્શની યોગ્યતા હોય તે બધાં જ જ્ઞાનોને કલ્પનાયુક્ત માની પ્રત્યક્ષ કોટીમાંથી બાકાત રાખ્યાં છે. તેમને મત તો

કરૂપનાપોદ જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારની કરૂપનાથી શૂન્ય માત્ર વિશદ એવું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કોટિમાં સમાવિષ્ટ છે.

લિંગથી પરોક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવું તે અનુમાન છે એવી સામાન્ય વ્યાખ્યા સર્વસંમત છે. પરંતુ લિંગ કોને કહેવું, કયા લિંગનો હેતુ તરીકે ઉપયોગ કરી પરોક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવું તેમાં, અને એવા હેતુ કે લિંગના કેટલા પ્રકાર માનવા તેમાં વિવાદ છે. પક્ષસત્વ આદિ ત્રણ લક્ષણો જૌદ્વોએ માન્યાં ત્યારે તેમણે નૈયાયિકાદિ સંમત પાંચ લક્ષણોનું તો નિરાકરણ કર્યું જ હતું એટલે જૈનોની સમક્ષ એ ત્રિલક્ષણ હેતુ માનવા ન માનવાનો પ્રશ્ન હતો. જૈન દર્શનિકોએ તેમાં એવું સૂચન કર્યું કે ત્રિલક્ષણને જદલે હેતુનું એક જ લક્ષણ માનવું જરૂરી છે અને તે અન્યથાનુપપત્તિ એટલે કે અવિનાભાવ છે.

અવિનાભાવનિયામક સંજ્ઞા તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ એ જ હોઈ શકે એવી સ્થાપના જૌદ્વોએ અન્યનું ખંડન કરીને કરી હતી. અને તેને જ આધારે હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એવા એ બેદો માન્યા હતા. અનુપલબ્ધિ નામનો ત્રીજો પ્રકાર પણ જૌદ્વોએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે પણ તેનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં જ કરવો એમ પણ તેમણે સૂચવ્યું છે. પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં જૌદ્વોનું અનુસરણ નથી કર્યું અને નૈયાયિકોની જેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સંજ્ઞાધનો નિયમ કરી શકાય નહિ. અવિનાભાવની ઉપપત્તિ સાહચર્યમાં સંભવે પછી ભલે સહચરોનો સ્વભાવ બિન્ન પણ હોય એટલે કે તેમનું તાદાત્મ્ય ન પણ હોય. વળી, પૂર્વાપરભાવ ધરાવનાર એ વસ્તુમાં સદૈવ કાર્યકારણભાવરૂપ સંજ્ઞાધનો આગ્રહ રાખવો પણ ઉચિત નથી. જૈનોની આવી માન્યતાને કારણે હેતુના બેદો જૌદ્વોથી જુદા પડે છે. વળી, ખાસ વાત તો એ છે કે જૌદ્વોએ સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર ન કરતાં તેની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે તેનો સ્વભાવહેતુમાં અન્તર્ભાવ થાય પરંતુ જૈનોએ નૈયાયિકાદિને અનુસરીને સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા આદિ કેટલા અવયવ માનવા તેમાં જૌદ્વો અને અન્ય દર્શનિકોમાં વિવાદ છે. પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં આગ્રહ રાખ્યો નથી. પ્રતિપાદ્યની અપેક્ષાએ અનુમાનના અવયવો એકથી માંડીને જેટલા આવશ્યક હોય તેટલાનો પ્રયોગ કરવો એવી માન્યતા જૈન ધરાવે છે.

આગમ નિર્દોષ પુરુષપ્રણીત છે એ માન્યતા જૌદ્વોની જેમ જૈનોને પણ સ્વીકૃત છે. નૈયાયિક-વૈશેષિકની જેમ આગમ નિત્ય ઈશ્વરપ્રણીત છે કે મીમાંસકની જેમ તે અપૌરુષેય છે એવી માન્યતા જૈનોને માન્ય નથી.

નય—

જૈન આગમમાં અને તેની જે પ્રાચીન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી તેમાં પાંચ જ્ઞાન જેમને ઉમાસ્વાતિએ પ્રમાણ કહ્યાં તે ઉપરાંત નયવિચાર પણ છે. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તત્ત્વને બાણવાના જે અનેક ઉપાયો વર્ણવ્યા છે તેમાં પ્રમાણની સાથે નયનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી જૈન દર્શનિકોએ જ્યારે પ્રમાણની વિચારણા શરૂ કરી ત્યારે

તેની સાથે નયવિચારણા પણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પ્રાચીન ભગવતી જેવા આગમોમાં દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક જેવા નયોનો ઉલ્લેખ છે. પણ પછી સાત નયોની માન્યતા સ્થિર થઈ અને તે સાતને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકના ભેદો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. તે જ પરંપરા જૈન દાર્શનિકોએ પણ માન્ય રાખી છે અને તેને અનુસરીને નયોની વ્યાખ્યા કરી છે.

તત્ત્વનું નિરૂપણ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે, તો તે તે પ્રકાર તે નય છે—આવી સામાન્ય વ્યાખ્યા નયની છે. સારાંશ કે વસ્તુનિરૂપણના જે અનેક માર્ગો છે અથવા તો દૃષ્ટિઓ છે તે નયો છે. આવા નયોનું વર્ગીકરણ કરીને સાત નયો સ્વીકારવામાં આવ્યા અને તેને પણ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપે અથવા તે અર્થનય અને શબ્દનય રૂપે વહેંચી દેવામાં આવ્યા. તે તે કાળે પ્રચલિત વિવિધ દાર્શનિક માન્યતાઓનો સંબંધ પણ આ નયો સાથે જોડવામાં આવ્યો અને નયોના મુનય-દુર્નય એવા ભેદો પણ થયા. અન્ય મત કે દૃષ્ટિ કે વસ્તુને જોવાના કે નિરૂપણના પ્રકાર પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોય તો મુનય અને જે તેનું નિરાકરણ કરી સ્વમતનો જ આગ્રહ હોય તો દુર્નય—આવી પણ વ્યવસ્થા કાળક્રમે જૈન દાર્શનિકોએ કરી. તે જ વ્યવસ્થા પ્રસ્તુત પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકમાં પણ સ્વીકૃત છે.

પ્રમાણુ અને નયનો પરસ્પર શો સંબંધ છે એની પણ ચર્ચા થઈ અને નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુને અખંડરૂપ કે સર્વાંશે જાણવાનો ઉપાય તે પ્રમાણુ અને તેના એક-એક અંશનું નિરૂપણ કરનાર ને નય. નય તે પ્રમાણુનો અંશ છે તેથી તેને પ્રમાણુ ન કહેવાય તેમ અપ્રમાણુ પણ ન કહેવાય, પરંતુ પ્રમાણુનો અંશ કહેવાય એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. એટલે કે સકલગ્રાહી પ્રમાણુ છે તો વિકલગ્રાહી નય છે—આમ પ્રમાણુ અને નયનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે. વળી, નય એ પણ અધિગમનું—વસ્તુને જાણવાનું સાધન છે જેમ જ્ઞાન, તો પછી તેનો કમા જ્ઞાન સાથે સંબંધ માનવો?—આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ નિશ્ચિત થયું છે કે શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાત વિષયના એકાંશનું ગ્રહણ નય કરે છે અને તેનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રમાણુ અને નયની જેમ અન્ય પણ અધિગમના ઉપાયો નિક્ષેપ વગેરે પણ આગમ ની વ્યાખ્યાઓમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ પ્રમાણુવિદ્યાના ગ્રન્થોમાં એ બધામાંથી માત્ર નિક્ષેપ નિરૂપણ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે. બાકીના ઉપાયો ઉપેક્ષિત થયા છે. પ્રસ્તુતમાં તો એ નિક્ષેપની પણ ઉપેક્ષા જ થઈ છે.

પ્રમાણુનો વિષય—

આગમયુગના જૈનદર્શનમાં તત્ત્વોની ગણતરી કરવામાં આવી છે ક્વચિત્ તેના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન છે; ચર્ચા નથી. પણ જૈન દાર્શનિકોએ તત્ત્વની ગણતરી ઉપર નહીં પણ તેના સ્વરૂપની ચર્ચા ઉપર ભાર મૂક્યો છે, કારણ, જે કાળે તેમણે દર્શનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તત્ત્વના સ્વરૂપની ચર્ચા મુખ્ય બની ગઈ હતી.

તત્ત્વના જડ અને ચેતન એમ બે ભેદો છે કે એક જ; અને એક જ હોય તો તે જડ કે ચેતન; વળી, તે નિત્ય છે કે અનિત્ય છે, કે પરિણામી નિત્ય છે; તત્ત્વ અને તેના ગુણ

ધર્મોત્તિ શા સંબંધ છે; તત્ત્વ જો સ્કંધરૂપે હોય તો તેના અવયવોથી તેને ભિન્ન માનવું કે અભિન્ન; વળી તત્ત્વ વચનગોચર છે કે વચનાતીત આવા અનેક પ્રશ્નો તત્ત્વવચર્યાના મુખ્ય વિષયો હતા. અને દાર્શનિકોમાં આ બાબતમાં અનેક મત પ્રવર્તતા હતા. તેમાં જૈન દાર્શનિકોએ આગમગત તત્ત્વવિચારણાને ભૂમિકારૂપે સ્વીકારીને અનેકાંતવાદની સ્થાપના કરી, અને સપ્તભંગીના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તત્ત્વમાં તથાકથિત એ વિરોધી ધર્મો પણ સંભવી શકે છે એમ પ્રરૂપણા કરી. આથી તેઓએ તત્ત્વને અસ્તિ-નાસ્તિ, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય, ભિન્ન-અભિન્ન, વાચ્ય-અવાચ્ય એમ એ વિરોધી ધર્મની ભૂમિકારૂપે સ્વીકાર્યું છે અને એમ કરી સાંખ્યસંમત એકાંત ભાવરૂપ અને શૂન્યવાદી સંમત અભાવસ્વરૂપનો વિરોધ કરી તેને ભાવાભાવ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું. વેદાંતસંમત બ્રહ્માદૈત, યોગાચારસંમત જ્ઞાનાદૈત કે ચિત્રાદૈત, માધ્યમિકસંમત શૂન્યાદૈત, વૈયાકરણસંમત શબ્દાદૈત-આદિ અદૈત-વાદોનો વિરોધ કર્યો અને તત્ત્વ તો એક અને અનેકરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. વળી, વસ્તુ-તત્ત્વને અદૈત વેદાંતમાં એકાંત અનિત્ય, તો અમુક વસ્તુને એકાંત નિત્ય અને અમુકને એકાંત અનિત્ય એમ નૈયાયિક-વૈશેષિકો દ્વારા મનાયું હતું. તેના પણ વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને નિત્ય અને અનિત્ય માનવામાં આવ્યું. વળી, યોગાચાર બૌદ્ધોએ માન્યું હતું કે વસ્તુ તો વચનાગોચર છે અને ભર્તૃહરિએ પ્રતિપાદિત કર્યું હતું કે તે સર્વથા વાચ્ય જ છે. તેનો વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને વાચ્ય અને અવાચ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. આમ અનેક વિરોધી ધર્મોની ભૂમિકારૂપે વસ્તુતત્ત્વ છે એમ અનેકાંતવાદની સ્થાપના દ્વારા જૈન દાર્શનિકોએ સિદ્ધ કર્યું, તેમની આ સ્થાપનામાં સાંખ્ય અને મીમાંસકોએ પણ તેમને સહાય કરી છે. તેમની અને જૈનોની વચ્ચે ભેદ એ છે કે જૈનોનો અનેકાંતવાદ એ સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત છે, જ્યારે સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય મનાઈ હતી પરંતુ પુરુષ તો કુટસ્થ જ મનાયો હતો અને બીજી બાબતોમાં જેવી કે ભેદાભેદ, એકાનેક ઇત્યાદિમાં તેઓ મૌન હતા. મીમાંસકો વિષે પણ કહી શકાય કે તેઓ પણ અનેકાંતવાદમાં એક હદ સુધી આગળ વધ્યા હતા પણ વસ્તુ અનેકાત્મક છે-એમ સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત સ્થાપી શક્યા ન હતા. આથી આ ક્ષેત્રમાં જૈનો જ મુખ્યરૂપે અનેકાંતવાદી હરે છે. જો કે આચાર્ય શાંતરક્ષિતે સાંખ્ય-જૈન અને મીમાંસક એ ત્રણેનો સમાવેશ અનેકાંતવાદીઓમાં કર્યો છે છતાં પણ જો પ્રકારનો અનેકાંતવાદનો વિકાસ જૈનોએ કર્યો તે પ્રકારનો સાંખ્ય અને મીમાંસકમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રમાણનું ફલ—

નૈયાયિક-વૈશેષિકો ભેદવાદી છે એટલે તેમને મતે ક્રિયા કરણ, કર્તા, કર્મ એ બધાનો અત્યંત ભેદ જ હોય, સામે પક્ષે યોગાચાર બૌદ્ધો માત્ર વિજ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોય તેમને અત્યંત ભેદનો સ્વીકાર પાલવે તેમ હતું નહિ. આ વસ્તુવિચારનો પડો પ્રમાણ અને તેના ફલના વિચારમાં પણ પડ્યો છે તેથી નૈયાયિક વગેરે પ્રમાણ અને તેના ફલને અત્યંત ભિન્ન માને છે. જ્યારે બૌદ્ધો તેનો અભેદ સ્વીકારે છે. આમાં જૈનોએ ભેદાભેદ સ્વીકારી પોતાના વાદની માન્યતાને આગળ ધરી છે. આની વિશેષ ચર્ચા તો જિજ્ઞાસુએ તે પ્રકરણમાં જ જોઈ લેવી જોઈ એ.

પ્રમાતા—

અન્ય દર્શનોમાં પ્રારંભમાં જ તત્ત્વજ્ઞાન શા માટે જરૂરી છે એની ચર્ચા હોય છે. અને મોક્ષ માટે તેનો ઉપયોગ છે એમ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં માત્ર એટલી જ પ્રતિજ્ઞા છે કે અહીં પ્રમાણ અને નયના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. આથી મોક્ષ કે તેના માર્ગની ચર્ચા આમાં નહીં આવે એવો સામાન્ય રીતે ખ્યાલ બંધાય પણ તેનું નિરાકરણ પ્રમાતાના સ્વરૂપ પ્રસંગે (૭. ૫૫-૫૭) આચાર્યે કરી દીધું છે. અને તેના સ્વરૂપનિરૂપણમાં જે જે વિશેષણો આપ્યાં છે તે બધાં જ સાર્થક છે. અને તે તે વિશેષણો દ્વારા અન્ય દાર્શનિકોની માન્યતાથી જનસંમત આત્મસ્વરૂપ કયાં જુદું પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં સ્વયં જૈનોમાં પણ જે સંપ્રદાયભેદે ભેદ છે તે પ્રત્યે પણ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે કોઇ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા દ્વારા મુક્તિ પામી શકે છે.

ગુજરાતમાં પ્રમાણુવિદ્યાનો અવતાર : પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક-સ્થાદ્વાદરત્નાકર

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોલંકીયુગ એ સુર્વજયુગ કહેવાય છે તેનાં અનેક કારણોમાં એક એ પણ છે કે આ કાળમાં ગુજરાતમાં વિદ્યાના ક્ષેત્રે અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. વિદ્યાના વિવિધ વિષયોમાં માળવાના રાજા મુંજ-ભોજની જોડીએ અને તેમના પૂર્વજોએ માળવાને જે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તેવી પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતમાં પણ જામે એ જોવાની તમન્ના ગુજરાતના રાજાઓને પણ થઈ. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળની જોડીએ વિદ્વજ્જનોને જે આદર અને પ્રતિષ્ઠા આપ્યાં તેથી ગુજરાત પણ અપૂર્વ વિદ્યાધામ બની ગયું અને વાઘેલાકાળમાં પણ એ પરંપરા ચાલુ રહી.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજના કાળમાં થયા અને તેમણે સ્વયં અને તેમના શિષ્યોએ ગુજરાતમાં વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં નાનોમ્મનો ફાળો નથી આપ્યો. તે કાળના સમગ્ર ભારતમાં જે દાર્શનિક ગ્રન્થો લખાયા છે, તેમાં સ્વયંરચિત પ્રમાણુનય-તત્ત્વાલોકની દીકને બહાને આકર ગ્રન્થરૂપે વાદી દેવસૂરિએ સ્થાદ્વાદરત્નાકર લખ્યો, એ પ્રમાણુ-વિદ્યાના આકરગ્રન્થોમાં શ્રેષ્ઠગ્રન્થ છે તેમ કહેવામાં અનૌચિત્યનો દોષ નથી. સમગ્ર ભારતની દાર્શનિક પ્રવૃત્તિનું આકલન પ્રથમ સૂત્રરૂપે પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકમાં અને પછી તેની વિસ્તૃત દીકા સ્થાદ્વાદરત્નાકર ગ્રન્થમાં જનદષ્ટિએ કરવામાં આવ્યું છે. જન દર્શન એ સર્વમતસમન્વયનું દર્શન હોઈ સ્થાદ્વાદરત્નાકરમાં સર્વમતોનો સંગ્રહ અને સમન્વય જોવા મળે છે. જનદષ્ટિએ થયેલ એ નિરૂપણમાં પૂર્વપક્ષરૂપે વિવિધ દાર્શનિક મતોનો જે પ્રકારે સંગ્રહ થયો છે તેને કારણે ભારતવર્ષના તે કાળના દાર્શનિક વિવાદોનું ચિત્ર ખડું કરવામાં એ એક સંપૂર્ણ સાધન છે એમ કહેવામાં આવે તો અતિશયોક્તિ નથી. તેમાં ઉલ્લેખાયેલા અનેક બૌદ્ધ ગ્રન્થો અને ખ્રીસ્ત અનેક ગ્રન્થો આજે ઉપલબ્ધ પણ નથી પરંતુ તેની ભાળ માત્ર સ્થાદ્વાદરત્નાકરથી જ મળે છે.

આ ગ્રન્થની રચનામાં આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પ્રભાચન્દ્રના પ્રમેયકમલમાતૃક અને ન્યાયકુમુદ્યન્દ્રનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે. ઉપરાંત તેમના પણ પૂર્વજ વિદ્યાનન્દ અને અકલંક જેવાના જૈન દાર્શનિક ગ્રન્થોનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયો છે અને તેમના પણ પૂર્વજો

બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મકીર્તિ અને તેના અનેક ટીકાકારો, શાંતરક્ષિત તથા તેના ટીકાકાર કમલશીલ અને બીજા અનેક બૌદ્ધ આચાર્યોના ગ્રન્થોનો ઉપયોગ છે. જ. ઉપરાંત ન્યાય-વૈશેષિકાદિ દર્શનના જન્યંત આદિ અનેક આચાર્યોના મૌલિક ગ્રન્થોનું અવગાહન પણ તેમાં તરી આવે છે. તેમને મળેલ જ્ઞાનવારસો પચાવીને જન્યંતની ન્યાયમંજરીની છટાદાર ભાષામાં સ્યાદ્રાદરનાકરની રચના કરીને ગુજરાતની દાર્શનિક વિદ્યાની ભૂખને સંતોષવાનો એક ભગીરથ પ્રયત્ન આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ કર્યો હતો. તેમના એ ગ્રન્થનું મૂલ્ય આ રીતે જ મૂલ્યવત્ત્વે જોઈએ, એક સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થ તરીકે નહિ. અને એમ થાય તો જ ભારતીય દર્શન વિચારના જે સોપાનો છે તે સમજવામાં અને ભારતીય પ્રમાણવિદ્યામાં જે વિકાસ થયો છે તેમાં જૈન દાર્શનિકોએ જે પ્રદાન કર્યું છે, તેની મૂલવણી કરવામાં સરલતા થશે.

ભારતીય દાર્શનિક ચર્ચામાં જૈન આચાર્યોનો પ્રવેશ મોડો છે તેથી તેનો એક લાભ એ છે કે જ્યારે વૈદિકો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો ત્યારે તે બન્નેની હલીલોમાં રહેલ બલાબલનો વિચાર કરવાનો અવકાશ જૈનાચાર્યોને મળ્યો અને તેમણે જ્યારે પોતાની પ્રમાણવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું ત્યારે બૌદ્ધ અને વૈદિકો બન્નેની વિદ્યાના વિકાસમાંથી નવનીત તારવીને તેમણે પોતાની પ્રમાણવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું. આ બધો વારસો વાદી દેવસૂરિને મળ્યો તેથી સ્યાદ્રાદરનાકરગત જૈન પ્રમાણવિદ્યા એ તે કાલની ભારતીય પ્રમાણવિદ્યાનું નવનીત છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

જૈન આગમ ગ્રન્થોમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનચર્યા છે પરંતુ પ્રમાણચર્યા પ્રાસંગિક છે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં તત્ત્વને જાણવાના નાના પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં એક પ્રકાર પ્રમાણ અને નય દ્વારા તત્ત્વનો અધિગમ કરવો એ છે. અને આગમ-ગત પાંચ જ્ઞાનો એ જ એ પ્રમાણ છે એમ પણ આ. ઉમાસ્વાતિએ નિર્દેશ્યું છે. તેની વ્યાખ્યામાં પૂજ્યપાદથી માંડીને અનેક આચાર્યોએ જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે એમ માન્ય રાખી અન્ય દર્શનોમાં પ્રચલિત પ્રમાણોની ચર્ચા સાથે જૈન પ્રમાણચર્યાનો મેળ ખેસાડવા તથા જૈનાગમમાં પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનો સાથે પ્રમાણોનો મેળ ખેસાડવા નાનાવિધ પ્રયત્નો કર્યા છે. આચાર્ય સિદ્ધસેને ન્યાયાવતાર નામની સંક્ષિપ્ત પદ્યબદ્ધ રચના કરી તેમાં જૈન દૃષ્ટિએ પ્રમાણ અને નય ચર્ચા કરી છે. પણ છેવટે આચાર્ય અક્ષકંકે જૈન સંમત પ્રમાણ સંખ્યા જે નિયત કરી તેનું જ મોટે ભાગે અનુકરણ કરીને ત્યાર પછીના પ્રમાણચર્યાના ગ્રન્થો રચાયા છે. તેમાં અક્ષકંકના ગ્રન્થોના નવનીતરૂપે આચાર્ય માણિક્યનંદીએ પરીક્ષા-મુખ નામના સૂત્ર ગ્રન્થની રચના કરી પરંતુ તેમાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે પ્રમાણની જ મીમાંસા કરવામાં આવી હતી. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ સૂચવેલ પ્રમાણ અને નય-એ જે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયો છે તેનું નિરૂપણ જે આગમાનુસારી હતું અને જેનું સમર્થન ન્યાયાવતારમાં થયું હતું, તે ઉપેક્ષિત થતું હતું. તેવી ઉપેક્ષા નિવારવા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રગ્રન્થની રચના મુખ્યત્વે પરીક્ષામુખને અનુસરીને કરી અને તે રીતે મૂળ જૈન આગમગત તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાને પુનર્જીવિત કરી છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાં વાદવિધિનું પણ પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. જે વિષે પરીક્ષામુખમાં નિર્દેશ પણ નથી. આમ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક એ જૈન

પ્રમાણવિદ્યાનો એક સર્વગ્રાહી ગ્રન્થ બનવા પામ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાશે કે સર્વપ્રથમ વસ્તુચર્યા અથવા તો પ્રમેયનિરૂપણ છે અને પછી જ્ઞાનચર્યા કે પ્રમાણનિરૂપણ છે. ન્યાયદર્શનમાં સર્વપ્રથમ પ્રમાણનિરૂપણ વ્યવસ્થિત રીતે થયું. ત્યાર પછી જ અન્ય દર્શનોમાં પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ થયો છે. તેમાં પણ બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રમાણવિદ્યા સ્વતન્ત્ર રીતે સ્થાન પામ્યા પછી જ જૈનદર્શનમાં પ્રમાણશાસ્ત્રોની રચના થવા લાગી છે. આથી જૈનપ્રમાણ વિદ્યાના ગ્રન્થોમાં બૌદ્ધ પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રભાવ જણાઈ આવે છે અને તે પ્રમાણનયતત્વાલોકમાં પણ દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રની પ્રમાણમીમાંસા તથા પ્રમેયકમલમાર્ત્તલુકમાં જૈન પ્રમાણવિદ્યાનાં સૂત્રો સાથે ન્યાયસૂત્ર, ન્યાયચિંદ્ આદિની તુલના આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી જ્ઞેષ્ઠ શક્રશે કે જૈન ન્યાયના નિર્માણમાં જૈનેતર દર્શનનો વારસો અને તેમાં જૈનો દ્વારા સંશોધન કેટલું અને કેવા પ્રકારનું છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રમાણનયતત્વાલોકના નિર્માણમાં ખાસ કરી પરીક્ષામુખે કેવો ભાગ ભજવ્યો છે. વળી, આચાર્ય સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતારની તુલના જે ન્યાયાવતારવાર્તિકના પરિશિષ્ટમાં છે તે પણ જોવા જેવી છે જેથી જણાઈ આવશે કે પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ જૈનદર્શનમાં કેવી રીતે થયો છે.

રતનાકરાવતારિકા

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ ભારતીય દર્શનના આકરરૂપે પ્રમાણ-નયતત્વાલોકની ટીકા ‘સ્વાદ્રાદરતનાકર’ ગ્રન્થની રચના કરી હતી. તે અતિવિસ્તૃત હતી. સોમાન્ય જિજ્ઞાસુનો તેમાં પ્રવેશ સરલ હતો નહિ તેથી તેમાં જિજ્ઞાસુનો પ્રવેશ સરલ થાય તે દૃષ્ટિએ વાદી દેવસૂરિના જ એક શિષ્ય આ. રતનપ્રભસૂરિએ, જેઓએ સ્વાદ્રાદરતનાકરના નિર્માણમાં પણ આ દેવસૂરિને સહાય કરી હતી, ‘રતનાકરાવતારિકા’ નામની લઘુ ટીકા લખી છે. સ્વાદ્રાદરતનાકરમાં પ્રવેશ સુલભ થાય એ દૃષ્ટિએ લખાયેલ આ લઘુ ટીકા ભાષાની છટોને કાણે કિલ્લટ જ બની ગઈ છે પરંતુ વિષયપ્રવેશ સંક્ષેપમાં કરાવે છે તે જ દૃષ્ટિએ તેનું ‘અવતારિકા’ નામ સાર્થક છે, અન્યથા સ્વયં એ ‘અવતારિકા’ માં જ પ્રવેશ કરવા માટે એ ટીકાની જરૂર પડી છે તે જ તેના ‘અવતારિકા’ નામના ઔચિત્ય વિષે શંકા ઉપજાવે તેવી સ્થિતિ છે.

વ્યવહારમાં ન વપરાતા અને કિલ્લટ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને તથા અમુક જ વર્ણોમાં અમુક પ્રકરણ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને સ્વયં લેખકે પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન તો કર્યું છે પરંતુ જે ઉદ્દેશને લઈને લઘુ ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું તેમાં તે બાધક જ છે તેમ કેહવા વિના ચાલતું નથી. પરંતુ ભાષાની આ કિલ્લટાને બાદ કરીએ તો આટલી નાની કૃતિમાં ભારતીય દર્શનોમાં તે કાળે ચર્યાતા વિષયોનું સંક્ષેપમાં જે પ્રકારે નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે તે તો ખરેખર પ્રશંસા જ માગી લે છે. સ્વાદ્રાદરતનાકરના લાંબા લાંબા લોકોમાંથી આવશ્યક દલીલોની ઉત્તમ તારવણી કરીને અવતારિકામાં વાદનું નવનિર્મિત તારવી આપ્યું છે તે પ્રશંસનીય જ છે.

‘અવતારિકા’ નામની સાર્થકતા અવતારિકામાં ચર્ચિત કોઈ પણ વાદની તુલના સ્વાદ્રાદરતનાકરગત એ વાદનિરૂપણ સાથે કરવાથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. પણ

કયાંઈક આચાર્ય રત્નપ્રભે પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે. અને માત્ર આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું જ અનુકરણ કર્યું છે એમ નથી. વળી દુર્ભાગ્યે સ્વાદ્વાદરતનાકર સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ પણ નથી તેથી તેની ટીકાની પૂર્તિ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા દ્વારા જ થઈ શકે છે—આથી પણ તેની વિશેષ ઉપયોગિતા છે જ.

પંજિકા અને ટિપ્પણ

પ્રથમ જાણવ્યા પ્રમાણે ‘રત્નાકરાવતારિકા’ એ કિલ્બટ ગ્રન્થ છે. તેથી તેના વિવરણની આવશ્યકતા હતી જ. તેની પૂર્તિ આ. રાજશેખરે પંજિકા લખીને અને મુનિ જ્ઞાનચન્દ્રે ‘ટિપ્પણ’ લખીને કરી છે. આ બંને ટીકાઓ મૂળ રત્નાકરાવતારિકાના કઠિન સ્થળોને સરલ રીતે સમજાવી દે છે, તેથી આ બંને ગ્રન્થો પણ રત્નાકરાવતારિકાને સમજવામાં અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થયા છે. આથી જ જૈન ગ્રન્થભંડારમાં આ બંનેની અનેક હસ્તપ્રતો મળી આવે છે. આ બંને અત્યાર સુધી સંપૂર્ણપણે છપાયા હતા નહિ. આ પૂર્વે માત્ર એ પરિચ્છેદ પૂરતા જ તે છપાયા હતા. પરંતુ આ ગ્રન્થમાં તે સર્વપ્રથમ છાપવામાં આવ્યા છે, જે જિજ્ઞાસુને ઉપકારક નિવડશે એમાં સંદેહ નથી.

વળી, અનેક વાદના મુદ્દાઓમાં પંજિકા અને ટિપ્પણમાં કેટલીક નવી સામગ્રી પણ આપવામાં આવી છે જેનો નિર્દેશ મૂળ અવતારિકામાં પણ નથી. આથી પણ આ બંને ગ્રન્થો અભ્યાસના વિષય બને એ જરૂરી છે.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના જીવનચરિતની સામગ્રી માટે નીચેના ગ્રન્થો ઉપયોગી છે—

- ૧ મુદ્રિતકુમુદગ્રન્થપ્રકરણ—યશોવિજય ગ્રન્થમાલા, કાશી
- ૨ પ્રભાવકચરિત (વિ. ૧૩૩૪) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૩ પ્રત્યંધ ચિંતામણિ (વિ. ૧૩૬૧) સિંધી જૈનગ્રન્થમાલા
- ૪ પ્રત્યંધકોષ (વિ. ૧૪૦૫) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૫ પુરાતનપ્રત્યંધસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૬ વાદીન્દ્ર દેવસૂરિચરિત (અધૂરી હસ્તપ્રત—પરિચય માટે જુઓ, જૈન સત્યપ્રકાશ, અંક ૫૬, પૃ. ૨૯૧માં શ્રી અગરચંદ નાહટાજીનો લેખ.)
- ૭ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૭-૨૪૯—જૈન શ્રવે. કોન્કરસ, મુંબઈ
- ૮ કાવ્યાનુશાસન, પ્રસ્તાવના પૃ. ccxlvii—ccclv પ્રથમ આવૃત્તિ, મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
- ૯ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભાગ-૨, પૃ. ૫૬૦-૫૭૫—ચારિત્ર સ્મારક ગ્રન્થમાલા, અમદાવાદ.

શ્રીપ્રભાચન્દ્રાચાર્યે ‘પ્રભાવકચરિત’ નામે ગ્રંથમાં જૈન પ્રભાવક આચાર્યોનાં જે જીવન ચરિતો લખ્યાં છે તે આર્ચ વજ્રસ્વામીથી માંડી આચાર્ય હેમચંદ્ર સુધીના કુલ મળી ૨૨

૧. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ પ્રથમ મંગલ શ્લોકની વ્યાખ્યા.

આચાર્યોનાં છે, અને તેમાં આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું પણ જીવનચરિત છે તે સૂચવે છે કે તેઓ શ્વેતામ્બર જૈન આચાર્યોમાં તે પૂર્વના પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોની જેમ ઠીક ઠીક પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા હતા. પ્રભાવક શબ્દ સૂચવે છે, કે તેમણે જૈનધર્મનો પ્રભાવ જમાવવામાં, પ્રસ્તુતમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનો પ્રભાવ વધારવામાં, મહત્વનો ફાળો આપ્યો હશે જ તેથી તેમના ચરિતને ઉક્ત ગ્રંથમાં સ્થાન મળ્યું છે. પ્રભાવકચરિતની રચના વિ.સં. ૧૩૩૪ (ઈ. સ. ૧૨૭૭)માં થઈ છે^૧ અને તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનો જન્મ વિક્રમ ૧૧૪૩ (ઈ. સ. ૧૦૮૬) દીક્ષા ૧૧૫૨ (ઈ. ૧૦૯૫), અને આચાર્યપદ, ૧૧૭૪ (ઈ. સ. ૧૧૧૭)^૨ (પુરાતનપ્રયાગગત દેવાચાર્યપ્રયાગમાં વિ. સ. ૧૧૬૨ જણાવ્યા છે. પૃ. ૨૬) અને તેમનું મૃત્યુ વિક્રમ ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)^૩ માં છે. આમ આયુ ૮૩ વર્ષનું થાય છે તેનો પણ નિર્દેશ આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે કર્યો છે.^૪ આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન હતા, કારણ પ્રભાવકચરિત પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રનો જન્મ વિ. ૧૧૪૫ (ઈ. ૧૦૮૮) અને મૃત્યુ વિ. ૧૨૨૯ (ઈ. ૧૧૭૨)માં છે.^૫ પ્રભાવકચરિતની રચના આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૦૮ વર્ષ પછી જ છે એ જોતાં તેમાં નિર્દેશલ હકીકતોને, અતિશયોક્તિઓ બાદ કરીએ તો સત્ય માનવામાં કોઈ બાધ હોય નહિ.

આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે આ. દેવસૂરિનું જે ચરિત વર્ણવ્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે— દેવસૂરિનો જન્મ ગૂર્જર દેશના અષ્ટાદશશતી મંડલના મણહત નગરમાં પ્રાગ્વાટવંશ (પોરવાડવંશ)ના વીરનાગને ઘરે થયો. તેમની માતાનું નામ ગિનદેવી હતું. (શ્લો. ૫-૮) આજે આણુનો પ્રદેશ રાજસ્થાનમાં છે પણ તે કાળે તે પ્રદેશ અષ્ટાદશશતી નામે ઓળખાતો અને ગુજરાત રાજ્યનું મંડલ ગણાતું હતું. મણહત નગર આજે મદદુઆ નામે ઓળખાય છે એમ મુનિશ્રી કસ્યાણવિજયજીએ જણાવ્યું છે,^૬ તે ઉચિત જણાય છે. બાળપણનું નામ પૂર્ણચંદ્ર હતું (૧૪). નગરમાં મહામારિ ફેલાતાં વીરનાગ પોતાના નગરનો ત્યાગ કરીને લાટદેશના ભૃગુજી (ભરૂચ) નગરમાં આવી વસ્યા (૧૬). બાળપણમાં પણ વ્યાપારમાં પૂર્ણચંદ્ર કુશળ હતા એમ આ. પ્રભાચંદ્ર જણાવે છે (૧૮-૧૯). આચાર્ય મુનિચંદ્રના^૭ આગ્રહથી પોતાના એકમાત્ર પુત્ર પૂર્ણચંદ્રને માતા-પિતાએ ૯ વર્ષની ઉંમરે જૈન દીક્ષા આપવાનું સ્વીકાર્યું અને વૃદ્ધ માતા-પિતાની સંભાળ અન્ય સાધર્મિક જૈનો-એ સ્વીકારી (૨૬-૩૫). પૂર્ણચંદ્રનું દીક્ષાનામ રામચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. તર્કશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં રામચંદ્ર મુનિ પારંગત થયા

૧ પ્રભાવકચરિત પ્રશસ્તિ શ્લોક ૨૨, પૃ. ૨૧૬

૨ એજન, વાદિદેવસૂરિચરિત શ્લોક ૨૮૬, પૃ. ૧૮૨

૩ „ „ શ્લોક ૨૮૪-૨૮૫, પૃ. ૧૮૧

૪ „ „ શ્લોક ૨૮૭, પૃ. ૧૮૨

૫ „ હેમચંદ્રસૂરિચરિત, શ્લોક ૮૫૦-૮૫૧, પૃ. ૨૧૨

૬ પ્રભાવકચરિત (ગુજરાતી ભાષાન્તર), પ્રસ્તાવના પૃ. ૯૧

૭ પુરાતનપ્રયાગગ્રંથમાં આચાર્ય મુનિચંદ્રને જહ્નુગંગાના જણાવ્યા છે પૃ. ૨૬.

(૩૬-૩૮) અને પછી અનેક વિદ્વાનો સાથે વાદ કરીને તેમને પરાજિત કર્યા અને અનેક મિત્રો મેળવ્યા (૩૯-૪૪). આથી તેમના ગુરુએ તેમને દેવસૂરિ નામ આપીને આચાર્યપદે સ્થાપ્યા (૪૫) અને દેવસૂરિની કોર્ષને ગુરુએ મહત્તરાપદ આપ્યું અને તેમનું નામ ચંદનખાલા રાખ્યું (૪૬-૪૭). દેવસૂરિએ ઘોળકામાં સીમંધર-સ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. પ્રભાચંદ્ર આચાર્યના સમયમાં પણ તે મંદિર ભિલવસનિને નામે વિદ્યમાન હતું એમ તેઓ નોંધે છે (૪૮-૫૨).

નાગપુર (નાગોર) તરફ વિહારમાં વચ્ચે આપુ પહાડ ઉપર ચડતા હતા ત્યારે સિદ્ધરાજના મંત્રી અંબાપ્રસાદ સાથે હતા. તેમને સર્પદંશ થતાં આચાર્યના પ્રભાવથી સર્પનું ઝેર દૂર થયું હતું (૫૩-૫૫). આ અંબાપ્રસાદ એ જ છે જેમણે કાવ્યકલ્પ-લતા નામનો અલંકાર ગ્રંથ રચ્યો છે, જેની ટીકાનું પ્રકાશન લા. દ. ગ્રંથમાલામાં આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. અંબિકાદેવીની આજ્ઞાથી સપાદનક્ષ (સાંભર પ્રદેશ) તરફ આગળ જવાને બદલે તેઓ અણહિલપુર પાછા ફર્યા. (૫૬-૫૮) તેવામાં દેવબોધ નામનો ભાગવત પાઠણમાં આવ્યો અને ગૂઢ પત્રવાક્ય લખીને ત્યાંના વિદ્વાનો સમક્ષ વ્યાખ્યા માટે રજૂ કર્યું. વિદ્વાનો મૂંઝાયા પણ તેનો અર્થ કરી શક્યા નહિ. પછી મંત્રી અંબાપ્રસાદે દેવસૂરિનું નામ તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે સિદ્ધરાજ આગળ ધર્યું અને દેવસૂરિએ તે પત્ર-વાક્યનો ગ્રંથિભંગ કરી બતાવ્યો. આથી સિદ્ધરાજ દેવસૂરિથી પ્રભાવિત થઈ તેમનો મિત્ર બની ગયો (૬૧-૬૬).

બાહડ નામના શ્રાવકને સુમાર્ગે ધનવ્યય કરવો હતો એટલે દેવસૂરિએ તેને જિનાલય બંધાવવાની અને તેમાં ભ. મહાવીરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા માટે સલાહ આપી. તે પ્રમાણે તેણે બંધી તૈયારી કરી. તેવામાં દેવસૂરિના ગુરુ આ મુનિચંદ્રનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૭૮માં થયો અને પછી એક વર્ષ પૂરું થયે ૧૧૭૯માં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા દેવસૂરિએ કરી (૬૭-૬૭).

પછી દેવસૂરિ નાગપુર (નાગોર) ગયા ત્યાં દેવબોધે રાજ સમક્ષ તેમની પ્રશંસા કરી તેથી રાજાએ તેમને બહુમાનપૂર્વક નગરમાં રાખ્યા. તે દરમિયાન સિદ્ધરાજે નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી પણ ત્યાં દેવસૂરિ હતા તેમ જાણીને પાછો ફરી ગયો પરંતુ દેવસૂરિને ત્યાંથી પાઠણ બોલાવી લઈ પુનઃ ચડાઈ કરીને સિદ્ધરાજે નાગોર જીતી લીધું. (૭૪-૮૦).

ત્યાર પછી શ્રાવકોના આગ્રહથી કર્ણાવતી (અમદાવાદ પાસેનું તે કાળનું નગર) ચાતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે કર્ણાટક દેશના દિગમ્બર વાદી કુમુદચંદ્ર પણ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. કર્ણાટકના રાજા જયકેશી, જે સિદ્ધરાજની માતાના પિતા થતા હતા, તેના તે ગુરુ હતા (૮૪) અને શ્વેતામ્બરસંપ્રદાય તથા દિગમ્બરસંપ્રદાયના મતભેદોને આગળ ધરીને વિવાદ, ખડો કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આથી દેવસૂરિના શિષ્ય માણિક્ય ક્રોધે ભરાયા પરંતુ દેવસૂરિએ તેમને શાંતિ રાખવા સલાહ આપી. પરંતુ એક વૃદ્ધ સાધવીની છેડતી જ્યારે તેના દ્વારા થઈ ત્યારે દેવસૂરિએ તેની સાથે વાદ કરવાનું નક્કી કરીને પાઠણના સંઘને વિશિષ્ટ લખાવી કે અમે વાદના નિમિત્તે પાઠણ આવવાના છીએ તો વ્યવસ્થા

કરો. સંઘે સિદ્ધરાજ સમક્ષ કુમુદ્યંદ્ર અને દેવસૂરિનો વાદ થાય એવી વ્યવસ્થા કરી એટલે તેની સૂચના કુમુદ્યંદ્રને પણ દેવસૂરિએ આપી અને પોતે પાટણ ગયા અને રાજને મળ્યા. (૮૩-૧૪૧). છેવટે જાને વચ્ચે સિદ્ધરાજ સમક્ષ વાદ કરવાનું નક્કી થયું તેમાં શરત એ હતી કે જે દિગમ્બર હારે તો તેને શહેર બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે અને જો શ્વેતામ્બર હારે તો પાટણમાં તેમના શાસનનો ઉચ્છેદ કરીને તેને સ્થાને દિગમ્બર શાસનની સ્થાપના કરવી (૧૮૨-૧૮૩). ત્યાર પછી સ્ત્રીને મોક્ષ છે કે નહિ તે વિષે જાને વચ્ચે વાદ થયો તેમાં દેવસૂરિએ સ્ત્રીને મોક્ષ છે એવી સ્થાપના સિદ્ધ કરી અને કુમુદ્યંદ્રનો પક્ષ કે સ્ત્રીનો મોક્ષ થતો નથી તેનું નિરાકરણ કર્યું નેથી તેમનો વિજય થયો. અને કુમુદ્યંદ્રની વાદમાં હાર થઈ (૧૮૪-૨૩૦). આ વાદ વિ. ૧૧૮૧માં થયો હતો. (પુરાતન પ્રજાધસંગ્રહમાં દેવાચાર્યપ્રજાધમાં આ વાદ માટે વિ. ૧૧૮૨માં જાનેને બોલાવવામાં આવ્યા હતા તેથી નિર્દેશ છે. પૃ. ૨૯)

આ વાદનું દ્વિતીય પરિણામ એ જોઈ શકાય છે કે ત્યાર પછી ગુજરાતમાં દિગમ્બરોને બદલે શ્વેતામ્બર પરંપરાનો ઉત્કર્ષ દેખાય છે. પ્રભાચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે તો આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ કહ્યું છે કે- (૨૫૦)

यदि नाम कुमुदचन्द्रं नाजेष्यद् देवसूरिरहिमरुचिः ।

कटिपरिधानमवाप्तत इतमः श्वेताम्बरो जगति ॥ ૨૫૧ ॥

જો દેવસૂરિએ વાદમાં કુમુદ્યંદ્રને પરાજય ન આપ્યો હોત તો કોઈ શ્વેતામ્બર કટિ-વસ્ત્ર પણ ધારણ કરી શકત નહિ.

દેવસૂરિના વિજયથી સંતુષ્ટ થયેલ સિદ્ધરાજે તુષ્ટિદાન આપવા ચાહ્યું પણ અપરિગ્રહમાં માનનાર દેવસૂરિએ ને સ્વીકાર્યું નહિ એટલે આશુક મંત્રીએ સલાહ આપી કે એ દ્રવ્ય જિનાલય નિર્માણમાં ખર્ચવામાં આવે. તદનુસાર તે દ્રવ્યથી ઋષભદેવની પીતળની પ્રતિમા નિર્મિત કરીને નવનિર્મિત જિનાલયમાં તેની સ્થાપના વિ. સં. ૧૧૮૩માં કરવામાં આવી. તેની પ્રતિષ્ઠા ચાર આચાર્યોએ મળીને કરી હતી (૨૭૦-૨૭૫).

આ રીતે ધર્મની પ્રભાવના કરીને ધાર્મિકોના હૃદયમાં બોધિબીજ વાવ્યું અને સ્વાદ્વરત્નાકર જેવા મહાન ગ્રંથની રચના કરી અને ૮૩ વર્ષની ઉંમરે ગચ્છનો ભાર શ્રી. ભદ્રેશ્વરસૂરિને સોંપીને વિ. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામ્યા (૨૭૬-૨૮૫).

આ સ્વાદ્વરત્નાકર એ પોતે રચેલ પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પ્રમાણનયતત્ત્વલોકની ટીકા છે. ઉક્ત વાદની હકીકત પ્રભાવક્યરિત પછી ૨૭ વર્ષે લખાયેલ પ્રજાધર્મિતામણિ (રચના વિ. ૧૩૬૧)માં સિદ્ધરાજદિ પ્રજાધ (પૃ. ૬૬-૬૯) માં પણ મળે છે. પરંતુ તેમાં હકીકતમાં જરા ફેર છે. પ્ર. ચિં. પ્રમાણે જ્યારે કુમુદ્યંદ્ર દેવસૂરિના કહ્યાથી કર્ણાવતીથી પાટણમાં આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજને જિજ્ઞાસા થઈ કે આ કુમુદ્યંદ્ર સાથે વાદ કરી શકે એવો કોણ વાદનિષ્ણાત છે તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે દેવસૂરિનું નામ સૂચવ્યું. પુરાતનપ્રજાધસંગ્રહમાં આ સૂચન સંઘે કર્યું એમ છે (પૃ. ૨૮). એટલે રાજાએ તેમને કર્ણાવતીથી પાટણ બોલાવ્યા. વળી, પ્રભાવક્યરિતમાં આ પ્રસંગે માત્ર દેવસૂરિના શિષ્ય

માણિક્યનું નામ આવે છે ત્યારે પ્ર. ચિ. માં રત્નપ્રભનો પણ ઉલ્લેખ છે અને તેમણે કરેલ કૌતુકનો પણ નિર્દેશ છે. સ્ત્રીનિર્વાણ ઉપરાંત વાદ વિષયમાં કેવલીભુક્તિનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. આચાર્ય રત્નપ્રભે પણ વાદ વિષય 'સ્ત્રી સુકિત' નો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.—ઉપદેશમાલા ટીકા, પ્રશસ્તિ શ્લોક-૩, નેમિનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ, પાટણ કેટલોગ, પૃ. ૨૫૧. સભામાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર પણ હાજર હતા એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ. માં છે. પણ પ્રભાવકચરિતમાં તેવો કોઈ નિર્દેશ નથી, પણ પ્ર. ચિ. માં એવો ઉલ્લેખ છે કે તે કાળે હેમચન્દ્ર 'ક્ષિત્તિ ચત્તિકાન્તરૌશવ' હતા તેથી કુસુમચન્દ્રે ટકોર કરી કે—'પીતં તત્કં ભવતા ? તેના ઉત્તરમાં હેમચન્દ્રે જવાબ આપ્યો કે જગત્તરલિતમતિઃ કિમેવં મસમજ્ઞર્ણૂપે જ્ઞેતં તત્કમ્, પીતા હરિશ્ચ ધત્યાદિ. આ વાદ વિ. ૧૧૮૧માં થયો એમ પ્રભાવકચરિતમાં જણાવ્યું છે. તો તે કાળે આચાર્ય હેમચન્દ્રનું વય ૩૬ વર્ષનું હતું, યુવાવસ્થા પણ વટાવી ચૂક્યા હતા એટલે ક્યાને રોચક બનાવવા માટે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના જીવનને વધારે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે પ્રસ્તુત વાદ સાથે પ્રબંધચિંતામણિકારે આચાર્ય હેમચન્દ્રનો સંબંધ જોડી આપ્યો છે, એમ માનવું રહ્યું. વળી, પ્રભાચન્દ્ર પણ આચાર્ય હેમચન્દ્રનું સુવિસ્તૃત જીવન આલેખ્યું છે તેમાં પણ પ્રસ્તુત વાદ સાથે આ હેમચન્દ્રનો કોઈ સંબંધ હોય તેવી કોઈ પણ સૂચના આપી નથી. આથી ફક્ત યદ્યપિ શકે છે કે આ સંબંધની ઘટના કાંતો પ્રબંધચિંતામણિકારના ભેજની ઉપજ છે, કાંતો લોકવાર્તામાંથી તેમણે સંકલિત કરી છે. આ ચરિત ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય જ છે કે વાદી દેવસૂરિનો વાદ દિગંબર કુસુમચન્દ્ર સાથે થયો હતો. એ વાદ થયાની યાદમાં સમકાલીન એવા ધર્મટંપંશના પદ્મચન્દ્રના પુત્ર યશશચન્દ્રે સુદ્રિત કુસુમચન્દ્ર નામે નાટક પણ લખ્યું (યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા નં. ૮, કાશી, વીર સં. ૨૪૭૨માં પ્રકાશિત) અને તે ઘટનાની સ્મૃતિને તાજી રાખવા કોઈ હસ્તપ્રતની પટ્ટિકામાં વાદનાં ચિત્રો પણ મળી આવે છે. તે ચિત્રો અને તેના પરિચય માટે જુઓ 'ભારતીય વિદ્યા' નો તૃતીય ભાગ, સિંધી સ્મૃતિગ્રંથ, ઇ. ૧૯૪૫ પૃ. ૨૩૫. વાદવિદ્યામાં આચાર્ય દેવસૂરિ કુશળ હતા તે તો તેમનો સ્વાદ્વાદરનાકર અને તેમનું વાદિચિરુદ્ધ પણ સિદ્ધ કરે તેમ છે.

સિદ્ધરાજની સભામાં વાદી દેવસૂરિની પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો પૂરાવા તો કથા-પ્રબંધ ગ્રંથો પૂરા પાડે છે. પરંતુ કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન જીવિત જતાં વાદી દેવસૂરિનો કુમારપાલ સાથે વિશેષ સંબંધ હતો એ નિશ્ચય થતું નથી. માત્ર એક એવો પ્રસંગ છે જ્યાં આચાર્ય રાજશેખરના ઉલ્લેખ પ્રમાણે રાજા કુમારપાલે શત્રુંજયાદિ તીર્થની યાત્રા આચાર્ય હેમચન્દ્રના કહેવાથી પ્રારંભી તેમાં યાત્રાળુઓમાં અનેકની સાથે દેવસૂરિ પણ હતા. ૧ સમગ્ર પ્રબંધો ઉપરથી એવી છાપ જામી થાય છે કે રાજા કુમારપાલનો વિશેષ સંબંધ આચાર્ય હેમચન્દ્ર સાથે હતો.

વાદી દેવસૂરિના ગ્રંથો
વાદી દેવસૂરિએ સ્વાદ્વાદરનાકર ગ્રંથની રચના કરી એવો ઉલ્લેખ તો પ્રભાચન્દ્રે પોતાની પ્રભાવકચરિતમાં કર્યો છે પરંતુ અન્ય કોઈ ગ્રંથની રચના કરી કે નહિ તે વિષે મૌન છે. ૧. પ્રબંધકોષ (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) પૃ. ૪૮; આવું સમર્થન પુરાતનપ્રબંધ સંગ્રહમાં પણ છે પૃ. ૪૩.

જન પરંપરાનો ઇતિહાસ (ભાગ ૨, પૃ. ૫૭૩) માં જણાવ્યા પ્રમાણે નીચેના ગ્રંથો દેવસૂરિએ રચ્યા છે—

૧. પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક
૨. સ્યાદ્વાદરત્નાકર
૩. મુણિયન્દુરુથુષ
૪. ગુરુવિરહવિલાપ
૫. દ્વાદશ વ્રતસ્વરૂપ
૬. કુરુકુલ્યાદેવીસ્તુતિ
૭. પાર્શ્વધરભૈરવ સ્તુતિ
૮. કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ ચંત્રસ્તવન
૯. જીવાજીવાલિગમ-લઘુવૃત્તિ
૧૦. ચતિદિનચર્યા
૧૧. ઉપધાન સ્વરૂપ
૧૨. પ્રભાત સ્મરણ
૧૩. ઉપદેશ કુલક
૧૪. સંસારોદ્વિગ્ન મનોરથ કુલક વગેરે.

આમાંના પ્રથમ એ સિવાય કોઈ પણ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ શ્રી. મો. ૬. દેસાઈએ પોતાના જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં દેવસૂરિના ગ્રંથો તરીકે નથી કર્યો. એમ માનવાને કારણ છે કે પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે આ સૂચી જૈન ભંડારોના સૂચિપત્રોમાં દેવસૂરિને નામે ચડેલ ગ્રંથોને આધારે બનાવી છે. જૈન રત્નકોષમાં, પાટણ ભંડારની સૂચીને આધારે તોંધ છે કે મુનિયન્દ્રસૂરિસ્તુતિ-(અપભ્રંશ) રચના દેવસૂરિએ કરી છે. આ જ ગ્રંથ નં. ૩માં નિર્દિષ્ટ છે. નં. ૪ને વિષે એમ કહી શકાય કે જૈનરત્નકોષમાં નિર્દિષ્ટ મુનિયન્દ્રસૂરિવિરહસ્તુતિથી તે અભિન્ન છે. જૈનરત્નકોષમાં તેને દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવી છે. અને તેની પ્રતો લીંબડી-પાટણ ભંડારોમાં છે નં ૫ નો ઉલ્લેખ જૈનરત્નકોષમાં નથી. નં ૬ વિષે લા. ૬. વિદ્યામંદિરના વિવિધ ભંડારોમાં તપાસ કરતાં એ સ્તોત્ર મળે છે ખરું પણ તેમાં દેવસૂરિના કર્તૃત્વનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી જૈન ગ્રંથાવલીને આધારે જૈનરત્નકોષમાં કુરુકુલ્યાદેવી સ્તવનનો ઉલ્લેખ છે પણ કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. નં ૭ વિષે જૈનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ નથી. નં. ૮ વિષે જણાવવાનું કે જૈનરત્નકોષમાં ‘કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ નામનો ઉલ્લેખ છે પણ લેખકનું નામ જણાવ્યું નથી. નં. ૯ વિષે જૈનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે પણ તેમાં દેવસૂરિનું કર્તા તરીકે નામ શંકિત રાખ્યું છે. નં. ૧૦ ચતિદિનચર્યા વિષે જૈનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. તે ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં ૩૯૬ ગાથા પ્રમાણ હોવાનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે. તેની પ્રશસ્તિમાં દેવસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ પણ છે. (બુઓ પિટર્સન, III A. p. 216). નં. ૧૧ ઉપધાનસ્વરૂપ વિષે

બૃહદ્વિપનિકાને આધારે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે કે તે દેવસૂરિની કૃતિ છે. નં. ૧૨ પ્રભાત સ્મરણ કુલક નામે દેવસૂરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં જૈનગ્રંથાવલીને આધારે છે. નં. ૧૩ ઉપદેશકુલકનો ઉલ્લેખ દેવસૂરિની અપભ્રંશ કૃતિ તરીકે લીંબડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં છે. નં. ૧૪ વિષે પણ ઉક્ત નં. ૧૩ની જેમ જ લીંબડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને આધારે દેવસૂરિ એ નામના અનેક આચાર્યો હતા તેમ જણાય છે. એટલે માત્ર દેવસૂરિને નામે ચડેલા ગ્રંથો પ્રસ્તુત વાદી દેવસૂરિના જ છે તે નક્કી કરવા માટે તે તે ગ્રંથોનું અવગાહન કરી નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. નં. ૩, ૪ વિષે એમ કહી શકાય કે તે વાદી દેવસૂરિની રચના હશે પણ શેષ વિષે તો તે બધા પ્રકાશિત ન હોઈ તેમનું કર્તૃત્વ તેમનું છે એવું તત્કાળ નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. તેથી અહીં એ વિષે આટલી નોંધ પર્યાપ્ત છે.

વાદી દેવસૂરિના શિષ્યો

દેવસૂરિના શિષ્યો વિષે એટલું જણી શકાય છે કે તેમના પછી તેમના પદ પર ભદ્રેશ્વર-સૂરિ થયા તેથી તેઓ પ્રધાન શિષ્ય હતા, એ નક્કી થાય છે. પરંતુ પ્રભાવકચરિત્રમાં માણિક્યને શિષ્યરાટ્ટ કહ્યા છે (૯૩) તે વિચારણીય હશે છે. પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે માણિક્ય તેમના અગ્રેસર શિષ્યોમાંના ખાસ હશે કારણ કે સંધને વિસૃપ્તિ લખવાનું કામ પણ વાદી દેવસૂરિએ માણિક્યને સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્ર (૧૧૭)માં છે. વળી, વાદ પ્રસંગે પણ માણિક્યે ઠીક ઠીક ભાગ લેજોવાનો ઉલ્લેખ છે (૧૬૯). એક વિજયસેન નામના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (૧૮૧) છે. આ વિજય સેનને વિષે આ. રત્નપ્રભે 'દેવસૂરિદિગ્વિજયમાતૃણાં વિજયસેનસૂરીણામ્' ઉપદેશમાલા પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૧ ઉપરાંત સ્યાદ્રાદરનાકરના પ્રથમ પરિચ્છેદના અંતમાં 'સ્વયં આચાર્ય ભદ્રેશ્વર અને રત્નપ્રભ વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તે બંને માટે આદર ઉપજાવે છે—

કિં દુઃકરં ભવતુ તત્ર મમ પ્રવન્ધે

યત્રાત્તિનિર્મલમતિઃ સતતામિયુક્તઃ ।

ભદ્રેશ્વરઃ પ્રવરયુક્તિસુધાપ્રવાહો

રત્નપ્રભશ્ચ મજતે સહકારિભાવમ્ ॥

તેમાંના ભદ્રેશ્વર તો તેમના પછી પદધર થયા તે જ છે અને રત્નપ્રભ તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા છે.

સુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણમાં માણિક્ય, વિજયસેન અને અશોક એ ત્રણ શિષ્યોનાં નામ આવે છે. તેમાંના માત્ર અશોકનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નથી.

પ્રભાવક ચરિત્રમાં વાદી દેવસૂરિના આચાર્ય થયા પૂર્વેના સખાઓ તરીકે વિમલચન્દ્ર હરિચન્દ્ર, સોમચન્દ્ર, પાર્શ્વચન્દ્ર, શાંતિ અને અશોકચન્દ્રના નામોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંના

૧ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે તેમને દેવસૂરિના ભાઈ જણાવ્યા છે. પણ દેવસૂરિ તેમના પિતાના એક પુત્ર હતા તેમ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નિર્દેશ છે.

સોમચન્દ્ર તો આચાર્ય હેમચન્દ્ર જ જણાય છે. અશોકનું નામ તેમના શિષ્યમાં પણ છે તેથી અશોકચન્દ્ર એ તેથી ભિન્ન હોવા જોઈએ.

આચાર્ય વાઢી દેવસૂરિના પૂર્વજો વિદ્યાપ્રેમી હતા તે જ રીતે દેવસૂરિની શિષ્યપરં-
પરામાં પણ વિદ્યાવ્યાસંગી મુનિવરો અને આચાર્યો થતા રહ્યા છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ

‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ ના લેખનમાં સહાયક અને પ્રસ્તુત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ ના લેખક છે આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ. તેમણે ‘નેમિનાથ ચરિત્ર’ની પ્રશસ્તિમાં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

મહ દેવસૂરિમાણાદિવિસ્વયા વિજયસેનસૂરીંહિ ।
જહુણ્હિ માતર્ગોહિ જે સુત્તિસુહાપહાવેહિ ॥
ઉદ્ઘાવણવિજ્જહ્સુ જેષિં નાંસેસકજ્જેસુ ।
જાયા ગુરુણો સિરિદેવસૂરિણો સદ્ પસાયપર ॥
સિરિરચણપ્પહસૂરીંહિ તેહિ જમ્મફલ્લમહંતેહિ ।
માણસામો બણુમાવમો ચ દોણં પિ સુગુહણં ॥
સિરિમદ્દેવસૂરીમાણસાણંદનંદિસિદ્ધિક્કણ !.....

વિજયસેનસૂરિ, જે નાનાભાઈ હતા, તેમણે દેવસૂરિની આસાથી રત્નપ્રભને દીક્ષા આપી હતી. પરંતુ રત્નપ્રભના વિદ્યાગુરુ તો દેવસૂરિ હતા. તે બંને ગુરુઓના આદેશને અનુસરીને આચાર્ય ભદ્રેશ્વરસૂરિના મનને આનંદ આપવાના હેતુથી રત્નપ્રભે નેમિનાથ ચરિત્રની રચના કરી હતી.

પ્રસ્તુતમાં ‘જે નાના ભાઈ હતા’ એમ કહ્યું છે તો તે કોના ? એવો પ્રશ્ન થાય. પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે દેવસૂરિના નાના ભાઈ એમ જણાવ્યું છે. (જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૫૭૮) પરંતુ ડા. પીટર્સને ઉપદેશમાલાની પ્રશસ્તિમાં આવતા ‘દેવસૂરિશિષ્ય-માતૃણાં વિજયસેનસૂરીણામ્’ નો અર્થ આવો કર્યો છે—“Vijayasenasūri, the brother of Devasūri's śiṣya, i. e., Bhadrēśvara.” Forth Report of Operatiois, in search of Sanskrit Mss. Peterson, 1894, p. ccl. એટલે કે દેવસૂરિના શિષ્ય ભદ્રેશ્વરના નાના ભાઈ વિજયસેનસૂરિ હતા એમ ક્ષિત થાય છે. અને આ અર્થ સંગત એટલા માટે છે કે દેવસૂરિની પાટે તેમના શિષ્ય ભદ્રેશ્વર આવ્યા તેથી વિજયસેન તેમના બંધુ કહેવાય. આ પ્રશસ્તિલેખ ઉપરથી એમ તારવી શકાય છે કે આ. રત્નપ્રભ દેવસૂરિના સન્નિધાનમાં હતા ઉપરાંત ભદ્રેશ્વરસૂરિના સૂરિપદ પામ્યા પછી પણ વિદ્ય-માન હતા.

૧. આ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં લખેલો છે. તેની પ્રશસ્તિ માટે જુઓ પાટણ કેટલોગ-(ગાયકવાડ)
પૃ. ૨૫૦

તેમણે રત્નાકરાવતારિકાની પ્રશસ્તિમાં માત્ર દેવસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ તેનો રચના સંવત દીધો નથી. ઉપદેશમાલા ટીકાની રચના વિ. ૧૨૩૮માં કરી છે અને નેમિનાથ ચરિત્રની રચના વિ. ૧૨૩૩માં. આથી સ્પષ્ટ છે કે આ બંને ગ્રંથ આચાર્ય દેવસૂરિના અવસાન પછી લખાયા છે. પરંતુ રત્નાકરાવતારિકા તો દેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ લખાઈ હશે, કારણ તેમાં તેમણે આ. ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

તેમના સમય વિષે એટલું કહી શકાય કે કુમુદચન્દ્રના વાદ પછી વાદી દેવસૂરિએ સ્માદ્રાદરત્નાકરની રચના કરી હશે એથી વાદ વિ. ૧૧૮૨માં થયા પછી ક્યારેક રત્નપ્રભનો સંપર્ક વાદી દેવસૂરિ સાથે માનીએ તો તેમનો સમય વિ. ૧૧૯૦થી ૧૨૩૮ સુધીનો માનવામાં કરી બાધા નથી. કારણ વિ. ૧૨૩૮માં તેમણે ઉપદેશમાલા ટીકા પૂર્ણ કરી છે, તેથી ત્યાં સુધીનો તેમનો સત્તાસમય માનવામાં વાંધો હોઈ શકે નહિ. પૂર્વાવધિ ૧૧૯૦ જે મૂકી છે તે તેમના જન્મની નહીં પણ વાદી દેવસૂરિ સાથેના સંપર્કની મૂકી છે. સંભવ છે તેથી પણ પહેલા તેઓનો સંપર્ક થયો હોય. પરંતુ ૧૧૯૦ માં તો થઈ જ ગયા હશે એમ માની શકાય છે. દેવસૂરિના શિષ્ય વિજયસેન રત્નપ્રભના દીક્ષાગુરુ છે. એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભ વિષે પ્રભાવક ચરિતમાં દેવસૂરિના વાદ પ્રસંગે કરીો ઉલ્લેખ નથી. પણ પ્રખ્યાતિમાં (પૃ. ૩૭) કુમુદચન્દ્ર અને રત્નપ્રભનો પ્રસંગ છે.

પ્રખ્યાતિમાં રત્નપ્રભને દેવસૂરિના 'પ્રથમ શિષ્ય' એટલે કે મુખ્ય શિષ્ય જણાવેલ છે. તેઓ ગુપ્ત વેશે સન્ધ્યા ટાણે કુમુદચન્દ્રના નિવાસે^૧ ગયા પછી નીચે પ્રમાણેનો સંવાદ પ્રખ્યાતિમાં નોંધે છે.

[કુમુ.] "તુ કોણુ છે ?"	[રત્ન.] "દેવ છું"
"દેવ કોણુ ?"	"હું"
"હું કોણુ ?"	"તું કૃતરો છે"
"કૃતરો કોણુ ?"	"તું"
"તું કોણુ ?"	"હું દેવ છું"

પત્યાદિ.

આમાં માત્ર રત્નપ્રભની વાગ્મિતાની પ્રશંસા માટે પ્રખ્યાતિમાં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરે છે, એમ જ માનવું રહ્યું. વસ્તુતઃ આવું કાંઈ બન્યું હશે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

વચનચાતુરીનું પ્રદર્શન કરવાનું ઔત્સુક્ય ટાણે કટાણે કરવાની પ્રકૃતિ રત્નપ્રભાચાર્યમાં હશે જ એની સાક્ષી તો રત્નાકરાવતારિકા પણ આપે છે. અન્યથા જહતૂટીકાની અવતારિકા લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આવું કદાચ ગઈ અને પછ લખવા તે પ્રેરાય જ નહિ.

૧ મૂળમાં ગુહ્વર એવો પાઠ છે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ 'ગુપ્ત સ્થાન' શાસ્ત્રી રામચન્દ્ર દીનાનાથે કર્યો છે અને હિન્દી અનુવાદ 'હેરા' એમ શ્રી હનુરીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ કર્યો છે.

રતનાકરાવતારિકાનો પ્રથમ પેરેગ્રાફ તેમની અનુપ્રાસ-રચનાની કુશળતાનો સુંદર નમૂનો છે. વળી, ઇન્દ્રિય પ્રાપ્યકારિતાવાદનું પ્રકરણ પદ્યમાં જ લખ્યું છે. તેમાં તેમના કવિત્વનો ચમત્કાર પણ દેખા દે છે, દાર્શનિક વિષયને કવિકલ્પનામાં ઉતારવો એ સરળ કામ નથી હતા પણ આ પ્રકરણમાં તેઓ દાર્શનિક કવિ તરીકેની છાપ ગ્રામી કરી શક્યા છે. ઉપરાંત અનેક જાંદોમાં એ પ્રકરણ રચીને જન્મઃશાસ્ત્રનું પ્રાવીણ્ય પણ દાખવ્યું છે. વળી, શબ્દ-ચાતુરી અને વ્યાકરણચાતુરી તેમણે ઈશ્વરકર્તૃત્વના નિગદરણ પ્રસંગે દાખવી છે તે તેમના પાંડિત્યનો નમૂનો છે. તેમાં તેમણે 'તિ' 'તે' ક્રિયાના એ એ જ પ્રત્યયો, 'સિ' 'ટા' 'હસ'—નામના એ ત્રણ જ પ્રત્યયો, તથા 'ત' 'થ' 'દ' 'ધ' 'ન' 'પ' 'બ' 'ભ' 'મ' 'ય' 'ર' 'લ' 'વ' આ ૧૩ વર્ણો વાપરીને જ પૂરી ચર્ચા કરી છે, અને પોતાનું શબ્દ સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું છે (અવતારિકા-૨.૨૬).

આમાં કોપ અને વ્યાકરણ બન્નેની નિપુણતા દેખાઈ આવે છે. દાર્શનિક પાંડિત્યનું પ્રમાણપત્ર તો આચાર્ય વાઠી દેવસૂરિએ જ તેમને આપી દીધું છે કે તેમના સ્માદાદરનાકરની રચના એ રતનપ્રભ જેવા સહાયક હોય પછી દુષ્કર શાને અને ?

આચાર્ય રતનપ્રભ માત્ર સંસ્કૃતના જ વિદ્વાન હતા એમ નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશભાષાના પણ પંડિત હતા તેમ નિશ્ચય કરી શકાય છે.

આ. રતનપ્રભના ગ્રન્થો—

(૧) આ. રતનપ્રભે ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ પ્રસ્તુત રતનાકરાવતારિકા ઉપરાંત નીચેના ગ્રન્થો લખ્યા છે—

(૨) ઉપદેશમાલાની દોઢકડી ટીકા—આમાં તેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું પાંડિત્ય દાખવ્યું છે. આ પૂર્વેની સિદ્ધર્ષિની ટીકા હતી પરંતુ આમાં ઉપદેશ માટે કથાઓનો સમાવેશ અનેક ભાષામાં વિશેષરૂપે કરવામાં આવ્યો છે તેથી આને પોતે વિશેષવૃત્તિ એવું નામ આપ્યું છે પરંતુ તે દોઢકડી નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ વૃત્તિ ભરૂચમાં પૂર્ણ કરી છે અને તેમના અનેક સાથીઓએ આનું સંશોધન કર્યું છે. રચના વિ. ૧૨૩૮માં અને શ્લોકપ્રમાણુ ૧૧૧૫૦ છે.

આનું પ્રકાશન ધનજીભાઈ દેવચંદ ઝવેરી, મુંબઈ—એમણે ઈ. ૧૯૫૮માં કર્યું છે. અને સંપાદન આચાર્યશ્રી હંમસાગરસૂરિએ કર્યું છે.

(૩) નેમિનાથ ચરિત્ર—[અરિષ્ટનેમિચરિત] ૧૩૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ પ્રાકૃતમાં રચાયેલ આ ગ્રન્થ હજી મુદ્રિત થયો નથી. તેની પ્રશસ્તિ પાછળ કેટલોગ (ગાયકવાડ) માં આપવામાં આવી છે (પૃ. ૨૫૦). જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ (સિંધીગ્રન્થમાલા) પૃ. ૧૪૨ માં લિપિધારની પ્રશસ્તિ છે. નેમિનાથનું ચરિત્ર રતનપ્રભ જેવા સુકવિના હાથે આલેખાય તેમાં બધા રસો સમાવેશ પામે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, દુર્ભાગ્ય છે કે હજી આનું મહત્ત્વનું મહાકાવ્ય પ્રકાશિત થયું નથી. નાગોરમાં આ કથા સંભળાવવામાં પણ આવી હોય એમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. નવજાતિ અને દેવમંત્રે આનું સંશોધન કર્યું છે.—એમ રતનપ્રભાચાર્ય પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. વિ. ૧૨૩૩માં આની રચના થઈ છે.

(૪) મતપરીક્ષાપચ્ચાશત—આનો ઉલ્લેખ એ નામે અને પંચાશત એવા સંક્ષિપ્ત નામે મળે છે પરંતુ એક પણ હસ્તપ્રત જોવામાં આવી નથી. રતનાકરાવતારિકા (૧. ૨.) માં એ ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે. “આચક્ષ્મહિ ચ મતપરીક્ષાપચ્ચાશતિ-અર્થસ્ય પ્રમિતો ... ઇત્યાદિ. અને અન્યત્ર “અપરમશ્ચિષ્મર્મહ પચ્ચાશતિ-પ્રધ્વન્તે કચ્છે... ઇત્યાદિ (૫. ૮) તેથી જણાય છે કે આ કૃતિ આ. રતનપ્રભની જ છે.

(૫) પાર્શ્વનાથચરિત્રદષ્ટાન્ત કથા—આ નામે રતનપ્રભસૂરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિન-રતનકોષમાં છે. અને તેની હસ્તપ્રત સં. ૧૫૬૭ ની ઉપલબ્ધ છે એમ પણ ત્યાં નિર્દિષ્ટ છે. તેની બીજી પ્રત લા. ૬. વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૧૪૭૮ છે. તેને અંતે વૃહદ્વચ્છીય શ્રી રતનપ્રામસૂરિવિરચિતે શ્રી પાર્શ્વનાથપરિત્રે દશદૃષ્ટાન્તકથાઃ સંપૂર્ણાઃ ॥ સંવત્ ૧૫૮ સ, વર્ષે વૈશાખમાસે કૃષ્ણપક્ષે ષષ્ઠી ગુરૌ પર્ણિમાપક્ષે શ્રી પૂણ્યપ્રભસૂરિભિઃ (રિઃ) । તત્ શક્ષઃ (શિષ્ય) ષ રાજમાણિક્યમિર્લિખિતમસ્તિ સ્વહસ્તેન ॥

આ ઉપરથી ૨૫૯ છે કે જૃહ્દગચ્છના રતનપ્રભની આ કૃતિ છે અને તેની નકલ પુણ્યપ્રભસૂરિના શિષ્ય વાચક રાજમાણિક્યે સં. ૧૫૮૮માં કરી છે.

વળી આ પાર્શ્વનાથચરિત્રાન્તર્ગત છે. પણ આ ચરિત્રની કોઈ હસ્તપ્રત મળતી નથી. માત્ર આ દૃષ્ટાન્તકથાની હસ્તપ્રતો મળે છે.

આમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવતાં દશ દૃષ્ટાન્તો નિરૂપતી કથાઓ આપવામાં આવી છે. સંભવ છે કે આ કૃતિ આ રતનપ્રભની પ્રારંભિક કૃતિ હોય.

અન્તરંગ સંધિ—આ પણ આ. રતનપ્રભની કૃતિ છે એમ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે. પરંતુ જિનરતનકોષની નોંધ પ્રમાણે એ રતનપ્રભ ધર્મપ્રભના શિષ્ય છે. તે ગ્રન્થની હસ્તપ્રતને અંતે પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે—સંવત ૧૩૯૨ વર્ષે આષાઢ શુદ્ધ ૨ ગુરૌ । મન્થામ મ્હોક ૨૦૬ શ્રી ધર્મપ્રભસૂરિરતનપ્રભકૃતિરિયં ॥^૧

આમાં ‘શિષ્ય’ શબ્દ છૂટી ગયો જણાય છે. વળી સં. ૧૩૯૨માં રચાયેલ કૃતિ દેવસૂરિના શિષ્ય રતનપ્રભની સંભવે પણ તહિ. કારણ સં. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામનાર દેવ-સૂરિની હયાતિમાં પ્રસ્તુત રતનસૂરિ વિદ્યમાન હતા. અને ૧૨૩૮માં તેમની ઉપદેશમાલા ટીકા રચાયા પછી આ ગાળો બહુ લાંબો પણ થાય છે.

આચાર્ય રાજશેખર^૨

વિવિધ વિષયોમાં ૨૨૨ ધરાવનાર આ આચાર્યે અનેક ગ્રન્થો અને ટીકાઓની રચના કરી છે. ઐતિહાસિક-અર્થ ઐતિહાસિક પ્રબંધોની રચના કરી તેમણે ધાર્મિક

૧ આ પ્રશસ્તિને સુધારીને ‘શિષ્ય’ શબ્દ ઉમેરીને જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ (સિંધી-ગ્રન્થમાલા) પૃ. ૧૩૭ માં છાપવામાં આવી છે.

૨ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—માં આ આચાર્યનું નામ ભૂલથી રતનશેખરસૂરિ છપાયું છે. પૃ. ૪૩૭. પરિચય માટે જુઓ ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ (ગાંધી લા. ભ.) પૃ. ૪૦ તથા ૧૨૬.

અને રાજનૈતિક ઇતિહાસનાં તથ્યો તથા કવિચરિતો જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રશંસા માગી લે છે. કૌતુકકથાઓનો સંગ્રહ કરીને પછીના કાળે રચાતી અકબર ખિરખલની અને બીજી કૌતુક કથાના લેખકોના તે પુરોગામી બન્યા છે. ગુજરાતમાં તે કાળે લખાતા સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રન્થોના લેખકોમાં સાધારણ લોકગમ્ય પ્રાદેશિક સંસ્કૃતની છાપ ઊભી કરનારામાંના એક છે. દાર્શનિક છતાં કૌતુકપ્રેમી અને રમૂજ કથાઓ દ્વારા વ્યાવહારિક સત્યો રજુ કરનારા સંસ્કૃત લેખકોમાં કદાચ અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે એવા આ આચાર્ય છે.

સુપ્રતિષ્ઠિત હર્ષપુરીય^૧ મલધારીગચ્છમાં આચાર્ય તિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખર છે. દીક્ષીના બાદશાહ મહંમદના માનીતા અને લોકોને દુકાળમાં મદદ કરનાર તથા પડ-દર્શનના પોષક એવા મહાસિંહે દિલ્હીમાં રાજશેખરસૂરિને રહેવાની સગવડ કરી આપી હતી અને ત્યાં જ રહી પિ. ૧૪૦૫ માં તેમણે પ્રબંધકોષની રચના કરી હતી તેથી જણાય છે કે તે કાળના તેઓ પ્રતિષ્ઠિત આચાર્ય હશે.^૨ તેમણે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ પણ કરાવી છે. આ સિવાય તેમના જીવન વિષે વિશેષ જાણવા મળતું નથી.

તેમના ગ્રન્થોની પ્રશસ્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા લેખોને આધારે કહી શકાય કે તેઓ પિ. સં. ૧૩૮૫ થી માંડી ૧૪૧૦ સુધી તો વિદ્યમાન હતા.^૩

(૧) પ્રસ્તુતમાં સુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા ઉપરાંતના ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે--

(૨) ન્યાયકંદલીપંજિકા--વૈશેષિક દર્શનના પ્રશસ્તભાષ્ય નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થની શ્રીધરે ન્યાયકંદલી નામે ટીકા રચી હતી. તેના ઉપર આ પંજિકા નામની ટીકા છે. તેની પ્રશસ્તિમાં તે ક્યારે રચાઈ તે નિર્દિષ્ટ નથી.^૪ પરંતુ જહલદિપનિકામાં તેનો રચનાકાળ સં. ૧૩૮૫ જણાવ્યો છે. જેની નોંધ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં અને જિનરત્નકોષમાં લેવામાં આવી છે.

(૩) સ્યાદ્વાદકલિકા અથવા સ્યાદ્વાદદીપિકા--આલીશ પદ્યોમાં રચિત આ કૃતિ અતિસંક્ષિપ્ત છતાં અનેક દર્શનોમાં અને વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કેવી રીતે સ્યાદ્વાદ અનિ-વાર્ય છે તેનું તેમાં સુંદર નિરૂપણ છે. અન્ય દાર્શનિકોએ વિરોધાદિ દોષો આપ્યા છે તેનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન રાજશેખરસૂરિએ આમાં કર્યો છે. તેનું પ્રકાશન હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી પદ્મસાગરકૃત યુક્તિપ્રકાશ અને હરિભદ્રના અષ્ટકો સાથે જામનગરથી થયું છે. રચ્યા સંવત નિર્દિષ્ટ નથી.

(૪) સંઘમહોત્સવપ્રકરણ--અથવા દાનષટ્ટત્રિંશિકા--૩૬ પદ્યોમાં રચિત અવ-ચૂર સાથેની આ કૃતિમાં રાજશેખર કલિકાલના સત્પુરુષ દાતાનાં ગુણગાન કરે છે અને ૧ હર્ષપુરીયગચ્છના જયસિંહસૂરિથી રાજશેખર સુધીના વંશવૃક્ષ માટે જુઓ, ઐતિ-હાસિક લેખ સંગ્રહ (લા. ભ. ગાંધી), ૧૯૬૩, પૃ. ૧૨૯

૨ પ્રબંધકોષ (સિંધી સિરીઝ) પ્રશસ્તિ ૬-૭.

૩ જૈન પરંપરોના ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૩૭૭, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૩૭

૪ પિટર્સન. તીબે રિપોર્ટ, ૧૮૮૭, પૃ. ૨૭૨

તેની વિશેષતાનું વર્ણન રસિક કવિને શોભે તે રીતે કરે છે. આનું પ્રકાશન મશોદેવસૂરિ કૃત પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ આદિ ગ્રંથો સાથે, શ્રીઋષભદેવ કેસરીમલ સંસ્થા રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૨૭માં થયું છે. આમાં રચનાસંવત નથી.

(૫) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય-આ. રાજશેખરે ૧૮૦ પદોમાં કૃમે કરી જૈન, સાંખ્ય જૈમિનીય યોગ, વૈશિષ્ઠિક અને સૌગંદ એ છ દર્શનોનો સાર આપી દીધો છે. નાસ્તિકને તો દર્શન માનવાના પક્ષના જ નથી. છતાં પણ અંતે તેના નિરાકરણમાં થોડી ચર્ચા કરે જ છે (૧૫૮-૧૭૫). એ યોગને નામે શૈવદર્શનનું વર્ણન કરે છે અને તેમાં નૈયાયિકનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્દિષ્ટ છે. પ્રત્યેક દર્શનના વર્ણન પ્રસંગે લિંગ, વેશ, આચાર, દેવ, ગુરુ, પ્રમાણ, પ્રમેય, મુક્તિ અને તેના સાધનોની ચર્ચા કરે છે. આચાર્ય હરિભદ્રના ષડ્દર્શન સમુચ્ચયથી આમાં અધિક માહિતી આપવામાં આવી છે, આનું પ્રકાશન મશોવિજય ગ્રંથમાળા (૧૭)માં થયું છે. રચના વર્ષનો ઉલ્લેખ નથી.

(૬) કથાકોષ, અન્તરકથાકોષ, વિનોદકથાસંગ્રહ-એવા વિવિધ નામે ઝાળખાતા ગ્રંથમાં આ. રાજશેખરે કૌતુકકથાઓ એટલે કે જે વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપે એવી કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ ગ્રંથની અનેક પ્રતો મળે છે, તેમાં કથાનો ક્રમભેદ પણ છે. એટલે જણાય છે કે આ. રાજશેખરે સંગ્રહને કૃમે કરી વ્યવસ્થિત કર્યો છે અને તેને અતિમરૂપ આપી ૮૪ કથાઓમાં પૂર્ણ કર્યો છે. વિનોદકથાસંગ્રહ-એ નામે ટકલભાઇ ભુદરદાસ વકીલે ઇ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમાં અને શ્રી કથાકોષ એ નામે ઋષભદેવ કેસરીમલ, રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત ગ્રંથમાં કથાઓનું ઘણું સામ્ય છે પણ ક્રમભેદ દેખાય છે. અને પ્રથમમાં ૮૧ કથા છે જ્યારે બીજામાં ૮૪ છે. વિનોદકથાસંગ્રહનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પ્રકાશિત છે-જૈનધર્મ પ્રસારકસભા વિ. ૧૯૭૮. આનું ચતુરશીતિપ્રબંધકથાકોષ એવું નામ આમાં ૮૪ કથા હોવાથી પડ્યું છે.

(૭) પ્રબંધકોષ અથવા ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં ૨૪ પ્રબંધોનો સંગ્રહ આચાર્ય રાજશેખરે કર્યો છે. વક્તાને પ્રાચે ચરિતો અને પ્રબંધોની આવશ્યકતા છે તેથી ગુરુમુખથી સાંભળેલી કથાઓનો સંગ્રહ કરવા રાજશેખરસૂરિ પ્રવૃત્ત થયા છે અને તેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આચાર્યો વિષે દશ પ્રબંધો, ચાર પ્રબંધો કવિઓ વિષે, રાજાઓ વિષેના સાત અને રાજાના અંગભૂત શ્રાવકોના ત્રણ-એમ એવીશ પ્રબંધોની રચના કરી છે-એમ સ્વયં ગ્રંથના પ્રારંભમાં જણાવે છે. પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથની રચના દીલ્હીમાં વિ. ૧૪૦૫માં કરી છે તેમ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. આનું પ્રકાશન સિંધી ગ્રંથમાલામાં થયું છે ઈ. ૧૯૩૫માં.

(૮) પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિ-રાજશેખરના આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ જૈનસાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં (પૃ. ૨૪૬) મળે છે. તેમાં તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં લખાયાનો અને આ. મલધારી હેમચંદ્રે એંશી દ્વિસનું અમારિપત્ર રાજા સિદ્ધરાજ પાસેથી લીધું હતું-એમ તે ગ્રંથમાં હકીકત છે-એવો નિર્દેશ શ્રી દેસાઈ કરે છે, પરંતુ તે ગ્રંથની હસ્તપ્રત વિષે તેમણે કશી માહિતી આપી નથી. જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં (ભા. ૨, પૃ. ૩૩૭) પણ શ્રી દેસાઈને અનુસરીને તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં રચાયોનો નિર્દેશ છે. પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની જે વૃત્તિ છપાઇ છે તે તો આ. પૂર્ણકવચશરિત છે. પરંતુ ઉક્ત

કૃત્યનોતો આધાર પં. લાલચંદ ભગવતદાસ ગાંધી દ્વારા નિર્દિષ્ટ પ્રાકૃતદ્રયાશ્રયવૃત્તિની રચના સં. ૧૩૮૭માં છે, તે છે. શ્રી ગાંધીએ “ સિદ્ધરાજ અને જૈનો ” એ લેખમાળા ૧૯૨૭-૨૯ સુધીમાં ‘જૈન’માં લખી હતી, તે પાછી તેમના ‘ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ’ ૧૯૬૩માં પ્રથમ લેખરૂપે છપાઈ છે. તેમાં પૃ. ૪૦માં પ્રાકૃતદ્રયાશ્રયની રાજશેખર કૃત વૃત્તિમાંથી ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે. એથી જણાય છે કે તેમણે રાજશેખરની પ્રાકૃત-દ્રયાશ્રયવૃત્તિની હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને તે પાટણના ભંડારમાં હોવાનું જણાવે છે.

(૯) નેમિનાથદ્વાગ—અનિત શાંતિસ્તવાદિ અનેક નાના મોટા પ્રકરણોના સંગ્રહવાળી લા. ૬. વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૮૬૦૧ પ્રતમાં પત્ર ૬૬-૬૭માં નેમિનાથદ્વાગની પ્રતિલિપિ છે. તેને અંતે મલહારીફ હાયસિદ્ધરસૂરિ કીઠ ફાગ રમીજ્ઞે ૧૨૫૧ ઇતિ શ્રી નેમિનાથકાગઃ સમાપ્તઃ ॥

આ કૃતિ અપભ્રંશ ભાષામાં છે. આ દ્વાગની રચના સં. ૧૪૦૫માં થઈ છે તેમ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં નિર્દેશ છે (પૃ. ૩૩૭). તેનો આધાર ભા. ૬. દેસાઈએ જૈ. સા. સં. ઈ.માં લખેલ આ વાક્ય જણાય છે. “ ઉપર્યુક્ત મલધારી રાજશેખર-સૂરિનો સં. ૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથદ્વાગ ”—વળી જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ લા. ૨, પૃ. ૧૩. ખરી રીતે તેની રચનાનો સમય નિર્દિષ્ટ નથી એમ જ માનવું જોઈએ. આ કૃતિ ‘પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સંગ્રહ’ (વડોદરા, ૧૯૨૦)માં છપાઈ છે. પૃ. ૮૩.

આ ગ્રંથો ઉપરાંત રાજશેખરસૂરિએ મેરુતુંગસૂરિના સ્તમ્ભનકપાર્શ્વનાથપ્રબંધનું સંશોધન પણ કર્યું છે. તેની રચના સં. ૧૪૦૦માં થયાનું જિનરત્નકોષમાં નોંધે છે. લા. ભ. ગાંધી અનુસાર ‘સ્તમ્ભનેન્દ્રપ્રબંધનું સંશોધન સં. ૧૪૦૧માં રાજશેખરે કર્યું છે. ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ પૃ. ૧૨૬.

મુનિભદ્રના શાંતિનાથચરિત્રનું પણ સંશોધન આ. રાજશેખરે કર્યું છે. આ ચરિત્રની રચના વિ. ૧૪૧૦માં થઈ છે. શાંતિનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૧, તથા, દેસાઈ, જૈન સા. સં. ઈ. પૃ. ૪૩૭. જૈનપરંપરાના ઇતિહાસમાં ભૂલથી સં. ૧૦૧૦ છપાયો છે—ભાગ, ૨, પૃ. ૩૩૮.

શ્રી મુનિ જ્ઞાનચંદ્ર

રત્નાકરાવતારિકાના ટિપ્પણના કર્તા મુનિ જ્ઞાનચંદ્ર છે. તેમણે પ્રશસ્તિમાં પોતાની ગુરુપરંપરાનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે તેઓ સાધુપૂર્ણિમાગચ્છના હતા. આ ગચ્છનું ખીન્તું નામ સાર્ધપૂર્ણિમા ગચ્છ છે.^૧ આચાર્ય ગુણચંદ્રના શિષ્ય તરીકે પ્રશસ્તિમાં પોતાને ઓળખાવે છે. સં. ૧૩૮૬માં ગુણચંદ્રની પાઠે આ. ગુણપ્રભ થયા તેવો ઉલ્લેખ જૈનપરંપરાના ઇતિહાસમાં છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ગુણચંદ્રઆચાર્ય તે ૧૩૮૬ પૂર્વે આચાર્યપદે હતા. વળી રાજશેખરસૂરિએ આરા કરવાથી જ ટિપ્પણની રચના જ્ઞાનચંદ્રે કરી છે અને તેનું સંશોધન પણ રાજશેખરસૂરિએ કર્યું છે તેથી જ્ઞાનચંદ્ર એ રાજશેખરના લઘુ સમકાલીન હોવા જોઈએ તેથી તેમનો સમય વિક્રમ ચૌદમી શતી છે.

અમદાવાદ

દલસુખ માલવણિયા

૩૦-૮-૬૯

૧ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૫૩૯-૪૦

विषया मः

(१) नय-आत्मस्वरूपनिर्णयो नाम सप्तमः परिच्छेदः

१ नयलक्षणम्	पृ० १
२ नयाभासलक्षणम्	५
३ नयप्रकारनिरूपणम्	५
४ नैगमनयस्वरूपम्	८
५ नैगमाभासलक्षणम्	१०
६ संग्रहनयलक्षणम्	१०
७ संग्रहनयाभासलक्षणम्	१३
८ व्यवहारनयलक्षणम्	१४
९ व्यवहाराभासलक्षणम्	१५
१० ऋजुसूत्रलक्षणम्	१६
११ ऋजुसूत्राभासलक्षणम्	१६
१२ शब्दनयलक्षणम्	१७
१३ शब्दनयाभासलक्षणम्	१८
१४ समभिरूढलक्षणम्	१९
१५ समभिरूढाभासलक्षणम्	१९
१६ एवंभूतनयलक्षणम्	२०
१७ एवंभूतनयाभासलक्षणम्	२१
१८ नयानामल्पबहुविषयत्वम्	२३
१९ नयवाक्यम्	२५
२० नयस्य फलम्	२६
२१ प्रभातस्वरूपम्	२७
२२ चार्वाकमिमतभूतचैतन्यवादनिरासः	२७
२३ बौद्धमिमतात्मक्षणिकतानिरासः	४३
२४ जैनदृष्ट्या आत्मधर्मवर्णनम्	५२
२५ नैयायिकसंमतात्मजडरूपतानिरासः	५३
२६ आत्मकूटस्थतानिराकरणम्	५९
२७ सांख्यसंमतात्मकर्तृत्वनिषेधः	६०

२८	सांख्यसंमतात्मन उपचरितभोक्तृत्वस्य निरासः	६१
२९	आत्मव्यापकत्वनिरसनम्	६३
३०	अदृष्टस्य पौद्गलिकत्वसमर्थनम्	७२
३१	मोक्षोपायचर्चा	८०
३२	मोक्षस्वरूपनिरूपणम्	८४
३३	स्त्रीमुक्तिस्थापनम्	९३
(२)	वादस्वरूपनिर्णयो नाम अष्टमः परिच्छेदः	१०४
१	वादलक्षणम्	१०४
५	वादप्रारम्भकनिरूपणम्	१०७
३	जिगीषुस्वरूपम्	१०९
४	तत्त्वनिर्णिनीषुस्वरूपम्	१०९
५	प्रत्यारम्भकनिरूपणम्	११३
६	वादे अङ्गनिर्णयः	११५
७	वादि-प्रतिवादिस्वरूपम्	१२०
८	वादे चतुरङ्गानां स्वरूपस्य कर्मणश्च निरूपणम्	१२०
९	कर्तुः प्रशस्तिः	१४३
परिशिष्टानि		
	टिप्पणी	१४६
१	सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची	१४७
२	सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१४७
३	रत्ना०वृत्तिगतविशेषनाम्नां सूची	१५२
४	रत्ना०वृत्तिगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१५४
५	रत्ना०वृत्तिगतस्वनिर्मितपद्यानां सूची	१७३
६	रत्ना०वृत्तिगतावतरणानां सूची	१७५
७	रत्ना०वृत्तेः पञ्जिकागतावतरणानां सूची	१७८
८	रत्ना०वृत्तेः टिप्पणगतावतरणानां सूची	१७९
९	पञ्जिकागतविशेषनाम्नां सूची	१८०
१०	टिप्पणगतविशेषनाम्नां सूची	१८१
११	प्रमाणनयतत्त्वाद्येकस्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची	१८३
	शुद्धिपत्रकम्	१८९

प्रमाणनयतेत्वालोक्सूत्राणि

प्रथमः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. प्रमाण-नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते । पृ० १३
२. स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । ३०
३. अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम्, अतो ज्ञानमेवेदम् । ४२
४. न वै सन्निकर्षादिरज्ञानस्य प्राणाण्यमुपपन्नम्, तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः । ४३
५. न स्वत्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वम्, स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् । ४४
६. नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् । ४४
७. तद् व्यवसायस्वभावम् समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा । ४९
८. अतस्मिस्तदध्यवसायः समारोपः । ६३
९. स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा । ६४
१०. विपरीतैककोटिनिष्ठकृतं विपर्ययः । ६४
११. यथा श्रुक्तिकायामिदं रजतमिति । ६४
१२. साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानैककोटिसंस्पर्शं ज्ञानं संशयः । ७४
१३. यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा । ७५
१४. किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । ७५
१५. यथा गच्छतृणस्पर्शज्ञानम् । ७६
१६. ज्ञानादन्योऽर्थः परः । ७६
१७. स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदामिमुख्येन, करिकल-भकमहमात्मना जानामि । ९९
१८. कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभि-मन्येत, मिहिरालोकवत् ? १००
१९. ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् । १०९
२०. तदितरत्त्वप्रामाण्यम् । १०९
२१. तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञातौ तु स्वतः परतश्च । ११०

द्वितीयः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च । १२३
२. स्पष्टं प्रत्यक्षम् । १३३
३. अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् । १३३
४. तद् द्विप्रकारम्—सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च । १३३
५. तत्रार्थं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धमनिन्द्रियनिबन्धनं च । १३४
६. एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पकम् । १६०
७. विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाधमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः । १६०
८. अवग्रहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणीहा । १६१
९. ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः । १६१
१०. स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा । १६१
११. संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः । १६१
१२. कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदः । १६२
१३. आसामस्त्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्, अपूर्वापूर्व-
वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते । १६२
१४. क्रमोऽप्यमीषामयमेव, तथैव संवेदनात्, एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्य-
त्वाच्च । १६४
१५. अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः । १६४
१६. न खल्वदृष्टमगृह्यते, न चाऽनवगृहीतं संदिह्यते, न चाऽसंदिग्धमीह्यते, न चानी-
हितमवेयते, नाप्यनवेतं धार्यते । १६४
१७. क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेषामाशुत्पादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् । १६४
१८. पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् । १६५
१९. तद् विकलं सकलं च । १६६
२०. तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा । १६६
२१. अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्व्यगोचरमवधिज्ञानम् ।

२२. संयमविशुद्धिनिवन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनः-
पर्यायज्ञानम् । १८८
२३. संकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्याय-
साक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् । १८८
२४. तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् । १९८
२५. निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् । १९८
२६. तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽबाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः । १९९
२७. न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वम्, कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात् । २११

तृतीयः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. अस्पष्टं परोक्षम् । १
२. स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् । १
३. तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् । १
४. 'तत्तीर्थकरबिम्बम्' इति यथा । ३
५. अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । ८
६. यथा 'तज्जातीय एवायं गोपिण्डः' 'गोसदृशो गवयः' 'स एवायं जिनदत्तः'
इत्यादि । ९
७. उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धालम्बनं, इदमस्मिन्
सत्येव भवति, इत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः । १९
८. यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बहौ सत्येव भवतीति, तस्मिन्सत्यसौ न
भवत्येव । २६
९. अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च । २६
१०. तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । ३१
११. निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः । ३१
१२. न तु त्रिलक्षणकादिः । ३२
१३. तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् । ३४
१४. अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् । ४०

१५. शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनम् । ४१
१६. प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृतग्रहणम् । ४१
१७. अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानम् । ४१
१८. व्याप्तिग्रहणसमयाऽपेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनुपपत्तेः । ४१
१९. न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिरस्ति । ४२
२०. आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्तद्विशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी । ४२
२१. धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद्विकल्पतः, कुत्रचित् प्रमाणतः, क्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् । ४२
२२. यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूमवज्रवती, ध्वनिः परिणतिमान् । ४२
२३. पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । ४४
२४. साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसम्बन्धित्वाप्रसिद्धये, हेतोरुपसंहारवचनवत्, पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्यः ।
२५. त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते । ४६
२६. प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायि वचनं परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यक्षहेतुत्वात् । ४७
२७. यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिताभरणभारिणीं जिनपतिप्रतिमां । ४८
२८. पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनम् । ४८
२९. हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः । ४९
३०. सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः । ४९
३१. यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः असत्यनुपपत्तेर्वा । ४९
३२. अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुप्रयोगः । ५०
३३. न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोपलब्धेः । ५०
३४. न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्ततर्कप्रमाणादेव, तदुपपत्तेः । ५१

३५. नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्त-
रापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतारः । ५१
३६. नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव
तत्प्रसिद्धेः । ५१
३७. अन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च बहिर्व्याप्तिरुद्भावनं व्यर्थम् ।
५२
३८. पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु बहि-
र्व्याप्तिः । ५२
३९. यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपत्तेरिति, अग्निमानयं देशः धूमव-
त्त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च । ५२
४०. नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्-
भावात् । ५३
४१. समर्थनमेव परं परप्रतिप्रत्यङ्गमास्तां, तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तद-
संभवात् । ५३
४२. मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । ५३
४३. प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः । ५४
४४. स द्वेष्टा साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च । ५४
४५. यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४६. यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसः । ५५
४७. यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते, स वैधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४८. यथाऽग्न्यभावे न भवत्येव धूमः यथा जलाशये । ५५
४९. हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः । ५५
५०. यथा धूमश्चात्र प्रदेशे । ५५
५१. साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् । ५५
५२. यथा तस्मादग्निरत्र । ५५
५३. एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते । ५६
५४. उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां मिथमानत्वात् । ५६
५५. उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धिनिबन्धनम्, अनुपलब्धिश्च । ५६
५६. विधिः सद्रंशः । ५६

५७. प्रतिषेधोऽसदंशः । ५६
५८. स चतुर्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽन्यन्ताभावश्च । ५७
५९. यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः । ५७
६०. यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः । ५८
६१. यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः । ५८
६२. यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्ब-
कम् । ५८
६३. स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः । ५८
६४. यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः । ५९
६५. कालत्रयाऽपेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरन्यन्ताभावः । ५९
६६. यथा चेतनाऽचेतनयोः । ५९
६७. उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च । ६०
६८. तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा । ६०
६९. साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामुपलब्धिः । ६०
७०. तमस्विन्यामास्वाद्यमानादात्रादिफलरसादेकसामग्रचनुमित्या रूपाद्यनुमिति-
मभिमन्यमानैरभिमतमेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्खलनमपर-
कारणसाकल्यं च । ६१
७१. पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ, तयोः कालव्यवहितावनुपलम्भात् ।
६३
७२. न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रदशासंवेदन-मरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं
व्यवहितत्वेन निर्व्यापारत्वात् । ६४
७३. स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वव्यवस्था, कुलालस्यैव
कलशं प्रति । ६५
७४. न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तेः । ६६
७५. परम्पराव्यवहितानां परेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । ६६
७६. सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः सहोत्पादेन तदुत्पत्ति-
विपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः । ६८
७७. ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परि-
णतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा

- वान्ध्वेयः, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च । ६८
७८. अस्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति कार्यस्य । ६९
७९. भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनादिति कारणस्य । ६९
८०. उद्देश्यति मुहूर्त्तान्ते तिथ्यतारकाः पुनर्वसूदयदर्शनादिति पूर्वचरस्य । ६९
८१. उदगुर्मुहूर्तात् पूर्वं पूर्वफल्गुन्य उत्तरफल्गुनीनामुदगमोपलब्धेरियुत्तरचरस्य । ६९
८२. अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य । ७०
८३. विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा । ७०
८४. तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । ७०
८५. यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् । ७१
८६. प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् । ७२
८७. विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेषु निश्चयस्तत्र सन्देहात् । ७२
८८. विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेः । ७२
८९. विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्य महर्षेरसत्यं वचः समस्ति रागद्वेषकालुष्याऽकलङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् । ७३
९०. विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्त्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युदगमात् । ७३
९१. विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा—नोदगान्मुहूर्त्तात् पूर्वं मृगशिरः पूर्वफल्गुन्युदयात् । ७३
९२. विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनात् । ७४
९३. अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्—अविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्च । ७५
९४. तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा । ७५
९५. प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनुपलब्धिः । ७५
९६. स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्त्वभावस्यानुपलम्भात् । ७६
९७. व्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेः । ७६
९८. कार्यानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीजमङ्कुरानवलोकनात् । ७६
९९. कारणानुपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रथमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावात् । ७६

१००. पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति सुहृत्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शनात् । ७७
१०१. उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमत् पूर्वभद्रपदा सुहृत्तात् पूर्वमुत्तरभद्रपदोदगमानवगमात् । ७७
१०२. सहचरानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः । ७७
१०३. विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चधा । ७८
१०४. विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भभेदात् । ७८
१०५. विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथाऽत्र शरीरिणि रोगातिशयः समस्ति, नीरोगव्यापारानुपलब्धेः । ७८
१०६. विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा—विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टम्, इष्टसंयोगाभावात् । ७९
१०७. विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा—वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्त्रभावानुपलम्भात् । ७९
१०८. विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेः । ८०
१०९. विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानम्, सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः । ८०

चतुर्थः परिच्छेदः

[द्वितीयो भ. :]

१. आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः । ८१
२. उपचारादाप्तवचनं च । ८१
३. समस्त्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानम्, सन्ति रत्नसानुप्रभृतयः । ८६
४. अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्तः । ८७
५. तस्य हि वचनमविसंवादि भवति । ८८
६. स च द्वेधा—लौकिको, लोकोत्तरश्च । ८८
७. लौकिको जनकादिर्लोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः । ८९
८. वर्ण-पद-वाक्यात्मकं वचनम् । १०३
९. अकारादिः पौद्गलिको वर्णः । १०४
१०. वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यम् । १२१
११. स्वाभाविकसामर्थ्यसमयान्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्दः । १२२
१२. अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद् यथार्थायर्थार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषावनुसरतः । १५०

१३. सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छति । १५२
१४. एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाकूपयोगः सप्तभङ्गी । १५३
१५. तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । १५५
१६. स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । १५६
१७. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । १५८
१८. स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । १५९
१९. स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च
पञ्चमः । १६०
२०. स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च
षष्ठः । १६१
२१. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युग-
पद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति । १६१
२२. विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु । १६२
२३. निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः । १६२
२४. अप्राधान्यन्येनैव ध्वनिस्तममिधत्ते इत्यप्यसारम् । १६२
२५. क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्राधान्यानुपपत्तेः ।
१६२
२६. निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् । १६३
२७. क्रमदुष्यप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः । १६३
२८. अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यबाध्यमानत्वात् । १६३
२९. युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् । १६३
३०. तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् । १६३
३१. विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि
न कान्तः । १६४
३२. निषेधात्मनः सह द्वायात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रती-
यमानत्वात् । १६४
३३. निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न
रमणीयम् । १६४
३४. इतरथाऽपि संवेदनात् । १६४

३५. क्रमाक्रमान्ध्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकश्चावाचकश्च ध्वनिर्नान्यथेत्यपि मध्या । १६४
३६. विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रतीतेः । १६४
३७. एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तभङ्गीति न चेतसि निधेयम् । १६५
३८. विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव संभवात् । १६५
३९. प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् । १६६
४०. तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् । १६६
४१. तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् । १६६
४२. तस्यापि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः । १६७
४३. इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च । १६७
४४. प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद् वा यौगपथेन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः । १६७
४५. तद्विपरीतस्तु विकलादेशः । १७२
४६. तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवद्योत्तयति । १७३
४७. न तदुत्पत्तिदाकारताभ्यां तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् । १७४

पञ्चमः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु । १७७
२. अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानावस्थान-स्वरूपपरिणत्याऽर्थक्रियासामर्थ्यघटनाच्च । १८५
३. सामान्यं द्विप्रकारम्—तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च । १८७
४. प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबलशावलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथा । १८७
५. पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चन-वत् । १९१,

६. विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च । २१०
७. गुणः सहभावी घर्मो यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादिः । २११
८. पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिः । २११

षष्ठः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. यत् प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् । २२६
२. तद् द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च । २२६
३. तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् । २२६
४. पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् । २२६
५. शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः । २२७
६. तत् प्रमाणतः स्याद्विन्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेः । २२८
७. उपादानबुद्ध्यदिना प्रमाणाद् भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयम् । २२८
८. तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः । २२८
९. प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतेः । २२८
१०. यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारिभिरस्खलित-
मनुभवात् । २२९
११. इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्येत । २२९
१२. अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त इति
नाशङ्कनीयम् । २२९
१३. कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाद् भेदेन व्यवस्थानात् । २३०
१४. साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् । २३०
१५. प्रमाणं हि करणारूपं साधनं स्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात् । २३०
१६. स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्यारूपं फलं तु साध्यम्, प्रमाणनिष्पाद्य-
त्वात् । २३१
१७. प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथञ्चिद् भेदः । २३२
१८. कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलम्भात् । २३२
१९. कर्ता हि साधकः स्वतन्त्रत्वात्, क्रिया तु साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् । २३२

२०. न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिनैव, भिन्नैव वा, प्रतिनियतक्रियाक्रिया-
वद्भावभङ्गप्रसंगात् । २३३
२१. संवृत्या प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलपः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धि-
विरोधात् । २३५
२२. ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्यः ।
२३६
२३. प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद् विपरीतं तदाभासम् । २३६
२४. अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य
स्वरूपाभासाः । २३७
२५. यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशयानध्यवसायाः ।
२३७
२६. तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः । २३७
२७. सांख्यहारिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३७
२८. यथाऽम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं, दुःखे सुखज्ञानं च । २३८
२९. पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३८
३०. यथा शिवाद्यस्य राजर्षैरसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुदज्ञानम् । २३८
३१. अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम् । २३९
३२. अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा । २३९
३३. तुल्ये पदार्थे स एवायमिति एकस्मिंश्च तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा-
नाभासम् । २३९
३४. यमलकजातवत् । २३९
३५. असत्यामपि व्याप्तौ तदवभासस्तर्काभासः । २४०
३६. स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र यावान्मैत्रतनयः स श्याम इति यथा । २४०
३७. पक्षाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् । २४१
३८. तत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः पक्षाभासाः । २४१
३९. प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथाऽऽर्हतान् प्रत्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः
समस्ति जीव इत्यादिः । २४३
४०. निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य
निराकरणादनेकप्रकारः । २४२

४१. प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा । २४३
४२. अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा । २४३
४३. भागमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनेन रजनिभोजनं भजनीयम् । २४४
४४. लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ।
२४५
४५. स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् । २४६
४६. अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादि-
रशाश्वतिक एव वेति वदतः । २४८
४७. असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः । २४९
४८. यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । २४९
४९. स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च । २४९
५०. उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् । २४९
५१. अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ।
२५०
५२. साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः । २७५
५३. यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् । २७५ ।
५४. यस्यान्यथानुपपत्तिः संदिह्यते सोऽनैकान्तिकः । २८१
५५. स द्वेधा—निर्णीतविपक्षवृत्तिकः संदिग्धविपक्षवृत्तिकश्च । २८१
५६. निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा—नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । २८२
५७. सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा—विवादपदापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ।
२८३
५८. साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकारः । २९१
५९. साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्मविकलः, संदिग्धसाध्यधर्मा, संदि-
ग्धसाधनधर्मा, सन्दिग्धोभयधर्मा, अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपर्ययान्वयश्चेति ।
२९१
६०. तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःखवदिति साध्यधर्मविकलः । २९२
६१. तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः । २९२
६२. कलशवदित्युभयधर्मविकलः । २९२
६३. रागादिमानयं वक्तृत्वाद् देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्यधर्मा । २९३

६४. मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वात् मैत्रवदिति संदिग्धसाधनधर्मा । २९३
६५. नायं सर्वदर्शी रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवदिति सन्दिग्धोभयधर्मा । २९३
६६. रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वयः । २९३
६७. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः । २९३
६८. अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः । २९४
६९. वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा । २९४
७०. असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्ध-
साध्यव्यतिरेकः, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रद-
र्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च । २९४
७१. तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं यथा
स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः । २९५
७२. निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद् यत् तु सविकल्पकं न तत् प्रमाणं, यथा लैङ्गिक-
मित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः । २९५
७३. नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात्, यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा स्तम्भ इत्य-
सिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः । २९५
७४. असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वात्, यः सर्वज्ञः आप्तो वा स
क्षणिकैकान्तवादी, यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञता-
नाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् । २९५
७५. अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वाद्, यः पुनरादेयवचनः स
वीतरागस्तद्यथा शौद्धोदनिरिति, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनौ रागादि-
मत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् । २९६
७६. न वीतरागः कपिलः करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वात्,
यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तद्यथा-
तपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ वीतरागात्वाभावस्य करुणा-
ऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् । २९६
७७. न वीतरागः कश्चिद्विवक्षितपुरुषो वक्तृत्वात्, यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता,
यथोपलखण्ड इत्यव्यतिरेकः । २९७

७८. अनित्य शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शितव्यतिरेकः । २९७
७९. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्, यदकृतकं तन्नित्यं, यथाऽऽकाशमिति विपरीत-
व्यतिरेकः । २९७
८०. उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासौ । २९८
८१. यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद्, यः कृतकः स परिणामी, यथा कुम्भ
इत्यत्र परिणामी च शब्दः इति कृतकश्च कुम्भ इति च । २९८
८२. तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्दः इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ।
२९८
८३. अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् । २९९
८४. यथा मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुष्ठभाः पिण्डस्वर्जूराः सन्ति
त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः । २९९
८५. प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् । ३००
८६. सामान्यमेव, विशेष एव, तद् द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः । ३००
८७. अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात् फलं तस्य तदाभासम् । ३०१

सप्तमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रति-
पत्तरभिप्रायविशेषो नयः । १
२. स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः । ५
३. स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः । ५
४. व्यासतोऽनेकविकल्पः । ५
५. समासतस्तु द्विभेदः—द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । ६
६. आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा । ७
७. धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः । ८
८. सच्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोः । ८
९. वस्तु पर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः । ९
१०. क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणोः । ९
११. धर्मद्वयादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिर्नैगमाभासः । १०

१२. यथाऽऽत्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः । १०
१३. सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रहः । १०
१४. व्यमुभयविकल्पः परोऽपरश्च । ११
१५. अशेषविशेषैवौदामीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः । ११
१६. विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा । ११
१७. सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्षाणस्तदाभासः । १२
१८. यथा सत्तैव तत्त्वं, ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् । १२
१९. द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्वेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः । १२
२०. धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा । १३
२१. द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निरनुवानस्तदाभासः । १३
२२. यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः । १३
२३. संग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः । १४
२४. यथा यत् सत् तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः । १४
२५. यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः । १५
२६. यथा चार्वाकदर्शनम् । १५
२७. पर्यायार्थिकश्चतुर्द्धा ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढ एवंभूतश्च । १६
२८. ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्नभिप्राय ऋजुसूत्रः । १६
२९. यथा सुखविवर्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः । १६
३०. सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः । १६
३१. यथा तथागतमतम् । १७
३२. कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः । १७
३३. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः । १७
३४. तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः । १८
३५. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थ-
मभिदधति, भिन्नकालशब्दत्वात्, तादृक्सिद्धान्यशब्दवदवत्यादिः । १८
३६. पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरूढः । १८

३७. इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पूदरिणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा । १९
३८. पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः । १९
३९. यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करि-कुरङ्ग-तुरङ्गशब्दवदित्यादिः । २०
४०. शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः । २०
४१. यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पूदरिणप्रवृत्तः पुरन्दरः इत्युच्यते । २०
४२. क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः । २१
४३. यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-भूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः । २२
४४. एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः । २२
४५. शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः । २२
४६. पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमितविषयः । २३
४७. सन्मात्रगोचरात् संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः । २३
४८. सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहु-विषयः । २३
४९. वर्तमानविषयादजुसूत्राद् व्यवहारत्रिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः । २३
५०. कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादजुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः । २४
५१. प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरूढाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयायित्वात् प्रभूत-विषयः । २४
५२. प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंभूतात् समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थाप-कत्वान्महागोचरः । २५
५३. नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजति । २५
५४. प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् । २६
५५. प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा । २७
५६. चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद्भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिकेत्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवांश्चायम् । ५२
५७. तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः । ८०

अष्टमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. विरुद्धयोर्धर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-
दूषणवचनं वादः । १०४
२. प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः तत्त्वनिर्णिनीषुश्च । १०७
३. स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-दूषणाभ्यां परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः । १०९
४. तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः । १०९
५. अयं च द्वेधा-स्वात्मनि परत्र च । १०९
६. आद्यः शिष्यादिः । १११
७. द्वितीयो गुर्वादिः । १११
८. अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च । १११
९. एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः । ११३
१०. तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एव, अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये
जयपराजयव्यवस्थादिदौःस्थ्यापत्तेः । ११५
११. द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः कदाचित् त्र्यङ्गः । ११७
१२. तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य । ११८
१३. तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् । ११८
१४. तुरीये प्रथमादीनामेवम् । ११८
१५. वादिप्रतिवादिसम्यसभापतयश्चत्वार्यङ्गानि ।
१६. प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन वादिप्रतिवादिनौ । १२०
१७. प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावनयोः कर्म । १२०
१८. वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीप्पत्वधारणाबाहुश्रुत्यप्रतिभाक्षान्तिमाध्यस्थैरुभया-
भिमताः सम्याः । १२१
१९. वादिप्रतिवादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविशेषाङ्गीकारणाऽग्रवादोत्तरवाद-
निर्देशः, साधकवाचकोक्तिगुणदोषावधारणं, यथावसरं तत्त्वप्रकाशनेन कथा-
विरमणं, यथासम्भवं सभायां कथाफलकथनं चैषां कर्माणि । १२३
२०. प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमामाव्यस्थसम्पन्नः सभापतिः । १२४
२१. वादिसम्याभिहितावधारणं कलहव्यपोहादिकं चास्य कर्म । १२५
२२. सजिगीषुकेऽस्मिन् यावत्सम्यापेक्षं स्फूर्तौ वक्तव्यम् । १२६
२३. उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत्स्फूर्तिं च वाच्यम् । १४२

रु र ः ः

અર્હમ્
વાદિશ્રીદેવસૂરિસ્ત્રિતસ્ય
પ્ર ણનયતત્ત્વાલો સ્ય
શ્રીરત્નપ્રભાચાર્યવિરચિતા લઘ્વી ટીકા
રત્નાકરાવતારિકા
ત : પરિચ્છેદઃ ।

एतावता प्रमाणतत्त्वं व्यवस्थाप्येदानीं नयतत्त्वं व्यवस्थापयन्ति—

नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः
स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः ॥१॥

§ ૧ અત્રૈકવચનમતન્ત્રં તેનાંશાવંશા વા, યેન પરામર્શવિશેષેણ શ્રુતપ્રમાણપ્રતિપન્ન-
વસ્તુનો વિષયીક્રિયન્તે તદિતરાંશૌદાસીન્યાપેક્ષયા સ નયોઽભિધીયતે । તદિતરાંશ-
પ્રતિક્ષેપે તુ તદાભાસતા મળિણ્યતે । પ્રત્યપાદયામ ચ સ્તુતિદ્વાત્રિંશતિ—

अहो ! चित्रं चित्रं तव चरितमेतन्मुनिपते !

स्वकीयानामेषां विविधविषयव्याप्तिवशिनाम् ।

विपक्षापेक्षाणां कथयसि नयानां सुनयतां

विपक्षक्षेप्तृणां पुनरिह विभो ! दुष्टनयताम् ॥૧॥

પદ્ધાશતિ ચ—

निःशेषांशजुषां प्रमाणविषयीभूयं समासेदुषां

वस्तूनां नियतांशकल्पनपराः सप्त श्रुतासङ्गिनः ।

ઔદાસીન્યપરાયણાસ્તદપરે ચાંશે ભવેયુર્નયા-

શ્રેદેકાન્તકલક્કપકલપાસ્તે સ્યુસ્તદા દુર્નયાઃ ॥૧॥

સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય-ફલ, એ ચારેના આભાસરૂપ પ્રબંધ વડે પ્રમાણ-
તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને અંથકાર હુવે નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરે છે.—

આગમ પ્રમાણથી વિષય કરાયેલ—શ્રુતજ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થનો કોઈ એક
અંશ-(ધર્મ) તેનાથી અન્ય અંશોને ગૌણ કરીને જે અભિપ્રાય વડે જણાવાય,
વફતાનો તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. ૧

૬૧ આ સૂત્રમાં 'અંશ' એમ જે એકવચન કહેવામાં આવ્યું છે, તે અતન્ત્ર છે—વ્યાકરણના નિયમાનુસાર નથી. તેથી જે અંશ કે બહુ અંશોનું પણ ગ્રહણ બાણુવું. જે અભિપ્રાયવિશેષ વડે (શ્રુત) આગમપ્રમાણથી સ્વીકારેલ (બાણુલ) વસ્તુના એક અંશ, જે અંશો કે અનેક અંશોને તે અંશોથી બીજા અંશોને ગૌણ કરીને વિષય કરાય તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. પરન્તુ સ્વીકૃત અંશોથી અન્ય અંશોનો અપલાપ કરે અર્થાત્ ખંડન કરે તો તે નયાલાસ કહેવાય છે. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. અમોએ પણ સ્તુતિદ્વાત્રિંશતિમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે કે—“હે મુનિ-પતિ—(જિનેશ્વર) તમારું આ ચરિત આશ્ચર્યકારી છે; કારણ કે, વિવિધ વિષયમાં રાચતા યોતાના આ નયોને વિપક્ષની અપેક્ષાવાળા હોય તો સુનય કહેા છો, પરન્તુ તે નયો જે માત્ર વિપક્ષનું ખંડન કરનારા જ હોય તો તેને દુર્નય કહેા છો. વળી, પંચાશત્માં પણ કહેલ છે કે—“સમસ્ત અંશોથી યુક્ત અને પ્રમાણનો વિષય બનેલા પદાર્થના અમુક અપેક્ષિત અંશ—(ધર્મ)ના વિચારમાં તત્પર અને બીજા અંશો તરફ ઉદાસીન એવા શ્રુત—(આગમ) પ્રમાણ સંબંધી સાત નયો છે, પરન્તુ જે તે એકાન્તાત્મક કલંકરૂપ કીચડથી ભેલા થાય તો તે દુર્નય કહેવાય છે.

॥ૐ નમઃ॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ।

(૫૦) અત્રૈકવચનમતન્ત્રમિત્યાદિ શ્રુતપ્રમાણપ્રતિપન્નમસ્યવસ્તુનીડશાવંશા વા યેન પરા-મર્શવિશેષણ-તદિતરાંશૌદાસીન્યાપેક્ષયા વિપયોક્રિયન્તે સ નયોડભિધીયત ઇતિ યોગઃ ।

વિવિધવિષયવ્યાપ્તિવશિનામિતિ અત્રૈકપક્ષે વિપયાઃ સામાન્યાદયો દ્વિતીયપક્ષે વિપયાઃ દેશાઃ, યશિનાં સમર્થાનામ્ ।

નિઃશેષાંશજુષામિતિ નિત્યાનિત્યાયંશજુષામ્ । નિયતાંશકલ્પનપરા ઇતિ વસ્તૂનામ્ ।
ચેદિતિ યદિ । પકાન્તકલક્રૂપકલુપા ઇતિ નિત્યમેવાનિત્યમેવ વા ।

॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

(ટિ૦) અહો ચિત્રં ચિત્રમિત્યાદિ । હે મુનિપતે જિનેશ્વરેષામંશગતાભિપ્રાયાણામ્ । ચિવિધેતિ નાનાપ્રકારગોચરવ્યાપ્તિપરાણામ્ । [? વિપક્ષેતિ] વિપક્ષમપેક્ષન્તે ગજનિમીલિકયા તસ્મિન્ દુષ્ટાં બુદ્ધિ ન દયતે તેષામ્ । [? વિપક્ષેતિ] વિપક્ષ ક્ષિપતી(ક્ષિપન્તી)તિ તેષામ્ । અપરદર્શનેષુ વિપક્ષોન્મૂલનમેવ સુનયમાહુઃ । વિપક્ષાપેક્ષં દુર્નયં વિદુઃ । લોકેડપિ નિજમુજવલસમુપહસિત-પુરન્દરસામર્થ્યાનાં મહોમુજાં સકરુવિપક્ષમૂલવિમુજાનામેવ ક્ષીરોદન્વત્કલ્લોલધ્રુવલા કીર્તિર્નરીનર્તિ । મવાંસ્તુ વિપક્ષાપેક્ષામેવ વિદધાસિ, અત એવ મહદાશ્ચર્યમ્ ।

(ટિ૦) નિઃશેષોંશેત્યાદિ નિઃશેષાન્ સમસ્તાનંશાન્ જુષન્તે સેવન્તે તેષાં પ્રમાણગોચરમાવમાપ્તુવ-તામ્ (? નિયતાનામિતિ) નિયતાનામેકદ્વિત્રાણામંશકલ્પનં વ્યવસ્થાપનં તત્પરાઃ । (? શ્રુતેતિ) શ્રુતાડસજ્ઞિનઃ સિદ્ધાન્તવિદિતાઃ । તદપરે ઇતિ તસ્માત્ સત્તનયપ્રતિપાદિતાદંશાદ્વચતિરિક્તે સમદષ્ટિ-માગાઃ । પકાન્તેતિ એકાન્તેન પ્રતિપક્ષપ્રતિષ્ઠેવકાસ્તે નયા યદિ તદા દુર્નયતામાસાદયન્તિ ।

૨ નનુ નયસ્ય પ્રમાણાદ્વેદેન લક્ષણપ્રણયનમયુક્તમ્ । સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મકત્વેન તસ્ય પ્રમાણસ્વરૂપત્વાત્ । તથાહિ—નયઃ પ્રમાણમેવ, સ્વાર્થવ્યવસાયકત્વાદિષ્ટપ્રમાણવત્

સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્યાપ્યસ્ય પ્રમાણત્વાનન્યુપગમે પ્રમાણસ્યાપિ તથાવિધસ્ય પ્રમાણત્વં ન સ્યાદિતિ કથિત્ । તદસત્ । નયસ્ય સ્વાર્થૈકદેશનિર્ણાંતિલક્ષણત્વેન સ્વાર્થવ્યવસાયક-ત્વાસિદ્ધેઃ ।

૬૨ શંકા—નય સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક—(સ્વપર વ્યવસાયી) હોવાથી પ્રમાણ રૂપ છે, માટે નયનું પ્રમાણથી જૂદું લક્ષણ કરવું તે યોગ્ય નથી. નય પ્રમાણ જ છે. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક હોવાથી, ઇષ્ટ પ્રમાણની જેમ. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક નયમાં જો પ્રમાણતા નહિ માને તો સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણતા નહિ રહે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે નય સ્વ અને અર્થના એક દેશનો (એક ધર્મનો) નિર્ણય કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેમાં સ્વાર્થ-વ્યવસાયત્મકતા અસિદ્ધ છે.

(પં.) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તસ્યેતિ નયસ્ય । તથા હ્રીત્યાદિ નાપર એવ પ્રમાણયતિ । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિધસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્ય । તદસદિત્યાદિ સૂરિઃ । સ્વાર્થૈકદેશ-નિર્ણાંતિલક્ષણત્વેનેતિ સ્વસ્યાર્થૈકદેશસ્ય ચ નિર્ણાંતિલક્ષણત્વેન ।

(ટિ.) નનુ નયસ્યેત્યાદિ । તસ્યેતિ નયસ્ય । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિધસ્યેતિ સ્વાર્થ-વ્યવસાયકસ્ય । કશ્ચિદિતિ પરવાદી । યદિ નયઃ સ્વાર્થવ્યવસાયરૂપોઽપિ પ્રમાણાદ્ મિત્રોઽપ્રમાણ-ઈતિ તાત્પર્યં તદા પ્રમાણેઽપિ પ્રમાણત્વં ન ભવેદ્ ઉભયોસ્તુલ્યલક્ષણત્વાત્ ।

૩ નનુ નયવિષયતયા સંમતોઽર્થૈકદેશોઽપિ યદિ વસ્તુ તદા તત્પરિચ્છેદી નયઃ પ્રમાણમેવ, વસ્તુપરિચ્છેદલક્ષણત્વાત્ પ્રમાણસ્ય । સ ન ચેદ્વસ્તુ તર્હિ તદ્વિષયો નયો મિથ્યાજ્ઞાનમેવ સ્યાત્, તસ્યાવસ્તુવિષયત્વલક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદવદ્યમ્ । અર્થૈકદેશસ્ય વસ્તુત્વાવસ્તુત્વપરિહારેણ વસ્ત્વંશતયા પ્રતિજ્ઞાનાત્ ।

૬૩ શંકા—નયના વિષય તરીકે સ્વીકૃત પદાર્થનો એક દેશ પણ જો વસ્તુ-રૂપ હોય તો તેને જણાવનાર નય પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે, 'વસ્તુ પરિ-ચ્છેદ' એ જ પ્રમાણનું લક્ષણ છે, અને જો પદાર્થનો એક દેશ વસ્તુરૂપ ન હોય તો તેને વિષય કરનાર નય મિથ્યા જ્ઞાન જ થશે; કારણ કે, અવસ્તુને વિષય કરવી એ મિથ્યા જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન પણ નિર્દોષ નથી; કારણ કે, અમે અર્થના એક દેશને વસ્તુ કે અવસ્તુ ન માનતાં વસ્તુઅંશરૂપ માનેલ છે. (અર્થાત્ અર્થનો એક દેશ વસ્તુ નથી તેમ અવસ્તુ પણ નથી પરંતુ વસ્તુનો અંશ છે એવી પ્રતિજ્ઞા અમે જણાવી છે.)

(પં.) નન્વિત્યાદિ પરઃ । સ ઇતિ અર્થૈકદેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ સ્વાર્થૈકદેશો વિષયો યસ્યાસૌ તદ્વિષય ઇતિ વિપ્રહઃ । તસ્યેતિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય । તદવદ્યમિત્યાદિ સૂરિઃ ।

(ટિ.) નનુ નયવિષયેત્યાદિ । તત્પરિચ્છેદીતિ વસ્તુપરિજ્ઞાનોત્પાદકઃ । સ ઇતિ અર્થૈક-દેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ અર્થૈકદેશગોચરઃ । તસ્યેતિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય । અર્થૈકદેશસ્યેતિ ।

૪ તથા ચાવાચિ—

નાયં વસ્તુ ન ચાવસ્તુ વસ્ત્વંશઃ કથ્યતે વુથૈઃ ।

નાસમુદ્રઃ સમુદ્રો વા સમુદ્રાંશો યથૈવ હિ ॥૧॥

તન્માત્રસ્ય સમુદ્રત્વે શેષાંશસ્યાસમુદ્રતા ।

સમુદ્રવહુતા વા સ્યાત્ તત્ત્વે કાસ્તુ સમુદ્રવિત્ ? ॥૨॥

યથૈવ હિ સમુદ્રાંશસ્ય સમુદ્રત્વે શેષસમુદ્રાંશાનામસમુદ્રત્વપ્રસજ્ઞાત્ સમુદ્રવહુ-
ત્વાપત્તેર્વા; તેષામપિ પ્રત્યેકં સમુદ્રત્વાત્ । તસ્યાસમુદ્રત્વે વા શેષસમુદ્રાંશાનામપ્યસમુદ્ર-
ત્વાત્ કચિદપિ સમુદ્રવ્યવહારાયોગાત્ । સમુદ્રાંશઃ સમુદ્રાંશ એવોચ્યતે, તથા સ્વાર્થે-
કદેશો નયસ્ય ન વસ્તુ, સ્વાર્થેકદેશાન્તરાણામવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદ વસ્તુવહુતાનુષક્તેર્વા;
નાપ્યવસ્તુ, શેષાંશાનામપ્યવસ્તુત્વેન કચિદપિ વસ્તુવ્યવસ્થાઽનુપપત્તેઃ । કિં તર્હિ ?
વસ્ત્વંશ એવાસૌ તાદૃકપ્રતીતેર્વાષકાભાવાત્ ? તતો વસ્ત્વંશે પ્રવર્તમાનો નયઃ સ્વાર્થેક-
દેશવ્યવસાયલક્ષણો ન પ્રમાણં, નાપિ મિથ્યાજ્ઞાનમિતિ ॥૧॥

૬૪ અને તે પ્રમાણે કહ્યું પણ છે કે—“જેમ સમુદ્રનો અંશ એ સમુદ્ર
નથી કે અસમુદ્ર પણ નથી પરંતુ સમુદ્રાંશ છે, તેમ પદાર્થના અંશને પાંડિત
પુરુષો વસ્તુ કહેતા નથી તેમ અવસ્તુ પણ કહેતા નથી. પરંતુ વસ્તુનો અંશ
કહે છે. જે સમુદ્રના વિવક્ષિત અંશને સમુદ્ર કહેવામાં આવે તો બાકીના અંશમાં
અસમુદ્રતાનો કે બહુ સમુદ્રતાનો પ્રસંગ આવશે. અને જે સમુદ્રના અંશને
અસમુદ્ર માનો તો બાકીના અંશો પણ અસમુદ્રરૂપ થવાથી સમુદ્રજ્ઞાન કયાં થશે ?”
સમુદ્રના અંશને સમુદ્ર માનો તો બાકીના અંશોમાં અસમુદ્રતાનો, અથવા
તે દરેક અંશ સમુદ્રરૂપ હોવાથી સમુદ્રબહુતા—(અનેક સમુદ્રતા)નો પ્રસંગ
આવશે અને જે સમુદ્રના અંશને અસમુદ્ર માનો તો બાકીના સમુદ્ર અંશો
પણ અસમુદ્રરૂપ હોવાથી કયાંય પણ સમુદ્રનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ. માટે
સમુદ્રનો અંશ સમુદ્રનો અંશ જ કહેવાય છે. તેવી રીતે નયનો વિષય સ્વાર્થેક
દેશ પોતે વસ્તુ નથી; કારણ કે, તેથી બાકીના સ્વાર્થેક દેશોને અવસ્તુતાનો
અથવા વસ્તુબહુતાનો પ્રસંગ આવશે. અને એ જ રીતે સ્વાર્થેક દેશ પોતે
અવસ્તુ પણ નથી; કારણ કે, બાકીના અંશો પણ અવસ્તુરૂપ થઈ જવાથી કયાંય
પણ વસ્તુની વ્યવસ્થા—(વ્યવહાર) ઘટશે નહિ. તેથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુનો અંશ
એ વસ્તુનો અંશ જ કહેવાય છે; કારણ કે, તેવું જ્ઞાન થવામાં કોઈ બાધક નથી.
માટે વસ્તુના અંશમાં પ્રવર્તમાન નય સ્વાર્થેક દેશ—(સ્વપરેકદેશ)નો વ્યવ-
સાયી હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી, તેમ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ પણ નથી એ સિદ્ધ થયું. ૧

(૫૦) અવસ્તિત્વત્યતોઽપ્રે કિં ત્વિતિ શેષઃ । યથૈવ હીત્યતોઽપ્રે યત્ત્વમ્ । સમુદ્ર-
વિદિતિ સમુદ્રજ્ઞાનમ્ । એતદેવ વ્યાચક્ષે—યથૈવ હીત્યાદિના । સમુદ્રવ્યવહારયોગાદિ-
ત્યતોઽપ્રે તત્ત્વેતિ ગમ્યઃ । સમુદ્રાંશ પવેતિ ન સમુદ્રઃ । અવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદિત્યતોઽપ્રે
વસ્તુત્વે વેતિ ગમ્યમ્ । નાપિ મિથ્યાજ્ઞાનમિતિ કિં તુ નય ઇત્યભિધીયતે ॥૧॥

(ટિ૦) નાયમિતિ અર્થેકદેશો ન વસ્તુ નાવસ્તુ કિન્તુ વસ્ત્વંશ એવ । યથા સમુદ્રકલ્લોલો ન સમુદ્રો નાસમુદ્રઃ । તન્માત્રસ્યેતિ કલ્લોલમાત્રસ્ય । (શેષાંશસ્ય) શેષાંશાનામિતિ અપર-કલ્લોલાનામસમુદ્રત્વમેક એવ કલ્લોલઃ સમુદ્રઃ । અપરે સર્વે વા સમુદ્રાઃ । અન્યથા સર્વેતરજ્ઞાણાં પ્રત્યેકં પારાવારત્વે સમુદ્રેયતા પ્રલયપદવીમધિરોહતિ । તત્ત્વે इति નાપ્યસમુદ્રઃ યતોઽસમુદ્રત્વે । સમુદ્ર-ચિદિતિ કસ્મિંસ્તરજ્ઞે સમુદ્રજ્ઞાનં ભવતુ । યદિ એકસ્તરજ્ઞોઽસમુદ્રોઽપરોઽપ્યસમુદ્રઃ, તૃતીયોઽપ્યસમુદ્રઃ, સમુદ્રત્વં ક્વાપિ ન સ્યાત્ । સમુદ્રસ્ય કલ્લોલમયત્વાદિતિ ભાવઃ । વિચ્છન્દેન સમ્બન્ધવલાદત્ર જ્ઞાનમેવ પ્રતિપત્ત્યર્થં ન તુ જ્ઞાતા પુમાન્ । કિં તર્હીત્યાદિ । તાદૃગિતિ વસ્ત્વંશપ્રત્યયસ્ય બાધકપ્રમાણાભાવાત્ ॥૧॥

નયસામાન્યલક્ષણમુક્ત્વા નયાભાસસ્ય તદર્શયિતુમાહુઃ—

સ્વાભિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલાપી પુનર્નયાભાસઃ ॥૨॥

૧ પુનઃ શબ્દો નયાત્ વ્યતિરેકં દ્યોતયતિ । નયાભાસો નયપ્રતિવિમ્બાત્મા દુર્નયં इत्यर्थः । યથા તીર્થિકાનાં નિત્યાનિત્યાદ્યેકાન્તપ્રદર્શકં સકલં વાક્યમિતિ ॥૨॥

નયતું સામાન્ય લક્ષણ કહીને નયાભાસતું લક્ષણ જણાવવા માટેનું કથન—

જે અભિપ્રાય પોતાને અભિપ્રેત (ઈષ્ટ) અંશ (ધર્મ)નો અંગીકાર કરીને અન્ય અંશોનો અર્થાત્ ધર્મોનો અપલાપ કરે—નિરાસ કરે તે નયાભાસ (દુર્નય) કહેવાય છે. ૨

§૧ અહીં સૂત્રમાં ‘પુનઃ’ શબ્દ નયથી પૃથગ્ભાવને જણાવનારો છે. નયા-ભાસ-નય પ્રતિબિમ્બાત્મા (નય નહિ પણ નયના જેવો) દુર્નય. જેમકે—અન્ય-તીર્થિકોનો એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય વિગેરે જણાવનાર ‘સમસ્ત વાક્ય પ્રયોગ’ એ દુર્નય છે. ૨

(પં૦) તદર્શયિતુમિતિ નયસામાન્યલક્ષણં દર્શયિતુમ્ ।

(પં૦) વાક્યમિતિ નયાભાસ इत्यर्थः ॥૨॥

(ટિ૦) નયસામાન્યેત્યાદિ । તદિતિ લક્ષણમ્ ॥૨॥

નયપ્રકારસૂચનાયાહુઃ—

સ વ્યાસસમાસાભ્યાં દ્વિપ્રકારઃ ॥૩॥

૧ સ પ્રકૃતો નયઃ વ્યાસો વિસ્તરઃ, સમાસઃ સંક્ષેપસ્તાભ્યાં દ્વિભેદઃ; વ્યાસનયઃ સમાસનયશ્ચેતિ ॥૩॥

વ્યાસનયપ્રકારાન્ પ્રકાશયન્તિ—

વ્યાસતોઽનેકવિકલ્પઃ ॥૪॥

एकांशगोचरस्य हि प्रतिपत्त्रभिप्रायविशेषस्य नयस्वरूपत्वमुक्तं, ततश्चानन्तां-शात्मके वस्तुन्येकैकांशपर्यवसायिनो यावन्तः प्रतिपत्तूणामभिप्रायास्तावन्तो नयाः, ते च नियतसंख्यया संख्यातुं न शक्यन्त इति व्यासतो नयस्याऽनेकप्रकारत्वमुक्तम् ॥४॥

નયના લેદો—

વ્યાસ અને સમાસથી તે બે પ્રકારે છે. ૩

§૧ તે એટલે પ્રસ્તુત નય. વ્યાસથી એટલે વિસ્તારથી અને સમાસથી એટલે સંક્ષેપથી. અર્થાત્ પ્રકૃત નય વિસ્તાર અને સંક્ષેપ દ્વારા બે પ્રકારે છે—
(૧) વ્યાસ નય અને (૨) સમાસ નય. ૩

વ્યાસ નયના લેદો—

વ્યાસ (વિસ્તાર)થી નયના અનેક લેદો છે. ૪

§૧ પદાર્થના એક અંશને વિષય કરનાર વક્તાને અભિપ્રાયવિશેષ એ જ નયનું સ્વરૂપ છે. (અર્થાત્ એ અભિપ્રાયવિશેષ જ નય છે) અને પદાર્થમાં અનંત અંશો રહેલા છે, એટલે તેમાંથી એક એક અંશમાં પર્યાયસાન પામનારા વક્તાઓના જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો જાણવા. તે બધાને નિયત સંખ્યા દ્વારા ગણી શકાય તેમ નથી માટે વ્યાસથી નયના અનેક પ્રકાર છે, એમ કહ્યું. ૪

સમાસનય મેદતો દર્શયન્તિ—

સમાસતસ્તુ દ્વિમેદો દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચ ॥૫॥

૧ નય इत्यनुवर्तते; દ્રવતિ દ્રોષ્યતિ અદુદ્વત્ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યં તદેવાર્થઃ, સોઽસ્તિ यस્ય વિષયત્વેન સ દ્રવ્યાર્થિકઃ । પર્યેત્યુત્પાદવિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ સ એવાર્થઃ, સોઽસ્તિ યસ્યાઽસૌ પર્યાયાર્થિકઃ । એતાવેવ ચ દ્રવ્યાસ્તિકપર્યાયાસ્તિકાવિતિ, દ્રવ્યસ્થિતપર્યાયસ્થિતાવિતિ, દ્રવ્યાર્થપર્યાયાર્થાવિતિ ચ પ્રોચ્યેતે ।

સમાસ નયના લેદો—

પરંતુ સમાસથી નય બે પ્રકારે છે, ૧ દ્રવ્યાર્થિક નય અને ૨ પર્યાયાર્થિક નય. ૫

§૧ આગલા સૂત્રગત 'નયઃ' એ પદ આ સૂત્રમાંય અનુવૃત્ત છે—આદ્ય આવે છે (એમ જાણવું.) દ્રવ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—જે તે તે પર્યાયોને પામે છે, પામશે અને પામ્યા હતા તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. (દ્રવતિ, દ્રોષ્યતિ, અદુદ્વત્ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યમ્ ।) 'દ્રવ્ય એ જ અર્થ' તે દ્રવ્યાર્થ; અને દ્રવ્યાર્થને જે વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. પર્યાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—ઉત્પાદ અને વિનાશને પામે તે પર્યાય. (પર્યેતિ ઉત્પાદ-વિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ) 'પર્યાય એ જ અર્થ' તે પર્યાયાર્થ; અને પર્યાયાર્થને જે વિષય કરે છે તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે.

આ બંને નયોને દ્રવ્યાસ્તિકનય અને પર્યાયાસ્તિકનય, અથવા દ્રવ્યસ્થિત નય અને પર્યાયસ્થિત નય પણ કહેવામાં આવે છે.

૨ નનુ ગુણવિષયસ્તૃતીયો ગુણાર્થિકોઽપિ કિમિતિ નોક્ત્ત્વમિતિ ચેત્, ગુણસ્ય પર્યાય એવાન્તર્ભૂતત્વેન પર્યાયાર્થિકેનૈવ તત્સંગ્રહાત્ । પર્યાયો હિ દ્વિવિધઃ—ક્રમભાવી સહ-ભાવી ચ । તત્ર સહભાવી ગુણ इत्यभिधीयते । પર્યાયશબ્દેન તુ પર્યાયસામાન્યસ્ય સ્વવ્યક્તિવ્યાપિનોઽભિધાનાન્ન દોષઃ ।

§૨ શંકા—ગુણને વિષય કરનાર ત્રીજો ગુણાર્થિકનય પણ છે, તો તે કેમ ન કહ્યો ?

સમાધાન—ગુણ પર્યાયમાં જ અન્તર્ભૂત હોવાથી પર્યાયાર્થિકનયમાં જ ગુણાર્થિકનયનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. પર્યાય બે પ્રકારે છે. ૧ કમલાવી, ને ૨ સહલાવી. તેમાં સહલાવી પર્યાય ગુણ કહેવાય છે. વળી પર્યાય શબ્દથી સ્વવ્યક્તિમાં વ્યાપીને રહેનાર પર્યાય સામાન્યનું કથન છે. તેથી કોઈ દોષ નથી.

(પં૦) નનુ ગુણવિષય इत्यादि परः । गुणार्थिकोऽपीति नयः । गुणस्येत्यादि सूरिः । तत्सङ्ग्रहादिति गुणार्थिकसंग्रहात् ।

(ટિ૦) નનુ ગુણવિષયેત્યાદિ । તત્સંગ્રહાદિતિ ગુણાર્થિકસ્યાપ્યક્તીકારાત્ ।

§૩ નનુ દ્રવ્યપર્યાયવ્યતિરિક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ વિદેતે તતસ્તદ્વોચરમપરમપિ નયદ્વયં પ્રાપ્નોતીતિ ચેત્ । નૈતદનુપદ્રવમ્ । દ્રવ્યપર્યાયાભ્યાં વ્યતિરિક્તયોઃ સામાન્યવિશેષયોરપ્રસિદ્ધેઃ । તથાહિ—દ્વિપ્રકારં સામાન્યમુક્તમ્—ઊર્ધ્વતાસામાન્યં તિર્યક્સામાન્યં ચ । તત્રોર્ધ્વતાસામાન્યં દ્રવ્યમેવ; તિર્યક્સામાન્યં તુ પ્રતિવ્યક્તિસદૃશપરિણામલક્ષણં વ્યજ્ઞનપર્યાય એવ । સ્થૂલાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનઃ શબ્દાનાં સંકેતવિષયા વ્યજ્ઞનપર્યાયા इति प्रावचनिकप्रसिद्धेः । विशेषोऽपि वैसदृश्यविवर्तलक्षणः पर्याय एवान्तर्भवतीति नૈતાભ્યામધિકનયાવકાશઃ ॥૫॥

શંકા—સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને દ્રવ્ય અને પર્યાયથી ભિન્ન છે માટે તે બન્નેને વિષય કરનારા બીજો બે નય (સામાન્યાર્થિકનય અને વિશેષાર્થિકનય) પણ કહેવા જોઈએ.

સમાધાન—આમ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે, દ્રવ્ય અને પર્યાયથી બુદ્ધ સામાન્ય અને વિશેષ છે જ નહિ. જેમકે સામાન્ય બે પ્રકારે કહેલ છે—૧ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અને ૨ તિર્યક્સામાન્ય. તેમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ‘દ્રવ્ય જ’ છે અને તિર્યક્સામાન્ય તો—દરેક વ્યક્તિમાં સદૃશ પરિણામ સ્વરૂપ વ્યજ્ઞન પર્યાય છે. સ્થૂલ, કાલાન્તરમાં રહેનાર અને જે સંકેતનો વિષય બને છે તે વ્યજ્ઞન પર્યાય કહેવાય છે. એ વસ્તુ આગમપ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ વિલક્ષણ પર્યાયસ્વરૂપ વિશેષ પણ પર્યાયમાં જ અન્તર્ભૂત થાય છે. માટે દ્ર વ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય આ બેથી વધુ ત્રીજો કોઈ નય નથી. ૫

(પં૦) नन्वित्यादि परः । नैतदनुपद्रवमित्यादि सूरिः । विशेषोऽपीति नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः ॥૫॥

(ટિ૦) નનુ દ્રવ્યેત્યાદિ । તદ્વોચરમિતિ સામાન્યવિશેષવિષયમ્ । નયદ્વયમિતિ સામાન્યનયો વિશેષનય इत्युभयम् । विशेष इति विसदृशेन(वैसादृश्येन) भिन्नभिन्नरूपत्वेन घटपटादिवैपरीत्येन विवर्तः परिणामः तद्रूपः । एताभ्यामिति द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयाभ्याम् ॥૫॥

द्रव्यार्थिकभेदानाहुः—

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा ॥૬॥

આદ્યા દ્રવ્યાર્થિકઃ ॥૬॥

તત્ર નૈગમં પ્રરૂપયન્તિ—

ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોશ્ચ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન યદ્વિવક્ષણં સ નૈકગમો
નૈગમઃ ॥૭॥

પર્યાયયોદ્રવ્યયોદ્રવ્યપર્યાયયોશ્ચ મુલ્યામુલ્યરૂપતયા યદ્વિવક્ષણં સ એવંરૂપો
નૈકે ગમા બોધમાર્ગા યસ્યાઽસૌ નૈગમો નામ નયો જ્ઞેયઃ ॥૭॥

દ્રવ્યાર્થિક નયના ભેદો—

પહેલાના ત્રણ ભેદ છે. ૧ નૈગમ નય, ૨ સંશ્લેષ નય, અને ૩ વ્યવહાર
નય. ૬

પહેલાના અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક નયના.

નૈગમનયનું સ્વરૂપ—

જે ધર્મમાંથી, જે ધર્મીમાંથી અથવા ધર્મ, ધર્મી એ જેમાંથી એકને મુખ્ય
અને બીજાને ગૌણ કરી અભિપ્રાય દર્શાવનાર નૈગમ નય છે. જે અનેક રીતે
વસ્તુનો યોધ કરાવે છે. ૭

કુ૧ જે પર્યાયોની, જે દ્રવ્યોની કે દ્રવ્ય અને પર્યાય એ બેની પરસ્પર મુખ્યતા અને
ગૌણતા કરી વિવક્ષા કરવા રૂપ અનેક યોધમાર્ગવાળો નય તે નૈગમનય બાબુવે. ૭

(પં૦) પ્રધાનોપસર્જનભાવેનેતિ પ્રધાનં કિં આખ્યાતપદસમધિકરણં પ્રધાનં ઉપસર્જનં
તદિતરત્ ॥૭॥

(ટિ૦) આદ્યો નૈગમેત્યાદિ ॥૬॥

(ટિ૦) તત્રેતિ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય મેદત્રયમધ્યે અનેકવ્રોધમાર્ગત્વેન ગુણેન નૈગમો નિર્ધાર્યતે, યતો
નિર્ધારણં જાતિગુણક્રિયાદિભિઃ સ્યાત્ ॥૭॥

અથાસ્યોદાહરણાય સૂત્રત્રયીમાહુઃ—

સચ્ચૈતન્યમાત્મનીતિ ધર્મયોઃ ॥૮॥

૧ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન વિવક્ષણમિતીહોત્તરત્ર ચ સૂત્રદ્વયે યોજનીયમ્ । અત્ર
ચૈતન્યાહ્યસ્ય વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્ય પ્રધાન્યેન વિવક્ષણમ્; વિશેષ્યત્વાત્ । સત્ત્વાહ્યસ્ય તુ
વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્યોપસર્જનભાવેન; તસ્ય ચૈતન્યવિશેષણત્વાદિતિ ધર્મદ્વયગોચરો નૈગમસ્ય
પ્રથમો મેદઃ ॥૮॥

ત્રણ સૂત્ર દ્વારા નૈગમ નયનાં ઉદાહરણો—

‘આત્માને વિષે ચૈતન્ય સત્ છે.’ અહીં જે ધર્મોનું (ગૌણ-પ્રધાનભાવથી)
ઉદાહરણ બાબુવું. ૮

કુ૧ આ સૂત્રમાં અને હવે પછીનાં સૂત્રોમાં ઉપરના સૂત્રમાંથી ‘પ્રધાન
અને ગૌણ ભાવથી વિવક્ષા કરવી.’ એટલે અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી. આ સૂત્ર
કથિત ઉદાહરણમાં ચૈતન્ય નામના વ્યજ્ઞન પર્યાયની મુખ્યતાએ વિવક્ષા છે;

કારણ કે, તે વિશેષ્ય છે, અને સત્ત્વ નામના વ્યંજન પર્યાયની ગૌણતાથી વિવક્ષા છે; કારણ કે, તે ચૈતન્યનું વિશેષણ છે. આ બે ધર્મો-(પર્યાયો) વિષયક નૈગમ નયના પહેલા ભેદનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૮

(ટિં) સત્ત્વાચ્ચસ્યેત્યાદિ । ઉપસર્જનેતિ ગૌણત્વેન વિવક્ષણમેકકમિતિ સમ્બન્ધઃ । તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય ॥૮॥

વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ ધર્મિણોઃ ॥૯॥

૧ અત્ર હિ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં વસ્તુ વર્તતે इति વિવક્ષાયાં પર્યાયવદ્ દ્રવ્યાચ્ચસ્ય ધર્મિણો વિશેષ્યત્વેન પ્રાધાન્યમ્, વસ્ત્વાચ્ચસ્ય તુ વિશેષણત્વેન ગૌણત્વમ્ ।

૨ યદ્વા, કિં વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ વિવક્ષાયાં વસ્તુનો વિશેષ્યત્વાત્ પ્રાધાન્યમ્, પર્યાયવદ્ દ્રવ્યસ્ય તુ વિશેષણત્વાત્ ગૌણત્વમિતિ ધર્મિયુગ્મગોચરોઽયં નૈગમસ્ય દ્વિતીયો ભેદઃ ॥૯॥

‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ કહેવાય છે.’ અહીં બે ધર્મીની (ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી વિવક્ષા છે.) ૯

૬૧ આ સૂત્રમાં ‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ છે.’ એ વિવક્ષામાં ‘પર્યાયવાળા દ્રવ્ય’ નામનો ધર્મી વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને વસ્તુ નામનો ધર્મી વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે.

૬૨ અથવા ‘શું વસ્તુ પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે?’ એવું કહેવામાં આવે ત્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મી વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને પર્યાયવાળો દ્રવ્યરૂપ ધર્મી વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે. આ પ્રમાણે બે ધર્મી(દ્રવ્ય)ના વિષયવાળા નૈગમ નયના બીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ બાણુવું. ૯

ક્ષણમેકં સુખી વિષયાસક્તજીવ इति ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

૧ અત્ર હિ વિષયાસક્તજીવાચ્ચસ્ય ધર્મિણો મુદ્યતા, વિશેષ્યત્વાત્, સુખલક્ષણસ્ય તુ ધર્મસ્યાપ્રધાનતા, તદ્વિશેષણત્વેનોપાત્તવાદિતિ ધર્મધર્મ્યાલમ્બનોઽયં નૈગમસ્ય તૃતીયો ભેદઃ । નચાસ્યૈવં પ્રમાણાત્મકત્વાનુષક્તો ધર્મધર્મિણોઃ પ્રાધાન્યેનાત્ર જ્ઞપ્તેરસંભવાત્ તયોરન્યતર એવ હિ નૈગમનયેન પ્રાધાનતયાઽનુભૂયતે । પ્રાધાન્યેન દ્રવ્યપર્યાય-દ્વયાત્મકં ચાર્થમનુભવદ્વિજ્ઞાનં પ્રમાણં પ્રતિપત્તવ્યં નાન્યત્ ॥૧૦॥

‘વિષયારુક્ત જીવ ક્ષણ માત્ર સુખી હોય છે.’ આ કથનમાં ધર્મધર્મીના (ગુણ-પ્રધાનભાવની વિવક્ષા છે.) ૧૦

૬૧ આ સૂત્રમાં વિષયાસક્ત જીવરૂપ ધર્મી-(દ્રવ્ય) વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, પરંતુ સુખરૂપ ધર્મ (પર્યાય) વિશેષણરૂપ હોવાથી તે ગૌણ છે. ધર્મ અને ધર્મી-(દ્રવ્ય અને પર્યાય)ના આલંબનવાળા નૈગમ નયના ત્રીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ છે.

અહીં ધર્મ અને ધર્મી—(દ્રવ્ય અને પર્યાય) ઉભયનું મુખ્યપણે જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે, નૈગમ નય દ્વારા ધર્મ અને ધર્મી ઉભયમાંથી કોઈ પણ એકની જ મુખ્યતા અનુલવાય છે; અને ‘દ્રવ્ય-પર્યાય’ ઉભય સ્વરૂપ અર્થને અનુલવનાર વિજ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, બીજાને નહીં. ૧૦

(વં૦) ન ચાસ્યૈવં પ્રમાણાત્મકત્વાનુષક્લ્પાદિ ગચ્છે । અસ્યેતિ નયસ્ય । તયોરિતિ ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

(ટિ૦) ક્ષણમેકમિત્યાદિ । ન ચાસ્યેતિ નૈગમનયસ્ય । તન્નેતિ નૈગમનયે । (? ધર્મધર્મિણોઃ) તયોરિતિ ધર્મયોઃ ધર્મિણોઃ ધર્મધર્મિણોર્વા । અન્યતર એવેતિ ધર્મ એવ ધર્મ્યેવ વા પ્રધાન-તયા નૈગમેનાભ્યુપગમ્યતેસ્તઃ પ્રમાણનૈગમયોર્ભેદઃ ॥૧૦॥

અથ નૈગમાભાસમાહુઃ—

ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થક્યાભિસન્ધિનૈગમાભાસઃ ॥ ૧૧॥

૧ આદિશબ્દાદ ધર્મિદ્વયધર્મધર્મિદ્વયયોઃ પરિગ્રહઃ । એકાન્તિકપાર્થક્યાભિ-સન્ધિરૈકાન્તિકભેદાભિપ્રાયો નૈગમદુર્નય इत्यर्थः ॥૧૧॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથાઽઽત્મનિ સત્ત્વચૈતન્યે પરસ્પરમત્યન્તં પૃથક્ભૂતે इत्यादिः ॥ ૧૨॥

૧ આદિશબ્દાદ્વસ્ત્વાસ્ત્વપર્યાયવદ્દ્રવ્યાસ્ત્વયોર્ધર્મિણોઃ સુખજીવલક્ષણયોર્ધર્મધર્મિ-ણોશ્ચ સર્વથા પાર્થક્યેન કથનં તદાભાસત્વેન દ્રષ્ટવ્યમ્ । નૈયાયિકવૈશેષિકદર્શનં ચૈત-દાભાસતયા જ્ઞેયમ્ ॥૧૨॥

નૈગમાભાસતું લક્ષણ—

એ ધર્મ (પર્યાય) વિગેરેમાં એકાન્ત ભેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસ કહેવાય છે. ૧૧

§૧ સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી એ ધર્મી અને ધર્મ-ધર્મીનું ગ્રહણ સમજવું. એ ધર્મ વચ્ચે, એ ધર્મી વચ્ચે કે ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે એકાન્ત ભેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસ કે નૈગમ દુર્નય કહેવાય છે. ૧૧

નૈગમાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે, આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય બન્ને ધર્મ—(પર્યાય) પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન સ્વરૂપવાળાં છે વગેરે વગેરે. ૧૨

§૧ સૂત્રગત આદિ (વગેરે) શબ્દથી વસ્તુ નામના અને પર્યાયવાળા દ્રવ્ય નામના એ ધર્મીમાં તથા સુખ અને જીવરૂપ ધર્મ-ધર્મીમાં પરસ્પર સર્વથા ભેદને જણાવનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસરૂપ જાણવો.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શન નૈગમાભાસરૂપ જાણવા. ૧૨

અથ સંગ્રહસ્વરૂપમુપવર્ણયન્તિ—

સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શઃ સંગ્રહઃ ॥૧૩॥

§૧ સામાન્યમાત્રમશેષવિશેષરહિતં સત્ત્વદ્રવ્યત્વાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યેવંશીલઃ, સમેકીભાવેન પિણ્ડીભૂતતયા વિશેષરાશિ ગૃહ્ણાતીતિ સંગ્રહઃ । અયમર્થઃ । સ્વજાતેર્દષ્ટેષ્ટાભ્યામવિરોધેન વિશેષાણામેકરૂપતયા યદ્ ગ્રહણં સ સંગ્રહ ઇતિ ॥૧૩॥

અમું મેદતો દર્શયન્તિ—

અયમુભયવિકલ્પઃ પરોઽપરકચ ॥૧૪॥

સંગ્રહનું લક્ષણ—

માત્ર સામાન્યને જ વિષય કરનારો અભિપ્રાયવિશેષ સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

§૧ સમસ્ત વિશેષોથી રહિત સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે માત્ર સામાન્યને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો સંગ્રહ નય છે. તે વિશેષરાશિને એકીસાથે પિંડરૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી સંગ્રહ નય કહેવાય છે. અર્થાત્ દષ્ટ-પ્રત્યક્ષ અને ઈષ્ટ-અનુમાનથી વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વભૂતિના વિશેષોને-પર્યાયોને એકરૂપે (સમૂહરૂપે) ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાય તે સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

સંગ્રહ નયના ભેદ—

આ (સંગ્રહ નય) બે પ્રકારે છે; ૧ પર સંગ્રહ અને ૨ અપર સંગ્રહ. ૧૪ (પં૦) સ્વજાતેર્દષ્ટેષ્ટાભ્યામવિરોધેનેતિ દષ્ટં સ્વયમનુભૂતં, અનુભૂતમપિ પ્રમાણેન જ્ઞાત-મિષ્ટમુચ્યતે ॥૧૩॥

તત્ર પરસંગ્રહમાહુઃ—

અશેષવિશેષેષ્વૌદાસીન્યં ભજમાનઃ શુદ્ધદ્રવ્યં સન્માત્રમભિમન્યમાનઃ
પરસંગ્રહઃ ॥૧૫॥

૧ પરામર્શે इत्यग्रेतनेऽपि योजनीयम् ॥૧૫॥

ઉદાહરન્તિ—

વિશ્વમેકં સદવિશેષાદિતિ યથા ॥૧૬॥

અસ્મિન્ ઉક્તે હિ સદિતિજ્ઞાનાભિધાનાનુવૃત્તિલિજ્ઞાનુમિતસત્તાકત્વેનૈકત્વમશેષાર્થાનાં સંગૃહ્યતે ॥૧૬॥

પર સંગ્રહનું સ્વરૂપ—

શુદ્ધ દ્રવ્ય અટલે સત્તા માત્રને માનનાર અને સમસ્ત વિશેષો(પર્યાયો)-માં ઉદાસીનતાને ભજનાર અભિપ્રાયવિશેષ પરસંગ્રહ નય બોલેલો.

§૧ આ સૂત્ર તેમજ હવે પછીના સૂત્રમાં ‘પરામર્શ’ શબ્દની અનુવૃત્તિ સમજ લેવી. ૧૫

પરસંગ્રહ નયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વિશ્વ એક (એકરૂપ) છે; કારણ કે, સત્તાથી ભિન્ન નથી. ૧૬

૬૧ આમ (પદાર્થને સત્૩૫) કહેવાથી એટલે કે 'સત્' એવા જ્ઞાનની અને 'સત્' એવા કથનની અનુવૃત્તિ૩૫ હેતુ દ્વારા જેમની સત્તા અનુભિત કરવામાં આવી છે એવા સમસ્ત પદાર્થોનું એકય સંગૃહીત થાય છે. અર્થાત્ આ અનુમાન દ્વારા સકલ વિશેષોમાં ઉદાસીનતાને અવલંબન કરનાર અને સત્તાદ્વૈતને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ તે પરસંગ્રહ છે, એમ જાણવું. ૧૬

(૫૦) વિશ્વમિતિ વિશ્વં સર્વમ્ ॥૧૬॥

(ટિ૦) વિશ્વમેકમિત્યાદિ । જ્ઞાનાભિધાનેતિ જ્ઞાનં ચાભિધાનં નામ ચ તયોરનુવૃત્તિલિજ્ઞાનુ-મિતસત્તાકસ્તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તેન , અશેપાર્થાનામિતિ સમપ્રવિશેષણાનામ્ । યથા ધનગહનમિ-ત્યુક્તે વિભિન્નજાતીયાનાં વિભિન્નરૂપાણાં વિભિન્નપ્રમાણાનાં સર્વેષામપિ પાદપાનાં ગ્રહણમ્ ॥૧૬॥

एतदाभासमाहुः—

सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्षणस्तदाभासः ॥१७॥

અશેષવિશેષેષ્વૌદાસીન્યં મજમાનો હિ પરામર્શવિશેષઃ પરસંગ્રહાભ્યાં લભતે, ન ચાયં તથેતિ તદાભાસઃ ॥૧૭॥

उदाहरन्ति—

यथा सत्तैव तत्त्वं ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् ॥१८॥

૧ અદ્વૈતવાદિદર્શનાન્યલિલાનિ સાંખ્યદર્શનં ચૈતદાભાસત્વેન પ્રત્યેયમ્ । અદ્વૈત-વાદસ્ય સર્વસ્યાપિ દૃષ્ટેષ્ટાભ્યાં વિરુદ્ધચમાનત્વાત્ ॥૧૮॥

अथापरसंग्रहमाहुः—

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेદेषु गजनिमीलिका-
मवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः ॥१९॥

૧ દ્રવ્યત્વમાદિર્યેષાં પર્યાયત્વપ્રમૃતીનાં તાનિ તથા, અવાન્તરસામાન્યાનિ સત્તાસ્ય-મહાસામાન્યાપેક્ષયા કતિપયવ્યક્તિનિષ્ઠાનિ તદ્ભેદેષુ દ્રવ્યત્વાદ્યાશ્રયભૂતવિશેષેષુ દ્રવ્યપર્યાયાદિષુ ગજનિમીલિકામુપેક્ષામ્ ॥૧૯॥

परसंग्रहाभासनुं लक्षणु—

એકાંતે સત્તામાત્રને સ્વીકારનાર અને સકલ વિશેષો (ઘટાદિ પર્યાયો)નો નિષેધ કરનાર અભિપ્રાય પરસંગ્રહાભાસ કહેવાય છે. ૧૭

૬૧ સમસ્ત વિશેષો(પર્યાયો)માં ઉદાસીનતા સેવનાર અભિપ્રાય જ 'પરસંગ્રહ-નય' સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ આ અભિપ્રાય તેવો નથી (અર્થાત્ ખંડન ન કરતો ને માત્ર ઉદાસીન રહેતો એવો નથી, પરંતુ ખંડન કરે છે.)તેથી આ સંગ્રહાભાસ છે. ૧૭

परसंग्रहाभासनुं उदाहरणु—

જેમકે, સત્તા જ તત્ત્વ૩૫ છે, કારણ કે, તેનાથી લિન્ન ઘટપટાદિ વિશેષો (પર્યાયો) દૃષ્ટિગોચર (અનુભવના વિષય૩૫) થતા નથી. ૧૮

§૧ સઘળાં અદ્વૈતવાદી દર્શનો અને સાંખ્ય દર્શન પરસંગ્રહાભાસરૂપ જાણવાં; કારણ કે, સમસ્ત અદ્વૈતવાદ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ સાથે વિરોધવાળો છે. ૧૮

અપરસંગ્રહનું સ્વરૂપ—

દ્રવ્યત્વાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરન્તુ તેમના ભેદોમાં ગજનિમી લિકાને અવલંબનાર (ઉદાસીનતા રાખનાર) અભિપ્રાય અપરસંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૯

§૧ અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી પર્યાયત્વ વિગેરેનું ગ્રહણ જાણવું. ‘અવાન્તર સામાન્યો’ એટલે સત્તા નામના મહાસામાન્યની અપેક્ષાએ કેટલીક જ વ્યક્તિઓમાં રહેનાર. ‘તેમના ભેદોમાં’ અર્થાત્ દ્રવ્યત્વાદિના આશ્રયભૂત વિશેષોમાં. ‘ગજનિમીલિકાને’ અર્થાત્ ઉપેક્ષાને. ૧૯

(ટિ.) અરોપેત્યાદિ । અયમિતિ પ્રકૃતલક્ષણઃ । તથેતિ અરોષવિશેષેષુ નૌદાસીન્યમાશ્રયતિ । તદાભાસ इति (? પર) સહ્સંગ્રહનયાભાસઃ । સામાન્યાદ્વૈતવાદી કાપિલઃ પ્રસમં વિશેષાનશોષાનપહસ્તયિતુમુત્તિષ્ટતે ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાણામૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાદિત્યાદિર્યથા ॥૨૦॥

§૧ અત્ર દ્રવ્યં દ્રવ્યમિત્યભિન્નજ્ઞાનાભિધાનલક્ષણલિજ્ઞાનુમિતદ્રવ્યત્વાત્મકસ્વનૈક્યં ષણ્ણામપિ ધર્માદિદ્રવ્યાણાં સંગૃહ્યતે । આદિશબ્દાચ્ચેતનાચેતનપર્યાયાણાં સર્વેષામેકત્વમ્; પર્યાયત્વાવિશેષાદિત્યાદિ દૃશ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

અપરસંગ્રહનું ઉદાહરણ—

જેમકે, ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાલ-પુદ્ગલ અને જીવરૂપ દ્રવ્યો એકરૂપ (અભિન્ન) છે, કારણ કે, તે દરેકમાં વિદ્યમાન દ્રવ્યત્વ અભિન્ન છે. (અર્થાત્ તે છયે દ્રવ્યો દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ અભિન્ન છે.) ૨૦

§૧ અહીં ધર્માધર્માદિ છયે દ્રવ્યોમાં “દ્રવ્ય-દ્રવ્ય” એ પ્રમાણે અભેદનું જ્ઞાન અને અભિધાન છે, એટલે એ હેતુથી અનુમિત જે દ્રવ્યત્વ તે રૂપે એ બધાના એકત્વનો સંગ્રહ કરાય છે. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી ચેતન અને અચેતનરૂપ સમસ્ત પર્યાયોમાં પણ એકત્વ જાણવું; કારણ કે, પર્યાયત્વરૂપે તેમનામાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૨૦

एतदाभासमाहुः—

द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निह्वानस्तदाभासः ॥ ૨૧ ॥

तदाभासोऽपरसंग्रहाभासः ॥ ૨૧ ॥

ઉદાહરન્તિ—

यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः ॥૨૨॥

§૧ અયં હિ દ્રવ્યત્વસ્યૈવ તાત્વિકતાં પ્રસ્થાપયતિ, તદ્વિશેષભૂતાનિ તુ ધર્માદિ-
દ્રવ્યાણ્યપહ્નુત્ત્વમ્ । સર્વત્ર સંગ્રહામાસત્વે કારણં પ્રમાણ-
વિરોધ એવ, સામાન્યવિશેષાત્મનો વસ્તુનસ્તેન પ્રતીતેરભિહિતત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

અપર સંગ્રહાલાસનું લક્ષણ—

દ્રવ્યત્વાદિ અપર સામાન્યને માનનાર; પરંતુ ધર્માધર્માદિરૂપ વિશેષોનો
પ્રતિક્ષેપ કરનાર અભિપ્રાયવિશેષ અપર સંગ્રહાલાસ કહેવાય છે. ૨૧

અપર સંગ્રહાલાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે; કારણ કે, તેનાથી ભિન્ન (ધર્માધર્માદિ) દ્રવ્યો
ઉપલબ્ધ થતા નથી. ૨૨

§૧ આ (અપરસંગ્રહાલાસ) દ્રવ્યત્વને જ તત્ત્વસ્વરૂપે (વાસ્તવિકપણે)
સ્વીકારે છે, પરંતુ તેના વિશેષરૂપ ધર્માદિ દ્રવ્યોનો અપલાપ કરે છે. આ અપર-
સંગ્રહનું દષ્ટાન્ત બાણુવું. સંગ્રહાલાસમાં દરેક સ્થળે પ્રમાણનો વિરોધ જ
કારણરૂપ છે; કારણ કે, સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુની પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય
છે એમ કહેલ છે. ૨૨

(પં૦) અયં હિ દ્રવ્યત્વસ્યૈવેત્યાદિ ગયે । અયમિતિ નયઃ । તેનેતિ પ્રમાણેન ॥૨૨॥

(ટિ૦) દ્રવ્યત્વાદિકમિત્યાદિ ॥૨૧॥

(ટિ૦) તત્ત્વમિતિ દ્રવ્યત્વતઃ । સામાન્યેતિ । તેનેતિ પ્રમાણેન । સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ-

પ્રમાણપ્રતિપન્નં ન તુ સામાન્યૈકત્વં વિશેષૈકત્વં પ્રમાણભૂમિઃ ॥૨૨॥

અથ વ્યવહારનયં વ્યાહરન્તિ—

સંગ્રહેણ ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં યેનાભિસન્ધિના
ક્રિયતે સ વ્યવહારઃ ॥ ૨૩ ॥

§૧ સંગ્રહગૃહીતાન્ સત્ત્વાદર્થાન્ વિધાય ન તુ નિષિધ્ય યઃ પરામર્શવિશેષ-
સ્તાનેવ વિમજતે, સ વ્યવહારનયસ્તજ્ઞૈઃ કીર્ત્યતે ॥ ૨૩ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા યત્ સત્ તદ્ દ્રવ્યં પર્યાયો વેત્યાદિઃ ॥ ૨૪ ॥

§૧ આદિશબ્દાપરસંગ્રહીતાર્થગોચરવ્યવહારોદાહરણં દૃશ્યમ્ । યદ્ દ્રવ્યં
તઞ્જીવાદિ પદ્ધિવિધં, યઃ પર્યાયઃ સ દ્વિવિધઃ—ક્રમભાવો સહભાવો ચેતિ । एवं
યો જીવઃ સ મુક્તઃ સંસારી ચ, યઃ ક્રમભાવો પર્યાયઃ સ ક્રિયારૂપોઽક્રિયારૂપશ્ચે-
ત્યાદિ ॥ ૨૪ ॥

વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ—

§૧ સંગ્રહનય દ્વારા વિષય કરાયેલ (અહણુ કરાયેલ) પદાર્થોમાં વિધિપૂર્વક
(વિધાન કરવાપૂર્વક) વિભાજન જે અભિપ્રાય કરે છે તે અભિપ્રાયવિશેષ
વ્યવહારનય કહેવાય છે. ૨૩

§૧ સંગ્રહનય દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ સત્વાદિ અથોનો નિષેધ કર્યા વિના વિધાન કરવાપૂર્વક (વિધિરૂપે) જે વિલાગ્ન કરે છે, તે અભિપ્રાય વ્યવહારનય કહેવાય છે. ૨૩

(૫૦) અવહરણમિતિ વિભાગસ્થાપનમ્ ।

(૫૦) વિભજતે इति વિભાગેન સ્થાપયતિ ॥૨૩॥

(૫૦) स क्रियारूपोऽक्रियारूपश्चेति घटे कम्बु-ग्रीवाकारधारित्वादयोऽक्रियारूपाः जलाहरणसमर्थत्वादयश्च क्रियारूपाः ॥२४॥

एतदाभासं वर्णयन्ति —

यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥

§૧ યઃ પુનઃ પરામર્શવિશેષઃ કલ્પનાઽઽરોપિતદ્રવ્યપર્યાયપ્રવિવેકં મન્યતે સોઽત્ર વ્યવહારદુર્નયઃ પ્રત્યેયઃ ॥ ૨૫ ॥

उदाहरन्ति—

यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

§૧ ચાર્વાકો હિ પ્રમાણપ્રતિપન્નં જીવદ્રવ્યપર્યાયાદિપ્રવિભાગં કલ્પનાઽઽરોપિતત્વેનાપહ્નુતે, અવચારિતરમણીયં મૂતચતુષ્ટયપ્રવિભાગમાત્રં તુ સ્થૂલલોકવ્યવહારાનુયાયિતયા સમર્થયત इत्यस्य दर्शनं व्यवहारनयाभासतयोपदर्शितम् ॥ ૨૬ ॥

વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે જે સત્ છે, તે દ્રવ્ય અથવા પર્યાય છે. ૨૪

§૧ (સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ પરસંગ્રહનયથી ગ્રહણ થયેલ પદાર્થના વિષયવાળા વ્યવહાર નયનું છે, પરંતુ) સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી અપરસંગ્રહનય દ્વારા ગ્રહણ થયેલ પદાર્થવિષયક વ્યવહાર નયનું ઉદાહરણ પણ વિચારવું જોઈએ, તે આ પ્રમાણે - જે દ્રવ્ય છે તે જીવાદિ છ પ્રકારે છે, અને પર્યાય કમલાવી અને સહલાવી એમ બે પ્રકારે છે; તેમાં જીવ મુક્ત અને સંસારી એમ બે પ્રકારે છે, તેમજ જે કમલાવી પર્યાય છે તે ક્રિયારૂપ અને અક્રિયારૂપ છે. ૨૪

વ્યવહારાભાસનું લક્ષણ—

પરંતુ જે અભિપ્રાય દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિલાગને અપારમાર્થિક રૂપે સ્વીકારે છે તે અભિપ્રાય વ્યવહારાભાસનય કહેવાય છે. ૨૫

§૧ જે પરામર્શ, અભિપ્રાયવિશેષ દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિવેકને કલ્પિત માને છે, તે પરામર્શને વ્યવહારદુર્નય-વ્યવહારાભાસ તરીકે જાણવો. ૨૫

વ્યવહારાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-ચાર્વાકદર્શન. ૨૬

§૧ ચાર્વાક પ્રમાણથી સિદ્ધ જીવદ્રવ્ય અને તેના પર્યાય વિગેરે વિલાગને કલ્પિત કહીને તેનો અપલાપ કરે છે, અને તાત્ત્વિક રીતે વિચારવાથી તુરંચ

લાગતાં છતાં લોકના સ્થૂલવ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી ભૂત ચતુષ્ટય (પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ)નું જ સમર્થન કરે છે. માટે જ ચાર્વાકદર્શનને અહીં વ્યવહારાભાસ તરીકે જણાવેલ છે. ૨૬

દ્રવ્યાર્થિકં ત્રેધાઽભિધાય પર્યાયાર્થિકં પ્રપન્નયન્તિ—

પર્યાયાર્થિકચતુર્દ્ધા ઋજુસૂત્રઃ શબ્દઃ સમભિરુદ્ધ એવંભૂતશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

અર્થે ઋજુસૂત્રં તાવદ્વિતન્વન્તિ—

ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નભિપ્રાય

ઋજુસૂત્રઃ ॥ ૨૮ ॥

ઋજુ અતીતાનાગતકાલક્ષણકૌટિલ્યવૈકલ્યાત્ પ્રાક્ષલમ્; અયં હિ દ્રવ્યં સદપિ ગુણીભાવાન્નાર્પયતિ, પર્યાયાંસ્તુ ક્ષણધ્વંસિનઃ પ્રધાનતયા દર્શયતીતિ ॥ ૨૮ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા મુખ્યવિવર્ત્તઃ સમ્પ્રત્યસ્તીત્યાદિઃ ॥ ૨૯ ॥

§૧ અનેન હિ વાક્યેન ક્ષણસ્થાયિમુખ્યાર્થં પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યેન પ્રદર્શયતે, તદધિકરણભૂતં પુનરાત્મદ્રવ્યં ગૌણતયા નાર્પયતે । આદિશબ્દાદ્ દુઃખપર્યાયોઽધુના-ઽસ્તીત્યાદિકં પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમભ્યૂહનીયમ્ ॥ ૨૯ ॥

ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યાર્થિક નયને કહ્યા પછી પર્યાયાર્થિક નયનું પ્રતિપાદન-પર્યાયાર્થિકનય ચાર પ્રકારે છે; ૧ ઋજુસૂત્ર, ૨ શબ્દ, ૩ સમભિરુદ્ધ અને ૪ એવંભૂત. ૨૭

એ ચારમાંથી ઋજુસૂત્ર નયનું લક્ષણ—

પદાર્થના ઋજુ અર્થાત્ વર્તમાન ક્ષણ(સમય)માં રહેનાર પર્યાયમાત્રને જ મુખ્યપણે જણાવનાર અભિપ્રાય ઋજુસૂત્ર કહેવાય છે. ૨૮

§૧ ઋજુ એટલે અતીત અને અનાગત કાલરૂપ કુટિલતાથી રહિત હોવાથી સરળ. આ અભિપ્રાય દ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેને ગૌણ માની તેની વિવક્ષા કરતો નથી, પરંતુ ક્ષણભંગુર પર્યાયોની મુખ્યપણે વિવક્ષા કરે છે. ૨૮

ઋજુસૂત્રનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વર્તમાનકાળે મુખરૂપ પર્યાય છે. ૨૬

§૧ આ સૂત્રરૂપ વાક્ય ક્ષણમાત્ર રહેનાર મુખ નામના પર્યાયમાત્રને જ મુખ્યપણે જણાવે છે, પરંતુ મુખના આધારભૂત આત્મા નામના દ્રવ્યને ગૌણ ગણી જણાવતું નથી. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી હમણાં હુઃખ પર્યાય છે, વિગેરે પ્રકૃતનય ઋજુસૂત્રના દર્શન તરીકે જાણવા. ૨૯

(પં) પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમભ્યૂહનીયમિતિ પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમ્, ઋજુસૂત્રનયનિર્દર્શનમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઋજુસૂત્રાભાસં વુતે—

સર્વથા દ્રવ્યાપલાપી તદાભાસઃ ॥ ૩૦ ॥

§૧ સર્વથા ગુણપ્રધાનભાવાભાવપ્રકારેણ તદાભાસ ઋજુસૂત્રાભાસઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા તથાગતમતમ્ ॥ ૩૧ ॥

§૧ તથાગતો હિ પ્રતિક્ષણવિનશ્ચરાન્ પર્યાયાનેવ પારમાર્થિકતયા સમર્થયતે, તદાધારમૂતં તુ પ્રત્યભિજ્ઞાદિપ્રમાણપ્રસિદ્ધં ત્રિકાલસ્થાયિ દ્રવ્યં તિરસ્કુરુત ઇત્યેતન્મતં તદાભાસતયોદાહૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઋણસૂત્રાભાસનું લક્ષણ—

સર્વથા (એકાન્તે) દ્રવ્યનો અપલાપ (નિષેધ) કરનાર અભિપ્રાય ઋણસૂત્રાભાસ નય કહેવાય છે. ૩૦

§૧ ગૌણ પ્રધાનભાવનો સર્વથા અભાવ સ્વીકારવાથી તદાભાસ એટલે ઋણસૂત્રાભાસ બને છે. ૩૦

ઋણસૂત્રાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે બૌદ્ધદર્શન. ૩૧

§૧ બૌદ્ધ પ્રતિક્ષણ વિનશ્ચર પર્યાયાને જ પરમાર્થિક માનીને તેનું સમર્થન કરે છે, પરન્તુ તે પર્યાયાના આધારભૂત પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ પ્રમાણો દ્વારા પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કરે છે. માટે તેના મતને (અભિપ્રાયને) દર્શનને ઋણસૂત્રાભાસના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ છે. ૩૧.

શબ્દનય શબ્દયન્તિ—

કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ ॥ ૩૨ ॥

§૧ કાલાદિભેદેન કાલકારકલિજ્ઞસંખ્યાપુરુષોપસર્ગભેદેન ॥ ૩૨ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા વખૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેરુરિત્યાદિઃ ॥ ૩૩ ॥

§૧ અત્રાતીતવર્તમાનભવિષ્યલ્લક્ષણકાલત્રયભેદાત્ કનકાચલસ્ય ભેદં શબ્દનયઃ પ્રતિપદ્યતે । દ્રવ્યરૂપતયા પુનરભેદમુખ્યોપેક્ષતે । એતચ્ચ કાલભેદે ઉદાહરણમ્ । કરોતિ ક્રિયતે કુમ્ભ ઇતિ કારકભેદે, તટસ્તટી તટમિતિ લિજ્ઞભેદે, દારાઃ કલત્ર-મિત્યાદિ સંખ્યાભેદે, એહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ નહિ યાસ્યસિ યાતસ્તે પિતેતિ પુરુષભેદે, સન્તિષ્ઠતે અવતિષ્ઠત ઇત્યુપસર્ગભેદે ॥ ૩૩ ॥

શબ્દનયનું લક્ષણ—

કાલાદિ ભેદથી શબ્દના વાચ્યાર્થમાં ભેદ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દનય કહેવાય છે. ૩૨

§૧ કાલાદિભેદેન—કાલ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગ વિગેરેના ભેદથી. ૩૨

શબ્દનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સુમેરુ હોતો, સુમેરુ છે, અને સુમેરુ હશે. ૩૩

§૧ અહીં શબ્દ નય અતીતકાલ, વર્તમાનકાલ અને ભવિષ્યકાલ એમ કાલના ત્રણ ભેદ દ્વારા સુમેરુ પર્વતરૂપ અર્થમાં પણ (પર્યાયરૂપે) ભેદ માને છે, પરંતુ દ્રવ્યરૂપે એમાં જે અભેદ છે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. શબ્દના કાલભેદથી થતા અર્થ-ભેદનું આ ઉદાહરણ બાણપુ. તે જ રીતે 'કુમ્ભઃ કરોતિ' (ઘટ જલાહરણાદિ ક્રિયા કરે છે. આ સ્થળે કુંભ કર્તા છે). 'કુમ્ભઃ ક્રિયતે' (ઘટ કુંભાર વડે કરાય છે.) આ સ્થળે કુંભ કર્મરૂપ છે.) કારકભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. તટઃ, તટી, તટમ્ (કિનારો.) આ લિંગભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. દારાઃ કલત્રમ્—(સ્ત્રી-ભાયા) આ સંખ્યાભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. "પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ, નહિ યાસ્યસિ, યાતસ્તે પિતા" એ રીતે ક્રિયાપદમાં ઉત્તમાદિ પુરુષભેદે અર્થભેદનું દર્શાવતું છે અને 'સન્તિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતે' આને ઉપસર્ગભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ બાણપુ. ૩૩

(પં.) પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ इत्यादिवाक्यत्रये-मन्ये कोऽर्थः मन्ये यास्यसि । कोऽर्थः ? यास्यामि । 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमे एकवच्च' [पा० सू० १।४।१०६] ॥૩૩॥

एतदाभासं ब्रुवते—

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः ॥ ૩૪ ॥

તદ્ભેદેન તસ્ય તમેવ સમર્થયમાનસ્તદાભાસઃ ॥ ૩૪ ॥
તદ્ભેદેન કાલાદિભેદેન તસ્ય ધ્વનેસ્તમેવાર્થભેદમેવ; તદાભાસઃ શબ્દા-
ભાસઃ ॥ ૩૪ ॥

उदाहरन्ति—

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा
भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नकालशब्दत्वात् तादृक्सिद्धान्य-
शब्दवदित्यादिः ॥ ૩૫ ॥

§૧ અનેન હિ તથાવિષપરામર્શોત્થેન વચનેન કાલાદિભેદાદ્ભિન્નસ્યૈવાર્થ-
સ્યાભિધાયકત્વં શબ્દાનાં વ્યક્તિત્વમ્ । एतच्च प्रमाणविरुद्धमिति तद्वचनस्य शब्द-
नयाभासत्वम् । आदिशब्देन करोति क्रियते कट इत्यादिशब्दनयाभासोदाहरणं
सूचितम् ॥ ૩૫ ॥

શબ્દ નયાભાસનું લક્ષણ—

તેમના ભેદથી તેના ભેદનું જ સમર્થન કરનાર તેનો આભાસ છે. ૩૪

§૧ કાલાદિના ભેદથી શબ્દના વાચ્યાર્થને એકાન્તે ભિન્ન જ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દ નયાભાસ કહેવાય છે.

શબ્દનયાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સુમેરુ હોતો, સુમેરુ છે, સુમેરુ હશે વિગેરે ભિન્નકાલીન શબ્દો

લિન્ન પદાર્થનું જ કથન કરે છે; કારણ કે, તે લિન્ન કાલવાચી શબ્દ છે તેવા ખીજા સિદ્ધ શબ્દોની જેમ. ૩૫

§૧ તથાપ્રકારના અભિપ્રાયવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ વચન દ્વારા શબ્દો કાલાદિલેદથી લિન્ન લિન્ન અર્થના જ અભિધાયક હોય છે એ વ્યંજિત કથું. આ વચન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે વચન શબ્દનયાભાસરૂપ છે. સૂત્રગત આદિ શબ્દથી કરોતિ કટઃ, ક્રિયતે કટઃ વિગેરે શબ્દનયાભાસનાં ઉદાહરણુ જાણવાં. ૩૫

(પં.) તાદૃક્સિદ્ધાન્યશબ્દવદિતિ મિન્નકાલસિદ્ધાન્યશબ્દવત્ ।

(પં.) તથાવિધપરામર્શોત્થેનેતિ મિન્નાર્થાભિધાયકપરામર્શોદ્ભવેન ॥૩૫॥

(ટિ.) યથા વભૂવેત્યાદિ । તાદૃક્સિદ્ધેતિ મિન્નાર્થત્વપ્રસિદ્ધશબ્દત્વવત્ ॥૩૫॥

સમભિરૂઢનયં વર્ણયન્તિ—

પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન મિન્નમર્થ સમભિરોહન્ સમભિરૂઢઃ ॥ ૩૬ ॥

§૧ શબ્દનયો હિ પર્યાયભેદેડપ્યર્થભેદમભિપ્રૈતિ, સમભિરૂઢસ્તુ પર્યાયભેદે મિન્નાનર્થાનભિમન્યતે, અમેદં ત્વર્થગતં પર્યાયશબ્દાનામુપેક્ષત ઇતિ ॥ ૩૬ ॥

ઉદાહરન્તિ—

ઇન્દનાદિન્દ્રઃ શકનાચ્છક્રઃ પૂર્દારણાત્ પુરન્દર ઇત્યાદિષુ યથા ॥ ૩૭ ॥

ઇત્યાદિષુ પર્યાયશબ્દેષુ યથા નિરુક્તિભેદેન મિન્નમર્થ સમભિરોહન્નભિપ્રાય-
વિશેષઃ સમભિરૂઢસ્તથાડન્યેષ્વપિ ઘટકુટકુમ્ભાદિષુ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૩૭ ॥

સમભિરૂઢનયનું લક્ષણ—

વ્યુત્પત્તિના લેદથી પય યાત્મક શબ્દો લિન્ન લિન્ન અર્થના વાચક છે એવું સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. ૩૬

§૧ જો કે શબ્દનય પર્યાયલેદમાં પણ અર્થને અલિન્ન માને છે, પરંતુ સમભિરૂઢનય પર્યાયલેદે અર્થને લિન્ન માને છે, અને પર્યાયશબ્દોના અર્થગત અલેદની ઉપેક્ષા કરે છે. ૩૬

સમભિરૂઢનયનું ઉદાહરણ—

ઐશ્વર્ય (હકુરાઈ) ભોગવે તે ઈન્દ્ર, સમર્થ હોય તે શક, શત્રુનાં પુર-
(નગર)નો નાશ કરે તે પુરન્દર કહેવાય છે. ૩૭

§૧ ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં નિરુક્તિના લેદથી લિન્ન અર્થને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. તે જ પ્રકારે ઘટ, કુટ, કુંભ વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં પણ લિન્ન અર્થને સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય છે એમ સમજી લેવું. ૩૭

પ્રતદાભાસમામાપન્તે—

પર્યાયધ્વનીનામભિધેયનાનાત્વમેવ કક્ષીકુર્વાણસ્તદાભાસઃ ॥ ૩૮ ॥

તદાભાસઃ સમભિરૂઢાભાસઃ ॥ ૩૮ ॥

उदाहरन्ति—

यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया

एव भिन्नशब्दत्वात् करिकुरङ्गतुरङ्गशब्दवदित्यादिः ॥३९॥

સમભિરૂઢનયાભાસનું લક્ષણ—

પર્યાયવાચી શબ્દોના વાચ્યાર્થને સર્વથા (એકાન્ત) ભિન્ન માનનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનયાભાસ કહેવાય છે. ૩૮

સમભિરૂઢનયાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે ઈન્દ્ર, શક, પુરંદર વિગેરે શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અભિધેય (વાચ્યાર્થ)ના જ વાચક છે, કારણ કે, તે કરિ, કુરંગ અને તુરંગની જેમ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો છે. ૩૯

एवंभूतनयं प्रकाशयन्ति—

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेना-

भ्युपगच्छन्नेवंभूतः ॥૪૦॥

સમભિરૂઢનયો હીન્દનાદિક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ વાસવાદેરર્થસ્યેન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમભિપ્રેતિ, પશુવિશેષસ્ય ગમનક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ ગોવ્યપદેશવત્ તથા
રૂઢેઃ સદ્ભાવાત્ । એવંભૂતઃ પુનરિન્દનાદિક્રિયાપરિણતમર્થ તત્ક્રિયાકાલે ઇન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશભાજમભિમન્યતે; ન હિ કશ્ચિદક્રિયાશબ્દોઽસ્યાસ્તિ, ગૌરશ્વ ઇત્યાદિજાતિશબ્દા-
ભિમતાનામપિ ક્રિયાશબ્દત્વાત્-ગચ્છતીતિ ગૌઃ, આશુગામિત્વાદશ્વ ઇતિ । શુક્લો નીલ
ઇતિ ગુણશબ્દાભિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—શુચિભવનાત્ શુક્લો નીલનાનીલ
ઇતિ । દેવદત્તો યજ્ઞદત્ત ઇતિ યદૃચ્છાશબ્દાભિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—દેવ એનં
દેયાત્, યજ્ઞ એનં દેયાદિતિ । સંયોગિદ્રવ્યશબ્દાઃ સમવાયિદ્રવ્યશબ્દાશ્ચાભિમતાઃ
ક્રિયાશબ્દા એવ—દણ્ડોઽસ્યાસ્તીતિ દણ્ડી, વિષાળમસ્યાસ્તીતિ વિષાળીત્યસ્તિક્રિયાપ્રધા-
નત્વાત્ । પચ્ચતયીતુ શબ્દાનાં વ્યવહારમાત્રાત્ ન નિશ્ચયાદિત્યયં નયઃ સ્વીકુરતે ॥૪૦॥

उदाहरन्ति—

यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पूर्दारण-

प्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते ॥૪૧॥

એવંભૂતનયનું લક્ષણ—

(શબ્દની) પોતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ ક્રિયાથી યુક્ત અર્થને તે શબ્દના
વાચ્યાર્થ તરીકે સ્વીકારનાર અભિપ્રાય એવંભૂતનય કહેવાય છે. ૪૦

૬૧ તથા પ્રકારની રૂઢિ (રિવાજ)ને લઈને ગમનક્રિયા હોય કે ન હોય
તો પણ પશુવિશેષમાં ગાયનો વ્યવહાર કરાય છે તેમ ઈન્દનાદિ (કુરુશર્ધવિગેરે)

ક્રિયા હોય કે ન હોય તો પણ વાસવાદિ પદાર્થમાં ઈન્દ્રાદિનો વ્યવહાર કરવાનું સમભિરૂઢનય સ્વીકારે છે, પરંતુ એવંભૂતનય તો ઈન્દનાદિ ક્રિયાથી પરિણત પદાર્થને તે ક્રિયાના સમયે જ ઈન્દ્રાદિ શબ્દોના વ્યવહારને યોગ્ય માને છે, કારણ કે આ એવંભૂતનયના મતે તો કોઈ પણ શબ્દ-અર્થાત્ તે બધા શબ્દોને ધાતુમૂલક ગણે છે. (૧) ગાય, અથ્થ વગેરે બ્રતિવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો છે; જેમકે-ગમન કરે તે ગાય, આશુ (ઝડપથી) ગમન કરે તે અથ્થ. (૨) શુચિ-શુદ્ધ થતો હોઈ શુકલ અને નીલ થતો હોઈ નીલ એમ (ગુણવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક છે.) (૩) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વગેરે યદ્વદ્ધા-શબ્દોય ક્રિયાશબ્દો છે; જેમકે 'દેવ એને આપો' 'યજ્ઞ એને આપો' એવી વ્યુત્પત્તિ દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્તની છે. (૪) દણ્ડી વગેરે સંયોગી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે, આ દંડ ધારણ કરે છે માટે દણ્ડી.

સમવાયી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે આ વિષાણુ (શિંગડાં) ધરાવે છે માટે વિષાણી. શબ્દોના આ પાંચ લેહ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નથી એ પ્રમાણે આ એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. ૪૦

એવંભૂતનયનું ઉદાહરણ--

ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતો હોય (હંકુરાર્થ ભોગવતો હોય-અશ્વર્યભોગ-રૂપ ક્રિયા કરતો હોય) ત્યારે ઈન્દ્ર, સામર્થ્યને અનુભવતો હોય-(સામર્થ્યરૂપ ક્રિયા હોય) ત્યારે શક, અને શત્રુના નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલ હોય ત્યારે પુરંદર, એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૪૧

(પં૦) તત્ક્રિયાકાલે ઇતિ ઇન્દનાદિક્રિયાકાલે । અસ્યેતિ એવંભૂતસ્ય । ક્રિયાશબ્દત્વાદિત્યતોઽપ્રે કથમિતિ ગમ્યમ્ । દણ્ડોતિ સંયોગિદ્રવ્યશબ્દઃ । વિષાણીતિ સમવાયિદ્રવ્યશબ્દઃ । પञ्चतयीતિ જાતિગુણયદ્વચ્છાસંયોગિસમવાયિશબ્દા ઇતિ પચ્ચ ॥૪૦॥

(ટિ૦) ન હિ કશ્ચિદિત્યાદિ । અસ્યેતિ એવંભૂતનયસ્ય મતે ન દ્રવ્યગુણજાતિશબ્દાઃ । શબ્દ-શ્વતુર્વિધઃ । તથથા દ્રવ્યતો ગુણતો જાતિતઃ ક્રિયાતશ્ચેતિ । દ્રવ્યતો દણ્ડોતિ । ગુણતો રક્તઃ શુકલ ઇતિ । જાતિતો ગૌરિતિ બ્રાહ્મણ ઇતિ વા । ક્રિયાતઃ સ્વર્ણકારરૂપકારાદિઃ । કેચિત્ પશ્ચથા સમાચક્ષતે નામતશ્ચ, કેચિદ્ યાદચ્છિકમેદં પશ્ચમાહુઃ । તયોર્દ્રવ્યકલ્પનાયામેવાન્તર્ભાવઃ ક્ષિત્યેત્યાદિ ।

उक्तं च—

द्रव्यक्रियाजातिगुणप्रमेदात् ढवित्थकर्तृद्विजपाटलादौ ।

शब्दप्रवृत्तिं मुनयो वदन्ति चतुष्टयीं कालविदः पुराणाः ॥११॥

पञ्चतयीति पञ्चप्रकारा यथा द्रव्यजातिक्रियागुणयद्वચ्છામેદાત્ । અયમિતિ એવંભૂતનયઃ ॥૪૦॥

एवंभूताभासमाचक्षते—

क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु

तदाभासः ॥४२॥

§૧ ક્રિયાઽઽવિષ્ટં વસ્તુ ધ્વનીનામભિધેયતયા પ્રતિજાનાનોઽપિ યઃ પરામર્શસ્ત-
દનાવિષ્ટં તત્તેષાં તથા પ્રતિક્ષિપતિ ન તૂપેક્ષતે સ એવંભૂતનયામાસઃ, પ્રતીતિવિધાતાત્ ॥૪૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા વિશિષ્ટચેષ્ટાશૂન્યં ઘટાશૂન્યં વસ્તુ ન ઘટશબ્દવાચ્યં
ઘટશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાશૂન્યત્વાત્ પટવદિત્યાદિઃ ॥૪૩॥

§૧ અનેન હિ વચસા ક્રિયાઽનાવિષ્ટસ્ય ઘટાદેર્વસ્તુનો ઘટાદિશબ્દવાચ્યતા-
નિષેધઃ ક્રિયતે સ ચ પ્રમાણવાધિત ઇતિ તદ્વચનમેવંભૂતનયામાસોદાહરણતયોક્તમ્ ॥૪૩॥

એવંભૂતનયાલાસનું લક્ષણુ —

ક્રિયાથી રહિત પદાર્થને શબ્દના વાચ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય
એવંભૂતનયાલાસ કહેવાય છે. ૪૨

§૧ ક્રિયાયુક્ત પદાર્થને શબ્દના અભિધેય-(વાચ્ય) તરીકે સ્વીકારતો હોવા
છતાં પણ જે અભિપ્રાય ક્રિયાથી રહિત પદાર્થની શબ્દના અભિધેય તરીકે
ઉપેક્ષા નહિ પરન્તુ અસ્વીકાર કરે તે એવંભૂતનયાલાસ કહેવાય છે. કારણ કે,
તેમાં પ્રતીતિ (અનુભવ)નો વિધાત થાય છે. ૪૨

એવંભૂતનયાલાસનું ઉદાહરણુ—

વિશિષ્ટ (જલાહરણુ) ક્રિયાથી રહિત ઘટ પદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી જ,
કારણ કે પટની જેમ તે ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી રહિત છે. ૪૩

§૧ આ વચનથી ક્રિયારહિત ઘટાદિ પદાર્થમાં ઘટાદિ શબ્દની વાચ્યતાનો
નિષેધ કરાય છે; અર્થાત્ અહીં ક્રિયારહિત ઘટપદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી
એવો નિષેધ કરાય છે અને તે નિષેધ પ્રમાણુ દ્વારા બાધિત છે. માટે તે
(નિષેધાત્મક) વચનો એવંભૂતનયાલાસના ઉદાહરણુ તરીકે જણાવેલા છે. ૪૩

(પં૦) તદ્વચનાવિષ્ટમિતિ ક્રિયાનાવિષ્ટમ્ । તદિતિ વસ્તુ । તેષામિતિ ધ્વનીનામ્ । તથેતિ
અભિધેયતયા ક્રિયાઽનાવિષ્ટં વસ્તુ તેષાં ધ્વનીનામભિધેયં ન ભવતીતિ વાક્યગર્ભાશયઃ ॥૪૨॥

(ટિ૦) યથા વિશિષ્ટચેષ્ટેત્યાદિ । સ ચેતિ ઘટાદિશબ્દવાચ્યતાનિષેધઃ । ણેતિ
પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણનિરાકૃતઃ । તદ્વચનમિતિ ઘટાદિવાચ્યત્વનિષેધકં વાક્યમ્ ॥૪૩॥

કે પુનરેષુ નયેષ્વર્થપ્રધાનાઃ કે ચ શબ્દનયા ઇતિ દર્શયન્તિ—

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ॥૪૪॥

शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः ॥૪૫॥

આ સાત નયોમાં કેટલાક નયો અર્થનય રૂપ છે અને કેટલાક નયો શબ્દ-
નય રૂપ છે ? તેનું નિરૂપણુ—

આ નૈગમાદિ સાત નયોમાં પહેલા ચાર નયો અર્થ(પદાર્થ)નું નિરૂપણુ
કરતા હોવાથી અર્થનયો કહેવાય છે. ૪૪

અને બાકીના ત્રણ નયો શબ્દના અર્થાત્ શબ્દના વાચ્યાર્થને વિષય કરતા
હોવાથી શબ્દનયો કહેવાય છે. ૪૫

કઃ પુનરત્ર વહુવિષયઃ કો વાઽલ્પવિષયો નય इति विवेचयन्ति—

पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमित-

विषयः ॥૪૬॥

તત્ર નૈગમસંગ્રહયોસ્તાવન્ન સંગ્રહો વહુવિષયો, નૈગમાત્ પરઃ, કિં તર્હિ નૈગમ
एव संग्रहात् पूर्व इत्याहुः—

सन्मात्रगोचरात् संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद्

भूमविषयः ॥૪૭॥

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્ભાવાભાવવિષયત્વાત્, ભૂમવિષયો વહુવિષયઃ ॥૪૭॥

આ નૈગમાદિ સાત નયોમાં કયો નય અધિક વિષયવાળો છે, અને કયો
નય અલ્પ વિષયવાળો છે તેનું વિવેચન—

નૈગમાદિ સાતે નયોમાં પહેલા પહેલા નયો અધિક અધિક વિષયવાળા છે,
પરંતુ પછી પછીના નયો અલ્પ અલ્પ વિષયવાળા છે. ૪૬

નૈગમાદિ સાતે નયોમાંથી નૈગમ અને સંગ્રહ એ બે નયોમાં નૈગમની પછી
રહેલ સંગ્રહ બહુ વિષયવાળો નથી પરંતુ સંગ્રહની પહેલાં રહેલ નૈગમ જ બહુ
વિષયવાળો છે એટલે સૂત્રકાર જણાવે છે—

सत्ता (ભાવ) માત્રના વિષયવાળા (અર્થાત્) માત્ર સત્તાને જ વિષય કર-
નાર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ ભાવ અને અભાવ (સત્ અને અસત) બન્નેના
વિષયવાળો હોવાથી નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે. ૪૭

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાત્નો અર્થ ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો
હોવાથી ભૂમવિષયઃ એટલે બહુ (અધિક) વિષયવાળો છે. ૪૭

संग्रहाद् व्यवहारो बहुविषय इति विपर्ययमपास्यन्ति—

सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोप-

दर्शकत्वात् बहुविषयः ॥૪૮॥

વ્યવહારો હિ કતિપયાન્ સત્પ્રકારાન્ પ્રકાશયતીત્યલ્પવિષયઃ, સંગ્રહસ્તુ સકલ-
સત્પ્રકારાણાં સમૂહં લ્યાપયતીતિ વહુવિષયઃ ॥૪૮॥

વ્યવહારાદ્ ઋજુસૂત્રો વહુવિષય इति विपर्यासं निरस्यन्ति—

वर्त्तमानविषयादृजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयावलम्बि-

त्वादनल्पार्थः ॥૪૯॥

§૧ વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયિનમર્થમૃજુસૂત્રઃ સૂત્રત્રયતીત્યસાવલ્પવિષયઃ, વ્યવહારસ્તુ
કાલત્રિતયવર્ત્યર્થજાતમવલમ્બત इत्ययमनल्पार्थ इति ॥૪૯॥

સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે એવી વિપરીત-
માન્યતાનું નિરસન—

સત્ સામાન્યના કેટલાક વિશેષોને જણાવનાર વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્સા-
માન્યમાં સમાવેશ પામતી બધી જ વસ્તુઓને જણાવનાર સંગ્રહનય અધિક
વિષયવાળો છે. ૪૮

§૧ વ્યવહારનય સત્સામાન્યના (સત્-વર્ગના) કેટલાક પ્રકારોને જ જણાવે
છે, માટે તે અદ્ય વિષયવાળો છે, જ્યારે સંગ્રહનય સત્-સામાન્ય અન્તર્ગત
સમસ્ત પદાર્થોને જણાવનાર હોવાથી અધિક વિષયવાળો છે. ૪૮

ઋજુસૂત્ર વ્યવહારનયથી અધિક વિષયવાળો છે એ વિપરીત માન્યતાનું
નિરસન—

વર્તમાન ક્ષણસ્થાયી પદાર્થને વિષય કરનાર ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ વ્યવ-
હારનય ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય કરનાર હોવાથી વિશેષ વિષયવાળો છે. ૪૯

§૧ ઋજુસૂત્રનય માત્ર વર્તમાન ક્ષણમાં જ રહેનાર પદાર્થને જણાવે છે,
માટે તે અદ્યવિષયવાળો છે, પરંતુ વ્યવહારનય તો ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય
કરનાર હોવાથી બહુ વિષયવાળો છે. ૪૯

(૫૦) સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકત્વાદિતિ સર્વમેકં સદવિશેષાત્ ॥૪૮॥

ઋજુસૂત્રાચ્છવ્દો બહુવિષય इत्याशङ्कामपसारयन्ति—

કાલાદિભેદેન મિન્નાર્થોપદર્શિનઃ શબ્દાદ્ઋજુસૂત્રસ્તદ્વિપ-
રીતવેદકત્વાન્મહાર્થઃ ॥૫૦॥

§૧ શબ્દનયો હિ કાલાદિભેદાદ્વિન્નમર્થમુપદર્શયતીતિ સ્તોકવિષયઃ, ઋજુસૂત્રસ્તુ
કાલાદિભેદતોડ્યમિન્નમર્થ સૂચયતીતિ બહુવિષય इति ॥૫૦॥

શબ્દાત્ સમમિરુઢો મહાર્થ इत्यારેકાં પરાકુર્વન્તિ—

પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થભેદમભીષતઃ સમમિરુઢાચ્છવ્દસ્તદ્વિપર્યાયાનુ-
યાયિત્વાત્ પ્રભૂતવિષયઃ ॥૫૧॥

§૧ સમમિરુઢનયો હિ પર્યાયશબ્દાનાં વ્યુત્પત્તિભેદેન મિન્નાર્થતામર્થયત इति
તનુગોચરોડસૌ, શબ્દનયસ્તુ તેષાં તદ્ભેદનાપ્યેકાર્થતાં સમર્થયત इति સમધિક-
વિષયઃ ॥૫૧॥

શબ્દનય ઋજુસૂત્રથી અધિક વિષયવાળો છે એ શંકાનું અપસરણ—

કાલાદિ ભેદ દ્વારા લિન્ન અર્થને જણાવનાર શબ્દનયની અપેક્ષાએ ઋજુ-
સૂત્ર તેનાથી વિપરીત અલિન્ન પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી વિશેષ વિષય-
વાળો છે. ૫૦

§૧ શબ્દનય કાલાદિભેદ દ્વારા લિન્ન લિન્ન પદાર્થ(અર્થભેદ)ને જણાવે
છે, જ્યારે ઋજુસૂત્ર તો કાલાદિ ભેદ હોવા છતાં અલિન્ન અર્થને જણાવનાર
હોવાથી વધારે વિષયવાળો છે. ૫૦

શબ્દથી સમભિરૂઢ વધારે વિષયવાળો છે એ શંકાતું નિરાકરણ—

દરેક પર્યાયવાચી શબ્દોને ભિન્ન ભિન્ન વાચ્યાર્થવાળા માનનાર સમભિરૂઢ નયની અપેક્ષાએ શબ્દનય તો તે પર્યાયવાચી ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોને પણ એકાર્થવાચી માનનાર હોવાથી પ્રભૂત વિષયવાળો છે. ૫૧

§૧ સમભિરૂઢનય જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિવરે પ્રતિપર્યાય શબ્દોને ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા માને છે, માટે તે અદ્યપવિષયવાળો છે; જ્યારે શબ્દનય જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં પણ પ્રતિ પર્યાય શબ્દોને અભિન્ન અર્થને જણાવનાર માને છે માટે પ્રચુર વિષયવાળો છે. ૫૧

(૫૦) અસાવિતિ ઋજુસૂત્રઃ । તેષામિતિ શબ્દાનામ્ । તદ્ભેદેનેતિ વ્યુત્પત્તિભેદેન ॥૫૧॥

સમભિરૂઢાદેવંભૂતો ભૂમવિષય इत्यप्याकूतं પ્રતિક્ષિપન્તિ—

પ્રતિક્રિયં વિભિન્નમર્થં પ્રતિજાનાનાદેવંભૂતાત્ સમભિરૂઢ-
સ્તદન્યથાર્થસ્થાપકત્વાન્મહાગોચરઃ ॥૫૨॥

§૧ એવંભૂતનયો હિ ક્રિયાભેદેન ભિન્નમર્થં પ્રતિજાનીત इति તુચ્છવિષયોઽસૌ,
સમભિરૂઢસ્તુ તદ્ભેદેનાપ્યભિન્નં ભાવમભિપ્રેતીતિ પ્રભૂતવિષયઃ ॥૫૨॥

સમભિરૂઢથી એવંભૂત અધિક વિષયવાળો છે, એ માન્યતાતું નિરાકરણ—
ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાદ્વારા શબ્દોને ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક માનનાર એવંભૂત નયની અપેક્ષાએ સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો ભેદ હોવા છતાં અભિન્ન અર્થને માનનાર હોવાથી વધુ વિષયવાળો છે. ૫૨

§૧ એવંભૂતનય ક્રિયાના ભેદથી અર્થમાં પણ ભેદ માને છે માટે તે અદ્ય-
વિષયવાળો છે જ્યારે સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો ભેદ હોવા છતાં પણ પદાર્થને અભિન્ન માને છે, માટે પુષ્કળ વિષયાવળો છે. ૫૨

(૫૦) તદ્ભેદેનાપીતિ ક્રિયાભેદેનાપિ ॥૫૨॥

અથ યથા નયવાક્યં પ્રવર્ત્તે તથા પ્રકાશિયન્તિ—

નયવાક્યમપિ સ્વવિષયે પ્રવર્ત્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં
સપ્તમઙ્ગીમનુવ્રજતિ ॥૫૩॥

§૧ નયવાક્યં પ્રાગ્લક્ષિતવિકલાદેશસ્વરૂપં; ન કેવલં સકલાદેશસ્વમાર્ગં પ્રમાણ-
વાક્યમિત્યપિ શબ્દાર્થઃ । સ્વવિષયે સ્વાભિધેયે પ્રવર્ત્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં પરસ્પર-
વિભિન્નાર્થનયયુગ્મસમુત્થવિધાનનિષેધાભ્યાં કૃત્વા સપ્તમઙ્ગીમનુગચ્છતિ, પ્રમાણસપ્ત-
મઙ્ગીવદેતદ્વિચારઃ કર્તવ્યઃ ।

§૨ નયસપ્તમઙ્ગીષ્વપિ પ્રતિમઙ્ગં સ્યાત્કારસ્યૈવકારસ્ય ચ પ્રયોગસદ્ધાવાત્ ।
તાસાં વિકલાદેશત્વાદેવ સકલાદેશાત્મિકાયાઃ પ્રમાણસપ્તમઙ્ગ્યા વિશેષવ્યવસ્થા-

પનાત્ । વિકલાદેશસ્વભાવા હિ નયસન્તભજ્ઞી વસ્ત્વંશમાત્રપ્રરૂપકત્વાત્ ; સકલા-
દેશસ્વભાવા તુ પ્રમાણસન્તભજ્ઞી સંપૂર્ણવસ્તુસ્વરૂપપ્રરૂપકત્વાદિતિ ॥૫૩॥

નયવાક્યની પ્રવૃત્તિતું સ્વરૂપ--

પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર નયવાક્ય પણ વિધિ અને નિષેધની
વિવક્ષા વડે સમ્મલંગીતું રૂપ પામે છે. ૫૩

કૃ૧ માત્ર સકલાદેશસ્વભાવવાળું પ્રમાણવાક્ય જ સ્વવિષયમાં પ્રવર્તતું વિધિ-
અને નિષેધની કલ્પના દ્વારા સમ્મલંગીને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, પરંતુ અગાઉ
જણાવેલ વિકલાદેશસ્વભાવવાળું નયવાક્ય પણ સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતું પરસ્પર-
લિન્ન લિન્ન અર્થવાળા બે નયથી ઉત્પન્ન થયેલ વિધિ અને નિષેધ દ્વારા સમ-
લંગીને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ પ્રમાણવાક્યની સમ્મલંગી બને છે તેમ
નયવાક્યની પણ સમ્મલંગી બને છે. નયસમ્મલંગીના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રમાણ
સમ્મલંગીની જેમ સમજી લેવો.

કૃ૨ નય સમ્મલંગીના દરેક ભંગમાં પણ 'સ્યાત્કાર' અને 'એવકાર' નો
પ્રયોગ થાય છે, તો પણ વિકલાદેશસ્વરૂપવાળી નય સમ્મલંગી સકલાદેશસ્વભાવ-
વાળી પ્રમાણ સમ્મલંગીથી જુદી છે. નયસમ્મલંગી વિકલાદેશસ્વભાવવાળી જ
છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશમાત્રને જ જણાવનાર છે, જ્યારે પ્રમાણ-
સમ્મલંગી તો સકલાદેશસ્વભાવવાળી છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના સંપૂર્ણ
સ્વરૂપને જણાવનાર છે. (બંને સમ્મલંગીમાં આટલો જ તફાવત છે.) ૫૩

(પં૦) વિકલાદેશત્વાદેવેત્યત્ર તાસાં સમ્મલંગીનામ્, અત્ર ચ કાવ્વા વ્યાખ્યા ॥૫૩॥

एवं नयस्य लक्षणसंख्याविषयान् व्यवस्थाप्येदानीं फलं स्फुटयन्ति—

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥५४॥

પ્રમાણસ્યેવ પ્રમાણવત્, અસ્યેતિ નયસ્ય, યથા સ્વલ્લાનન્તર્યેણ પ્રમાણસ્ય સંપૂર્ણ-
વસ્ત્વજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમુક્તમ્, તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વેકદેશજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમાનન્ત-
ર્યેણાવધાર્યમ્ । યથા ચ પારમ્પર્યેણ પ્રમાણસ્યોપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ સંપૂર્ણવસ્તુવિષયાઃ
ફલત્વેનામિહિતાસ્તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વંશવિષયાસ્તાઃ પરમ્પરાફલત્વેનાવધારણીયાઃ ।
તદેતદ્ દ્વિપ્રકારમપિ નયસ્ય ફલં તતઃ કથञ्चिच्चિન્નમભિન્નં વાઽવગન્તવ્યમ્ । નયફલ-
ત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ કથञ्ચિચ્છેદામેદપ્રતિષ્ઠા ચ નયફલયોઃ પ્રાગુક્તપ્રમાણફલયોરિવ કુશલૈઃ
કર્તવ્યાઃ ॥૫૪॥

આ રીતે નયના લક્ષણ, સંખ્યા, વિષયની વ્યવસ્થા કરીને ફલતું સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે—

નયના ફલની વ્યવસ્થા પ્રમાણના ફલની વ્યવસ્થાની જેમ કરી લેવી. ૫૪

કૃ૧ પ્રમાણતું અનન્તર (સંક્ષાત) ફલ જેમ વસ્તુ સંખ્યાથી સમસ્ત અજ્ઞાનનો
નાશ કરેલ છે, તેમ નયતું અનન્તર (તાત્કાલિક) ફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના એક

અંશ સંબંધી અજ્ઞાનના નાશરૂપ જાણવું. પ્રમાણુનું પરંપરા ફલ (ફલતું ફલ) જેમ સંપૂર્ણ પદાર્થ વિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષા બુદ્ધિ છે, તેમ નયનું પરંપરાફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશવિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ જાણવી. નયનું અનન્તર અને પરંપરા એમ બન્ને પ્રકારનું ફલ નયથી કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન જાણવું. અન્યથા નય અને ફલનો સંબંધ ઘટી શકશે નહિ. નય અને નયના ફલમાં કથંચિદ્ ભેદાભેદની પ્રતિષ્ઠા (વ્યવસ્થા) પ્રમાણુ અને પ્રમાણુના ફલમાં પહેલાં જે રીતે કહેલ છે, તે રીતે વિદ્વાનોએ કરી લેવી. ૫૪

(પં૦) આનન્તર્યેણેતિ અવ્યવહિતત્વેન । પારમ્પર્યેણેતિ વ્યવધાનેન । વસ્ત્વંશવિષયાસ્તા इति ताः हानोपेक्षाबुद्ध्यः । तत इति नयात् ॥૫૪॥

(ટિ૦) પવં નયસ્યેત્યાદિ । તા इति उपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः । तदेतदिति अनन्त-पारम्पर्यरूपं द्विभेदमपि । तत इति नयात् । कथञ्चिदिति न तु सर्वथा भिन्नं न च सर्वथा तादात्म्यभूतम् ॥૫૪॥

તદિત્યં પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તેષાં તત્ર કથञ्ચિદવિષ્વભાવે-
નાવસ્થિતેરશ્વિલપ્રમાણનયાનાં વ્યાપકં પ્રમાતારં સ્વરૂપતો વ્યવસ્થાપયન્તિ—

પ્રમાતા પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધ આત્મા ॥૫૫॥

§૧ પ્રમિણોતીતિ પ્રમાતા, કિંમૂતઃ ક इत्याह—પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષ-
પ્રમાણપ્રતીતઃ, અતતિ અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતીત્યાત્મા જીવઃ ।

આ પ્રમાણુ પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને તેમનાથી અભિન્નરૂપે
અવસ્થિત પ્રમાતા, જે બધા પ્રમાણુ અને નયોમાં વ્યાપક છે, તેના સ્વરૂપની
વ્યવસ્થા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી સિદ્ધ આત્મા પ્રમાતા કહેવાય છે, ૫૫

§૧ જે યથાર્થ જ્ઞાન કરે તે. (પ્રમીણોતીતિ પ્રમાતા)

શંકા—પ્રમાતા કેવો છે અને કોણ છે ?

સમાધાન—પ્રમાતા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુથી પ્રસિદ્ધ આત્મા છે.
નિરંતર નવનવા પર્યાયોને પામે તે આત્મા, જેનું બીજું નામ જીવ છે. (અતતિ
અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતિ इति આત્મા)

(પં૦) તેપામિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાનામ્ । તત્રેતિ આત્મનિ ।

(ટિ૦) તદિત્યમિત્યાદિ । તેપામિતિ પ્રમાણનયાનામ્ । તત્રેતિ પ્રમાતરિ ।
અવિષ્વભાવેનેતિ અવિનાભાવેન ।

§૨ હાત્માનં પ્રતિ વિપ્રતિપેદિરે પરે । ચાર્વાકાસ્તાવન્ચર્ચ્યાંચક્રુઃ—કાયાકારપરિ-
ણામદશાયામભિવ્યક્તચૈતન્યધર્મકાણિ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુસંજ્ઞકાનિ ચત્વાર્યેવ ભૂતાનિ
તત્ત્વમ્, ન તુ તદ્વ્યતિરિક્તઃ કશ્ચિદ્ ભવાન્તરાનુસરણવ્યસનવાનાત્મા; યદુવાચ
વૃહસ્પતિઃ—“પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, તત્સમુદાયે શરીરવિષયેન્દ્રિયસંજ્ઞા;

તૈમ્યચૈતન્યમ્” इति प्रत्येकमदृश्यमानचैतन्यान्यपि च भूतानि समुदितावस्थानि चैतन्यं व्यञ्जयिष्यन्ति, मदशक्तिवत्; यथा हि काष्ठपिण्डादयः प्रागदृश्यमानामपि मदशक्ति-मासादितसुराकारपरिणामा व्यञ्जयन्ति; तद्वदेतान्यपि चैतन्यमिति ।

ફર આત્માના લક્ષણમાં અન્ય દર્શનકારોએ વિવાદ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ ચાર્વાકોએ કરેલ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે. કાયાકાર બને છે ત્યારે જેમાં ચૈતન્ય અલિવ્યક્ત થાય છે એવાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ નામના ચાર ભૂતો એ જ તત્ત્વ છે. પરંતુ તેથી લિન્ન ભવાન્તરમાં જનાર (અપર અપર મનુષ્યાદિ પર્યાયોને પામનાર) આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ નથી. તે અંગે આચાર્ય બહુસ્પતિનું કથન છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોના સમુદાયમાં શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા, અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞા છે, અને તેમાંથી (શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞામાં પરિણત ભૂતસમુદાય-માંથી) ચૈતન્ય છે. જો કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ચારે ભૂતો-માંના પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય દૃશ્યમાન નથી તો પણ જ્યારે તેઓનો સમુદાય બને છે ત્યારે તેઓ મદશક્તિની જેમ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરશે. જેમ કાષ્ઠપિંડાદિમાં (તાડાદિ, ધાવડીનાં ફૂલ, મહુડાનાં ફૂલ, કોદ્રવાદિમાં) મદશક્તિ દેખાતી નથી પણ જ્યારે તેઓ સુરાકારને પામે છે ત્યારે મદશક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તેમ આ ભૂતો પણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરે છે.

(પં૦) परे इति परतीर्थ्याः । परे इत्यतः पुरस्तेष्विति गम्यम् । तद्व्यतिरिक्त इति भूतव्यतिरिक्तः । प्रत्येकमित्यादिना नास्तिक एव वक्ति । एतान्यपीति भूतान्यपि ।

(ટિ૦) यथाहि काष्ठेति काष्ठं ताडादि तद्रससम्भूता पिष्टं कोद्रवादि पिष्टपेयाघातुकी-पुष्पसम्मिश्रा' तद्रसपरिणतिर्मदशक्तिव्यञ्जिका स्यात् । तद्वदिति पिष्टकाष्ठादिवत् । एतानीति चत्वारि महाभूतानि ।

તદેતત્ તરલતરમતિવિલસિતમ્, કાયાકારપરિણતભૂતૈચૈતન્યાભિવ્યક્તેરસિદ્ધેઃ, સતઃ સ્વભિવ્યક્તિર્યુક્ત્વા । ન ચ દેહદશાયાઃ પ્રાગ્ ભૂતેષુ ચૈતન્યસત્તાસાધકં પ્રત્યક્ષમસ્તિ, તસ્યૈન્દ્રિયકસ્યાતીન્દ્રિયે તસ્મિન્નપ્રવર્તનાત્, અનૈન્દ્રિયકસ્ય તસ્ય ત્વયાડનક્ષીકારાચ્ચ । નાપ્યનુમાનમ્, તસ્યાપ્યનક્ષીકારાદેવ । અથ સ્વીક્રિયત એવ લોકયાત્રાનિર્વાહણપ્રવર્ણ ધૂમાવનુમાનમ્, સ્વર્ગાપૂર્વાદિપ્રસાધકસ્યાલૈકિકસ્યૈવ તસ્ય તિરસ્કારાદિતિ ચેત્ ; તર્હિ કાયાકારહેતુષ્વકાયાકારભૂતેષુ ભૂતેષુ ચૈતન્યાનુમાનમપ્યલૈકિકં સ્યાદ્, લૈકિકૈસ્તત્ર તસ્યાનનુમીયમાનત્વાત્, સ્વર્ગાપૂર્વાદિપ્રસાધકમપિ વા તદ્ લૈકિકં ભવેત્ ।

ફ૩ જૈન—તમારું આ કથન ચંચળ બુદ્ધિનું પરિણામ છે, ‘કાયાકાર પરિ-ણત’ ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામે છે એ વસ્તુ અસિદ્ધ છે, કારણકે અલિવ્યક્ત તો વિદ્યમાન પદાર્થની જ ઘટ્ટી શકે છે. આમ તમોએ માનેલી અલિવ્યક્ત પ્રમાણસિદ્ધ નથી. છતાં એ અલિવ્યક્ત પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો દેહદશા પામ્યા પહેલાં તે ભૂતોમાં ચૈતન્યને સિદ્ધ કરનાર કયું પ્રમાણ છે ?

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાંનું ઐન્દ્રિયક પ્રત્યક્ષ તો કહી શકશે નહિ, કારણ કે તે અતીન્દ્રિય ચૈતન્યમાં પ્રવૃત્ત થવાને શક્તિમાન નથી અને અનૈન્દ્રિયક પ્રત્યક્ષ પણ કહી શકશે નહિ. કારણ કે તે તમા માનતા નથી. તેવી જ રીતે અનુમાન પણ કહી શકતા નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ સિવાય કોઈ પણ પ્રમાણ તમને માન્ય નથી.

ચાર્વાક—લોક વ્યવહારના નિર્વાહ માટે લૌકિક ધૂમાદિ અનુમાન અમે માનીએ છીએ પરંતુ સ્વર્ગ, અપૂર્વ વગેરેને સાધનાર અલૌકિક અનુમાન અમે માનતા નથી.

જૈન—તો કાયાકાર નહિ પામેલા પરંતુ કાયાકારના કારણરૂપ ભૂતોમાં ચૈતન્યનું અનુમાન પણ અલૌકિક જ માનવું જોઈએ. કારણ કે લોકો આવું અનુમાન કરતા નથી અને જો તમારા આ અનુમાનને લૌકિક કહેવા માગતા હો તો સ્વર્ગ, અપૂર્વને સાધનાર અનુમાનને પણ લૌકિક માનવું જોઈએ.

(૫૦) તદેતદિત્યાદિ સૂરિઃ । અસિદ્ધેઃ ક્ષયતોડ્યે કિમિતીતિ ગમ્યમ્ । તસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય । અતીન્દ્રિયે इति चैतन्ये । તસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય । સ્વર્ગાપૂર્વાદિપ્રસાધકસ્યેત્યત્ર અપૂર્વશબ્દેન પુણ્યપાપસ્ય । તસ્યેતિ અનુમાનસ્ય । તિરસ્કારાદિતિ અસ્માભિઃ । અલૌકિકં સ્યાદિતિ કો ભાવો यदि 'किलालौकिकं त्वया न मन्यते तदा चैतन्यानुमानमपि अलौकिकं प्राप्नोतीति भावः । તત્રેતિ ભૂતેષુ । તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય ।

(ટિ૦) સતઃ खल्विति असन्नाभिव्यज्यते असच्छ्रेणाप्युत्पादयितुं न पार्यते, द्रव्यपुद्गलाभावात् गगनाम्भोरुहवत्, यथा चैतत्तस्मात्तथा । अथ शकादयः सुपर्वाणो न सन्ति प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेत्, भूतेष्वपि चैतन्यं न प्रत्यक्षलक्ष्यं तदपि तत्र नास्तीति कथं न मन्येष्वम् । कायाकारपरिणतेषु भूतेषु चैतन्यं प्रत्यक्षेण लक्ष्यते इति चेत्, ननु प्रत्यक्षेणातीन्द्रियेण एन्द्रियेण वा चैतन्यं लक्ष्यते विदुषा । न तावत् प्रथमः कल्पः कल्पशिखीव भवत्वक्षक्षेमाय । अतीन्द्रियस्य इन्द्रियपथातोतशकादिसुरजीवादिस्राधकत्वेन भवन्मताभिघातोद्यतस्य प्रख्यातत्वात् । न द्वितीयः शुभंयुः । इन्द्रियस्यातीन्द्रिये प्रवेशानुपपत्तेः । अतीन्द्रियचैतन्यवच्छकादिसिद्धिरपि कर्तव्या । प्रागिति पूर्वम् । तस्येति प्रत्यક્ષस्य । तस्मिन्निति चैतन्ये । अनैन्द्रियकस्येति अवध्यादिकस्य । तस्येति प्रत्यक्षज्ञानस्य । नाप्यनुमानमिति नाप्यनुमानम् भूतेषु चैतन्य-प्रसाधनबद्धकक्षम् । तस्यापीति अनुमानस्यापि । चार्वाकोऽध्यक्षमेकमिति वचनात् । अथ स्वीक्रियत इत्यादि । स्वर्गेति स्वर्गप्ररूपकस्य । अपूर्वेति अदृष्टपुण्यपापादिनिर्णेतुः । अलौ-
किकस्येति लोकव्यवहारव्यतिरिक्तस्य । तस्येति अनुमानस्य । [? तिरस्कारादिति] निराकरणात् । तत्रેતિ તેષુ ભૂતેષુ । તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તદિતિ અનુમાનમ્ ।

§ ૪ અથોક્તં પ્રાકકાણ્ઠપિષ્ઠપ્રમૃતિષુ પ્રત્યેકમપ્રતીયમાનાઽપિ મદશક્તિઃ સમુદાય-
દશાયાં યથાભિવ્યજ્યતે, તથા કાયાકારે ચૈતન્યમપીતિ ચેત્ । તદસત્યમ્ । યતઃ
કેયં મદશક્તિર્નામ ? । વસ્તુસ્વરૂપમેવ, અતીન્દ્રિયા વા કાચિત્ । ન પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ,
કાણ્ઠપિષ્ઠાદિવસ્તુસ્વરૂપસ્યાસમુદાયદશાયામપિ સત્ત્વેન તદાનીમપિ મદશક્તેરભિવ્યક્તિ-
પ્રસક્તેઃ । અતીન્દ્રિયાયાસ્તુ તસ્યાસ્તદાનીમન્યદા વા ન તે સ્વીકારઃ સુન્દરઃ, પ્રત્ય-
ક્ષાતિરિક્તપ્રમાણસ્ય તપ્રાધકસ્ય ભવતોઽભાવાત્ । જૈનૈસ્તદાનીં સ્વીકૃતૈવ તાવદિયમ્,

સમુદાયદશાયામભિવ્યક્તિસ્વીકારાદિતિ ચેત્ । તદસત્, તસ્યાસ્તદાનીં તૈરુપાધ્યત્વેન સ્વીકારાત્, મૃત્પિષ્ઠદણ્ડકુલાહાદિસામગ્ર્યાં ઘટવત્ । સતિ વસ્તુનિ જ્ઞાનજનનયોગ્યં હ્યભિવ્યક્તકમુચ્યતે, પ્રદીપાદિવદ્ । ન ચ કાષ્ટપિષ્ટાદાનિ મદશક્તૌ તથા, તસ્યાઃ સાધકપ્રમાણાભાવાદ્ ; ઇતિ કથં તદ્દદ્દાન્તેન ચૈતન્યવ્યક્તિઃ સિદ્ધ્યેત્ ?

§૪ ચાર્વાક—પણ અમે પહેલાં કહી જ ગયા છીએ કે, પૃથક્ પૃથક્ કહેલા કાષ્ઠપિષ્ટાદિમાં પ્રથમ નહિ જણાતી મદશક્તિ જેમ સમુદાય દશામાં અલિ-
વ્યંજિત થાય છે તેમ કાયાકાર પામેલ ભૂતોમાં ચૈતન્ય અલિવ્યંજિત થાય છે.

જૈન—તમોએ કહ્યું તો છે પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રશ્ન ચોટલો જ છે કે, આ મદશક્તિ શું છે ? વસ્તુરૂપ છે કે કોઈ અતીન્દ્રિય છે ? વસ્તુ સ્વરૂપ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે અસમુદાયદશામાં પણ કાષ્ઠપિષ્ટાદિ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ તો છે જ તો તે વળતે (અસમુદાયદશામાં) પણ અલિવ્યંજિતનો પ્રસંગ આવશે. વળી, મદશક્તિને અસમુદાયદશામાં કે સમુદાયદશામાં અતીન્દ્રિયરૂપે તમે સ્વીકારો તે તમારા માટે સારું (હિતવાહ) નથી, કારણ કે તેવી (અતીન્દ્રિય) મદશક્તિને સાધનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભિન્ન બીજું કોઈ પણ પ્રમાણ તમે માનતા નથી, અને પ્રત્યક્ષ તેને સાધી શકતું નથી.

ચાર્વાક—તમે જૈનોએ તે મદશક્તિની સમુદાય દશામાં અલિવ્યંજિત માનેલી હોવાથી અસમુદાયાવસ્થામાં એ અતીન્દ્રિયા મદશક્તિ સ્વીકારેલી જ છે.

જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વ્યાજબી નથી. કારણ કે માટીનો પિંડ, દંડ, કુંભાર વિગેરે સામગ્રી હોય ત્યારે ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સમુદાયદશામાં જૈનોએ મદશક્તિની ઉત્પત્તિ માનેલ છે પરંતુ અલિવ્યંજિત માનેલ નથી. કારણ કે વિદ્યમાન વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રદીપ જેવા પદાર્થો અલિવ્યંજક કહેવાય છે. કાષ્ઠપિષ્ટાદિ મદશક્તિના વિષયમાં અલિવ્યંજક કહેવાય નહિ, કારણ કે મદશક્તિનું અસ્તિત્વ સાધનાર કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મદશક્તિના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા ભૂતોમાં ચૈતન્યની અલિવ્યંજિત કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?

(૫૦) અથોક્તમિત્યાદિ નાસ્તિકઃ । તદસત્યમિત્યદિ સુરિઃ । તદાનીમિતિ અસમુદાયે । અન્યદા વૈતિ સમુદાયે । તત્સાધકસ્યેતિ અતોન્દ્રિયશક્તિસાધકસ્ય । તદાનીમિતિ અસમુદાયદશાયામ્ । ઇયમિતિ અતોન્દ્રિયા શક્તિઃ । જ્ઞાનજનનયોગ્યમિતિ સતો વસ્તુનો જ્ઞાન જનયતિ । સાધકપ્રમાણાભાવાદિતિ મદશક્તેઃ પ્રાક્ સત્તારાધકપ્રમાણાભાવાત્ ।

(ટિ૦) કાષ્ટપિષ્ટાદીત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ મદશક્તેઃ । તદ્દદ્દાન્તેનેતિ મદશક્ત્યુદાહરણેન ।

§૫ અથ મૂતૈભ્યચૈતન્યમુત્પલ્લભાનમિષ્યતે । નૈતદપિ પ્રશસ્યમ્, પૃથગવસ્થૈભ્યોઽપિ તેભ્યસ્તદુત્પત્તિપ્રસક્તેઃ । મૂતસમુદયસ્વભાવાત્ કાયાત્તદુત્પાદ ઇતિ ચેદ્, નનુ સમસ્તાદ્ વ્યસ્તાદ્ વા તસ્માત્ તદુત્પલ્લભેત । ન તાવત્ સમસ્તાત્, અજ્ઞુત્યાદિચ્છેદેઽપિ પઞ્ચ-
તાપ્રસજ્ઞાત્, અન્યથા શિરશ્છેદેઽગ્ન્યપઞ્ચત્વપ્રાપ્તેઃ । નાપિ વ્યસ્તાદ્ એકસ્મિન્નેવ કાયેઽનેકચૈતન્યોત્પત્તિપ્રસજ્ઞાત્ । અથૈકઃ શરીરાવયવી તત એકમેવ ચૈતન્યમુત્પલ્લભેત ।

તદપ્યસૂક્ષ્મમ્, અક્ષપાદમત્ એવં તાદૃશાવયવિસ્વીકારાત્, ત્વન્મતે તુ “સમુદયમાત્ર-
મિદં કલેવરમ્” इत्यभिधानात् ।

કૃપ આર્વાક—તો ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ અમે માનીશું.

જૈન—તમારું તે કથન પણ પ્રશંસાપાત્ર નથી, કારણ કે, એવું માનવાથી તો પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ.

આર્વાક—પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી નહિ પણ ભૂતોના સમુદાયરૂપ કાયાથી જ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પ્રશ્ન છે કે સમસ્ત કાયથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે કે વ્યસ્ત કાય (ભિન્ન ભિન્ન અંગો)થી ? જો સમસ્ત કાયથી થતી હોય તો, આંગળી આદિ કોઈ એક અવયવનો છેદ થતાં જ મરણનો (અચેતનત્વનો) પ્રસંગ આવશે, અને તેમ ન માનો તો મસ્તકનો છેદ થવા છતાં પણ મરણ (અચૈતન્ય) નહિ થાય. વ્યસ્ત પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ માનવાથી એક જ કાયમાં અનેક ચૈતન્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—તેમ નહિ બને, કારણ કે, શરીરરૂપ અવયવી તો એક છે, માટે એક જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ સ્થૂલ છે, કારણ કે અક્ષપાદ (ગૌતમ)ના મતમાં જ તેવા અવયવીનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તમારા મતમાં આ શરીર માત્ર ભૂતના સમૂહરૂપ છે “સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્” એમ કહેલ છે, અર્થાત્ તમે શરીરાવયવીને સ્વીકારતા નથી.

(૫૦) અથ ભૂતેભ્ય इत्यादि परः । नैतदपीत्यादि सूरिः । तस्मादिति कथात् । तदिति चैतन्यम् ।

(ટિ૦) તેભ્ય इति पृथिव्यादिभ्यो भूतेभ्यः । तदुत्पत्तीति मदशक्त्युत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादिति कथात् । तदिति चैतन्यम् । अन्यथेति शरीरस्याङ्गुल्याद्येकावयवस्थेऽपि न पञ्चता चेत् । अपञ्चत्वेति मरणभावप्राप्तेः । अक्षपादेति नैयायिकमते । तादृશેति एकस्वरूपनिर्देशावयव-
व्यक्तीकारात् ।

કિञ્ચ, શરીરસ્યાવૈકલ્યાદ મૃતશરીરેડપિ ચૈતન્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ । અથ વાતાદિ-
દોષૈર્વૈગુણ્યાદ ન મૃતશરીરસ્ય ચૈતન્યોત્પાદકત્વમ્ । નૈતદ્ યુક્તમ્ । યતો મૃતસ્ય
સમીભવન્તિ દોષાસ્તતો દેહસ્યાઽરોગ્યલાભઃ, તથા ચોક્તમ્—“તેષાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષય-
વૃદ્ધી વિપર્યયે” इति; ततश्च पुनरुज्जीवनं स्यात् । अथ समीकरणं दोषाणां कुतो
ज्ञायते ?, ज्वरादिविकारादर्शनात् ।

જૈન—વળી, મૃતક (મડદા)નું શરીર અવિકલ (સંપૂર્ણ) હોવાથી તે મડદામાં પણ ચૈતન્ય (નવજીવન)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—વાતાદિ(વાત, પિત્ત અને કફરૂપ) દોષોની વિષમતા હોવાથી મૃત શરીર ચૈતન્યનું ઉત્પાદક નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણકે મૃત શરીરના વાતાદિદોષો સમ થઈ જાય છે, વાત દિ દોષોની સમાનતા એ આરોગ્ય છે અને દોષોનો ક્ષય કે વૃદ્ધિ એ અનારોગ્ય છે. “તેષાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષયવૃદ્ધી વિપર્યયે” એ સિદ્ધાંતે શરીરને આરોગ્યનો લાભ થવો જોઈએ અને તેમ થતાં મૃત શરીરને પુનઃ નવ-જીવન પ્રાપ્ત થશે.

આર્વાક—મૃત શરીરમાં દોષોનું સમીકરણ (સમત્વ) છે તે કઈ રીતે જાણી શકાય ?

(પં.) “તેષાં સમત્વમારોગ્યમ્” इत्यत्र तेषां दोषाणाम् । अथ समीकरणमित्यादि परः । ज्वरादीत्यादि सूरिः ।

(ટિ.) अवैकल्यादिति अविनाशात् । मृतसमुदायस्य तादवस्थ्यात् । तत इति तस्मात् कारणात् दोषसमीभावाद वा । तेषामिति वातादिदोषाणाम् । विपर्यय इति रोगवृद्धिः ततश्चेति वातादिदोषसमत्वः ।

§૬ અથ વૈગુણ્યકારિણિ નિવૃત્તેડપિ નાવશ્યં તત્કૃતસ્ય વૈગુણ્યસ્ય નિવૃત્તિઃ, યથા વહ્નિનિવૃત્તાવપિ ન કાષ્ટે શ્યામિકાકૌટિલ્યાદિવિકારસ્ય । તદપ્યસૂપપાદમ્ । યતઃ કિંચિત્ ક્વચિદનિવર્ત્યવિકારારમ્ભકં દૃષ્ટમ્, યથા કાષ્ટે વહ્નિઃ શ્યામિકાદેઃ; ક્વચિચ્ચ નિવર્ત્ય-વિકારારમ્ભકમ્, યથા સુવર્ણે દ્રવતાયાઃ; તત્ર યદિ દોષવિકારોડનિવર્ત્યઃ સ્યાત્ ચિકિત્સાશાલં વૃથૈવ સ્થાત્, તતો દૌર્વલ્યાદિવિકારસ્યેવ મહતોડપિ મરણવિકારસ્ય નિવૃત્તિઃ પ્રસજ્યેત ।

જૈન—મૃતશરીરમાં જ્વરાદિ વિકાર જોવામાં આવતો નથી માટે દોષોનું સમત્વ જાણી શકાય એવું છે.

આર્વાક—વિષમતાને કરનાર દૂર થવાથી (નાશ પામવાથી) તેનાથી કરાયેલ વિષમતા પણ અવશ્ય ચાલી જાય તેવો કોઈ નિયમ નથી. અર્થાત્, વિષમતાનું કારણ દૂર થવા છતાં વિષમતા ટકી શકે છે, જેમકે અગ્નિ નાશ પામવા છતાં લાકડામાં તેનાથી નિષ્પન્ન શ્યામતા અને વક્રતારૂપ વિકાર ટકી રહે છે.

§૬ જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે કોઈ કયાંક એવા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત થતા નથી, જેમકે અગ્નિએ લાકડામાં ઉત્પન્ન કરેલ શ્યામતારૂપ વિકાર અગ્નિ નાશ પામવા છતાં નષ્ટ થતો નથી, તો વળી કોઈ કયાંક એવો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત પણ થાય છે, જેમકે અગ્નિથી સુવર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવ્યતારૂપ વિકાર અગ્નિનો નાશ (અભાવ) થતાં નાશ પામે છે હવે જો પ્રસ્તુતમાં દોષરૂપ વિકારને નિવારી ન શકાય તેવો માનવામાં આવે તો ચિકિત્સા (વૈદ્યક)શાસ્ત્ર નિષ્ફળ થશે, અને જો નિવારી શકાય તેવો માનવામાં આવે તો દુર્બલતાદિ વિકારોના નિવારણની જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી મરણરૂપ મહાવિકારનું પણ નિવારણ માનવું પડશે.

(પં.) अथ वैगुण्यकारिणीत्यादि परः । तदप्यसूपपादमित्यादि सूरिः । किञ्चिदिति यत् । क्वचिदिति कार्ये । वृथैवेत्यतोऽप्रे न च तथेति गम्यम् ।

(ટિ.) અથ વૈગુણ્યેત્યાદિ । તત્કૃતસ્યેતિ વૈગુણ્યકારિદોષવિદિતસ્ય વિકારસ્ય ન નિવૃત્તિરિતિ સમ્બન્ધઃ । દ્રવ્યતાયા ઇતિ વર્તિર્નિર્વૃત્યવિકારારમ્ભકઃ । તન્નેતિ શરીરે । તત્ ઇતિ ચિકિત્સાશાસ્ત્રસ્યાપ્રમાણ્યે । દૌર્વલ્યેતિ આયુર્વેદોક્તા અસાધ્યા અપ્યામયાઃ પશ્ચત્વાવ્યમિચારિણઃ સાધ્યા ભવેયુઃ, સાધ્યા અપ્યસાધ્યાઃ સ્યુરિતિ ભાવઃ ।

§૭ અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદ દૌર્વલ્યાદિનિવૃત્યુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વમ્, અસાધ્ય-
વ્યાધેરુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વં ચેત્યુભયથાદર્શનાદ મરણાનિવૃત્તિઃ, તદસત્ । યત ઔષ-
ધાદેરભાત્ આયુઃક્ષયાદ વા કશ્ચિદસાધ્યો વિકારો ભવતિ, દોષે તુ કેવલે વિકાર-
કારિણિ નાસ્ત્યસાધ્યતા । તથા હિ—તેનૈવ વ્યાધિના કશ્ચિદ્ પ્રિયતે કશ્ચિદ્ ન,
ઇતિ નેદં દોષે કેવલે વિકારકારિણિ ઘટતે; તસ્માત્ કર્માધિપત્યમેવાઽત્ર સુસૂત્રમ્ ।

ન ચૈતત્ પરલોકાદાગતમાત્માનં વિનેતિ, તથાહિ—એતસ્યોત્પાદે દેહઃ સહ-
કારિકારણમ્, ઉપાદાનકારણં વા ભવેત્ । પ્રાચિ વિકલ્પે કલેવરસ્ય સહકારિભાવે
કિમુપાદાનં ચૈતન્યસ્ય સ્યાત્ ? તદ્વ્યતિરેકેણ તત્ત્વાન્તરાભાવાત્ । ન ચાનુપાદાના
કસ્યચિત્ કાર્યસ્યોત્પત્તિરુપલબ્ધચરી, શબ્દવિબુદાદીનામપ્યનુપાદાનત્વે તત્ત્વચતુષ્ટયા-
નન્તર્ભાવો ભવેત્, દેહાધિકોપાદાનામ્યુપગમે તુ ચૈતન્યસ્ય નિષ્પ્રત્યૂહાત્મસિદ્ધિઃ,
કાયસહકૃતાદાત્મોપાદાનાત્ તથાવિધચૈતન્યપર્યાયોત્પાદપ્રસિદ્ધેઃ ।

§૯ આર્વાક—ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી દુર્બલતાદિ વિકારોની નિવૃત્તિ (નાશ)
જણાતી હોવાથી તેવા વિકારોને નિવારી શકાય એવા માનવા જોઈએ. પરંતુ
એવા પણ વ્યાધિઓ છે જે અસાધ્ય હોય છે. આથી તેવા વિકારોને નિવારી ન
શકાય એવા વિકારોની કોટિમાં મૂકવા જોઈએ. આ પ્રમાણે વિકારો બંને પ્રકારે
જોવામાં આવતા હોવાથી મરણરૂપ વિકાર નિવારી ન શકાય તેવો છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઔષધાદિ સામગ્રી ન
મળવાથી અથવા આયુષ્યના ક્ષયના કારણે કોઈ વિકાર અસાધ્ય થાય છે. પરંતુ
જે કેવળ દોષને કારણે જ વિકાર થતો હોય તો તે અસાધ્ય બને નહિ. એકજ
વ્યાધિ હોય છતાં કોઈ એક મરણ પામે છે જ્યારે બીજો કોઈ મરણ પામતો
નથી. હવે જે વિકારનું કારણ માત્ર દોષ જ માનવામાં આવે તો એકનું મરણ
અને બીજાનું અમરણ ઘટી શકે નહિ. તેથી કર્મનું આધિપત્ય જ કારણ છે
એ સ્પષ્ટતયા સૂચિત થયું.

વળી, કર્મનું આ આધિપત્ય પણ પરલોકમાંથી આવેલ આત્મા વિના સંભવી
શકતું નથી, તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીર સહકારી
કારણરૂપે અથવા ઉપાદાન કારણરૂપે હોય. હવે જે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીરને
સહકારી કારણ માનવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ શું થશે ? કારણ કે,
શરીરરૂપે ઉપસ્થિત ચાર ભૂત સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ તો છે જ નહિ, અને
ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એટલે કે ચૈતન્યની

ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના થઈ એમ માનવું પડશે પણ તે અશુદ્ધ છે. વળી, શબ્દ વિદ્યુત્ આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના માનવામાં તેો ચાર તત્ત્વોમાં તેનો અન્તર્ભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ તમારી તત્ત્વવ્યવસ્થા હુપ્ત થશે અને જો ઉપાદાન કારણ માનો તેો નિર્વિધ્ને આત્મસિદ્ધિ જ થઈ, કારણ કે કાચારૂપ મહાકારી કારણની સહાયવડે આત્મરૂપ ઉપાદાન કારણથી તે તે પ્રકારના મનુષ્યાદિ ચૈતન્ય-પર્યાયની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૫૦) અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદિત્યાદિ પરઃ । તદસદિત્યાદિ સ્ત્રિઃ ।

(૫૦) તદ્વ્યતિરેકેણેતિ દેહવ્યતિરેકેણ । તત્ત્વાન્તરાભાવાદિતિ ભવન્મતે ।

(ટિ૦) તેનૈવ વ્યાધિનેત્યાદિ । इदमिति उभयस्वभावमनिश्चितं मरणवत्त्वम् । अत्रैતિ जीवने मरणे वा । सुसूत्रमिति सुविचारम् ।

(ટિ૦) પતદિતિ કર્માધિપત્યમ્ । તથાહીત્યાદિ પતસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તદ્વ્યતિ-રેકેણેતિ કલેવરમન્તરેણ । તત્ત્વાન્તરેતિ કાચાકારપરિણતસ્ય ભૂતચતુષ્ટયસ્ય ભવતી(તા) તત્ત્વતયા સ્વીકારાત્ । ઉપલબ્ધેતિ પૂર્વમુપલબ્ધા ઉપલબ્ધચરી ભૂતપૂર્વવૃત્તેશ્વરદ્વપ્રત્યયઃ । શબ્દવિદ્યુદિતિ શબ્દવિદ્યુદાદય ઉપાદાનં વિનૈવોત્પદ્યન્ત इति चेत् ततो भवदागमाभिप्रेततत्त्वचतुष्टयक्षयप्रत्ययो भवति । निःप्रत्यूहेति निर्विघ्ना । प्रत्यू(हो) निरपूर्वः । निर्गतानिप्रत्यूहाणि (निर्गताः प्रत्यूहाः) यस्याः पश्चाद्वपुतोः(पो) अनव्ययविसृष्टस्तु विसर्गस्थाने स(प)त्वम् । 'निर्दुर्बहिराविः प्रादुश्चतुराम्' [सि० हे० २।३।९] कपवर्गयोः पत्वम् ।

§૮ નાપ્યુપાદાનકારણં કાયચૈતન્યોપાદેયસ્ય, પરસ્પરાનુયાયિવિકારવત્ત્વં સ્વરૂપા-દાનોપાદેયયોર્લક્ષણમ્, યથા પટાનુયાયિનીલિમવત્ત્વં તન્તૂનામ્, તન્ત્વનુયાયિનીલિ-મવત્ત્વં ચ પટસ્ય; તથાહિ-નીલતન્તુપટલપરિઘટિતમૂર્તિઃ પટો નીલ એવ ભવતિ, શુક્લચ પટો નીલીદ્રવાદિના રચ્યમાનો નીલતન્તુસન્તાન-એવ ભવતીતિ । તત્ર ન તાવત્ તનોરૂપાદાનત્વોપપત્તિઃ, ઉપાદાનભાવાભિમતતત્તુભાજઃ શશ્વસંપાતાદિજનિતસ્ય વિકારસ્ય વાસીચન્દનકલ્પાનામન્યત્ર ગતચિત્તાનાં વા ચૈતન્યેડનુપલમ્ભાત્ । યસ્તુ શસ્ત્રસંપા-તાદ્યનન્તરં કસ્યાપિ મૂર્ચ્છાદિશ્ચૈતન્યવિકારઃ, સ રુધિરસંદર્શનપીઢાભયાદિસમ્ભવ એવ, ન તુ કાયવિકારકારણકઃ; પરરુધિરસંદર્શનવ્યાગ્રાદિભયોત્પન્નમૂર્ચ્છાદિવત્ । અસ્તુ વા કાયવિકારકારણકોડસૌ, તથાપિ નોપાદાનકારણં કાયઃ, તસ્મિન્નવસ્થામાત્રકારણ-તયા તસ્ય સહકારિકારણત્વસ્યૈવોપપત્તેઃ, સુવર્ણદ્રવતાયાં દહનવત્ ।

§૯ શરીરને ચૈતન્યરૂપ ઉપાદેય (કાર્ય)તું ઉપાદાન કારણ પણ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે ઉપાદાન અને ઉપાદેયમાં એક બીજાના વિકારોની અનુવૃત્તિ હોય છે. જેમકે, તંતુઓની નીલિમા પટમાં જાય છે અને પટની નીલિમા તંતુઓમાં જાય છે, તે આ પ્રમાણે છે. નીલ તંતુઓના સમૂહથી બનેલ પટ નીલ જ થાય છે અને નીલ દ્રવ્યથી ઘોળા પટને નીલ દ્રવ્યથી રંગતાં તે પટના તંતુઓ પણ નીલ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપાદાન-ઉપાદેયતું લક્ષણ એક બીજાના વિકારોને

અનુસરવું એ છે, એટલે ઉપાદાન ઉપાદેયનું આવું લક્ષણ હોઈ ચૈતન્યનાં ઉપાદાન કારણ તરીકે શરીર ઘટી શકતું નથી, કારણ કે, શરીરમાં શસ્ત્રાદિના ઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકાર વાસીચન્દનકલ્પ મધ્યસ્થવૃત્તિવાળા વીતરાગના અથવા અન્યત્ર રોકાયેલ ચિત્તવાળા (એકાગ્ર ધ્યાનવાલા) પુરુષોના ચૈતન્યમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. અને જે શસ્ત્રનો ઘાત થયા પછી કોઈ ચૈતન્યમાં મૂર્છાદિરૂપ વિકાર જોવાય છે તે, બીજાના રુધિર (લોહી)ના દર્શનથી અથવા વ્યાગ્રાદિના ભયથી આવેલ મૂર્છાની જેમ, રુધિરને જોવાથી અથવા પીકા વિગેરેના ભયથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે. પરંતુ તે મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકાર શરીરમાં વિકાર થયો એટલા માત્રથી નથી, એટલે કે શરીરના વિકારની અનુવૃત્તિ ચૈતન્યમાં નથી અથવા આ મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકારને કાયાગત વિકારના કારણે માનવામાં આવે તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી બનતું; કારણ કે ચૈતન્યમાં થતી મૂર્છાદિરૂપ અવસ્થાનું જ માત્ર કારણ હોવાથી તે સહકારી કારણ છે, જેમકે—સુવર્ણની દ્રવતારૂપ અવસ્થાનું અગ્નિ એ સહકારી કારણ છે. આ રીતે શરીરના વિકારો ચૈતન્યમાં ઘટતા ન હોવાથી શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

(૫૦) ચૈતન્યોપાદેયસ્યેત્યતોડપ્રેયત્તિ ગમ્યમ્ । અનુપલમ્ભાદિતિ । વિકારાનુપલમ્ભાત્ । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યવિપયે । અવસ્થામાત્રકારણતયેતિ હર્ષામર્ષોદાસીન્યાયવસ્થામાત્રકારણતયા ।

(ટિ.) નાપ્યુપાદાનેત્યાદિ । તન્નેતિ શરીરચૈતન્યયોરુપાદાનોપાદેયત્વે । તનોરિતિ શરીરસ્ય । ચૈતન્યે इति न विकारस्य न च वासीचन्दनसमानस्य सौम્યत्वस्य ज्ञाने उपलम्भः कश्चित् सम्भवति । अस्तु वा कायेत्यादि । असाविति चैतन्यविकारः । तस्मिन्નिति चैतन્યે । तस्येति शरीरस्य । दहनत्रयदिति दहनस्येव । यथा दहनस्य सहकारित्वं सुवर्णद्रवतायां स्थितिमात्रकारणत्वात् न त्पादानत्वम् ।

નાપિ ચૈતન્યસ્યોપાદેયત્વોપપત્તિઃ, ઉપાદેયભાવાભિમતચૈતન્યજુષો હર્ષવિષાદ-મૂર્છાનિદ્રામીતિશોકાનેકશાસ્ત્રપ્રબોધાદેવિકારસ્ય કાયેડનુપલમ્ભાદિતિ નોક્તમુપાદાન-લક્ષણં દેહસ્યોપપદ્યતે । યદ્વદ્ધૌ યદાત્મનઃ કાર્યસ્ય વૃદ્ધિસ્તત્તસ્યોપાદાનમ્, યથા તન્તવઃ પટસ્ય; इत्यप्युपादानलक्षणं न तनोश्चैतन्यं प्रति युज्यते, યોજનશતાદિ-શરીરપ્રમાણાનામપિ મત્સ્યાદીનામત્પતમવુદ્ધિત્વાત્, કૃશતરશરીરાણામપિ કેષાંચિદ્ નૃણાં સાતિશયપ્રજ્ઞાવલશાલિત્વાત્; या पुनरेषा वालकादेर्विग्रहवृद्धौ चैतन्यतवृद्धिः, સા શરીરસ્ય ચૈતન્યં પ્રતિ સહકારિભાવાદ્, उदकवृद्धावङ्कुरवृद्धिवत्, ઉપાદાનભાવે હિ નિયમેન ચૈતન્યસ્ય તદ્વૃદ્ધ્યનુવિધાયિત્વં સ્યાદ્; न चैवम्, તથાનુભવાભાવાત્ । પૂર્વા-કારપરિત્યાગાજહદ્વૃત્તોત્તરાકારોપાદાનલક્ષણં તનોશ્ચૈતન્યં પ્રતિ નાસ્યેવ, ઉપાદાન-ભાવાભિમતશરીરપ્રાક્તનાકારપરિત્યાગાભાવેડપિ प्रादुर्भवन्नानाप्रकारप्रकर्षरूपचैतन्य-વિકારોપલમ્ભાદિતિ ન ચૈતન્યં પ્રત્યુપાદાનભાવોડપિ વપુષઃ સૂપપાદઃ ।

તે જ પ્રકારે ચૈતન્યના વિકારો શરીરમાં ઘટતા ન હોવાથી તે ચૈતન્ય શરીરનું ઉપાદેય અર્થાત્ કાર્ય છે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે ચૈતન્યના વિકારો હર્ષ, વિષાદ, મૂર્છા (મોહ), નિદ્રા, ભય, શોક તથા અનેક શાસ્ત્રોનો બોધ વગેરે કાયામાં ઉપલબ્ધ થતા ન હોઈ ઉપાદાનનું લક્ષણ દેહમાં ઘટતું નથી.

આવાક—જેની વૃદ્ધિથી કાર્યની પોતાની વૃદ્ધિ થાય તે તેનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. જેમકે, તંતુઓ પટનું ઉપાદાન કારણ છે (અર્થાત્ તંતુઓની વૃદ્ધિ થવાથી પટની પણ વૃદ્ધિ થાય છે માટે તંતુઓ પટના ઉપાદાન કારણરૂપ છે.)

જૈન—આવું ઉપાદાનનું લક્ષણ કરે. તો તેને અનુસરીને પણ શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાન તરીકે ઘટી શકતું નથી; કારણ કે સેંકડો યોજનના પ્રમાણવાળા શરીરને ધારણ કરવા છતાં મત્સ્યોમાં અદ્યપ્યુદ્ધિ હોય છે જ્યારે કેટલાક અતિકૃશ (દુબલા) શરીરવાળા પુરુષોમાં અતિશયવાળી પ્રજ્ઞાનું વિશેષ બલ હોય છે.

આવાક—પણ બાલક વિગેરેમાં તો શરીરની વૃદ્ધિ પ્રમાણે ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થતી જોવાય છે, તો શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાનરૂપે કેમ ન ઘટી શકે ?

જૈન—અંકુરની વૃદ્ધિમાં પાણીની વૃદ્ધિ જેમ સહકારી કારણ છે તેમ ચૈતન્યની વૃદ્ધિમાં બાલકાક્રિયા શરીરની વૃદ્ધિ સહકારી કારણ છે. પણ જો શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ હોય તો શરીરની વૃદ્ધિમાં અવશ્ય ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થાય, પણ તેવો અનુભવ થતો નથી માટે શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી.

આવાક—જે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના પૂર્વાકારનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાકારને ધારણ કરે છે તે પદાર્થ ઉપાદાન કહેવાય છે.

જૈન—આ પ્રમાણે ઉપાદાનનું લક્ષણ માનો તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ ઘટી શકે નહિ; કારણ કે, ઉપાદાન કારણ તરીકે ઈષ્ટ શરીરમાં પૂર્વાકારનો ત્યાગ ન હોય તો પણ વિવિધ પ્રકારના પ્રકર્ષરૂપ ચૈતન્યવિકારો પ્રગટ થાય છે તેવો અનુભવ છે, માટે ચૈતન્ય અને શરીરનો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ યુક્તિસંગત નથી.

(પં.) ઉપાદાનભાવે હીત્યત્ર કાક્વા વ્યાખ્યા । તદ્વૃદ્ધયનુવિધાયિત્વમિતિ દેહવૃદ્ધયનુવિધાયિત્વમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગેત્યાદિ પૂર્વાકારપરિત્યાગે સતિ ।

(ટિ.) તદ્વૃદ્ધયનુવીતિ શરીરવૃદ્ધયનુયાયિત્વમ્ । ન ચૈવમિતિ શરીરવૃદ્ધૌ ન ચૈતન્ય-વૃદ્ધિઃ । તથેતિ શરીરાનુયાયિચૈતન્યવૃદ્ધયનુભવાભાવાત્ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનાજહદ-વૃત્તઃ સ્વકીયસ્વરૂપમરિત્યજન્નમુચ્ચન્ ય ઉત્તરાકારસ્તસ્ય ઉપાદાનમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગોઽપિ ઉત્તરાકારગ્રહણેઽપિ નિજસ્વભાવમુચ્ચન્ પૂર્વસમયાભ્યસ્તમુપાદાનભાવો ન સ્યાદતઃ । (?તનોરિતિ) કાયસ્ય ।

કિન્ચ, યથા કાષ્ઠાદ્યન્તઃપ્રતિષ્ઠાદવ્યક્તાઞ્જ્વલનાઞ્જ્વલનઃ, ચન્દ્રકાન્તાન્તર્ગતાદ્ વા તોયાત્ તોયં વ્યક્તીભવદમ્યુપગતં ભવતા, તથાઽવ્યક્તાચૈતન્યાત્ કુતોઽપિ પાશ્ચાત્યાદ્ વ્યક્તચૈતન્યમમ્યુપગમ્યતામ્; તથા ચાત્મસિદ્ધિઃ । અથ દશ્યમાન-

કાષ્ઠેન્દુકાન્તાદેરેવ પાર્થિવાજ્વલનોદકાદ્યુત્પાદોઽભ્યુપગમ્યતે, નાદ્રશ્યમાનાત્ કુતોઽપિ; તર્હિ ક્ષીણસ્તે તત્ત્વચતુષ્ટયવાદઃ, સર્વેષાં મૂમ્યાદીનામુપાદાનોપાદેયભાવપ્રસજ્ઞેન જૈનાભિપ્રેતપુત્રલૈકતત્ત્વવાદપ્રસજ્ઞાદિતિ ન મૂતેભ્યઃચૈતન્યોત્પાદઃ સદ્વાદઃ ।

વળી, તમે જેમ લાકડામાં રહેલ અવ્યક્ત અગ્નિથી વ્યક્ત અગ્નિનો, અને ચન્દ્રકાન્ત મણિમાં રહેલ અવ્યક્ત જલમાંથી વ્યક્ત (પ્રગટ) જલનો આવિર્ભાવ માનો છે. તેમ કેઈ પણ રીતે પહેલાના અવ્યક્ત ચૈતન્યથી વ્યક્ત ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ પણ માનો અને એ રીતે (અભિવ્યક્તિવાદ માનવાથી) પણ આત્માની સિદ્ધિ થશે.

આવાક—દ્રશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ જણાતા—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ) કાષ્ઠમાંથી પાર્થિવ અગ્નિ અને દ્રશ્યમાન ચન્દ્રકાન્ત મણિમાંથી પાણીની ઉત્પત્તિ માનીએ છીએ પણ અદ્રશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ નહિ જણાતા અર્થાત્ પરોક્ષ)થી કેઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ માનતા નથી.

જૈન—એમ માનો (ઉત્પત્તિવાદ માનો) તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર જ તત્ત્વો છે એવો તમારો તત્ત્વચતુષ્ટયવાદ ખંડિત થઈ ગયો. (અર્થાત્ પાર્થિવ પદાર્થ જલ અને અગ્નિનું જો ઉપાદાન બનતો હોય તો પછી ચાર તત્ત્વો માનવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ). કારણ કે, એમ માનવામાં તો પૃથ્વીઆદિ ચાર પ્રકારના ભૂતોને બદલે જૈનસંમત પુદ્ગલરૂપ એક જ તત્ત્વને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે આ રીતે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો તમારો વાદ સાચો નથી. (અર્થાત્ અવ્યક્તથી વ્યક્ત માનશે તો આત્મસિદ્ધિ થશે અને દ્રશ્યથી ઉત્પાદ માનશે તો ભૂતચતુષ્ટયવાદનો નાશ થશે.)

(૫૦) ઉપાદાનોપાદેયભાવપ્રસજ્ઞેનેતિ પરસ્પરમ્ ।

(ટિ૦) અથ દ્રશ્યમાનેત્યાદિ । તર્હિ ક્ષીણ ઇતિ અન્યસ્માદપિ ભૂતાદન્યભૂતસ્યોત્પત્તેઃ । સહકારિકારણસામગ્ર્યા અન્યપુદ્ગલેભ્યોઽપિ વિજાતીયસ્યોત્પત્તિરભ્યુપગમ્યતે જૈનઃ, સૌમ્યવ્યન્તરાધિષ્ઠિતતર્વાદિર્દુર્ઘથવત્ । દુર્ગમજ્ઞાદૌ મહારિષ્સમ્મતે ગોક્ષીરં રક્તં ભવેત્ । કૃષ્ણાદ્વાયસાદ્વલવાયસ-સમ્મતઃ વ્યન્તરપ્રભાવલાત્ ।

§ ૯ નનુ જ્ઞાનં ભૂતાન્વચ્યવ્યતિરેકાનુવિધાયિ દ્રશ્યતે, તથાહિ—ભૂતેષ્વન્નપાનોપયોગ-તુષ્ટેષુ પદ્મવી ચેતના ભવતિ, તદ્વિપર્યયે વિપર્યયઃ, બ્રાહ્મીઘૃતાદ્યુપયોગસંસ્કૃતે ચ કુમારક-શરીરે પટુગ્રજ્ઞતા પ્રજાયતે, વર્ષાસુ ચ સ્વેદાદિના નાતિદવીયસૈવ કાલેન દધ્યવયવા એવ ચલન્તઃ પૂતરાદિકમિરૂપા ઉપલભ્યન્તે, ઇતિ ભૂતચૈતન્યપક્ષ એવ યુક્તિયુક્તો લક્ષ્યત ઇતિ ચેત્ ।

નૈતચ્ચારુ । યતઃસ્વેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયઃ શરીરં પ્રસિદ્ધમ્, તદનુગ્રહાત્ તત્સહકારી-ન્દ્રિયાનુગ્રહે સતિ પટુકરણત્વાદ વિષયગ્રહણમપિ પટુતરમેવ ભવતિ । ન ચ વિષય-ગ્રહણાદન્યચૈતન્યં નામ, એતેન બ્રાહ્મીઘૃતોપયોગોઽપિ વ્યાખ્યાતઃ । આત્મનો ભોગા-

યતનત્વેન શરીરસ્ય કદાચિત્ કેષાન્નિદ્ ભૂતાવયવાનામુપાદાનમ્, અતઃ શુક-
શોણિતવદ્ દધ્યવયવાન્ વિકૃતાનુપાદાસ્યતે । તથા ચ સ્વેદજાદિભેદેન વહુભેદો
ભૂતસર્ગઃ પ્રવર્તતે વિચિત્રકર્મવિપાકાપેક્ષયેતિ યત્કિચિદેતત્ ।

૬૯ અ.વાંક—જ્ઞાન (ચૈતન્ય) ભૂતોના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરનારું
જોવાય છે (અર્થાત્ ભૂતોની સત્તામાં જ્ઞાનની સત્તા અને ભૂતોના અભાવમાં
જ્ઞાનનો અભાવ જોવાતો હોવાથી જ્ઞાન ભૂતો સાથે અવિનાભૂત છે એમ સમજવું.)
તે આ પ્રમાણે—અન્નપાનના ઉપયોગ દ્વારા સંતુષ્ટ થયેલ (પુષ્ટ થયેલ) ભૂતોમાં
પટુચેતન (પટુ ચૈતન્ય-જ્ઞાન) હોય છે જ્યારે અન્નપાનના ઉપયોગના અભાવથી
સંતુષ્ટ નહિ થયેલ ભૂતોમાં તેવી પટુ ચેતના જોવાતી નથી. વળી ગ્રાહી ધીના
ઉપયોગથી કુમારના શરીરમાં પટુપ્રજ્ઞતા-(પટુચેતના) જોવાય છે અને વળી વર્ષા-
ઋતુમાં સ્વેદાદિદ્વારા થોડા વખતમાં જ ચલાયમાન દ્વિધિઅવયવો જ-(સ્વેદજ-
ઉદ્ભિજ) પોરાદિ કૃમિરૂપે જોવાય છે, માટે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ
પક્ષ સુક્તિયુક્ત છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ સુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે ચેષ્ટા, ઈન્દ્રિય
અને વિષયના આશ્રયરૂપ તો શરીર પ્રસિદ્ધ જ છે. શરીરમાં ઉપકાર કરવાથી
શરીરની સહકારી ઈન્દ્રિયોમાં ઉપકાર થાય છે, એટલે ઈન્દ્રિયો પટુ અને
છે, અને તેથી રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ પણ પટુતર (અતિચપલતાપૂર્વક, સ્ફૂર્તિ-
પૂર્વક) થાય છે અને વિષયનું ગ્રહણ એ જ ચૈતન્ય છે પણ તેનાથી ભિન્ન કોઈ
ચૈતન્ય નથી. આ કથનથી ગ્રાહીના ધીના ઉપયોગનો પણ ખુલાસો થઈ ગયો.
એમ સમજવું. (અર્થાત્ ગ્રાહી ધીનો ઉપયોગ ઈન્દ્રિયોને પટુ કરનાર છે અને
પટુ થયેલ ઈન્દ્રિયો વિષયને સારી રીતે (સ્પષ્ટપણે) ગ્રહણ કરે છે એ અનુલવ-
સિદ્ધ વસ્તુ છે). શરીર આત્માનું લોગાયતન (લોગ લોગવવનું સ્થાન) હોવાથી
કોઈ વખત તે કેટલાક ભૂતાવયવોને ગ્રહણ કરે છે, એટલે શરીર જેમ વિકૃત
શુક શોણિતને ગ્રહણ કરે છે તેમ વિકૃત દધ્યવયવોને ગ્રહણ કરે છે અને એ
રીતે કર્મવિપાકની વિચિત્રતાથી સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ વિગેરે ભેદથી
નાના પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (અર્થાત્ આ પ્રમાણે પરલોકી આત્માની
સિદ્ધિ થાય છે,) માટે ભૂત સાથે જ્ઞાનનો અન્વયવ્યતિરેક છે, એ કથન તુચ્છ છે.

(૫૦) જ્ઞાનમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિ.) તથાહીત્યાદિ । તદ્વિપર્યયે इति अज्ञपानोपयोगतुष्टिवિपर્યये । विपर्यय इति
अपदुश्चेतना । ग्राहीति औषधविशेषः । तमसा तुषारभानावहिमरुचौ वा कवलिते
ऽन्तेवासिनः काङ्क्षणीयकतैलाद्योषधं लिहन्तः प्रेक्षन्ते प्रतिभाप्रक्षयोऽपि प्रेक्ष्यते तेषाम् ।
'अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः' इति बलात् सर्वं दुर्घटमपि दक्षत्वं सम्भवति । उक्तं च-

“गद्वच्यपामार्गविबुद्धशङ्खिनीवचाऽभयाशुण्डिशतावरी च ।

घृतेन लीढाः प्रकरोति मानवान् त्रिभिर्दिर्निर्ग्रन्थसहस्रधारिणः ॥१॥”

(ટિ.) ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાં इति व्यापारशब्दादयस्तेषामाधारभूतम् । तदनुग्रहादिति शरीरा-
नुग्रहात् । पटुकरणत्वादिति निर्मलेन्द्रियत्वात् ।

§૧૦ આત્મપ્રતીતૌર્કિ પ્રમાણમિતિ ચેત્ પ્રત્યક્ષમેવ તાવત્, તથાહિ—સુખી દુઃખી વાઽહમિત્યાદ્યહંપ્રત્યયચેતનાતત્ત્વમાત્માલ્પ્યમર્પયત્યેવ । ન ચાયં આન્તિભ્રાતા, વિસંવા-
દાપાવાદવન્ધ્યત્વાત્ । નાપિ લૈક્ષિકાદિઃ, લિઙ્ગાદિતત્ત્વકારણકલાપોપનિપાતમન્તરેણૈવો-
ત્પાદાત્ । તતઃ સ્પષ્ટપ્રતિભાસસ્વરૂપત્વેન પ્રત્યક્ષલક્ષણોઽયમન્તર્મુલાકારતયા પરિસ્ફુરન્ના-
ત્માનમુદ્ધોતયતિ ।

§૧૦ ચાર્વાક—‘આત્મા છે’ એ પ્રતીતિમાં કયું પ્રમાણ છે ? અર્થાત્ આત્માને જણાવનાર કયું પ્રમાણ છે ?

જૈન—આત્માની સાબિતી માટે પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે—“હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં જે અહંપ્રત્યય થાય છે એ જ આત્મા નામના ચેતનાતત્ત્વને જણાવે છે અને આ અહંપ્રત્યય ભ્રમરૂપ નથી; કારણ કે, તે વિસંવાદરૂપ દોષથી રહિત છે. આ અહંપ્રત્યય લૈંગિકાદિ (અનુમાનાદિ) પ્રમાણરૂપ પણ નથી; કારણ કે, ઉપર કહેલ અહંપ્રત્યય કોઈ પણ પ્રકારના હેત્વાદિ કારણ વિના જ થાય છે, તે અહંપ્રત્યય સ્પષ્ટ પ્રતિભાસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ છે અને અન્તર્મુળાકારપણે સ્ફુરાયમાન થતો એ અહંપ્રત્યય આત્માને પ્રકાશિત કરી દે છે.

(ટિ.) અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ । લૈક્ષિકાદીતિ અહંપ્રત્યયો નાનુમાનાદિરૂપઃ । લિઙ્ગા-
દીતિ લિઙ્ગાદીનામનુમાનાદિપ્રમાણાનાં તાનિ કારણાનિ उत्पत्तौ हेतुभूतानि तेषां कलापः समूह-
स्तस्या(तत्सा)मीष्यमावं विनापि अहंप्रत्ययस्योत्पत्तेः । अयमिति अहंप्रत्ययः ।

§૧૧ નનુ મૂર્તિમાત્રમન્ત્રણપ્રવણ એવૈષ પ્રત્યયઃ, સ્થૂલોઽહં કૃશોઽહમિત્યાદિ-
પ્રત્યયવત્; ન સ્ત્રવેષોઽપ્યાત્માલ્બનઃ, તસ્ય સ્થૂલતાદિધર્માધારત્વાભાવાદિતિ ચેત્,
તત્કિમિદાનીમુન્દુરવૃન્દં વિચત્તેતિ મન્દિરમાદીપનીયમ્ ? । ન હિ નીલઃ સ્ફટિક
इत्यादि वेदनं सत्यं न संभवतीत्येतावता श्रुक्लः स्फटिक इत्यपि मा भूत् । स्थूलो-
ऽहमित्याद्यपि हि ज्ञानं स्थूलशरीरवानहमित्येवं शरीरोपाधिकमुत्पद्यमानमात्मा लम्बनतया
सत्यमेव, यदि तु भेदं तिरस्कुर्वदुत्पद्यते तदा भ्रान्तमेव, नीलः स्फटिक इत्यादिज्ञान-
वत्; अस्ति च भेदेनापि प्रतिपत्तिः—स्थूलं कृशं वा मम शरीरमिति ।

§૧૧ ચાર્વાક—હે જૈનો ! ‘હું સ્થૂલ છું, ‘હું કૃશ છું’ ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યયની જેમ ‘હું સુખી છું, હું દુઃખી છું’ ઇત્યાદિમાં પણ અહંપ્રત્યય મૂર્તિ (શરીર)ને જ જણાવવામાં તત્પર છે. અર્થાત્ અમૂર્ત આત્માને તે દ્યોતક નથી. ‘વળી, ‘હું સ્થૂલ છું’ ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યય આત્માને વિષય કરતો નથી. કારણ કે, આત્મા સ્થૂલતાદિ ધર્મોના આધારરૂપ નથી (અર્થાત્ આત્મા સ્થૂલ કે કૃશ નથી.)

જૈન—તો શું અત્યારે ઘરમાં ઉદરોનો સમૂહ છે માટે ઘરને બાળી દેશું ? “સ્ફટિક નીલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન સાચું સંભવતું નથી એટલે શું “સ્ફટિક શુકલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાનને પણ સાચું ન માનવું ? ‘હું સ્થૂલ છું’ વિગેરે પ્રત્યય-
નો અર્થ પણ હું સ્થૂલ શરીરવાળો છું એવો કરવામાં આવે તો તે પ્રત્યય પણ શરીરની ઉપાધિવાળા આત્માને વિષય કરીને જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સાચો જ છે, પરંતુ જો તે પ્રત્યય શરીર અને આત્માના ભેદને તિરસ્કાર કરતો ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ શરીર અને આત્માને અભિન્નરૂપે માને તો ‘સ્ફટિક નીલ છે’ વિગેરે

જ્ઞાનની જેમ બ્રાન્ત જ છે. વળી, ‘મારું શરીર સ્થૂલ છે’ અથવા ‘મારું શરીર કૃશ દુર્બલ છે’ એ પ્રમાણે આત્મા અને શરીરના ભેદની પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) થાય છે.

(૫૦) નનુ મૂર્તિમાત્રમન્ત્રણપ્રવણ પવેત્યાદિ પરઃ । एष प्रत्यय इति सुखी दुःखीत्यादिकः । एषोऽपीत्यादि स्थूलोऽहमिति प्रत्ययः । स्थूलतादिधर्माधारत्वाभावादिति भवन्मते । तत् किमिदानीमित्यादि सूरिः ।

(ટિ૦) નનુ મૂર્તિઆદિ । શરીરમાત્રાવસ્થાપનપ્રવણ એષ પ્રત્યય ઇતિ અહં સુખી અહં દુઃખીત્યેવંલક્ષણઃ । एषोऽपीति स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्येवंरूपः । तस्येति आत्मनः । यदि तु भेदमित्यादि । भेदमिति शरीरात्मनोरिति शेषः ।

§ ૧૨ નનુ મદીય આત્મેત્યેષાડપિ પ્રતિપત્તિરસ્તિ, ન ચ મચ્છવ્દવાચ્યમાત્માન્તરમત્રાડમ્યુપગતં ત્વયા । યથેવમ્, પ્રતિપન્ન આત્મા તર્હિ ત્વયાડ્યેતદાત્મશબ્દાભિવેયઃ, મચ્છવ્દવાચ્યે તત્ર વિવાદાત્ । પ્રતિપન્ને ચ વિવાદઃ સાપવાદઃ, સ્વવચનવિરોધવાધિતત્વાદ્ ।

§ ૧૨ આર્વાક—‘મદીય આત્મા (મારો આત્મા)’ એવી પ્રતીતિ પણ છે અને એ પ્રતીતિમાં ‘મત્’ શબ્દના વાચ્ય તરીકે તમે ખીજા આત્માને માનતા નથી, અર્થાત્ જ્યાં ‘મદીય’ (મારા)ની પ્રતીતિ હોય તેવા ભેદ નથી તેા મદીય શરીરમાં ભેદ શા માટે માનવો ?

જૈન—‘મદીય આત્મા’ એમ કહીને તમે આત્મશબ્દના અભિધેય—(વાચ્ય) તરીકે આત્માનો સ્વીકાર તો કર્યો જ છે, એટલે તમારે હવે તે વિષે વિવાદ કરવો જોઈએ નહિ. ‘કારણ કે સ્વીકૃત પદાર્થ’માં વિવાદ કરવામાં સ્વવચનનો જ આધ થાય છે. હવે વિવાદ માત્ર ‘મત્’ શબ્દનો શુ’ અર્થ કરવો એમાં જ રહે છે.

(૫૦) નનુ મદીય इत्यादि परः । त्वयेति जैनैः । यद्यत्रमित्यादि सूरिः । एवं मम शरीरमित्यत्रापि न शरीरव्यतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति भावः । त्वयापीति नास्तिकेनापि । एतदात्मशब्दाभिधेय इति एष चासावात्मशब्दश्चेति समासः ।

(ટિ૦) અત્રેતિ મદીય આત્મા इत्येवंरूपे । त्वयेति हे जैन भवता । तत्रेति आत्मनि ।

(ટિ૦) યદા પુનરિત્યાદિ મમાત્મેતિ આત્મા વક્તિ યથા ।

§ ૧૩ અથ મમ શરીરમિત્યાદિષુ શરીરવ્યતિરિક્તમાલમ્બનં મમેતિ જ્ઞાનસ્યામ્યુપગચ્છતો મમાત્મેત્યત્રાપ્યાત્મવ્યતિરિક્તમાલમ્બનં પ્રસજ્યત इत्यनिष्ठापादनार्थत्वाददोषोऽयमिति चेत् । तदचतुरस्रम्, अप्रतिभासनाद् ; न हि ममायमात्मेति प्रत्यये शरीरादिवद् मत्प्रत्ययविषयादन्य आत्मा प्रतिभाति, किन्त्वहमित्यात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यात्मान्तरव्यवच्छेदेन परप्रतीत्यर्थं ममात्मेति निर्दिशति, ममात्मा अहमेवेत्यर्थः । यदा पुनः शरीरमात्मशब्देन निर्देष्टुमिच्छति, तदा ममात्मेति भेदाभिधानमेवेदम्, शरीरस्यात्मोपकारकत्वेनात्मत्वेनोपचारात्, अत्यन्तोपकारके भृत्येऽहमेवायमिति वत् ।

§ ૧૩ આર્વાક—મે’ કાંઈ આત્મા સ્વીકાર્યો નથી જેથી સ્વવચનમાં વિરોધ રૂપ દોષ આવે. પરંતુ ‘મારું શરીર’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનો વિધય જો

શરીરથી લિપ્ત હોય તો ‘મારો આત્મા’ એ સ્થળે પણ ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી લિપ્ત જ હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે માત્ર અનિષ્ટાપાદન—તમારા મતમાં અનિષ્ટની આપત્તિ આપવા માટે જ મેં ‘મારો આત્મા’ એમ કહ્યું છે.

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે ‘મારું શરીર’ એ પ્રત્યયની જેમ ‘મારો આત્મા’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી લિપ્ત હોય એવો પ્રતિભાસ નથી. પરંતુ ‘અહમ્’ ‘હુ’ એ પ્રમાણે આત્માને પ્રત્યક્ષ કરીને તે ‘અહુ’ અર્થાત્ આત્માને ખીજ આત્માથી જૂદો બતાવવા ખાતર ખીજને સમ-જાવવાની અપેક્ષાથી એ “મારો આત્મા છે” એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે, તેથી ‘મારો આત્મા’ એટલે ‘હુ’ એમ જ સમજવું અને જ્યારે કોઈ ‘આત્મ’-શબ્દદ્વારા શરીરનો નિર્દેશ કરવાને ઇચ્છે (અર્થાત્ આત્મા એટલે શરીર એવો અર્થ કરવાને ઇચ્છે) ત્યારે ‘મમાત્મા’ એ પ્રત્યય શરીરને શરીરથી આત્મા જુદો છે એમ જણાવે છે, ‘આ સેવક એટલે હુ’ જ છું’ એમ અત્યંત ઉપકારક સેવકમાં સેવ્ય-(સ્વામી)નો ઉપચાર કરાય છે તેમ શરીર આત્માનું ઉપકારક હોવાથી તેમાં પણ આત્માનો ઉપચાર કરાય છે.

(૫૦) અથ મમેત્યાદિપરઃ । અભ્યુપગચ્છત્તિ જૈનસ્ય ભવતઃ । અનિષ્ટાપાદનાર્થ-ત્વાદિતિ ભવતામેવ । તદચતુરસ્રમિત્યાદિ સૂરિઃ । મમાત્મેત્યગ્રે કોડર્થં ઇતિ શેષઃ । શરીર-સ્યેત્યાદિના સ્પષ્ટયતિ સૂરિરેવ । ઉપચારાદિત્યતોડગ્રે કિંવદિતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ.) વાઘ્યમાનત્વાદિતિ ભમેદે સતિ મેદભળનપ્રમાણવાઘઃ ।

§૧૪ કિંચ, મમાત્મેતિ મત્પ્રત્યયવિષયાદ મેદેનાત્મજ્ઞાનં વાઘ્યમાનત્વાદ્ ભ્રાન્તં ભવતુ, શરીરમેદજ્ઞાનં તુ કસ્માદ્ ભ્રાન્તસ્ ? ન હોત્ર કેશાદિજ્ઞાનસ્ય ભ્રાન્તત્વે સર્વત્ર ભ્રાન્તત્વં યુક્તમ્, ભ્રાન્તાઽભ્રાન્તવિશેષાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ પ્રત્યક્ષાદાત્મા સિદ્ધિ-સૌધમધ્યમધ્યાસામાસ ।

§૧૪ (વળી) મમ અને આત્મા અલિપ્ત હોવા છતાં ‘મમાત્મા’ એમ પ્રત્યયથી જે ભેદજ્ઞાન થાય છે તે બાધિત હોવાથી ભલે ભ્રાન્ત હોય પણ ‘મમ શરીરમ્’ આ પ્રત્યયથી થતું શરીરના ભેદનું જ્ઞાન ભ્રાન્ત કઈ રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. કોઈ એક સ્થળે કેશાદિ જ્ઞાન ભ્રાન્ત થાય તેથી સર્વ સ્થળે જ્ઞાનને ભ્રાન્ત કહેવું એ યોગ્ય નથી. કારણ કે, તેથી ભ્રાન્તત્વનો ભેદ રહેશે નહિ. માટે આત્મા પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધિરૂપ મહેલના મધ્યમાં આશ્રિત થયો, અર્થાત્ તમોને માન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ.

(૫૦) મત્પ્રત્યયવિષયાદ મેદેનેતિ મૌલિકયાત્મનઃ સક્ષાશાસ્ત્રિન્નમાત્માનંતરં સ્થાપયતીતિ ભાવઃ । આત્મજ્ઞાનમિતિ ઇતરાત્મજ્ઞાનં ન ત્વાત્મન ઇત્યાદિ પરઃ ।

§૧૫ નન્વાત્મનઃ કિં રૂપં યત્ પ્રત્યક્ષેણ સાક્ષાત્ક્રિયતે ? । યથેવમ્, સુખાદે-રપિ કિં રૂપં યદ્ માનસપ્રત્યક્ષસમધિગમ્યમિષ્યતે ? । નન્વાનન્દાદિસ્વભાવં પ્રસિદ્ધમેવ રૂપં સુખાદેઃ, તર્હિ તદાધારત્વમાત્મનોઽપિ રૂપમવગચ્છતુ ભવાન્ ।

“સુખાદિ ચૈત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાડનુભૂયતે ।

મતુવર્થાનુવેધાત્ તુ સિદ્ધં ગ્રહણમાત્મનઃ ॥૧॥

इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ।

अहं सुखीति तु ज्ञप्तिरात्मनोऽपि प्रकाशिका” ॥૨॥

§૧૫ આર્વાક—આત્માનું એવું કયું રૂપ છે જેનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાક્ષાત્કાર થાય છે ?

જૈન—અમે પણ તમને પૂછીએ છીએ કે સુખાદિનું એવું કયું રૂપ છે જે માનસ પ્રત્યક્ષથી જાણવાયોગ્ય મનાયું છે ?

આર્વાક—સુખાદિનું આનન્દાદિ સ્વભાવવાળું રૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન—તો પછી તે સુખાદિના આધાર બનવાનું આત્માનું રૂપ પણ તમે જાણી દો.

“અનુભવમાં આવતાં સુખાદિ સ્વતંત્ર અનુભવાતાં નથી પરંતુ ‘હું સુખી’ એ રીતે મતુપ્પ્રત્યયના અર્થના સંબંધ સાથે જ અનુભવાય છે. તેથી આત્માનું શ્રદ્ધા પ્રસિદ્ધ જ છે” ૧

‘આ ઘટ છે’ એવા જ્ઞાનની જેમ. ‘આ સુખ છે’ એવું જ્ઞાન અનુભવાતું નથી પણ ‘હું સુખી છું’ એવું જ્ઞાન થાય છે, જે આત્માને પણ જાણાવનારું છે.” ૨
(પં) યદ્યેવમિત્યાદિ સૂરિઃ । નન્વાનન્દાદિસ્વભાવમિત્યાદિ પરઃ । તર્હી ત્યાદિ સૂરિઃ । તદાધારત્વમિતિ સુખાદ્યાધારત્વમ્ । ભવાનિતિ લોકાયતઃ ।

(પં) સુખાદીત્યાદિનાચાર્ય એવ પ્રપચ્યતિ । ઘટાદિવદિતિ યથા ઘટાદયઃ સ્વતન્ત્રા દૃશ્યન્તે એવમિદં સુખમિતિ ન, કિન્ત્વહં સુખીત્યેવં પ્રવર્ત્તે ।

(ટિ) નન્વાત્મન ઇત્યાદિ । તદાધારત્વમિતિ આનન્દપરમાનન્દસુખદુઃખાદ્યાશ્રયત્વમ્ । મતુવર્થેતિ સુખમસ્યાસ્તીતિ દુઃખમસ્યાસ્તીતિ મત્વર્થાયેનાત્મા પ્રસિધ્ધ્યતિ ।

§૧૬ અનુમાનતોડ્યાત્મા પ્રસિધ્ધ્યત્યેવ, તથાહિ—ચૈતન્યં તન્વાદિવિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતમ્, તત્ર વાધકોપપત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ । ન તાવદયં હેતુર્વિશેષ્યાસિદ્ધઃ, કટકુટપટજ્ઞાનાદિવિચિત્રપરિણામપરમ્પરાયાઃ કાદાચિત્કત્વેન પટાદિવત્ તત્ર કાર્યત્વપ્રસિદ્ધેઃ । નાપિ વિશેષણાસિદ્ધઃ, ન શરીરેન્દ્રિયવિષયાશ્ચૈતન્યધર્માણઃ રૂપાદિમત્વાદ્, ભૌતિકત્વાદ્ વા ઘટવત્, ઇત્યનેન તત્ર તસ્ય વાધનાત્ । નાપ્યયં વ્યભિચારી વિરુદ્ધો વા, તન્વાદિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતૈત્વાત્ વિપક્ષાત્ તન્વાદિવર્ત્તિનો રૂપાદેઃ શરીરવસામાન્યાદ્ વા સવિશેષણકાર્યત્વહેતોરત્યન્તં વ્યાવૃત્તત્વાત્ । ઇત્યનુમાનતોડ્યાત્મા પ્રાસિધ્ધ્યત્ ।

§૧૯ અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે જ. તે આ પ્રમાણે—ચૈતન્ય શરીરાદિથી (શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયથી) વિલક્ષણ, ભિન્ન આશ્રયમાં આશ્રિત

છે; કારણ કે શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ ઘટી ન શકે. અર્થાત્ ચૈતન્યનો આશ્રય શરીરાદિથી વિલક્ષણ માનવામાં આવે તો જ તે કાર્યરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ચૈતન્યના શરીરાદિથી વિલક્ષણ આશ્રયરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે કહેલ— શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ ન ઘટી શકે—આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ નથી, કારણ કે કટજ્ઞાન, કુટજ્ઞાન અને પટજ્ઞાન વિગેરે પરિણામની પરંપરા કાદાચિત્ક હોવાથી—કોઈક સમયે થતી હોવાથી પટ-વસ્ત્રની જેમ ચૈતન્યમાં કાર્યતા પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયમાં ચૈતન્યધર્મ નથી, કારણ કે તે રૂપાદિવાળાં અથવા તો ભૌતિક છે, ઘટની જેમ. આ અનુમાનથી શરીરાદિમાં ચૈતન્યનો બાધ થાય છે તેથી જ ‘શરીરને ચૈતન્યનું આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ આનું હેતુનું જે વિશેષણ આપ્યું તે સિદ્ધ છે.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારી કે વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીરાદિમાં રહેનાર રૂપાદિ વિપક્ષથી અથવા શરીરત્વ સામાન્ય વિપક્ષથી વિશેષણયુક્ત કાર્યત્વ હેતુ અત્યંત વ્યાવૃત્ત છે. આ પ્રમાણે અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થયો.

(૫૦) તત્રેતિ તન્વાદૌ । તત્રેતિ ચૈતન્યે । તત્રેતિ શરીરેન્દ્રિયવિષયેષુ । તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તન્વાદિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતત્વાદિતિ એનેન હેતુના વિપક્ષઃ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદિકં શરીરત્વસામાન્યં ચ તન્વાદ્યાશ્રિતં, પરં તત્ર વાધકં, નાસ્તિ, નિર્વાધં તત્ । તન્વાશ્રિતમેવ । સંવિશેષણકાર્યત્વહેતોરિતિ વાધકોપપત્તૌ સત્યામ્ ।

(ટિ૦) તથાહિ ચૈતન્યમિત્યાદિ । તત્રેતિ તત્ત્વાદૌ ।

(ટિ૦) વાધકોપપત્તાવિતિ તત્ત્વાદિગતરૂપાદિભિઃ કાર્યઃ સ્વભાવે વ્યભિચારપરિહારાધર્મિદં વિશેષણમ્ । અયં હેતુરિતિ કાર્યત્વાશ્રયઃ । તત્રેતિ ચૈતન્યે । શરીરેન્દ્રિયેતિ કાર્યકરણગોચરાઃ । તત્રેતિ તત્ત્વાદૌ । તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય કાર્યત્વાન્યથાનુપરતિલક્ષણસ્ય । અયમિતિ પૂર્વોપદર્શિતો હેતુઃ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદૌ વિશેષણં નાસ્તિ સામાન્યે તુભયમપિ નાસ્તિ તત્ર વાધકોપપત્તિર્દર્શનં ચ ।

§૧૭ “ઉપયોગલક્ષણો જીવઃ” इत्यागमप्रदीपोऽप्यात्मानमुद्घोतयति । अनुमानागमयोश्च प्रामाण्यं प्रागेव प्रसाधितमित्यात्मप्रसिद्धिः ॥

§૧૭ “ઉપયોગ લખણુ છે” એ પ્રમાણે આગમદીપક પણ આત્માને સિદ્ધ કરે છે અને અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણેનું પ્રમાણુય પહેલાં અર્થાત્ ત્રીજા પરિચ્છેદ અને ચોથા પરિચ્છેદમાં સિદ્ધ કરેલ જ છે. આ પ્રમાણે આત્મસિદ્ધિ થઈ.

§૧૮ बौद्धास्तु बुद्धिक्षणपरम्परामात्रमेवात्मानमाप्नोति; न पुनर्मौक्तिककण-
निकरनिरन्तरानुस्यूतैकसूत्रवत् तदन्वयिनमेकम् । ते लोकायतलुण्टाकेभ्योऽपि पापीयांसः,
तद्भावेऽपि तेषां स्मरणप्रत्यभिज्ञानाद्यवष्टनात्, तथाहि—पूर्वबुद्ध्याऽनुभूतेऽर्थे नोत्तरबुद्धीनां
स्मृतिः संभवति, ततोऽन्यत्वात्, सन्तानान्तरबुद्धिवत् । न ह्यन्यदृष्टोऽर्थोऽन्येन
स्मर्येत, अन्यथैकेन दृष्टोऽर्थः सर्वैः स्मर्येत । स्मरणाभावे च कौतस्कुती प्रत्यभिज्ञा-

પ્રસૂતિઃ ? તસ્યાઃ સ્મરણાનુભવોભયસંભવત્વાત્, પદાર્થપ્રેક્ષણપ્રવુદ્ધપ્રાક્તનસંસ્કારસ્ય હિ પ્રમાતુઃ સ એવાયમિત્યાકારણેયમુત્પદ્યતે ।

§૧૮ બૌદ્ધ—બૌદ્ધો બુદ્ધિક્ષણ પરંપરા માત્રને (ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ પર્યાયને) જ આત્મા માને છે, પરંતુ મોતીઓના દાણાઓમાં સતત વ્યાપ્ત (મોતીની માળામાં પડેલેલ) દોરાની જેમ બુદ્ધિક્ષણ પરંપરામાં વ્યવધાન વિના વ્યાપ્ત થઈને રહેનાર કોઈ એક વ્યક્તિને (પર્યાયોમાં સંબંધિત થઈને રહેનાર દ્રવ્યને) માનતા નથી, માટે (આત્મધનને લૂંટી જનારા હોવાથી) લૂંટારુ ચાવીક કરતાં પણ વધારે પાપી છે; કારણકે બુદ્ધિક્ષણ પરંપરારૂપ આત્મા બૌદ્ધોને માન્ય હોવા છતાં પણ તેઓને સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક કે અનુમાનાદિ પ્રમાણો સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ પદાર્થની સ્મૃતિ ઉત્તરબુદ્ધિને સંભવે નહિ; કારણકે તે તેથી ભિન્ન છે, સન્તાનાન્તરની બુદ્ધિની જેમ. અન્યે જોયેલ પદાર્થનું સ્મરણ અન્ય કરી શકતો નથી. છતાં એમ નહિ માનો તો કોઈ એકે જોયેલ પદાર્થનું સર્વલોકોને સ્મરણ થવાનો પ્રસંગ આવશે. (અર્થાત્ દષ્ટા—અનુભવિતા અને સ્મરતા એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ પરંતુ દષ્ટા કોઈ અને સ્મરતા કોઈ એમ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ માનતાં સ્મરણ ઘટી શકશે જ નહિ.)

એટલે બૌદ્ધોના મતે સ્મરણ સંભવી શકતું નથી એ નક્કી થાય છે. અને તેમ થતાં તેઓના મતે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણકે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તો ‘સ્મરણ અને અનુભવ’ એ ઉભય દ્વારા થાય છે. એટલે કે, પદાર્થને જોવાથી જાગૃત થયેલ પૂર્વસંસ્કારવાળા પ્રમાતાને ‘આ તે જ છે’ એવા આકારવાળું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

(ટિ.) વૌદ્ધાસ્તુ વુદ્ધીત્યાદિ । તદ્ધાવેડપીતિ વુદ્ધિક્ષણમ્પરામાત્રરૂપાત્મસદ્ધાવેડપિ । તેપામિતિ સૌગતાનામ્ । તથાહીત્યાદિ । તત્ત્વમિતિ પૂર્વવુદ્ધયનુભૂતાદર્થાત્ । સન્તાનાન્તરેતિ અપરપુરુષવુદ્ધિવત્ । કૌતસ્કુતીતિ કિમઃ કઃ સ્યાત્ । કુતઃ ‘પચ્ચમ્યાસ્તસ્’ । તહોઃ કુઃ । કુતઃ કુત્ત્વમિતિ રાગાદિત્વાદિદમિત્યન્ વુદ્ધિઃ । ‘અજેયણિક્કણ્ણ’ ઇત્યાદિના રૂપેત્યયઃ । તસ્યા ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ । ઇયમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞા ।

અથ સ્યાદયં દોષો યદ્યવિશેષેણાડન્યદદષ્ટમન્યઃ સ્મરતીત્યુચ્યતે, કિન્ત્વન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવાદેવ સ્મૃતિઃ, ભિન્નસંતાનવુદ્ધીનાં તુ કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, તેન સન્તાનાન્તરણાં સ્મૃતિર્ન ભવતિ, ન ચૈકસાન્તાનિકીનામપિ વુદ્ધીનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યેન પૂર્વવુદ્ધયનુભૂતેડર્યે તદુત્તરવુદ્ધીનાં સ્મૃતિર્ન સ્યાત્ ।

તદપ્યનવદાતમ્, એવમપિ નાનાત્વસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । અન્યત્વં હિ સ્મૃત્યસંભવે સાધનમુક્તમ્, તત્ત્વ કાર્યકારણભાવાભિધાનેડપિ નાપગતમ્, ન હિ કાર્યકારણભાવાભિધાને તસ્યાસિદ્ધત્વાદીનામન્યતમો દોષઃ પ્રતિપદ્યતે । નાપિ સ્વપક્ષસિદ્ધિરનેન ક્રિયતે, ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યત્રોભયપ્રસિદ્ધોડસ્તિ દષ્ટાન્તઃ ।

અથ—“યસ્મિન્નેવ હિ સંતાન આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સંધત્તે કર્પસે રક્તતા યથા” ॥૧॥

इति कर्पासरक्ततादृष्टान्तोऽस्तीति चेत् ।

તદસાધીયઃ, સાધનદૂષણાસંભવાત્ । અન્વયાદ્યસમ્ભવાન્ન સાધનમ્—ન હિ કાર્ય-
કારણભાવો યત્ર તત્ર સ્મૃતિઃ કર્પસે રક્તતાવદિત્યન્વયઃ સંભવતિ, નાપિ યત્ર ન સ્મૃતિ-
સ્તત્ર ન કાર્યકારણભાવ इति व्यतिरेकोऽस्ति । અસિદ્ધત્વાદનુદ્ઘાવનાચ્ચ ન દૂષણમ્,
ન હિ તત્તોઽન્યત્વાદિત્યસ્ય હેતોઃ કર્પસે રક્તતાવદિત્યનેન કશ્ચિદોષઃ પ્રતિપાદ્યતે ।

બૌદ્ધ—અન્યે જોયેલ, અનુભવેલ પદાર્થનું અન્ય સ્મરણ કરે એવું કોઈ
પણ જાતના વિશેષ વિના (સામાન્યરૂપે) કહીએ તો તમે કહો છો તેવો (સ્મરણ-
લાભરૂપ) દોષ આવે. પરંતુ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’ હોવા
છતાં કાર્યકારણલાભરૂપ (વિશેષ)થી જ સ્મરણ થાય છે, અને તમોએ સન્તાના-
ન્તર બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું પણ તેમાં કાર્યકારણલાભરૂપ (વિશેષ) નથી, માટે
ત્યાં સ્મરણ થતું નથી. વળી, એક સન્તાન બુદ્ધિઓમાં પણ કાર્યકારણલાભ
નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. જો એમ હોય તો પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ
પદાર્થનું ઉત્તરબુદ્ધિને સ્મરણ ન થાય.

જૈન—આ કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે, એ રીતે એક સંતાનિકી
બુદ્ધિમાં કાર્યકારણલાભ કહેવા છતાં પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’
તો જેવું હતું તેવું ને તેવું રહ્યું. એમ સ્મરણાદિના અભાવમાં કારણ તરીકે
‘અન્યત્વ’ કહેવું છે, અને તે તો કાર્યકારણલાભ કહેવા છતાં ચાલી ગયું નથી;
કારણ કે, કાર્યકારણલાભ માનવા છતાં ‘અન્યત્વ’ એ હેતુમાં અસિદ્ધતાદિમાંથી
કોઈ પણ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી, કાર્યકારણલાભ માનવા માત્રથી સ્વપક્ષની
સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે, કાર્યકારણલાભથી સ્મરણ થાય છે એ બાબતમાં
ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ કોઈ પણ દૃષ્ટાન્ત નથી.

બૌદ્ધ—“જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન થયેલ હોય તે સંતાનમાં
જ તેના ફલનું સંધાન (જોડાણ, સંબંધ) થાય છે, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.
અર્થાત્ બીજમાં રહેલ લાલિમા કપાસની લાલિમાનું કારણ છે. આ પ્રમાણે
કપાસની રક્તતાનું દૃષ્ટાન્ત ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ તમારા હેતુને
સિદ્ધ કરાવી આપવા સાધનરૂપ કે પરહેતુને દૂષિત કરે એવા દૂષણરૂપ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરાવી આપનાર નથી. કારણ કે, તેમાં અન્વયાદિનો સંલવ
નથી. ‘જ્યાં કાર્યકારણલાભ હોય ત્યાં સ્મરણ હોય, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.’
એ પ્રમાણે અન્વયન્યાસિ સંલવતી નથી. તેમજ જ્યાં સ્મરણ ન હોય ત્યાં
કાર્યકારણલાભ પણ ન હોય એવી વ્યતિરેકન્યાસિ પણ નથી. માટે આ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરનાર નથી. વળી, એનાથી અમારા હેતુમાં અસિદ્ધતાદિ દોષોની

ઉદ્ભાવના પણ થતી નથી. માટે તે અમારા હેતુને દૂષણરૂપ નથી. કારણ કે—‘કપાસની લાલિમાની જેમ’ આ દૃષ્ટાન્તથી અમારા ‘તેથી લિન્ન છે માટે’ (તતોડન્યત્વ) હેતુમાં કોઈ દોષનું પ્રતિપાદન થતું નથી.

(પં૦) ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યત્રોભયપ્રસિદ્ધોડસ્તિ દૃષ્ટાન્ત ઇતિ પિતૃપુત્રયોઃ કાર્યકારણભાવોડસ્તિ પરં નૈકેન દૃષ્ટમન્યઃ સ્મરતિ ।

(પં૦) તત્રેવેતિ સન્તાને એવ ।

(ટિ૦) અયં દોષ ઇતિ અન્યદૃષ્ટાન્યસ્મરણલક્ષણસ્તદુપન્યસ્તઃ પ્રસજ્ઞઃ ।

(ટિ૦) એવમપીતિ કાર્યકારણભાવેન ભવદુપન્યસ્તપક્ષસ્થાપના ।

(ટિ૦) સાધનેતિ ત્વદુક્તં ન સ્વસાધ્યસાધકં ન ચ પરપક્ષદૂષકમિત્યર્થઃ । સાધનમિતિ કાર્યકારણભાવાદિતિ હેતુઃ ।

કિંચ, યદન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવેન સ્મૃતેરુત્પત્તિરિષ્યતે, તદા શિષ્યાચાર્યા-દિવુદ્ધોનામપિ કાર્યકારણભાવસદ્ભાવેન સ્મૃત્યાદિ સ્યાત્ । અથ નાયં પ્રસજ્ઞઃ, એક-સંતાનત્વે સતીતિ વિશેષણાદિતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્, ભેદાભેદપક્ષાભ્યાં તસ્યોપક્ષીણ-ત્વાત્ । ક્ષણપરમ્પરાતસ્તસ્યાડભેદે હિ ક્ષણપરમ્પરૈવ સા, તથા ચ સન્તાન ઇતિ ન કિચ્ચિ-દતિરિક્તમુક્તમ્ । ભેદે તુ પારમાર્થિકો વાડસૌ સ્યાત્ । અપારમાર્થિકત્વે ત્વસ્ય તદેવ દૂષણમ્ । પારમાર્થિકત્વે સ્થિરો વા સ્યાત્, ક્ષણકો વા । ક્ષણિકત્વે સન્તાનિનિવિશેષ-એવાયમિતિ કિમનેન સ્તેનમીતસ્ય સ્તેનાન્તરશરણસ્વીકરણકારિણા ?

“સ્થિરમથ સન્તાનમભ્યુપેયાઃ પ્રથયન્તં પરમાર્થસત્ત્વરૂપમ્ ।

અમૃતં પિવ પૂતયાડનયોક્ત્યા સ્થિરવપુષઃ પરલોકિનઃ પ્રસિદ્ધેઃ” ॥૧॥

વળી, અન્યત્વ હોવા છતાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનશે તો આત્માર્થબુદ્ધિએ અનુભવેલની શિષ્ય બુદ્ધિમાં પણ સ્મૃતિ થઈ જશે; કારણ કે, તેમાં કાર્યકારણભાવ છે.

બૌદ્ધ—તમે જણાવેલ સ્મૃતિનો પ્રસંગ નહિ ઘટે. કારણ કે—‘અન્ય હોય છતાં કાર્યકારણભાવ હોય’ અમારા આ કથનમાં ‘એક સંતાન હોય તો’ એ વિશેષણ આપીશું. અર્થાત્ શિષ્ય-આત્માર્થાદિ બુદ્ધિમાં અન્યત્વ છે અને કાર્ય-કારણભાવ છે, પણ તેમાં એકસન્તાનત્વ નથી; એટલે સ્મરણાદિ થશે નહિ. પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં એકસંતાનત્વ છે તેથી સ્મરણ સંભવશે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ ચુકિતસિદ્ધ નથી; કારણ કે, તમે કહેલ સંતાન લિન્ન કે અલિન્ન એ બન્ને પક્ષમાં ઘટતો નથી તે આ પ્રમાણે—સંતાન ક્ષણપરંપરાથી અલિન્ન હોય તો માત્ર ક્ષણપરંપરા જ રહી અને તેથી—સંતાન કહેવાથી કોઈ લિન્ન પદાર્થનો યોગ નહિ થાય. અને સંતાન ક્ષણપરંપરાથી લિન્ન હોય તો તે પારમાર્થિક છે કે અપારમાર્થિક ? સંતાનને—અપારમાર્થિક માનો તો એ નું એ જ દૂષણ છે. અર્થાત્ સંતાન અપારમાર્થિક—અતાત્વિક હોવાથી માત્ર ક્ષણપરંપરા જ પારમાર્થિક તાત્ત્વિકરૂપે રહેશે અને સંતાન પાર-માર્થિક હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે સ્થિર (અક્ષણિક) છે કે ક્ષણિક ? ક્ષણિક હોય

તો સંતાની-ક્ષણપરંપરા-અને આ સંતાન એ બેમાં કંઈ પણ વિશેષ ન હોવાથી સરખા થઈ ગયા. અર્થાત્ ક્ષણિક પૂર્વબુદ્ધિથી ઉત્તરબુદ્ધિમાં અન્યત્વને કારણે સ્મરણાદિ થતાં નથી તેમ ક્ષણિક સંતાનમાં પણ સ્મરણાદિ સિદ્ધ નહિ થાય, એટલે એક ચોરથી ડરીને બીજા ચોરના શરણને સ્વીકારવાથી શું લાભ થશે ? અર્થાત્ કંઈ પણ લાભ નહિ થાય અને પોતાના પારમાર્થિક સત્સ્વરૂપને પ્રકટ કરનાર સંતાનને અર્થાત્ પારમાર્થિક સંતાનને સ્થિર માનવામાં આવે તો ભાઈ ! એ પવિત્ર કથનથી સ્થિર સ્વરૂપ પરલોકી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી તમે અમૃતનું પાન કરો, તમારા મુખમાં સાકર.

(૫૦) 'સ્થિરમથ સન્તાનમ્' इत्यादि पद्ये । स्थिरवपुष इति आत्मलक्षणस्य ।

(ટિ૦) અથ નાયમિત્યાદિ । મેદામેદેતિ સન્તાનિનઃ સકાશાત્ સન્તાનો મિન્નોઽમિન્નો વાં મિન્નથેત્ સન્તાનસન્તાનિનોઃ સમ્બન્ધાસમ્ભવાત્ ન સ્મૃતિઃ સંગચ્છતે । અમિન્નચેત્ સન્તાન એવ સન્તાન્યેવ વા સન્તાન્યભાવે નિરાધારાયાઃ સ્મૃતેરસમ્ભવઃ । સન્તાનાભાવે લાભમિચ્છતો મૂલોચ્છેદઃ સમજનિ, સન્તાનાભાવે પ્રથમજ્ઞાનસ્યાપ્યભાવાત્ । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । અસાવિતિ સન્તાનઃ । તદેવેતિ અપારમાર્થિકત્વમેવ ન કિંચિદિત્યર્થઃ । અયમિતિ સન્તાનઃ । યનેનેતિ સન્તાનેન કિં પ્રયોજનમ્ । સ્તેનેતિ ચૌરમયાતુરસ્ય અપરચૌરશરણ-સ્વીકરણ કારયતીત્યેવંશીલઃ તેન ।

ઉપાદાનોપાદેયભાવપ્રગ્વન્ધેન પ્રવર્તમાનઃ કાર્યકારણભાવ એવ સન્તાન इति चेत् । તદવધમ્, અવિષ્વગ્ભવાદિસંવન્ધવિશેષાભાવે કારણત્વમાત્રાવિશેષાદુપાદાનેતરવિભાગાનુપપ્તેઃ । સન્તાનજનકં યત્ તદુપાદાનમિતિ चेत्, ન, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्—સન્તાનજનકત્વેનોપાદાનકારણત્વમ્, ઉપાદાનકારણજન્યત્વેન ચ સન્તાનત્વમિતિ ।

બૌદ્ધ—ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવના પ્રગ્વન્ધ (પ્રવાહ)થી પ્રવર્તતો કાર્યકારણ-ભાવ જ 'સંતાન' છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ દૂષિત છે, કારણ કે જો તાદાત્મ્યાદિ સંબંધ માનવામાં ન આવે તો કારણરૂપે બધા કારણો સમાન હોવાથી બીજાં કારણો અને ઉપાદાન કારણમાં કશી વિશેષતા રહેશે નહિ.

બૌદ્ધ—જે સંતાનજનક હોય તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, એટલે કે ઉપાદાન કારણની અન્ય કારણથી આ વિશેષતા છે.

જૈન—આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે સંતાનને ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય, અને ઉપાદાન કારણથી જન્ય હોય તે સંતાન, એમ પરસ્પરાશ્રય દોષ આવશે.

(૫૦) अविष्वग्भावादि सम्बन्धविशेषाभावे इति सम्बन्धस्य द्विष्टत्वात् । उपादाने-तरविभागानुपपत्तेरित्यत्र इतरत अनुपादानम् ।

(ટિ૦) અવિષ્વગ્ભાવેતિ કથચિત્તાદાત્મ્યાદિપૃથર્થાવિશેષે । इतरेति सहकारिकारणम् ।

લોકે તુ સમાનજાતીયાનાં કાર્યકારણભાવે સંતાનવ્યવહારઃ, તથા—બ્રાહ્મણ-સન્તાન इति, તત્પ્રસિદ્ધ્યા ચાસ્માભિરપિ શબ્દપ્રદીપાદિષુ સન્તાનવ્યવહારઃ ક્રિયતે,

તવાપિ યદ્યેવમભિપ્રેતઃ સન્તાનસ્તદા કથં ન શિષ્યાચાર્યબુદ્ધીનામેકસન્તાનત્વમ્ ? ।
 ન હ્યાસાં સમાનજાતીયત્વં કાર્યકારણભાવો વા નાસ્તિ, તતઃ શિષ્યસ્ય ચિરવ્યવહિતા
 અપિ બુદ્ધયઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુભૂતેઽપ્યર્થે યથા સ્મૃતિર્ભવતિ તથોપાધ્યાય-
 બુદ્ધયોઽપિ જન્મપ્રમૃત્યુત્પન્નાઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુભૂતેઽપ્યર્થે સ્મૃતિર્ભવેત્ ।

વળી, લે ક્રમાં તેા સમાનજાતિમાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સંતાન
 શબ્દનેઃ વ્યવહાર થાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ સંતાન, અને એવા સંતાનની પ્રસિ-
 દ્ધિથી શબ્દ, પ્રદીપ વગેરેમાં શબ્દસંતાન, પ્રદીપસંતાન એમ સંતાન શબ્દનો
 વ્યવહાર અમે કરીએ છીએ. જો તમને પણ આવે જ સંતાન ઈષ્ટ હોય તો પછી
 શિષ્ય અને આચાર્ય બુદ્ધિઓમાં પણ એક સંતાનત્વ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્
 થશે જ. કારણ કે એમાં પણ સમાનજાતીયતા કે કાર્ય-કારણભાવ નથી એમ તો
 નથી, એટલે શિષ્યની પોતાની લાંબાગાળાના અંતરવાળી બુદ્ધિ પરંપરાથી કારણ
 હોવાથી જેમ તેણે અનુભવેલી વસ્તુની સ્મૃતિનું કારણ બને છે તેમ આચાર્યની
 બુદ્ધિ પણ જન્મથી માંડીને પરંપરાથી શિષ્યની બુદ્ધિમાં કારણ છે જ તો આચાર્ય
 અનુભવેલનું સ્મરણ શિષ્યને થવું જોઈએ.

(૫૦) પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ શિષ્યબુદ્ધીનામ્ । તદનુભૂતે ઇતિ ઉપાધ્યાયબુદ્ધયનુભૂતે ।
 સ્મૃતિર્ભવેદિતિ ન ચ ભવતિ ।

(ટિ૦) તદનુભૂતેઽપીતિ શિષ્યાનુભૂતેઽપિ । તદનુભૂતેઽપિ ઇતિ આચાર્યાનુભૂતે ।

કિન્ચ, ધૂમશબ્દાદીનામુપાદાનકારણં વિનૈવોત્પત્તિસ્તવ સ્યાદ્, ન હિ તેષામપ્ય-
 નાદિપ્રવન્ધેન સમાનજાતીયં કારણમસ્તીતિ શક્યતે વક્તુમ્, તથા ચ જ્ઞાનસ્યાપિ ગર્ભા-
 દાવનુપાદાનૈવોત્પત્તિઃ સ્યાદિતિ પરલોકાભાવઃ । અથ ધૂમશબ્દાદીનાં વિજાતીયમપ્યુ-
 પાદાનમિષ્યતે, एवं तर्हि ज्ञानस्याप्युपादानं गर्भशरीरमेवास्तु न जन्मान्तरज्ञानं कल्पनी-
 यम्, यथादर्शनं ह्युपादानमिष्टम्, अन्यथा धूमशब्दादीनामप्यनादिः सन्तानः
 कल्पनीयः स्यादिति संतानाघटनाद् न परेषां स्मृत्यादिव्यवस्था, नापि परलोकः
 कोऽपि प्रसिद्धिपद्धतिं दधाति, परलोकिनः कस्यचिदसंभवात् ।

વળી, તમારા મતે ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના જ ઉત્પત્તિનો
 પ્રસંગ આવશે, કારણ કે, ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં અનાદિ પ્રબંધ (પ્રવાહ)-
 વાળું સમાનજાતીય કારણ છે, એમ તો તમે કહી શકશો નહિ અને તેમ થતાં-
 ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના ઉત્પત્તિ (થતાં) ગર્ભાદિમાં પણ ઉપા-
 દાન કારણ વિના જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જશે અને એ રીતે તો પરલોકનો
 અભાવ થશે; અર્થાત્ ગર્ભાદિમાં થતા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન ઉપા-
 દાન કારણરૂપ ન હોવાથી પરલોકનો અભાવ થયો.

ખોદ્—અમે ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં વિજાતીયને પણ ઉપાદાન કારણ
 માનીએ છીએ.

જૈન—તો પછી તમારે જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ પણ વિજ્ઞાતીય સ્વરૂપવાળું ગર્ભગત શરીર જ માનવું અને (સમાનજાતીય સ્વરૂપવાળું) જન્માન્તરનું જ્ઞાન કદપણ જોઈએ નહિ; કારણકે, તમારે તો જેવું દેખાતું હોય તેવું જ ઉપાદાન કારણ માનવું જોઈએ. જો એમ ન માનો તો ધૂમશબ્દ વગેરેમાં પણ અનાદિ સંતાનની કદપના કરવી પડશે, અર્થાત્ તેમાં પણ તમે વિજ્ઞાતીય ઉપાદાન માની શકશો નહિ, આ રીતે તમારે જાણવેલ સંતાન ઘટતો ન હોવાથી જે ક્ષણે અનુભવ કરેલ હોય તેથી ખીજા ભિન્ન ક્ષણને થતા સ્મરણાદિની વ્યવસ્થા બની શકતી નથી. અને વળી, પરલોક પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણકે પરલોકમાં ગમન કરનાર જ કોઈ સંભવતો નથી.

(પં) કિં ચૈત્યાદિ સ્મરિઃ । શક્યતે વક્તુમિતિ ભવન્મતે । અનાદિઃ સન્તાનઃ કલ્પનીય इति न च कल्पते भवता । परेषामिति भवताम् ।

(ટિ०) કિંચ્ચ ધૂમેત્યાદિ । તેષામિતિ ધૂમશબ્દાદીનામ્ । પરલોકેતિ પરલોકહાનિર્ભવતઃ સ્વાગમવિરુદ્ધતા ચ મોક્ષસ્યાગમપ્રતીતત્વાત્ । નિરોધો મોક્ષ ઉચ્યતે इतिवचनात् ।

यदुक्तम्— भग्नं मारबलं येन निर्जितं भवपञ्जरम् ।

निर्वाणपदमारुढं तं बुद्धं प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥

परलोकिन इति आत्मनोऽभावात् ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ।

सौगतानां मते ह्यात्मा न चान्यः परिकल्पितः ॥ १ ॥

स्थिरभावस्थचैतन્યं तदेवात्मा निगद्यते ।

चिन्ताविकल्पकल્લોલं માનસં ચલલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૧૯ સત્યપિ વા પરલોકે કથમકૃતાભ્યાગમકૃતપ્રણાશૌ પરાક્રિયેતે ? યેન હિ જ્ઞાનેન ચૈત્યવન્દનાદિકર્મ કૃતમ્, તસ્ય વિનાશાદ્ ન તત્ફલોપભોગઃ, યસ્ય ચ ફલોપભોગઃ, તેન ન તત્ કર્મ કૃતમિતિ ।

§ ૧૯ અથવા ઘડીભર પરલોક માનો તો પણ જે જ્ઞાનથી ચૈત્યવન્દનાદિકર્મ કર્યું તે જ્ઞાન નાશ પામવાથી તેને કરેલ કર્મનો ઉપલોગ નથી, અને જે કર્મના ફલનો ઉપલોગ કરે છે તેણે કર્મ કરેલ નથી એ પ્રમાણે “અકૃતનો અભ્યાગમ અને કૃતનો નાશ” એ દોષનું નિરાકરણ કઈ રીતે થશે ?

(પં) પરાક્રિયેતે इत्यतोऽप्ये किमितीति गम्यम् । तत् कर्मैति चैत्यवन्दनादि कर्म ।

(ટિ०) સત્યપીતિ પરલોકાક્ષોકારે । અકૃતસુકૃતદુષ્કૃતપરિણામરૂપં સુખં દુઃખં વા ઉપતિષ્ઠન્ સુગતપદારાધનોપાર્જિતસુકૃતપરિણતિરૂપં સુખં વિનશ્યત્ કેન વાર્યેતં । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્ફલેતિ જ્ઞાનફલોપભુક્તિઃ । યસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ! તેનેતિ જ્ઞાનેન ।

§ ૨૦ અથ નાયં દોષઃ, કાર્યકારણભાવસ્ય નિયામકત્વાત્, અનાદિપ્રબન્ધ-પ્રવૃત્તો હિ જ્ઞાનાનાં હેતુફલભાવપ્રવાહઃ । સ ચ સન્તાન इत्युच्यते, તદ્વશાત્

સર્વો વ્યવહારઃ સંગચ્છતે નિત્યસ્ત્વાત્માઽમ્યુપગમ્યમાનો યદિ સુખાદિજન્મના વિકૃતિ-
મ નુભવતિ તદયમનિત્ય એવ ચર્માદિવદુક્તઃ સ્યાત્, નિર્વિકારકવે તુ સતાઽસતા વા
સુખદુઃખાદિના કર્મફલેન કસ્તસ્ય વિશેષઃ !, ઇતિ કર્મવૈફલ્યમેવ । તદુક્તમ્—

“વર્ષાતિપામ્યાં કિં વ્યોમ્નશ્ચર્મણ્યસ્તિ તયોઃ ફલમ્ ? ।

ચર્મોપમશ્ચેત્ સોઽનિત્યઃ સ્વતુલ્યશ્ચેદસત્સમઃ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ

તસ્માત્ ત્યજ્યતામેષ મૂર્ધાભિષિખ્તઃ પ્રથમો મોહ આત્મગ્રહો નામ, તન્નિવૃત્તા-
વાત્મીયગ્રહોઽપિ વિરંસ્યતિ—અહમેવ ન, કિં મમ ? ઇતિ । તદિદમહંકારમમકારગ્રન્થિ-
પ્રહાણેન નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ નિર્વાણદ્વારમ્, અન્યથા કૌતસ્કુતી નિર્વાણવાર્તાઽપિ ।

૬૨૦ બૌદ્ધ—કાર્ય-કારણભાવ નિયામક હોવાથી આ દોષ નહિ આવે, કારણ
કે, જ્ઞાનોના હેતુ ફલભાવ (કાર્ય-કારણભાવ)નો પ્રવાહ અનાદિ પરંપરાવાળો છે
અને તે (કાર્યકારણભાવ) જ સંતાન કહેવાય છે તેનાથી વ્યવહાર સંગત થાય છે.

વળી, આત્માને નિત્ય માનો તો તે જો સુખ-દુઃખાદિની ઉત્પત્તિથી વિકાર
અનુભવે તો તે ચામડીની જેમ અનિત્ય (ક્ષણિક) થઈ જશે, અને જો તે નિર્વિ-
કાર જ રહેતો હોય તો કર્મના ફલરૂપ સુખ-દુઃખાદિ હોય કે ન હોય તે સરખું
જ છે, તેમાં કશી વિશેષતા થશે નહિ, એટલે કર્મ નિષ્ફળ જ થઈ જશે.
કહ્યું પણ છે.—

“વરસાદ અને તડકાથી આકાશને શું ફળ ? અર્થાત્ નિર્વિકાર આકાશમાં
આ બન્નેનું કંઈ પણ ફલ-અસર નથી અને ચામડામાં આ બન્નેનું વિકારરૂપ
ફલ જોવાય છે. તો ચમડાની જેમ આત્માને કર્મફલદ્વારા વિકાર પામનાર માનશે.
તો ચામડાની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય (ક્ષણિક) થશે. અને આકાશની જેમ
નિર્વિકાર માનશે તો ફળની અસર થશે નહિ. માટે આત્મગ્રહ નામના આ મુખ્ય
મોહરાજનો ત્યાગ કરો, એટલે આત્મીયગ્રહ (મમત્વ) પણ વિરામ પામી જશે.
(અર્થાત્ મમત્વનો અભાવ થશે.) કારણ કે, જ્યાં ‘અહં’ (હું) નથી ત્યાં (મારું)
તો ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય, એ રીતે આ અહંકાર અને મમકારની
ગાંઠના નાશથી જે નૈરાત્મ્યદર્શન (આત્માના અભાવનું દર્શન) એ જ નિર્વાણ-
દ્વાર મોક્ષમાર્ગ છે એમ સમજવું. જો એમ નહિ માનો તો (નૈરાત્મ્યદર્શન
નહિ માનો તો) નિર્વાણ માર્ગની વાર્તા પણ ક્યાંથી સંભવશે ? અર્થાત્ નહિ
સંભવે.

(પં૦) સુખાદિજન્મનેતિ સુખાદ્યુત્પત્ત્યા । સ્વતુલ્યશ્ચેદસત્સમ ઇત્યત્ર અસત્ફલ ઇતિ
પાઠાન્તરમ્ ।

(પં૦) તસ્માદિત્યાદિ અહો જૈનાઃ । તન્નિવૃત્તાવિતિ આત્મગ્રહનિવૃત્તૌ । વિરંસ્યતીત્યતોઽગ્રે
રૂઢમિતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ०) અથ નાયમિતિ અકૃતાભ્યાગમકૃતપ્રણાશલક્ષણઃ । વર્ષાતપાભ્યામિત્યાદિ । તયોરિતિ વર્ષાતપયોઃ । સ इति आत्मा । असत् इति आकाशम्, असत्कल्पनामात्रत्वात् शून्यमिति लोकेऽपि प्रसिद्धः । तदुपमयाऽऽत्मा नास्त्येव । मूर्धाभिषिक्त इति ग्रहाणामधिपतिः । तन्निवृत्ताविति आत्मग्रहमોहनिवृत्तौ । विरस्यतीति रम क्रीडार्या विपूर्वः । 'व्याह-परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । भविष्यतीत्यति । यतिरमिनमिगमेमादितीडभावः । विराम-भासादयिष्यति । अन्यथेति अहंकारममकारग्रन्थिग्रस्ते आत्मनि स्वीकृते ।

§ ૨૧ તદપિ વાર્તમ્, હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય સન્તાનસ્યાનન્તરમેવ નિયામકત્વેન નિરસ્તત્વાત્ । યત્ પુનઃ સુખાદિવિકારામ્યુપગમે ચર્માદિવદાત્મનોઽનિત્યત્વં પ્રસજ્જિ-તમ્, તદિષ્ટમેવ, કથજ્વિદનિત્યત્વેનાઽઽત્મનઃ સ્યાદ્વાદિભિઃ સ્વીકારાદ્; નિત્યત્વસ્ય કથજ્વિદેવામ્યુપગમાત્ । યત્ નિત્યત્વેઽસ્યાઽઽત્મીયગ્રહસદ્ભાવેન નુક્ત્યનવાસિદૂષણમ-ભાણિ, તદગ્ન્યનવદાતમ્, વિદિતપર્યન્તવિરસસંસારસ્વરૂપાણાં પરિગતપારમાર્થિકૈકાન્તિ-કાઽઽત્યન્તિકાનન્દસન્દોહસ્વભાવાપવર્ગોપનિષદાં ચ મહાત્મનાં શરીરેઽપિ કિંપાકપાકો-પલિસપાયસઙ્ગ નિર્મમત્વદર્શનાત્ ।

§ ૨૧ જૈન—તમારું આ સમસ્ત કથન બોલવા પૂરતું હોઈને અસાર છે; કારણ કે, તમારો નિયામક તરીકે માનેલ હેતુફલભાવ (કાર્યકારણભાવ)ના પ્રવાહરૂપ સન્તાનનું તો અમારો હુમણાંજ ખંડન કરેલ છે, વળી સુખ-દુઃખાદિથી થતા વિકારને સ્વીકારવાથી આમડાની જેમ આત્માને વિષે જે અનિત્યતાનો પ્રસંગ આપ્યો તે તો ઇષ્ટ જ છે, કારણ કે—સ્યાદ્વાદીઓએ આત્માને કથયિત્ અનિત્ય માનેલ જ છે અને અમે તેમાં નિત્યત્વ પણ કથયિત્ માનીએ છીએ. વળી, આત્માને નિત્ય માનવાથી આત્મીયગ્રહની પ્રાપ્તિ અને તેથી નિર્વાણપદ (મુક્તિ)ની અપ્રાપ્તિરૂપ જે દોષ આપ્યો તે પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે, કિંપાક ફલના રસથી યુક્ત દૂધપાકમાં જેમ નિર્મમત્વ જોવાય છે, તેમ (શરૂઆતમાં મનો-હર પણ અંતે) વિરસ સ્વભાવવાળા સંસારના સ્વરૂપને અને પરમાર્થથી એકાન્તે અત્યન્તાનન્દમય મોક્ષના રહસ્યને જાણનાર મહાત્માઓને શરીર પ્રત્યે પણ નિર્મ-મત્વ જોવાય છે.

(પં०) તદપિ વાર્તમિતિ વાર્ત અસારમ્ । હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્યેતિ કાર્યકારણ-ભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય । યદનિત્યત્વેઽસ્યેત્યત્ર અભાણીતિ ભવતા ।

(ટિ०) વાર્તમિતિ વાર્તામાત્રં કપોલકલ્પનાવિલસિતમિત્યર્થઃ । ન પ્રમાણપથમનુસરતિ ।

§ ૨૨ નૈરાત્મ્યદર્શને પુનરાત્મૈવ તાવન્નાસ્તિ, કઃ પ્રૈત્યસુખીભવનાર્થં યતિષ્યતે ? જ્ઞાન-ક્ષણોઽપિ સંસારી કથમપરજ્ઞાનક્ષણસુખીભવનાય ઘટિષ્યતે ? ન હિ દુઃસ્ત્રી દેવદત્તો યજ્ઞદત્તસુખાય ચેષ્ટમાનો દૃષ્ટઃ; એકક્ષણસ્ય તુ દુઃસ્ત્રં સ્વરસનાશિત્વાત્ તેનૈવ સાર્ધં દધ્વંસે । સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ કથિદિતિ પ્રરૂપિતમેવ, વાસ્તવત્વે તસ્ય નિષ્પ્રત્યૂહા-ઽઽત્મસિદ્ધિરિતિ ॥ ૫૫ ॥

ફરર અને નૈરાત્મ્યદર્શનમાં તો આત્માનો જ અભાવ છે, તો પ્રેત્ય-(પર-લોક)માં સુખી થવાને કોણ પ્રયત્ન કરશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રયત્ન નહિ કરે. અને સંસારી જ્ઞાનક્ષણુ પણ અપર જ્ઞાનક્ષણુને સુખી કરવાને ચેષ્ટા (યત્ન) શા માટે કરે ? કારણ કે દુઃખી દેવદત્ત યજ્ઞદત્તના સુખ માટે ચેષ્ટા કરતો જોવાતો નથી. વળી, એક ક્ષણુ સ્થાયી પદાર્થ સહજ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેનું 'દુઃખ તો તેની જ સાથે નાશ પામ્યું.' વળી સંતાન કોઈ સત્યભૂત પદાર્થ તમે માનતા નથી, છતાં સંતાનને સત્યભૂત પદાર્થ તરીકે માનો તો વિના અપ-વાદે આત્માની સિદ્ધિ થઈ. ૫૫

(પં૦) एकक्षणस्य तु दुःखमित्यादि गवे । तेनैवेति क्षणेनैव । प्ररूपितमेवेति पूर्वमेव ॥ ૫૫ ॥

(ટિ૦) स्वरसेति क्षणिकत्वेन स्वभावविनाशात्मकत्वात् । तेनैवेति क्षणेनैव । तस्येति सन्तानस्य ॥ ૫૫ ॥

અથાત્મનઃ પરપરિકલ્પિતસ્વરૂપપ્રતિષેધાય સ્વાભિમતધર્માન્ વર્ણયન્તિ—

**चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्त्ता साक्षाद्भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं
भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवांश्चायम् ॥ ૫૬ ॥**

ચૈતન્યં સાકારનિરાકારોપયોગાख्यं स्वरूपं यस्याऽसौ चैतन्यस्वरूपः, परिणमनं प्रतिसमयमपरापरपर्यायेषु गमनं परिणामः स नित्यमस्यास्तीति परिणामी, करोत्यदृष्टादिकमिति कर्त्ता, साक्षादनुपचरितवृत्त्या भुङ्क्ते सुखादिकमिति साक्षाद्भोक्ता, स्वदेहपरिमाणः स्वोपात्तवपुर्वापकः, प्रतिक्षेत्रं प्रतिशरीरं भिन्नः पृथक्, पौद्गलिकादृष्टवान् पुद्गलघटितकर्मपरतन्त्रः, अयमित्यनन्तरं प्रमातृत्वेन निरूपित आत्मेति ।

અન્ય દર્શનકારોએ આત્માના સ્વરૂપ વિષે જે કલ્પનાઓ કરી છે તેનો નિષેધ કરવા માટે પોતાના માન્ય આત્માના ધર્મોનું વર્ણન—

આ (પ્રમાતારૂપ આત્મા) ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, પરિણામી (નિરંતર પરિણામ-વાળો) છે, કર્તા છે, સાક્ષાત્ લોકતા છે, પોતે ગ્રાહ કરેલ શરીરના પ્રમાણવાળો છે. પ્રતિક્ષેત્ર (દરેક શરીરે) ભિન્ન ભિન્ન છે અને પૌદ્ગલિક (પુદ્ગલથી બનેલ) કર્મવાળો છે.

(૧) ચૈતન્યસ્વરૂપ—ચૈતન્ય એટલે સાકારોપયોગ અને નિરાકારોપયોગ, તે જેનું સ્વરૂપ છે તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ.

(૨) પરિણામી—પરિણામન એટલે સમયે સમયે નવા નવા પર્યાયોમાં ગમન તે પરિણામ. તે પરિણામ જેમાં નિત્ય અર્થાત્ સતત થાય તે પરિણામી. (અહીં નિત્ય અર્થમાં મનુષ્યપ્રત્યયવાચી इन् પ્રત્યય છે.)

(૩) કર્તા—અદૃષ્ટાદિકનો—શુભાશુભ કર્મનો કરનાર.

(૪) સાક્ષાદ્ભોક્તા—સાક્ષાત્ એટલે ઉપચાર રહિત સુઃખદુઃખ વિગેરેને ભોગવનાર.

(૫) સ્વદેહપરિમાણ—પોતે ગ્રાહ કરેલ શરીર જેવડો.

- (૬) પ્રતિક્ષેત્રં મિન્ન—દરેક શરીરમાં બુદ્ધે.
 (૭) પૌદ્ગાલિકાદૃષ્ટાવાન્—પુદ્ગલથી અનેક ક્રમેને અધીન.
 (૮) અયમ્—આ—ઉપર પ્રમાતા તરીકે જણાવેલ આત્મા.

(૫૦) અનુપચરિતવૃત્ત્યેતિ ન પુનઃ પ્રતિવિમ્બરૂપતયા ।

§ ૧ અત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપત્વપરિણામિત્વવિશેષણામ્યાં જડસ્વરૂપઃ કૂટસ્થનિત્યો નૈયાયિકાદિસંમતઃ પ્રમાતા વ્યવચ્છિદ્યતે । યતો યેષામાત્માનુપયોગસ્વભાવસ્તાવત્, તેષાં નાસૌ પદાર્થપરિચ્છેદં વિદધ્યાદ્, અચેતનત્વાત્, આકાશવત્ । અથ નોપયોગ-સ્વભાવત્ત્વં ચેતનત્વમ્, કિન્તુ ચૈતન્યસમવાયઃ; સ ચાત્મનોઽસ્તીત્યસિદ્ધમચેતનત્વમિતિ ચેત્, તદનુચિતમ્ । इत्थमाकाशादेरपि चेतनत्वापत्तेः, चैतन्यसमवायो हि विहायः प्रमुखेऽपि समानः; समवायस्य स्वयमविशिष्टस्यैकस्य प्रतिनियमहेत्वभावादाऽऽत्मन्येव ज्ञानं समवेतं नाकाशादिष्विति विशेषाव्यवस्थितेः ।

§૧ આત્માના આ લક્ષણસૂત્રમાં “ચૈતન્યસ્વરૂપ અને પરિણામી” આ બે વિશેષણોથી નૈયાયિકાદિને માન્ય જડસ્વરૂપવાળા અને કૂટસ્થ નિત્ય પ્રમાતાનો વ્યવચ્છેદ (નિરસન) થાય છે. કારણ કે જેઓ આત્માને ઉપયોગ રહિત (જડ) સ્વભાવવાળો માને છે, તેઓના મતે આત્મા અચેતન (ચેતનરહિત) હોવાથી આકાશની જેમ પદાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) કરનાર નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—ચેતન એટલે ઉપયોગ સ્વભાવ નહિ પરંતુ ‘ચૈતન્યનો સમ-વાય’ હોવો એ ચેતન છે, અને ચૈતન્યસમવાય આત્માને વિષે છે, માટે તેને અચેતન કહેવાય નહિ, તેથી ‘અચેતનત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું કથન ઉચિત નથી. કારણ કે, એ રીતે આકાશાદિમાં પણ ચેત-નત્વની આપત્તિ આવશે. કારણ કે સ્વયં વિશેષતા રહિત અને એક સ્વરૂપવાળા સમવાયમાં પ્રતિનિયમન કરનાર હેતુનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન આત્માને વિષે જ સમવાય સંબંધથી છે અને આકાશાદિમાં નથી એવી કોઈ વિશેષ વ્યવસ્થા નથી.

(૫) યેષામિતિ યેષાં મતે । અથ નોપયોગસ્વભાવત્ત્વમિત્યાદિ પરઃ । તદનુચિ-તમિત્યાદિ સ્તરિઃ । સમાન इत्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् ।

(ટિ૦) યતો યેષામિત્યાદિ । અનુપયોગેતિ જડસ્વભાવઃ । તેષામિતિ નૈયાયિકા-દીનામ્ । અસાવિતિ આત્મા । અવિશિષ્ટસ્યેતિ સામાન્યરૂપસ્ય વિશેષરૂપસ્ય । ભવદમિ-પ્રાયેણ વિશેષાભાવાત્ । પ્રતિનિયમેતિ સમવાયઃ કિયત્સ્વપિ પદાર્થેષુ સ્યાદિતિ કિયન્તુ ન સ્યાદિત્યપિ પ્રતિજ્ઞા નાસ્તિ । સર્વવ્યાપકત્વાત્ તસ્ય ।

§ ૨ નનુ યથેહ કુળ્હે દધીતિ પ્રત્યયાદ્ ન તત્કુળ્હાદન્યત્ર તદધિસંયોગઃ શક્યસંપાદનઃ, તથેહ મયિ જ્ઞાનમિતીહેદંપ્રત્યયાદ્ નાત્મનોઽન્યત્ર ગગનાદિષુ જ્ઞાન-સમવાય ઇતિ ચેત્, તદયૌકિકમ્ । યતઃ સ્વાદયોઽપિ જ્ઞાનમસ્માસ્વિતિ પ્રતિયન્તુ, સ્વય-

મચેતનત્વાદ્, આત્મવત્ ; આત્માનો વા મૈવ પ્રતિગુઃ, તત્ત્વ એવ, શ્વાદિવત્ ; इति જડા-ત્મવાદિમતે સન્નપિ જ્ઞાનમિહેતિપ્રત્યયઃ પ્રત્યાત્મવેદો ન જ્ઞાનસ્યાઽઽત્મનિ સમવાયં નિય-મયતિ, વિશેષાભાવાત્ ।

§૨ નૈયાયિકાદિ—‘આ કુંડામાં દહીં છે’ એ પ્રત્યયથી તે કુંડા સિવાય બીજે એ દહીંનો સંયોગ કહી શકાતો નથી, તેમ આ ‘મારામાં જ્ઞાન છે’ એ પ્રમાણે ‘ઈદંપ્રત્યય’ દ્વારા આત્મા સિવાય બીજે-આકાશાદિમાં સમવાય કહી શકાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિહીન છે. કારણ કે, સ્વયં અચેતન હોવાથી આત્માની જેમ આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય કરે, અથવા સ્વયં અચેતન હોવાથી આત્માઓ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય આકાશાદિની જેમ ન કરે (અનુમાનપ્રયોગ-આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આત્માની જેમ. અથવા આત્માઓ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય ન કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આકાશાદિની જેમ.) એ પ્રમાણે આત્માને જડ માનનાર વાદીઓના મતમાં ‘જ્ઞાનમિહ’ એ પ્રમાણે દરેક આત્મા બાહ્યી શકે તેવો ‘ઈદંપ્રત્યય’ હોવા છતાં તે પ્રત્યય આત્માને વિષે જ્ઞાનના સમવાયનું નિયમન કરતો નથી, કારણ કે આત્મા અને આકાશાદિગત સમવાયમાં કોઈ વિશેષ નથી.

(૫૦) તત્ત્વ એવેતિ અચેતનત્વાદેવ । વિશેષાભાવાદિતિ અચેતનત્વાવિશેષાત્ ।

(ટિ.) અયૌક્તિકમિતિ ન યુક્ત્યા સંચદ્ધં યુક્ત્યા વાઽઽચરતીતિ ‘તેન દીવ્યતિ’ इतीकण वृद्धिः । શ્વાદય इति આકાશપ્રમુખાઃ । પ્રતિયન્તિવતિ જાનન્તુ । ‘इण् गतौ’ પ્રતિપૂર્વઃ । અથ પञ्चमी अन्तु अनु इणश्च यत्वम् । ગમનાર્થાઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થા इति વચનાત્ । પ્રતિગુરિતિ इण् गतौ । મા પ્રતિપૂર્વઃ । અચતની અન્ । ન મામાસ્મયોગે અઘ્ઘાત્વાદિનિષેધઃ । ‘अनुसिजभ्यस्त-विदादिभ्योऽभुवः’ । અન્ સ્થાને ઊસ । ‘इणो गा’ ગાદેશઃ । આલોપોઽસાર્વવાતુકે । તત્ત્વ એવેતિ અચેતનત્વાદેવ । इहेति આત્મનિ પ્રત્યયઃ સન્નપીતિ સંતદ્ધઃ ।

§ ૩ નન્વેવમિહ પૃથિવ્યાદિપુ રૂપાદય इति પ્રત્યયોઽપિ ન રૂપાદીનાં પૃથિ-વ્યાદિષુ સમવાયં સાધયેત્, યથા શ્વાદિપુ, તત્ર વા સ તં સાધયેત્, પૃથિવ્યાદિ-ષ્વિવ; इति ન ક્વચિત્ પ્રત્યયવિશેષાત્ કસ્યચિદ્ વ્યવસ્યેતિ ચેત્, સત્યમ્ । અયમપરો-ઽસ્ય દોષોઽસ્તુ, પૃથિવ્યાદીનાં રૂપાદનાત્મકત્વે શ્વાદિભ્યો વિશિષ્ટતયા વ્યવસ્થાપયિ-તુમશકેઃ ।

§૩ નૈયાયિકાદિ—એ પ્રમાણે તો ‘इह पृथिव्यादिषु रूपादयः’ (‘અહીં પૃથ્વી આદિમાં રૂપ આદિ છે’) આ પ્રત્યય પણ જેમ આકાશાદિમાં રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરતો નથી તેમ પૃથિવ્યાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ ન કરે, અથવા પૃથિવ્યાદિમાં જેમ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે છે તેમ આકાશાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે.

એ રીતે તો એવા પ્રત્યય વિશેષથી કોઈની કદીય પણ વ્યવસ્થા નહિ થાય, અને વ્યવસ્થા તો છે જ.

જૈન—સાચી વાત, આ જ કારણે તમારા મતમાં એક બીજો દોષ થયો. કારણ કે, પૃથિવ્યાદિને રૂપાદાત્મક નહિ માને તો આકાશાદિથી તેની વિશિષ્ટરૂપે વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નહિ બને. એટલે કે, રૂપાદાત્મક પૃથિવ્યાદિ પણ નથી, અને આકાશાદિ પણ નથી, તો બન્નેમાં ભેદ શું રહેશે ?

(ટિ૦) તત્ત્વેતિ સ્વાદિષુ । સ્વ ઇતિ રૂપાદય ઇતિ પ્રત્યયઃ । તત્ત્વમિતિ સમવાયમ્ । અસ્યેતિ મવદમિપ્રેતસ્ય પક્ષસ્ય । રૂપાદયનેતિ ગુણગુણિનોર્ભેદાત્ । પૃથિવ્યાદિષુ રૂપં સમવેતમ્ । ન તુ પૃથિવી રૂપાત્મિકા ।

§ ૪ સ્યાન્મતમ્, આત્માનો જ્ઞાનમસ્માસ્વિતિ પ્રતિયન્તિ, આત્મત્વાત્, યે તુ ન તથા તે નાઽઽત્માનઃ, યથા સ્વાદયઃ, આત્માનશ્ચૈતેઽહંપ્રત્યયગ્રાહ્યાઃ, તસ્માત્તથા, હૃત્યાત્મત્વમેવ સ્વાદિમ્યો વિશેષમાત્મનાં સાધયતિ, પૃથિવીત્વાદિવત્, પૃથિવ્યાદીનાં પૃથિવીત્વાદિયોગાદિ પૃથિવ્યાદયઃ, તદ્વદાત્મત્વયોગાદાત્માન ઇતિ, તદયુક્તમ્ । આત્મત્વાદિજાતીનામપિ જાતિમદનાત્મકત્વે તત્સમવાયનિયમાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાત્ તત્સિદ્ધિરિતિ ચેત્, સં એવ વિચારયિતુમારબ્ધઃ, પરસ્પરમત્યન્તભેદાવિશેષેઽપિ જાતિતદ્વતામ્, આત્મત્વજાતિરાત્મનિ પ્રત્યયવિશેષમુપજનયતિ, ન પૃથિવ્યાદિષુ, પૃથિવીત્વાદિજાતયશ્ચ તત્રૈવ પ્રત્યયમુત્પાદયન્તિ, નાત્મનિ, ઇતિ કોઽત્ર નિયમહેતુઃ ? । સમવાય ઇતિ ચેત્, સોઽયમન્યોઽન્યસંશ્રયઃ—સતિ પ્રત્યયવિશેષે જાતિવિશેષસ્ય જાતિમતિ સમવાયઃ, સતિ ચ સમવાયે પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ । પ્રત્યાસત્તિવિશેષાદન્યત એવ તત્પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ ચેત્, સં કોઽન્યોઽન્યત્ર કથન્ચિત્તાદાત્મ્યપરિણામાત્ ૧, ઇતિ સં એવ પ્રત્યયવિશેષહેતુરેષિતવ્યસ્તદભાવે તદઘટનાત્, જાતિવિશેષસ્ય ક્વચિદેવ સમવાયાસિદ્ધેરાત્માદિવિભાગાનુપપત્તેરાત્મન્યેવ જ્ઞાનં સમવેત્તમિહેદમિતિ પ્રત્યયં કુરુતે, ન પુનરાકાશાદિષુ, ઇતિ પ્રતિપત્તુમશક્તેર્ન ચૈતન્યયોગાદાત્મનશ્ચેતનત્વં સિદ્ધચેત્ ।

§૪ નૈયાયિકાદિ—આત્માઓ ‘અમારામાં જ્ઞાન છે’ એવી પ્રતીતિ કરે છે. કારણ કે, તેઓમાં આત્મત્વ છે, પરંતુ જેઓ આવી પ્રતીતિ નથી કરતા તેઓમાં આત્મત્વ નથી, જેમકે, આકાશાદિ. અને આ તો અહંપ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય કરાતા આત્માઓ છે, માટે તેઓ “અમારામાં જ્ઞાન છે” એવી પ્રતીતિ કરે છે. આ પ્રકારે આત્મત્વ આત્માને આકાશાદિથી ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે; જેમકે, પૃથિવીત્વાદિ પૃથિવ્યાદિને. એટલે જેમ પૃથ્વીત્વના યોગને કારણે પૃથ્વી છે તેમ આત્મત્વના યોગને કારણે આત્મા છે.

જૈન—તમારી ઉપરોક્ત યુક્તિ અયોગ્ય છે. કારણ કે, આત્મત્વાદી જાતિઓ પણ ‘જાતિમત્’ સ્વરૂપવાળી (અર્થાત્ જાતિ અને જાતિમત્માં અભેદ) ન હોય તો તેમના સમવાયનો નિયમ સિદ્ધ થશે નહિ, અર્થાત્ તે તે જાતિઓ

તે તે પદાર્થમાં જ છે, અને અન્યત્ર નથી તેવો કોઈ નિયમ બની શકશે નહિ.

નૈયાયિકાદિ—પ્રત્યય વિશેષથી સમવાયના નિયમની સિદ્ધિ થશે.

જૈન—હું નૈયાયિક , તમારા એ પ્રત્યય વિશેષનો જ અહીં વિચાર શરૂ કર્યો છે, બધી જ જાતિઓ જાતિમત્થી સમાનપણે અત્યંત લિન્ન હોવા છતાં પણ આત્મત્વજાતિ આત્માને વિષે જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે અને પૃથિવ્યાદિમાં ન કરે, અને તેવી જ રીતે પૃથિવીત્વાદિ જાતિઓ પૃથિવ્યાદિમાં જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે, પણ આત્માને વિષે ન કરે, આવો જે નિયમ છે તેનું શું કારણ છે ?

નૈયાયિકાદિ—એવા નિયમનું કારણ સમવાય છે.

જૈન—તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ થશે. તે આ પ્રમાણે—જો પ્રત્યયવિશેષ હોય તો જાતિવિશેષનો જાતિમાનમાં સમવાય નક્કી થાય, અને જો સમવાય હોય તો પ્રત્યયવિશેષ થાય.

નૈયાયિકાદિ—તો એ પ્રત્યયવિશેષ કોઈ અન્ય પ્રકારની પ્રત્યાસત્તિ-સંબંધ વિશેષથી માનીશું એટલે કે સમવાયથી નહિ માનીએ.

જૈન—એમ હોય તો, કહો તો ખરા કે-કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામથી લિન્ન એવો તે પ્રત્યાસત્તિ-સંબંધવિશેષ કયો છે ? માટે પ્રત્યય વિશેષમાં હેતુ તરીકે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધને જ માનવો જોઈએ. કારણ કે, કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધના અભાવમાં તે પ્રત્યયવિશેષ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જાતિવિશેષનો સમવાય કયાંય પણ સિદ્ધ તો થતો નથી તેથી તે કારણે આત્માદિનો વિલાગ પણ સિદ્ધ થશે નહિ અને પરિણામે આત્મામાં જ જ્ઞાન સમવાય સંબંધથી રહે છે. તેથી તે આત્માને વિષે જ ‘આ આત્મામાં જ્ઞાન છે’ એવો પ્રત્યય કરશે અને અન્યત્ર આકાશાદિમાં એવો પ્રત્યય નહિ કરે એનું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય નથી. માટે ચૈતન્યના યોગથી આત્મામાં ચૈતન્ય છે એ સિદ્ધ થતું નથી.

(પં.) આત્માન્યચૈત્તે ઇત્યાદિ ગથે । તથેતિ જ્ઞાનમસ્માસ્વિતિ પ્રતિયન્તિ । જાતિમદનાત્મકત્વે તત્સમવાયનિયમાસિદ્ધેરિતિ જાતિજાતિમતોરત્યન્તમેદાભ્યુપગમાત્ તાદાત્મ્યાભાવે । પરસ્પરમત્યન્તેત્યાદિ ગથે જાતિતદ્વતામત્યન્તમેદાવિશેષેऽપીતિ યોગઃ । આત્મનીતિ જીવે । તાદાત્મ્યપરિણામાદિતિ અસ્મદમિમતાત્ । તદભાવે ઇતિ કથંચિત્ તાદાત્મ્યપરિણામાભાવે । તદ્વદનાદિતિ પ્રત્યયવિશેષાઘટનાત્ ।

(ટિ.) સ્યાન્મતમિતિ ભવતઃ । તદ્વદિતિ પૃથિવ્યાદિવત્ । જાતિમદિતિ જાતિમદ્ધિરાત્મભિઃ સહાનાત્મકત્વે મેદે સામાન્યવિશેષૌ સ્વતન્ત્રૌ ધર્મધર્મિણૌ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ ઇતિ ભળનાત્ । તત્ વાયેતિ આત્મત્વાદિજાતિસમવાયનિશ્ચયાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાદિતિ હ્રદાત્મન્યાત્મત્વમિત્યતઃ । તત્સિદ્ધિરિતિ સમવાયસિદ્ધિઃ । સ પ્વેતિ હ્રદાત્મન્યાત્મત્વમિતિ પ્રત્યયવિશેષઃ । તદ્વતામિતિ જાતિમતાત્ । તન્નૈવેતિ પૃથિવ્યાદિષ્વેવ । પ્રત્યાસત્તીતિ નૈકટ્યવિશેષાત્ । અન્યત પ્વેતિ ન તુ સમવાયાત્ । તત્પ્રત્યયેતિ હ્રદાઽઽત્મનિ ચૈતન્યમેવંરૂપઃ । સ ઇતિ

પ્રત્યાસત્તિવિશેષઃ । સ एवेति कथञ्चित्तादात्म्यपरिणामः । तदभावे इति कथञ्चित्तादात्म्य-
परिणामाभावे । तदघटनादिति प्रत्ययविशेषहेतोरघटनात् । न सिद्धयेदिति अपि तु
चिद्रूपत्वादेव ।

§ ૫ અથ કિમપરેણ ?, પ્રતીયતે તાવચ્ચેતનાસમવાયાદાત્મા ચેતન ઇતિ ચેત્,
તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રતીતિશ્ચેત્ પ્રમાણીક્રિયતે, તર્હિ નિષ્પ્રતિદ્વન્દ્વમુપયોગાત્મક
एवात्मा प्रसिद्ध्यति । ન હિ જાતુચિત્ સ્વયમચેતનોઽહં ચેતનાયોગાચ્ચેતનઃ, અચેતને
વા મયિ ચેતનાયાઃ સમવાય ઇતિ પ્રતીતિરસ્તિ, જ્ઞાતાઽહમિતિ સમાનાધિકરણતયા
પ્રતીતેઃ । ભેદે તથાપ્રતીતિરિતિ ચેત્ । ન, કથજ્ઞિચ્ચતાદાત્મ્યાભાવે તદદર્શનાત્ । યષ્ટિઃ
પુરુષ ઇત્યાદિપ્રતીતિસ્તુ ભેદે સત્યુપચારાદ્ દૃષ્ટા, ન પુનસ્તાત્વિકી । તથા ચાત્મનિ
જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રતીતિઃ કથજ્ઞિચ્ચેતનાત્મતાં ગમયતિ, તામન્તરેણાઽનુપપદ્યમાનત્વાત્,
કલશાદિવત્, ન હિ કલશાદિરચેતનાત્મકો જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રત્યેતિ । ચૈતન્યયોગા-
ભાવાદસૌ ન તથા પ્રત્યેતીતિ ચેત્ । ન, અચેતનસ્યાપિ ચૈતન્યયોગાચ્ચેતનોઽહમિતિ
પ્રતિપત્તેરનન્તરમેવ નિરસ્તત્વાત્, ઇત્યચેતનત્વં સિદ્ધમાત્મનો જડસ્યાર્થપરિચ્છેદં પરા-
કરોતિ, તં પુનરિચ્છતા ચૈતન્યસ્વરૂપતાઽસ્ય સ્વીકરણીયા ।

કૃપ નૈયાયિકાદિ—ચેતનાના સમવાયથી આત્મા ચેતન છે જ, તો પછી કોઈ
પ્રમાણની શી જરૂર છે ?

જૈન—આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે જો પ્રતીતિને જ પ્રમાણ માનવી
હોય તો વિના વિરોધે આત્મા ઉપયોગાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે ‘સ્વયં’
અચેતન હોવા છતાં ચેતનાના યોગ-સંબંધથી હું ચેતન છું’ અથવા ‘અચેતન
એવા મારામાં ચેતનાનો સમવાય છે’ એવી પ્રતીતિ કોઈ પણ વખતે થતી નથી,
પરંતુ ‘હું જ્ઞાતા છું’ એ પ્રમાણે આત્મા અને જ્ઞાતૃત્વની સમાનાધિકરણરૂપે
પ્રતીતિ થાય છે.

નૈયાયિકાદિ—આત્મા અને ચેતનાનો ભેદ છે, માટે ‘હું જ્ઞાતા છું’ તેવી
પ્રતીતિ થાય છે.

જૈન—ના, કારણ કે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ વિના તેવી પ્રતીતિ થઈ
શકતી નથી, અને ‘યષ્ટિઃ પુરુષઃ’ વિગેરે સ્થળે ભેદ હોવા છતાં જે સામાના-
ધિકરણવાળી પ્રતીતિ થાય છે તે તો ઉપચાર (આરોપ)થી થાય છે, પરંતુ તે
પ્રતીતિ તાત્વિકી-સત્યરૂપા નથી, અને તેથી ‘હું જ્ઞાતા છું’ એ પ્રતીતિ આત્માની
સાથે ચૈતન્યનું કથંચિત્ તાદાત્મ્ય જણાવે છે. કારણ કે, આત્માને ચેતનાત્મક
ન માનવામાં આવે તો કલશાદિની જેમ આત્મામાં પણ ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવી
પ્રતીતિ ઘટશે નહિ; અચેતનાત્મક કલશાદિ ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવી પ્રતીતિ
કરતા નથી.

નૈયાયિકાદિ—ઐતન્યનો યોગ (સંબંધ) ન હોવાથી આ (કલશાદિ પદાર્થ) ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવો પ્રત્યય કરતા નથી.

જૈન--આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે અચેતન હોવા છતાં પણ ‘ઐતન્યના યે ગથી’ ‘હું ચેતન છું’ એવો પ્રતીતિ થવાનું અમોએ હમણાં જ ખંડન કરેલ છે. એ રીતે જડ આત્મામાં સિદ્ધ થયેલ અચેતનત્વ આત્મા દ્વારા થતા અર્થ પરિચ્છેદ પદાર્થજ્ઞાનનો નિરાસ કરે છે. પરંતુ જો તમારા આત્મામાં પદાર્થ જ્ઞાનને સ્વીકારવું જ હોય તો આત્માનું ઐતન્યસ્વરૂપ માનવું જ જોઈએ.

(૫૦) અથ કિમપરેણેત્યાદિ પરઃ । અચેતને ચેતિ મૌલપાઠઃ । અચેતને ચેતિ પાઠાન્તરમ્ । તદ્દર્શનાદિતિ સમાનાધિકરણતાદર્શનાત્ । ચૈતન્યયોગાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । અસાવિતિ કલશાદિઃ । તથેતિ જ્ઞાતાઽહમ્ । તમિતિ અર્થપરિચ્છેદમ્ ।

(ટિ૦) નિઃપ્રતિઙ્ઘ્નમિતિ પ્રતિમલ્લર્જિનં યથા ભવતિ । મેદે તથેતિ ચેતનયા સહામેદેન પ્રતોતિર્ભ્રાન્તેત્યર્થઃ । તદ્દર્શનાદિતિ પ્રતીતેરદર્શનાદવીક્ષણાત્ । તામિતિ ચેતનાત્મતાં વિના । અનુપપદ્યેતિ પ્રતીતેરિતિ શેષઃ । કલશાદિવદિતિ કલશાદેરિવ પૃથ્વ્યન્તાદ્વતિઃ । અસાવિતિ કલશઃ તથેહ જ્ઞાતાહમિતિ । અચેતનત્વમિતિ અત્માભિઃ પૂર્વદેતુત્વેનોપાત્તમ્ । તં પુનરિતિ અથ પરિચ્છેદમ્ । અસ્યેતિ આત્મનઃ ।

§ ૬ નનુ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયાદાત્મજ્ઞાનયોર્ભેદઃ, અન્યથા ધનવાનિતિ પ્રત્યયાદપિ ધનતદ્વતોર્ભેદાભવાનુપજ્ઞાદિતિ કશ્ચિત્, તદ્વ્યસત્ । યતો જ્ઞાનવાનહમિતિ નાત્મા પ્રત્યેતિ, જડત્વૈકાન્તરૂપત્વાદ્, ઘટવત્ । સર્વથા જડશ્ચ સ્યાદાત્મા, જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયશ્ચાસ્ય સ્યાદ્, વિરોધાભાવાત્, ઇતિ મા નિર્ણેધીઃ તસ્ય તથોત્પત્યસમ્ભવાત્, જ્ઞાનવાનહમિતિ હિ પ્રત્યયો નાઽગૃહીતે જ્ઞાનાખ્યે વિશેષણે વિશેષ્યે ચાત્મનિ જાતુત્પદ્યતે, સ્વમતવિરોધાત્ “નાગૃહીતવિશેષણા વિશેષ્યે વુદ્ધિઃ” ઇતિ વચનાદ્ । ગૃહીતયોસ્તયોરુત્પદ્યત ઇતિ ચેત્, કુતસ્તદ્ગૃહીતિઃ ? । ન તાવત્ સ્વતઃ, સ્વસંવેદનાનમ્યુપગમાત્, સ્વસંવિદિતે હ્યાત્મનિ જ્ઞાને ચ સ્વતઃ સા યુજ્યતે, નાન્યથા, સન્તાનાન્તરવત્ । પરતશ્ચેત્, તદપિ જ્ઞાનાન્તરં વિશેષ્યં નાગૃહીતે જ્ઞાનત્વવિશેષણે ગ્રહીતું શક્યમિતિ જ્ઞાનાન્તરાત્ તદ્ગ્રહણેન માત્ર્યમિત્યનવસ્થાનાત્ કુતઃ પ્રકૃતપ્રત્યયઃ ? । તદેવં નાત્મનો જડસ્વરૂપતા સંગચ્છતે ।

§૬ નૈયાયિકાદિ--‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય થતો હોવાથી આત્મા અને જ્ઞાનનો ભેદ માનવો જોઈએ. જો એ ભેદ ન માનો તો ‘હું ધનવાન છું’ એ પ્રત્યયથી પણ ધન અને ધનવાનના ભેદનો અભાવ થઈ જશે.

જૈન--આ કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે એકાન્ત જડરૂપ આત્મા ઘટની જેમ ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય કરી શકતો નથી. આત્મા સર્વથા જડ પણ હોય. ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય પણ કરે તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. આવા પ્રકારનો નિર્ણય પણ કરશો નહિ. કારણ કે, જડ આત્મામાં તો તેવા પ્રકારના પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, કારણ કે, ‘હું જ્ઞાનવાળો છું’ આ

પ્રત્યય—જ્ઞાન નામના વિશેષણનું અને આત્મારૂપ વિશેષ્યનું જ્યાં સુધી બુદ્ધિ અહણ કરતી નથી ત્યાં સુધી થઈ શકતો નથી, અન્યથા તમારા મતનો જ વિરોધ થશે. કારણ કે—તમારું જ વચન છે કે, જ્યાં સુધી વિશેષણનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી વિશેષ્યનું જ્ઞાન થતું નથી.

નૈયાયિકાદિ—વિશેષણ અને વિશેષ્ય ગૃહીત હોય ત્યારે તે પ્રત્યય ઉત્પન્ન થાય છે.

જેન—તો તે બંનેનું અહણ કઈ રીતે થાય છે ?

(૧) તમે સ્વસંવેદન માનતા નથી માટે વિશેષણ અને વિશેષ્યનું સ્વતઃ અહણ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે જ્ઞાન અને આત્માને સ્વસંવિદિત માનો તો જ તેમનું સ્વતઃ અહણ ઘટી શકે છે, અન્યથા સન્તાનાન્તરની જેમ તેમનું સ્વતઃ અહણ ઘટી શકતું નથી.

(૨) અને પરતઃ અહણ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનત્વ વિશેષણ અગૃહીત હોય ત્યાં સુધી તે પર એવા જ્ઞાનરૂપ વિશેષ્યનું પણ અહણ થતું નથી, એટલે—તેનું અહણ કરવા વળી બીજું જ્ઞાન જોઈએ. એ પ્રમાણેની અનવસ્થાને કારણે ‘હું જ્ઞાનવાળો છું’ આ પ્રકૃત પ્રત્યય કઈ રીતે થશે? તેથી આ બધા દોષોને કારણે આત્માનું જડ સ્વરૂપ યુક્તિસંગત નથી.

(પં૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તદ્વ્યસદિત્યાદિ સ્મરિઃ । તસ્યેતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથોત્પસ્યસંભવાદિતિ જઙ્ઘત્વેત્પત્યસંભવાત્ ।

(ટિ૦) અન્યથેતિ આત્મજ્ઞાનચોરમેદે । તદ્વતોરિતિ ધનવતોઃ । સર્વથા જઙ્ઘ ઇત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । તસ્યેતિ સર્વથા જઙ્ઘસ્વમાવસ્યાઽઽત્મનઃ । તથોત્પત્તીતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયોત્પાદાસંભવાત્ । તયોરિતિ વિશેષણવિશેષ્યયોઃ । ઉત્પચ્ચત્ત ઇતિ જ્ઞાનવાનહમિતિપ્રત્યય ઇતિ શેષઃ । તદ્ગૃહોતિરિતિ વિશેષણવિશેષ્યગ્રહણમ્ । સેતિ તદ્ગૃહીતિઃ । નાન્યથેતિ સ્વસંવેદનાત્મનૌરસત્ત્વે । તદ્ગ્રહણેનેતિ જ્ઞાનાન્તરગ્રહણેન । પ્રકૃતેતિ પ્રકૃતસ્ય પ્રસ્તુતસ્ય જ્ઞાનવાનહમિત્યસ્ય પ્રત્યયઃ ।

§ ૭ નાપિ કૂટસ્થનિત્યતા, યતો યથાવિધઃ પૂર્વદશાયામાત્મા, તથાવિધ એવ ચેજ્ઞાનોત્પત્તિસમયેઽપિ ભવેત્, તદા પ્રાગિવ કથમેષ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્યાત્ ? પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રચ્યુતિરૂપત્વાત્ કૌટસ્થ્યસ્ય, પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્ કુતઃ કૌટસ્થ્યમિતિ ? ।

§ ૭ વળી, આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય પણ નથી, કારણ કે પૂર્વાવસ્થામાં આત્મા જે પ્રકારનો હતો; તે જ પ્રકારનો જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ જે હોય તો પૂર્વાવસ્થામાં પરિચ્છેદક ન હતો, તે રીતે જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ પદાર્થપરિચ્છેદક કઈ રીતે થશે ?

કારણ કે પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો એ જ કૂટસ્થનું લક્ષણ છે. આત્મામાં પદાર્થ પરિચ્છેદ માનવામાં તો પૂર્વે જે અપ્રમાતા હતો, તે હવે પ્રમાતારૂપ પરિણામને પામ્યો; આથી તેની કૂટસ્થતા કઈ રીતે ઘટશે? અર્થાત્ નહિ ઘટે.

§ ૮ કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તિવિશેષણયુગલકેન કાપિલમતં તિરસ્ક્રિયતે, તથાહિ-
કાપિલઃ કર્તૃત્વં પ્રકૃતેઃ પ્રતિજાનીતે ન પુરુષસ્ય, “અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા” इति
વચનાત્, તદયુક્તમ્ । યતો યદ્યયમકર્તા સ્યાત્, તદાનીમનુભવિતાઽપિ ન ભવેત્
દ્રષ્ટુઃ કર્તૃત્વે મુક્તસ્યાપિ કર્તૃત્વપ્રસક્તિરિતિ ચેત્ । મુક્તઃ કિમકર્તૈષ્ટઃ ? । વિષયસુખા-
દેરકર્તૈવેતિ ચેત્, કુતઃ સ તથા ? । તત્કારણકર્મકર્તૃત્વાભાવાદિતિ ચેત્, તર્હિ
સંસારી વિષયસુખાદિકારણકર્મવિશેષસ્ય કર્તૃત્વાદ વિષયસુખાદેઃ કર્તા, સ એવ
ચાઽનુભવિતા કિં ન ભવેત્ ? । સંસાર્યવસ્થાયમાત્મા વિષયસુખાદિતત્કારણકર્મણાં
ન કર્તા, ચેતનત્વાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, હત્યેતદપિ ન સુન્દરમ્, સ્વેષ્ટવિઘાતકારિત્વાત્ ।
સંસાર્યવસ્થાયમાત્મા ન સુખાદેર્ભોક્તા, ચેતનત્વાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, इति સ્વેષ્ટસ્યા-
ત્મનો ભોક્તૃત્વસ્ય વિઘાતાત્ । પ્રતીતિવિરુદ્ધમિષ્ટવિઘાતસાધનમિદમિતિ ચેત્, કર્તૃત્વા-
ભાવસાધનમપિ કિં ન તથા ? પુંસઃ શ્રોતાઽઽગ્રાતાઽહમિતિ સ્વકર્તૃત્વપ્રતીતેઃ ।

§ ૯ સૂત્રમાં કર્તા અને સાક્ષાદ્ભોક્તા એ બે વિશેષણો વડે કાપિલ (સાંખ્ય)-
મતનું નિરસન કરાવ્યું છે, તે આ પ્રમાણે-‘અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા’-(આત્મા અકર્તા
છે, નિર્ગુણ-સત્વાદિ ગુણ રહિત છે અને ભોક્તા છે.) એ વચનથી સાંખ્યમત-
વાદીઓ પુરુષ આત્માને અકર્તા અને પ્રકૃતિને કર્તા માને છે, પણ સાંખ્યની
એ માન્યતા યુક્તિહીન છે, કારણ કે જો આ આત્મા અકર્તા હોય-એટલે કે
કર્તા ન હોય-તો અનુભવિતા અર્થાત્ ભોક્તા પણ ન થાય.

સાંખ્ય—દૃષ્ટા (આત્મા)ને કર્તા માનવાથી મુક્તાત્માને પણ કર્તા માનવાનો
પ્રસંગ આવશે, કારણ કે તે પણ આત્મા છે.

જૈન—તો શું મુક્તાત્મા અકર્તા તરીકે ધૃષ્ટ છે ?

સાંખ્ય—મુક્તાત્મા વિષય સુખાદિનો તો અકર્તા છે જ.

જૈન—મુક્તામા એવો કેમ છે ?

સાંખ્ય—વિષય સુખના કારણરૂપ કર્મનો તે કર્તા નથી માટે.

જૈન—જો એમ હોય તો સંસારી આત્મા વિષય સુખાદિના કારણરૂપ
કર્મનો કર્તા હોવાથી વિષયસુખાદિનો કર્તા, અને તે જ અનુભવિતા અર્થાત્ ભોક્તા
કેમ નહિ થાય ?

સાંખ્ય—સંસારી અવસ્થામાં પણ આત્મા વિષયસુખાદિ અને તેના કારણ
રૂપ કર્મનો કર્તા નથી કારણ કે તે ચેતન છે, મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.

જૈન—આ અનુમાન પણ શ્લાઘ્ય નથી, કારણ કે આ અનુમાનથી તમોને
ધૃષ્ટ એવા આત્માના ભોક્તૃત્વનો વિઘાત થાય છે. ઇષ્ટવિઘાત આ પ્રમાણે થશે-
‘સંસારી અવસ્થામાં આત્મા સુખાદિનો ભોક્તા નથી, કારણ કે તે ચેતન છે,
મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.’

સાંખ્ય—અમારા ઇષ્ટનું વિધાત કરનારું આ સાધન પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે.

જૈન—તો પછી ‘હું’ શ્રોતા-સાંભળનાર છું, હું આગ્રાતા-સુધનાર છું” એ પ્રભાણે આત્માને સ્વકર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી કર્તૃત્વના અભાવને સાધનારું તમારું સાધન પણ પ્રતીતિવિરુદ્ધ કેમ નહિ ?

(૫૦) “અકર્તા નિર્ગુણો મોક્ષા” इति वचनादिति ।

અમૂર્ત-ચેતનો ભોગી નિત્યઃ સર્વગતોડક્રિયઃ । અકર્તા નિર્ગુણઃ સૂક્ષ્મ આત્મા કપિલદર્શને ॥૧॥

(૫૦) દ્રષ્ટુરિતિ આત્મનઃ । મુક્તઃ કિમિત્યાદિ સૂરિઃ ।

(૫૦) વિષયસુખાદેરિત્યાદિ પરઃ । કુતઃ સ તથેત્યાદિ સૂરિઃ । સ્વેષ્ટસ્યેતિ ભવતા ।

તિવિરુદ્ધમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિ) યતો યદોત્યાદિ । અયમિતિ આત્મા । દ્રષ્ટુરિતિ આત્મનઃ । સ इति આત્મા । તથેતિ અકર્તા । તત્કારણેતિ કર્તૃત્વસાધકાનિ યાનિ કર્માણિ તત્કર્તૃત્વાસમ્ભવાત્ । મુક્તઃ વૃત્ત-સાધકાનિ કર્માણિ ન કરોતીત્યર્થઃ । સંસારોતિ સંહારપતિત એવ જીવઃ । સ એવેતિ આત્મૈવ । ન તથેતિ પ્રતીતિવિરુદ્ધં ન ।

§ ૯ અથ શ્રોતાઽહમિત્યાદિપ્રતીતિરહઙ્કારાસ્પદમ્, અહઙ્કારસ્ય ચ પ્રધાનમેવ કર્તૃતયા પ્રતીયત इति चेत्, તત્ત એવાનુભવિત્ પ્રધાનમસ્તુ । ન હિ તસ્યાહઙ્કારાસ્પદત્વં ન પ્રતિમાતિ, શબ્દાદેરનુભવિતાઽહમિતિ પ્રતીતેઃ સકલજનસાક્ષિકત્વાત્ । આન્ત-મનુભવિતુરહઙ્કારાસ્પદત્વમિતિ ચેત્, કર્તુઃ કથં ન આન્તમ્ ? । તસ્યાહઙ્કારાસ્પદત્વા-દિતિ ચેત્, તત્ત એવાનુભવિતુસ્તદઆન્તમસ્તુ । તસ્યૌપાધિકત્વાદહઙ્કારાસ્પદત્વં આન્ત-મેવેતિ ચેત્, કુતસ્તદૌપાધિકત્વસિદ્ધિઃ ।

૬૯ સાંખ્ય—‘હું’ શ્રોતા છું’ વિગેરે પ્રતીતિઓ તો અહંકારને થાય છે અને તે અહંકારના કર્તા તરીકે પ્રધાન જ પ્રતીત થાય છે.

જૈન—તે જ ન્યાયે લોકતા પણ પ્રધાનને જ માનવું જોઈએ, કારણ કે લોકકર્તૃત્વની પ્રતીતિ અહંકારને થતી નથી એમ તો નથી કારણ કે ‘હું’ શબ્દાદિનેા અનુભવિતા છું” એ પ્રતીતિ અધાને થાય છે.

સાંખ્ય—અહંકારમાં લોકત્વ આન્ત છે.

જૈન—તો અહંકારનું કર્તૃત્વ આન્ત કેમ નહિ ?

સાંખ્ય—કર્તૃત્વ અહંકારને હોય છે એટલે અહંકારનું કર્તૃત્વ આન્ત નથી.

જૈન—તે જ ન્યાયે તેનું લોકત્વ પણ અઆન્ત માનવું જોઈએ.

સાંખ્ય—અહંકારનું લોકત્વ ઔપાધિક હોઈને આન્ત જ છે.

જૈન—તેની ઔપાધિકતાની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે ?

(૫૦) અનુભવિત્ પ્રધાનમસ્તિતિ અનુભવિતૈવ પ્રધાનશબ્દવ્યપદેરયો ભવતુ અહંકારાસ્પદ-ત્વાવિશેષાત્ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । કર્તુરિતિ પ્રધાનસ્ય । તસ્યેત્યાદિ પરઃ । તત્ત એવેત્યાદિ સૂરિઃ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । તદિતિ અહઙ્કારાસ્પદત્વમ્ । ઔપાધિકત્વસિદ્ધિરિતિ અહઙ્કારાસ્પદત્વસિદ્ધિઃ ।

(ટિ०) તત એવેતિ અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તસ્યેતિ અનુભવસ્ય । તસ્યેતિ કર્તુઃ । તત એવેતિ અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તદિતિ અહંકારાસ્પદત્વમ્ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । તદૌપાધિકત્વેતિ તસ્યાનુભવિતુરૌપાધિકત્વસિદ્ધિઃ ।

§ ૧૦ અથ પુરુષસ્વભાવત્વાભાવાદહંકારસ્ય તદાસ્પદત્વં પુરુષસ્વભાવસ્યાનુભવિતૃત્વસ્યૌપાધિકમિતિ ચેત્, સ્યાદેવમ્, યદિ પુરુષસ્વભાવોઽહંકારો ન સ્યાત્ । મુક્તસ્યાહંકારાભાવાદપુરુષસ્વભાવ એવાહંકારઃ; સ્વભાવો હિ ન જાતુચિત્ તદ્વન્તં ત્યજતિ, તસ્ય નિઃસ્વભાવત્વપ્રસજ્ઞાદિતિ ચેત । ન, સ્વભાવસ્ય દ્વિવિધત્વાત્ સામાન્યવિશેષપર્યાયભેદાત્, તત્ર સામાન્યપર્યાયઃ શાશ્વતિકસ્વભાવઃ, કાદાચિત્કો વિશેષપર્યાય ઇતિ ન કાદાચિત્કત્વાત્ પુંસ્યહંકારાદેરતસ્વભાવતા, તતો ન તદાસ્પદત્વમનુભવિતૃત્વસ્યૌપાધિકમ્, યેનામ્રાન્તં ન ભવેત્ । તતઃ સિદ્ધમાત્માઽનુભવિતેવ કર્તા; અર્કર્તુર્ભોક્તૃત્વાનુપપત્તેશ્ચ ।

§ ૧૦ સાંખ્ય—અહંકાર એ પુરુષ અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપ નથી, એટલે પુરુષના સ્વભાવમૂલ લોકતૃત્વ તેને ઔપાધિક છે.

જૈન—આહું તો જ અને જો અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ ન હોય.

સાંખ્ય મુક્તાત્મામાં અહંકારનો અભાવ છે, માટે અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ નથી, કારણ કે સ્વભાવ જો વસ્તુમાંથી દૂર થાય તો તે નિઃસ્વભાવ બની જાય, એટલે સ્વભાવ તેનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી.

જૈન—એમ નથી કારણ કે સ્વભાવ બે પ્રકારે છે—(૧) સામાન્ય પર્યાયરૂપે અને (૨) વિશેષ પર્યાયરૂપે. તેમાં સામાન્ય પર્યાય શાશ્વતિક (નિત્ય) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે, અને વિશેષપર્યાય કાદાચિત્ક (કોઈ કોઈવાર થવાના) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે, એટલે, અહંકારાદિ પુરુષમાં કોઈ કોઈ વાર થનાર હોવા છતાં પણ તે પુરુષના અસ્વભાવરૂપ નથી, માટે અહંકારનું લોકતૃત્વ ઔપાધિક નથી. તો પછી અહંકારનું લોકતૃત્વ અમ્રાન્ત કેમ નહિ ? તેથી આત્મામાં લોકતૃત્વની જેમ જ કર્તૃત્વ પણ છે, એ સિદ્ધ થયું. અને વળી, અર્કર્તામાં લોકતૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, માટે પણ તેને (આત્માને) કર્તા માનવો જોઈ એ.

(પં०) અથેત્યાદિ. સ્યાદેવમિત્યાદિ સૂરિઃ । અહંકારો ન સ્યાદિતિ અપિ ત્વસ્ત્યેવ । મુક્તસ્યાહંકારાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । તદ્વન્તમિતિ સ્વભાવવન્તમ્ । ન, સ્વભાવસ્યેત્યાદિ સૂરિઃ । પુંસ્યહંકારાદેરિતિ અહંકારાદિઃ પુંસઃ કાદાચિત્કો વિશેષપર્યાયઃ । અતત્સ્વભાવતેતિ અપિ તુ તત્સ્વભાવતૈવ ।

(ટિ०) તદાસ્પદત્વમિતિ અહંકારાસ્પદત્વમ્ ।

§ ૧૧ નનુ ભોક્તૃત્વમપ્યુપચરિતમેવાસ્ય, પ્રકૃતિવિકારમૂતાયાં હિ દર્પણાકારાયાં બુદ્ધૌ સંક્રાન્તાનાં સુખદુઃખાદીનાં પુરુષઃ સ્વાત્મનિ પ્રતિબિમ્બોદયમાત્રેણ ભોક્તા વ્યપદિશ્યતે, તદશસ્યમ્, તસ્ય તથાપરિણામમન્તરેણ પ્રતિબિમ્બોદયસ્યાઽઘટનાત્, સ્ફટિકાદાવપિ પરિણામેનૈવ પ્રતિબિમ્બોદયસમર્થનાત્; તથાપરિણામામ્યુપગમે ચ કુતઃ કર્તૃત્વમસ્ય ન સ્યાત્ ?; ઇતિ સિદ્ધમસ્ય કર્તૃત્વં સાક્ષાદ્ભોક્તૃત્વં ચેતિ ।

૬૧૧ સાંખ્ય—આત્માનું લોકત્વ પણ ઔપચારિક છે, કારણ કે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ દર્પણાકાર બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થયેલ સુખ-દુઃખાદિનું પુરુષને પોતાને વિષે પ્રતિબિંબ-છાયા પડવા માત્રથી તે લોકતા કહેવાય છે.

જૈન—આ કથન પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના પરિણામ વિના આત્મામાં પ્રતિબિંબની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી. સ્ફૂટિકાદિમાં પણ પરિણામને કારણે જ પ્રતિબિંબોદયનું સમર્થન કરવામાં આવે છે અને તેવા પ્રકારનો પરિણામ આત્મામાં માનવા જતાં તો આત્માનું કર્તૃત્વ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? આ પ્રમાણે આત્મામાં કર્તૃત્વ અને સાક્ષાદ્લોકત્વ સિદ્ધ થયું.

(पं०) ननु भोक्तृत्वमपीत्यादि परः ।

(पं०) उपचरितमेवास्येत्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । दर्पणाकारायामिति उभयमुखदंष-
णाकारायाम् । तदशस्यमित्यादि सुरिः ।

(टि०) अस्येति आत्मनः । तस्येति आत्मनः । तथेति सुखदुःखादिपरिणामं विना ।
अस्येति प्रतिपन्नस्यात्मनः ।

§ १२ स्वदेहपरिमाण इत्यनेनाऽपि नैयायिकादिपरिकल्पितं सर्वगतत्वमात्मनो निषिध्यते, तथात्वे जीवतत्त्वप्रभेदानां व्यवस्थानाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् सर्वगतात्मन्येकत्रैव नानात्मकार्यपरिसमाप्तेः सकृन्नानामनःसमायोगो हि नानात्मकार्यम्, तच्चैकत्रापि युज्यते, नभसि नानाघटादिसंयोगवत् एतेन युगपन्नानाशरीरेन्द्रियसंयोगः प्रतिपादितः । युगपन्नानाशरीरेष्वात्मसमवायिनां सुखदुःखादीनामनुपपत्तिः, विरोधादिति चेत् । न, युगपन्नानाभेर्यादिष्वाकाशसमवायिनां विततादिशब्दानामनुपपत्तिप्रसङ्गात्, तद्विरोधस्याविशेषात् । तथाविधशब्दकारणभेदाद् न तदनुपपत्तिरिति चेत्, सुखादिकारणभेदात् तदनुपपत्तिरप्येकत्राऽऽत्मनि मा भूद्, विशेषाभावात् । विरुद्धधर्माव्यासादात्मनो नानात्वमिति चेत्, तत एवाकाशनानात्वमस्तु । प्रदेशभेदोपचाराददोष इति चेत्, तत एवात्मन्यप्यदोषः । जननमरणकरणादिप्रतिनियमोऽपि सर्वगतात्मवादिनां नाऽऽत्मबहुत्वं साधयेत्, एकत्राऽपि तदुपपत्तेः, घटाकाशादिजननविनाशादिवत् ; न हि घटाकाशस्योत्पत्तौ घटाकाशस्योत्पत्तिरेव, तदा विनाशस्यापि दर्शनात् ; नापि विनाशे विनाश एव, जननस्यापि तदोपलम्भात्, स्थितौ वा न स्थितिरेव विनाशोत्पादयोरपि तदा समीक्षणात् । सति बन्धे न मोक्षः, सति वा मोक्षे न बन्धः स्यात्, एकत्रात्मनि विरोधादिति चेत् । न, आकाशेऽपि सति घटबन्धे घटान्तरमोक्षाभावप्रसङ्गात्, सति वा घटविश्लेषे घटान्तरविश्लेषप्रसङ्गात् । प्रदेशभेदोपचाराद् न तत्प्रसङ्ग इति चेत्, तत एवात्मनि न तत्प्रसङ्गः । नभसः प्रदेशभेदोपगमे जीवस्याऽप्येकस्य प्रदेशभेदोऽस्त्विति कुतो जीवतत्त्वप्रभेदव्यवस्था ? यतो व्यापकत्वं स्यात् ।

§૧૨ સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'સ્વદેહ પરિણામ' એ વિશેષણથી નૈયાયિકાદીઓ-એ માનેલ આત્માના સર્વગતત્વ (વિભૂત્વ-સર્વભૂત્ત્વ દ્રવ્ય સંયોગિત્વ)નો નિષેધ થાય છે; કારણ કે, આત્મા (જીવ)ને સર્વગત (વિભુ) માનવામાં આવે તો જીવતત્ત્વના પ્રલેહોની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહિ, કારણ કે સર્વવ્યાપી એક જ આત્મામાં અનેક આત્માના કાર્યોની સંકલના થઈ શકે છે, કારણ કે યુગપદ્ અનેક મનનો આત્મા સથે સંબંધ થયો તે જ તે અનેક આત્માનાં કાર્યો છે. અને એવો અનેક મનનો સંયોગ એક જ (વિભુ) આત્મામાં-એક જ આકાશમાં અનેક ઘટાદિના સંયોગની જેમ જ-ઘટી શકે છે. આ જ ન્યાયે એક જ (વિભુ) આત્મામાં યુગપત્ અનેક શરીર અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગનું પણ સમર્થન થયું એમ સમજી લેવું.

નૈયાયિકાદિ--એક જ આત્મામાં યુગપદ્ અનેક શરીર માનવામાં આવતાં આત્મામાં સમવાય સંબંધથી સુખદુઃખાદિની ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે નહિ, કારણ કે તેમાં વિરોધ છે.

જૈન--તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તો તો આકાશ સાથે સંયુક્ત યુગપદ્ અનેક ભેદોદિ વસ્તુઓમાં આકાશમાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર વિતતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિની પણ ઉપપત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અહીં પણ વિરોધ સમાનરૂપે જ છે.

નૈયાયિકાદિ--શબ્દોના કારણના તથા પ્રકારના ભેદથી વિતતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિમાં કશો જ વિરોધ નહિ આવે (અર્થાત્ ઉપપત્તિ-સિદ્ધિ થશે.)

જૈન- તો એ જ ન્યાયે સુખાદિના કારણના ભેદથી એક જ આત્મા વિશે સુખાદિમાં પણ વિરોધ નહિ આવે. કારણ કે આકાશ અને આત્મા બન્ને સર્વગતરૂપે સમાન જ છે.

નૈયાયિકાદિ--સુખદુઃખાદિરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય બનવાથી આત્મામાં નાનાત્વ (અનેકત્વ) આવશે.

જૈન--તો એ જ ન્યાયે વિતતાદિ શબ્દરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી આકાશમાં પણ નાનાત્વ (અનેકત્વ) માનવું જોઈ એ.

નૈયાયિકાદિ--પ્રદેશના ભેદનો આકાશમાં ઉપચાર છે, તેથી નાનાત્વ દોષ નથી.

જૈન--તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ દોષ નથી. અર્થાત્ જન્મ, મરણ અને ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રતિનિયમ-એટલે કે જન્માદિનો સંબંધ તે તે આત્માનું બહુત્વ સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, કારણ કે એક જ આત્મા માનીને પણ જન્માદિનો પ્રતિનિયમ સિદ્ધ કરી શકાય છે, જેમ કે આકાશ છતાં ઘટાકાશાદિની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિગેરેની વ્યવસ્થા છે. ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ હોય ત્યારે માત્ર ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ જ હોય એવું નથી પણ તે વખતે વિનાશ પણ જોવાય છે. તેવી જ રીતે ઘટાકાશનો વિનાશ હોય ત્યારે માત્ર વિનાશ જ છે એવું પણ નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ પણ જોવાય છે તેવી જ રીતે ઘટાકાશની સ્થિતિમાં માત્ર સ્થિતિ જ હોય એવું નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ તે વખતે જોવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પણ એક જ આત્મામાં બે બન્ધ હોય તો મોક્ષ નહિ થાય, અથવા મોક્ષ હોય તો બન્ધ નહિ થાય, કારણ કે એક જ આત્મામાં બન્ધ અને મોક્ષનો પરસ્પર વિરોધ છે.

જૈન—ઉપરનું કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં તો આકાશમાં પણ એક ઘટનો બન્ધ હોય ત્યારે બીજા ઘટના મોક્ષાભાવનો અર્થાત્ બન્ધનો પ્રસંગ આવશે, અથવા એક ઘટનો વિશ્લેષ (વિયોગ-અભાવ-મોક્ષ) હોય ત્યારે બીજા વિશ્લેષનો પ્રસંગ આવશે એટલે કે ઘટબન્ધ નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—આકાશમાં પ્રદેશલેહનો ઉપચાર કરવાથી ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે.

જૈન—તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ પ્રદેશલેહનો ઉપચાર કરવાથી તમોએ જણાવેલ બન્ધ-મોક્ષના વિરોધનો પ્રસંગ નહિ આવે.

અને બે આકાશમાં પ્રદેશલેહ સ્વીકારો છો તો એક જ (આત્મા)માં પણ પ્રદેશલેહ સ્વીકારો, અને એ રીતે પ્રદેશલેહ સ્વીકારશો તો નાના જીવોની (જીવતત્ત્વના પ્રલેહની) વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે ? અને બે તે નહિ થાય તો તેની વ્યાપકતા પણ સિદ્ધ નહિ થાય.

(પં) યુગપન્નાનાશરીરેષ્વિત્યાદિ પરઃ । અનુપપત્તિરિતિ યુગપદનુપપત્તિઃ, કો ભાવ એકત્મનીતિ ભાવઃ । વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદિત્યાદિ પરઃ । તદુપપત્તિરિતિ જનન-મરણકરણાદનુપપત્તિઃ ।

(ટિ) તથાત્વે इति नैयायिकादिपरिकल्पितसर्वगतत्वे । जीवतत्त्वेति एकेन्द्रियादीनाम् । नवतत्त्वानि जैनागमे प्रसिद्धानि । उक्तं च -

जीवाजीवा पुष्णं पावासवसंवरो य निज्जरणा ।

ब्रह्मो सुखो य तहा नव तत्ता हुति नायव्वा ॥१॥

जीवतत्त्वमेकेन्द्रियादिमेदादु बहुप्रकारम् । जीवतत्त्वस्य तन्मतेऽपि प्रतीतत्वात् सर्वत्र जीवाङ्गीकारात् । सकृदिति यौगपद्येन । एकत्रापीति आत्मनि । तद्विरोधस्येति अनुपपत्तिविरोधस्य । तदनुपपत्तिरिति शब्दानुपपत्तिः । तदनुपपत्तिरिति सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः । तत एवेति विरुद्धधर्माध्यासादेव । तत एवेति प्रदेशभेदोपचारादेव । जननेति भयं जातः भयं मृतः इति निश्चयः । एकत्रेति आत्मानं । तदुपपत्तिरिति जननमरणकारणानुपपत्तिः । आत्मानो बहवः सर्वगताश्च सर्वे इति यौगाः । तत्प्रसङ्ग इति मोक्षविश्लेषाभावप्रसङ्गः । तत एवेति प्रदेशभेदोपचारादेव । नभस इति अनुपचरितप्रदेशस्वीकारे । जीवतत्त्वस्य जीवतत्त्वस्य प्रमेदात् कुतो बहवो जीवा इति भावः ।

§ १३ नन्वात्मनो व्यापकत्वाभावे दिग्देशान्तरावर्तिपरमाणुभिर्युगपत्સંયોગા-ભાવાદાદ્યકર્માભાવઃ, તદભાવાદન્ત્યસંયોગસ્ય તન્નિમિત્તશરીરસ્ય; તેન તત્સંબન્ધસ્ય ચામા-વાદનુપાયસિદ્ધઃ સર્વદા સર્વેષાં મોક્ષઃ સ્યાત્ ।

§ ૧૩ નૈયાયિકાદિ—પણ આત્માને વ્યાપક નહિ માનો તો દિગ્દેશાન્તરમાં રહેલ પરમાણુઓ સાથે યુગપત સંયોગનો અભાવ થવાથી આદ્યકર્મ (પરમાણુ-

ગત સર્વ પ્રથમની ક્રિયા)નો અભાવ થશે, આઘર્કમના અભાવથી અન્ત્ય સંયોગનો અભાવ થશે, અન્ત્ય સંયોગના અભાવના કારણે અન્ત્ય સંયોગના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર શરીરનો અભાવ થશે અને શરીરનો અભાવ થવાથી આત્મા સાથેના શરીરના સંબંધનો અભાવ થશે અને તેમ થતાં વિના ઉપાયે (આયાસ વિના) હંમેશને માટે સૌનો મોક્ષ થઈ જશે.

(પં૦) નન્વાત્ ઇત્યાદિ પર એવ વક્તિ ।

(ટિ૦) નન્વાત્ ઇત્યાદિ । આદ્યકર્મેતિ આદ્યકર્મણ ભાણક્રિયાયાશ્ચલનલક્ષણાયા અભાવઃ । તદ્ભાવાદિતિ આદ્યક્રિયામાવાદન્યસંયોગત્યામાવઃ । તેનેતિ આત્મના । તત્સમ્બન્ધસ્યેતિ શરીરસમ્બન્ધસ્ય ।

અસ્તુ વા યથા કથચ્છિચ્છરીરોત્પત્તિઃ, તથાપિ સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુ-
પ્રવિશન્નાત્મા સાવયવઃ સ્યાત્, તથા ચાસ્ય પટાદિવત્ કાર્યત્વપ્રસન્નઃ । કાર્યત્વે ચાસૌ
વિજાતીયૈઃ સજાતીયૈર્વા કારણૈરારમ્યેત । ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ, વિજાતીયાનામનારમ્ભક-
ત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ, યતઃ સજાતીયત્વં તેષામાત્મત્વામિસંબન્ધાદેવ સ્યાત્, તથા આત્મ-
ભિરારમ્યતે ઇત્યાયાતમ્, એત્ચાચુક્તમ્, એકત્ર શરીરેડનેકાત્મનામાત્મારમ્ભકાણામસમ્ભ-
વાત્, સમ્ભવે વા પ્રતિસન્ધાનાનુપપત્તિઃ, ન હ્યન્યેન દૃષ્ટમન્યઃ પ્રતિસન્ધાતુમર્હતિ અતિ-
પ્રસન્નાત્ તદારમ્યત્વે ચાસ્ય ઘટવદવયવક્રિયાતો સંયોગવિનાશાદ્ વિનાશઃ સ્યાત્ ।

અથવા કોઈ પણ રીતે તમે શરીરની ઉત્પત્તિ ઘટાવો તો પણ શરીર
અવયવવાળું હોવાથી તેના દરેક અંગમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા પણ અવયવ-
વાળો થશે, અને તેમ થતાં આત્મા પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે, અને
આત્મા કાર્ય હોય તો તે કાર્યરૂપ આત્માનો આરંભ વિજાતીય કારણોથી થાય છે
કે સજાતીય કારણોથી ? આવો પ્રશ્ન થાય છે. વિજાતીય કારણો તો કાર્યના
આરંભક હોતા નથી માટે પ્રથમ પક્ષ સુક્ત નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી,
કારણ કે કારણોની સજાતીયતા આત્મત્વ(જાતિ)ના સંબંધથી થાય, અને તેમ
થતાં આત્માનો આરંભ આત્માઓ વડે થાય છે એમ માનવું પડે પણ તે તો
બરાબર નથી, કારણ કે એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓનો
સંભવ નથી.

અથવા એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓ હોય તો 'જે મેં
અનુભવેલ તેનું મને સ્મરણ થાય છે' એવું પ્રતિસાધાન ઘટશે નહિ, કારણ કે-
કોઈ એકે અનુભવેલ પદાર્થનું કોઈ બીજો જ સ્મરણ કરે તો અતિપ્રસંગ થાય
અને તે યોગ્ય નથી.

વળી, અનેક આત્માથી આત્માનો આરંભ માનવામાં અવયવોની ક્રિયાથી
થતા વિભાગને લઈને સંયોગનો નાશ થતાં જેમ ઘટનો નાશ થાય છે તેમ
આત્માનો પણ નાશ થશે.

(પં૦) પ્રતિસન્ધાનાનુપપત્તિરિતિ પૂર્વાપરાબંધાનુસ્મરણં પ્રતિસન્ધાનં, ન ચૈવં ઘટાદિવત્ પ્રાક્ પ્રસિદ્ધસમાનજાતીયાવયવારમ્ભ્યત્વપ્રસક્તિરિતિ ।

(ટિ૦) ચેતિ સાબયવત્વે । અસ્યેતિ : । 'ત્વેતિ યથા પટઃ । કાર્યત્વં કારણભૂતૈસ્તન્નુભિર્વાડસરમ્ભ્યમાણત્વાત્, તથા આત્માડપિ સાબયવત્વેન વૈરામ્ભ્યત્વાત્ કાર્યત્વેન સજ્જછતે । કાર્યત્વે ઇતિ ઉત્પાદ્યત્વે । 'વિતિ આત્મા । તેષામિતિ અવયવાનામ્ । આત્મત્વે યદિ તેષ્વવયવેષ્વાત્મત્વં પૂર્વમસ્તિ તતસ્તૈરામ્ભ્યતે યા સજાતીયત્વં ન સ્યાત્ તેષામ્ । તથા ચેતિ આત્મત્વાભિસન્ધ્યવયવારમ્ભ્યત્વે સર્વધાત્મત્વવર્તનાત્ । આત્મભિઃ ક્રિયતે ઇતિ ઘટતે । પ્રતિસન્ધાનેતિ પૂર્વાનુભૂતાનુભૂયમાનયોર્મેલનં પ્રતિસન્ધાનમુચ્યતે । તદારમ્ભ્યત્વે ઇતિ અવયવારમ્ભ્યત્વે ઇતિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । વિ ઇતિ ચલનલક્ષણાયાઃ ।

શરીરપરિમાણત્વે આત્મનો મૂર્ત્ત્વાનુષક્ત્તાચ્છરીરેડનુપ્રવેશો ન સ્યાત્, મૂર્ત્તે મૂર્ત્ત-
સ્યાનુપ્રવેશવિરોધાત્, તતો નિરાત્મકમેવાસ્થિલં શરીરમનુષ્ઞયતે ।

કથં વા તત્પરિમાણત્વે તસ્ય બાલશરીરપરિમાણસ્ય સતો યુવશરીરપરિમાણ-
સ્વીકારઃ સ્યાત્ ? તત્પરિમાણપરિત્યાગાત્, તદપરિત્યાગાદ વા । પરિત્યાગાચ્ચેત્, તદા
શરીરવત્ તસ્યાનિત્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ પરલોકાદ્યમાવાનુષક્ત્તઃ । અથાપરિત્યાગાત્, તન્ન, પૂર્વ-
પરિમાણાપરિત્યાગે શરીરવત્ તસ્યોત્તરપરિમાણોત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ । તથા—

“યદિ વપુષ્પરિમાણપવિત્રિતં વદસિ જૈનમતાનુગ ! પૂરુષમ્ ।

વદ તદા કથમસ્ય વિસ્ફળંડને ભવતિ તસ્ય ન સ્વળંડનહમ્બરમ્ ? ॥૧॥

અને આત્મા શરીરપરિમાણ હોય તો તે મૂર્ત્ત બની જશે અને તેથી
તેનો શરીરમાં પ્રવેશ નહિ થાય, કારણ કે મૂર્ત્તમાં મૂર્ત્તના પ્રવેશનો વિરોધ
છે; અને પરિણામે આખું શરીર આત્મા વિનાનું થઈ જશે.

વળી, આત્મા શરીરપરિમાણ હોય તો પ્રથમ બાલશરીરના પરિમાણને
પામેલ આત્મા યુવશરીરના પરિમાણનો સ્વીકાર કઈ રીતે કરશે ? શું બાલ-
શરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરના પરિમાણને સ્વીકારે છે કે
બાલશરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ ? નો બાલશરીરપરિમાણનો
ત્યાગ કરીને યુવશરીરપરિમાણને સ્વીકારે તો શરીરની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય
થવાથી પરલોકાકાદિના અભાવનો પ્રસંગ આવશે.

અને જો બાલશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ યુવશરીરપરિમાણને
આત્મા સ્વીકારે છે એમ માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે
આત્મામાં પણ શરીરની જેમ પૂર્વપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા સિવાય ઉત્તરપરિમાણની
ઉત્પત્તિ ઘટી શકતી નથી.

વળી, ‘હિ જૈન ! જો આત્માને શરીરપરિમાણ—(શરીર જેવડો) કહો છો
તો તમે જ કહો કે, આ શરીરનું ખંડન ત્યારે આત્માનું પણ ખંડન
(કુકડા) કેમ થતું નથી ?

(ટિ૦) કથં વેત્યાદિ । તત્પરિમાણેતિ શરીરપરિમાણત્વે । તસ્યેતિ આત્મનઃ । અનિત્યત્વં નશ્વરસ્વભાવે શરીરે વ્યાધ્યાધિવહ્નિજલાશુત્પાતપરવશે વિનાશમાસાદયતિ । જીવોઽપિ પૂર્વશરીરત્યાગે-
નાનિત્યત્વાદ્વિનાશમાપ્નુયાત્, તસ્મિન્ વિનષ્ટે કોઽપિ પરલોકં ન યાયાત્, ઘટશરીરાદિવત્ । પરલો-
કોઽપ્યસન્તકલ્પઃ । અકિન્ચિત્કરત્વાત્, મૂકોદ્ધીતસપ્તમસ્વરવત્ । મન્મનસ્વરાશક્કાનિરાસાય સપ્તમસ્વરગ્રહણમ્ ।

અદિ વપુરિત્યાદિ । હે જૈનમતસેવક ! જૈનાગમાનુસરણવ્યસન્નિન્ । પૂરુષં જીવમાત્માનં
શરીરપરિમાણમપવિત્રીકૃતં જલ્પસિ ? કથય । અસ્યેતિ શરીરસ્ય । તસ્યેતિ આત્મનઃ ।

§ ૧૪ અત્રાભિદધ્મહે—યદમ્યઘાયિ—નન્વાત્મનો વ્યાપકત્વાભાવ इत्यादि, तद-
सत्यम्, यद् येन संयुक्तं तदेव तं प्रत्युपसर्पतीति नियमासंभवात्, अयस्कान्तं प्रत्य-
यसस्तेनाऽसंयुक्तस्याऽप्याकर्षणोपलब्धेः । अथासंयुक्तस्याऽप्याकर्षणे तच्छरीरारम्भं
प्रत्येकमुखीभूतानां त्रिभुवनोदरविवरवर्तिपरमाणूनामुपसर्पणप्रसङ्गाद् न जाने कियत्परिमाणं
तच्छरीरं स्यादिति चेत्, संयुक्तस्याऽप्याकर्षणे कथं स एव दोषो न भवेत् ? आत्मनो
व्यापकत्वेन सकलपरमाणूनां तेन संयोगात् । अथ तद्भावाविशेषेऽप्यदृष्टवशाद् विव-
क्षितशरीरोत्पादनानुगुणा नियता एव परमाणव उपसर्पन्ति; तदितरत्रापि तुल्यम् ।

§ ૧૪ જૈન—હે નૈયાયિક ! તમોએ 'આત્માને વ્યાપક નહિ માને તો' (ભા.૦૩.
પૃ.૬૫) એમ કહીને શરીરપરિમાણ આત્માને માનવામાં જે અનેક દોષો બતાવ-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે વાસ્તવિક (સત્યરૂપ) નથી, કારણ કે 'જે-જેનાથી સંયુક્ત
(જોડાયેલ) હોય તે જ તેની પાસે જાય (ગર્ભન કરે)' એવો કોઈ નિયમ નથી,
કારણ કે લોહકાન્તમણિ (લોહચુંબક) સાથે સંયોગ નથી, છતાં તે પ્રત્યે લોહતુ
આકર્ષણ જોવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પરંતુ સંયોગ ન હોય છતાં પણ આકર્ષણ હોય તો તે
શરીરના આરંભ પ્રત્યે સન્નિપત્તિ થયેલ ત્રણે ભુવનમાં રહેલ પરમાણુઓનું આક-
ર્ષણ થવાથી કેણ જાણે શરીર કેવડું મોટું બની જશે ?

જૈન—તો પછી સંયુક્તનું આકર્ષણ માનવામાં પણ તે જ દોષ કેમ નહિ
આવે ? કારણ કે આત્મા વ્યાપક હોવાથી સકલ પરમાણુ સાથે તેનો સંયોગ
તો છે જ.

નૈયાયિકાદિ—વ્યાપક આત્માનો સકલ પરમાણુ સાથે સંયોગ સમાન હોવા
છતાં અદૃષ્ટ (કર્મ)ને લઈને વિવક્ષિત શરીરની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂલ એવા નિયત
પરિમાણુઓનું જ આકર્ષણ થાય છે. અર્થાત્ સંયુક્ત છતાં બધા પરમાણુઓથી
શરીરનું નિર્માણ થતું નથી.

જૈન—તો એ જ ન્યાયે અસંયુક્ત વિષે પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ અસંયુક્ત
વિષે પણ અદૃષ્ટને કારણે અનુકૂળ અને નિયત પરમાણુઓનું આકર્ષણ થશે.

(ટિ૦) નન્વાત્મન इत्यादि । तदेवेति शरीरारम्भपरमाणूनां । तमिति मनोऽधिष्ठित-
मात्मानं प्रति । तेनेति अयस्कान्तमणिना । तेनेति त्रिभुवनोदरविवरसंवरणशीलेन सकलपरमाणु-
सृष्ट्या परमात्मना । तद्भावेति संयोगसद्भावसाम्येऽपि । अदृष्टवशादिति विश्वनिर्माणवद्वक्ष-

મીશ્વરાણ્યં પરં જ્યોતિરદૃષ્ટં તદ્વશાત્ । અનુગુણા ઇતિ સમર્થાઃ । ઇતરત્રાપીતિ શરીરપરિમાણે-
ડપ્યાત્મનિ અદૃષ્ટં કર્મ તદ્વશાદસંયુક્તા ભપિ પરમાણવસ્તત્ચરીરારમ્ભં પ્રત્યુપસર્પન્તીતિ ।

યચ્ચાન્યદુક્તમ્—સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુપ્રવિશન્નાત્મેત્યાદિ, તદપ્યુક્તિ-
માત્રમ્, સાવયવત્કાર્યત્વયોઃ કથञ્ચિદાત્મન્યમ્યુપગમાત્ । ન ચૈવં ઘટાદિવત્ પ્રાક્પ્રસિદ્ધ-
સમાનજાતીયાવયવારમ્ભત્વપ્રસક્તિઃ, ન સ્વલ્લ ઘટાદાવપિ કાર્યે પ્રાક્પ્રસિદ્ધસમાન-
જાતીયકપાલસંયોગારમ્ભત્વં દૃષ્ટમ્, કુમ્ભકારાદિવ્યાપારાન્વિતાદ મૃત્પિષ્ટાત્ પ્રથમમેવ
પૃથુવુદ્ધનોદરાદ્યાકારસ્યાડસ્યોત્પત્તિપ્રતીતિઃ । દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકાર-
પરિણામઃ કાર્યત્વમ્, તત્ત્વં વહિરિવાન્તરપ્યનુભૂયત એવ । ન ચ પટાદૌ સ્વાવયવસંયોગ-
પૂર્વકકાર્યત્વોપલભ્યાત્ સર્વત્ર તથાભાવો યુક્તઃ, કાષ્ઠે લોહલેહ્યત્વોપલભ્યાદ વજ્રેઽપિ તથા-
ભાવપ્રસજ્ઞાત્, પ્રમાણવાધનમુભયત્ર તુલ્યમ્ । ન ચોક્તલક્ષણકાર્યત્વામ્યુપગમેડપ્યાત્મનો-
ડનિત્યત્વાનુપજ્ઞાત્ પ્રતિસન્ધાનાભાવોડનુષ્ઙયતે, કથञ્ચિદનિત્યત્વે સત્યેવાડસ્યોપપદ્ય-
માનત્વાત્ ।

વળી, તેમજે અવયવવાળા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા અવયવવાળો
થશે, અને તેથી પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે (લા. ૩, પૃ. ૬૬) વિગેરે જે કંઈ
અમોને દોષ આપવા કહ્યું તે સઘળું કથન માત્ર જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે અમો
આત્મામાં કથ્ચિત્ સાવયવત્વ અને કથ્ચિત્ કાર્યત્વ માનીએ છીએ, અને એ
પ્રમાણે માનવા છતાં ઘટાદિની જેમ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ (નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાન-
જાતીય અવયવોથી આત્માના આરંભનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે ઘટાદિ
કાર્યનો આરંભ પણ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ (નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાનજાતીય કપાલના
સંયોગથી થતો હોય એમ દેખાતું નથી, પરંતુ કુલાર વિગેરેના વ્યાપારથી યુક્ત
માટીના પિંડમાંથી પ્રથમ જ વિસ્તૃત અને ગોળ ઉદરવાળા ઘટની ઉત્પત્તિ
જગન્નહેર છે ‘પૂર્વાકારનો ત્યાગ અને ઉત્તરાકારરૂપે પરિણામ’ એ જ દ્રવ્યનું
કાર્યત્વ છે, અને આનું કાર્યત્વ જેમ બાહ્ય અનુભવાય છે તેમ આભ્યન્તર પણ
અનુભવાય છે.

વળી, પટાદિ કાર્યોમાં સ્વાવયવ (તંતુ)ના સંયોગથી કાર્યત્વ બેવાય છે,
એટલે સર્વત્ર સ્વાવયવના સંયોગથી જ કાર્યત્વ માનવું એ યોગ્ય નથી, કારણ
કે તેમ માનવામાં લાકડામાં લોઢાથી લખાતું હોવાથી વજ્રમાં પણ લોઢાથી ?
લખાવાનો પ્રસંગ આવશે, અને જે આમાં પ્રમાણબાધ હોય તો પેલામાં પણ
પ્રમાણબાધ થશે જ.

અને અમોએ કહેલ લક્ષણવાળા કાર્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી આત્મામાં અનિ-
ત્યત્વનો પ્રસંગ હોવાને કારણે પ્રતિસન્ધાનાભાવનો પ્રસંગ પણ નહિ આવે,
કારણ કે આત્મા કથ્ચિત્ અનિત્ય હોય તો જ તેમાં પ્રતિસન્ધાન સુક્તિપૂર્વક
ઘટી શકે છે.

(૫૦) સાવયવત્વકાર્યત્વયોઃ સતોરિતિ હ્રેયમ્ । કથञ्चિદનિત્યત્વે સત્યેવેત્યાદિ ગયે । અસ્યેતિ પ્રતિસન્ધાનામાવસ્ય ।

(ટિ૦) ન ચૈવમિતિ સાવયવત્વકાર્યત્વાભ્યુપગમે આત્મનઃ । પ્રસિદ્ધેતિ નિષ્પન્ના । અસ્યેતિ ઘટસ્ય । તત્ત્વેતિ કાર્યત્વમ્ । વહિરિવેતિ વાહ્યકલશાદિપદાર્થસાર્થવત્ । અન્તરપીતિ યોગિજ્ઞેયસ્વરૂપત્વેન ચર્મચક્ષુભિરદર્શનાદજ્ઞેયસ્વભાવે ક્ષેત્રજ્ઞે । સર્વત્રેતિ આત્માદૌ । તથાભાવ ઇતિ સ્વાવયવસંયોગપૂર્વકકાર્યત્વાભાવઃ । તથાભાવેતિ લોહલેખ્યત્વભાવપ્રપ્ત્તેઃ । પ્રમાણવાધનમિતિ વજ્રે લોહલેખ્યત્વસ્યૈવ સર્વત્ર સમાનજાતીયકારણારમ્ભત્વસ્યાપિ સમાનમ્ । ઉક્તલક્ષણેતિ દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકારપરિણામ ઇત્યેવરૂપાક્ષીકારે । અસ્યેતિ પૂર્વોપદિષ્ટકાર્યત્વસ્ય ।

યચ્ચાઽવાચિ-શરીરપરિમાણત્વે ચાત્મનો મૂર્તત્વાનુષઙ્ગ ઇત્યાદિ, તત્ર કિમિદં મૂર્તત્વં નામ ? અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણત્વં, રૂપાદિમત્ત્વં વા ? તત્ર નાથઃ પક્ષો દોષ-પોપાય, સંમતત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષત્વયુક્તઃ, વ્યાપ્ત્યમાવાત્ ન હિ યદસર્વગતં તન્નિયમેન રૂપાદિમદિત્યવિનાભાવોઽસ્તિ, મનસોઽસર્વગતત્વેઽપિ તદસમ્ભવાત્ । અતો નાત્મનઃ શરીરેઽનુપ્રવેશાનુપપત્તિર્યતો નિરાત્મકં તત્ સ્યાત્ ; અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વસ્ય મનોવત્ પ્રવેશાપ્રતિબંધકત્વાદ્ રૂપાદિમત્ત્વલક્ષણમૂર્તત્વોપેતસ્યાપિ હિ જલાદેર્મસ્માદાવ-નુપ્રવેશો ન નિષિદ્યતે, આત્મનસ્તુ તદ્રહિતસ્યાપિ તત્રાસૌ પ્રતિબદ્યત ઇતિ મહન્ચિત્રમ્ ।

વળી, આત્માને શરીરપરિમાણુ માનવાથી મૂર્તત્વનો પ્રસંગ આવશે (લા. ૩, પૃ. ૬૭) વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તેમાં પ્રશ્ન છે કે મૂર્તત્વ એટલે શું છે ? અસર્વગત પરિમાણુત્વ (અવ્યાપક દ્રવ્યપરિમાણુત્વ) એ મૂર્તત્વ છે કે રૂપાદિમત્ત્વ ? તેમાં પહેલો પક્ષ અમોને સંમત હોવાથી અમારા માટે દોષરૂપ નથી. બીજો પક્ષ તો વ્યાપ્તિનો અભાવ હોવાથી એનું ઉચ્ચારણ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે જે અસર્વ-ગત (અવ્યાપક) હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક રૂપાદિમત્ત્વ હોય એવો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) નથી, કારણ કે મન અસર્વગત છતાં તે તમારે મતે રૂપાદિમત્ત્વ નથી. આમ અહીં મૂર્તનો અર્થ અસર્વગત પરિમાણુત્વ હોઈને શરીરમાં આત્માના અનુ-પ્રવેશની અનુપપત્તિ પણ નથી, કે જેથી શરીર આત્માથી રહિત થાય, અર્થાત્ શરીરમાં આત્મા નિર્વિધને પ્રવેશ કરી શકે છે, તેથી તે નિરાત્મક નહિ બને.

વળી, અસર્વગત દ્રવ્ય પરિમાણુ સ્વરૂપ મૂર્ત હોવા છતાં તેનો (આત્માનો) મનની જેમ પ્રવેશમાં કોઈ પ્રતિબંધક નથી. વળી રૂપાદિમત્ત્વ-સ્વરૂપ મૂર્તત્વથી યુક્ત-જલાદિનો ભસ્માદિમાં થતા અનુપ્રવેશનો નિષેધ તો તમે કરતા નથી, જ્યારે આત્મા જે તેથી વિપરીત છે (અર્થાત્ રૂપાદિમત્ત્વ રહિત છે) છતાં મૂર્તમાં તેના પ્રવેશનો તમે નિષેધ કરો છો, એ મહાશ્ચર્યની વાત છે.

(૫૦) સમ્મતત્વાદિતિ જૈનાનામ્ । તદસમ્ભવાદિતિ ભવન્મતેઽમૂર્તત્વાત્ તસ્ય । મનોવદિતિ મનસીવ । અત્રૈવ ગયે અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વેતિ શરીરે વર્તમાન-સ્યેતિ હ્રેયમ્ ।

(टि०) यच्चवाचीत्यादि । तत्रेति भवत्प्रपन्नवाक्ये । तत्रेति पक्षद्वयमध्ये । मनस इति भवन्मते मनो सर्वगतं न रूपादिमत । अत एव द्वितीयः पक्षस्त्वत्सिद्धान्तविध्वंसनाय पटीयान् । तदसम्भवादिति रूपाद्यसम्भवात् । यत् इति शरीरप्रवेशानुपपत्तेः । तदिति शरीरम् । तद्रहितस्येति रूपादिमत्त्वरहितस्यापि । तत्रेति शरीरे । असाविति अनुप्रवेशः ।

यदप्यवादि—तत्परिमाणत्वे तस्य बालशरीरपरिमाणस्येत्यादि, तदप्ययुक्तम्, युवशरीरपरिमाणावस्थायामात्मनो बालशरीरपरिमाणपरित्यागे सर्वथा विनाशासम्भवात्, विफणावस्थोत्पादे सर्पवत्, इति कथं परलोकाभावोऽनुषज्यते ?, पर्यायतस्तस्याऽनित्यत्वेऽपि द्रव्यतो नित्यत्वात् ।

वणी, आत्मा स्वशरीरपरिमाणुं ह्येतो आलशरीरपरिमाणु आत्माने युवशरीरपरिमाणुं यवाभां दोष आपवा प्रयत्न कथी (भा०३, पृ. ६७) ते योज्य नथी, कारणु के युवशरीरपरिमाणुवस्थाभां आलशरीरपरिमाणुने त्याग करवाथी आत्मानो कंथ सर्वाथा विनाश यतो नथी, जेमके इण्ण सङ्घित सर्पणे इण्ण रङ्घित अवस्थाभां. आभ परदोडना अलावणे प्रसंग कथं रीते आवशे ? कारणु के आत्मा पर्यायइये अनित्य होवा छतां द्रव्यइये तो नित्य न छे.

(टि०) यदप्यवादीत्यादि । तस्येति बालत शरीरपरिमाणतस्य क्षेत्रज्ञस्य ।

यच्चाजल्पि—यदि वपुर्परिमाणपवित्रितमित्यादि, तदप्यपेशलम्, शरीरखण्डने कथञ्चित्खण्डनस्येष्टत्वात्, शरीरसंबद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि कतिपयात्मप्रदेशानां खण्डितशरीरप्रदेशेऽवस्थानमात्मनः खण्डनम्, तच्चात्र विधत्त एव, अन्यथा शरीराद् पृथग्भूतावयवस्य कम्पोपलब्धिर्न स्यात् । न च खण्डितावयवानुप्रविष्टस्यात्मप्रदेशस्य पृथगात्मत्वप्रसङ्गः, तत्रैवानुप्रवेशात् । न चैकत्र सन्तानेऽनेक आत्मा, अनेकार्थप्रतिभासिज्ञानानामेकप्रमात्राधारतया प्रतिभासाभावप्रसङ्गात्, शरीरान्तरव्यवस्थितानेकज्ञानावसेयार्थसंविचित्वत् । कथं खण्डिताखण्डितावयवयोः संघटनं पश्चादिति चेत् ?, एकान्तेन च्छेदानभ्युपगमात्, पद्मनालतन्तुवदच्छेदस्यापि स्वीकारात्, तथाभूतादृष्टवशाच्च तत्संघटनमविरुद्धमेवेति तनुपरिमाण एवाऽऽत्माऽङ्गीकर्तव्यो न व्यापकः । तथा चाऽऽत्मा व्यापको न भवति, चेतनत्वात्, यत्तु नैवं न तच्चेतनं यथा व्योम, चेतनश्चात्मा, तस्मादव्यापकः । अव्यापकत्वे चाऽस्य तत्रैवोपलभ्यमानगुणत्वेन सिद्धा शरीरपरिमाणा ।

तथा, शरीरपरिमाणुं मानवाभां आत्मा अङ्घित थर्थ नशे विगेरे कहुं (भा०३, पृ. ६७) ते प्रशंसनीय नथी, कारणु के शरीरनुं अङ्घन थतां आत्मानुं कथयित् अङ्घन. अमाने धट्ट न छे, कारणु के शरीर साथे संघांघित आत्मप्रदेशेभांथी डेटलाक आत्मप्रदेशेनुं अङ्घित प्रदेशेभां रडेवुं ते न आत्मानुं अङ्घन (छेठ) छे अने ओवुं अङ्घन आत्माभां छे न, अन्यथा शरीरथी गुहा पडेल अवयवभां

કંપ (તડકડાટ)ની ઉપલબ્ધિ નહિ થાય. અને વળી, ખંડિત અવયવમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને બુદ્ધે આત્મા માનવાનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે તે ખંડિત શરીરાવયવગત આત્મપ્રદેશ મૂળ આત્મા સાથે મળી જાય છે અને એક જ સંતાનમાં અનેક આત્મા તો સંભવે જ નહિ, કારણ કે તેમ માનવામાં નાના અર્થ વિષેના નાના જ્ઞાનોના આધારરૂપે જે એક આત્મા છે એવું જે પ્રતિભાસિત થાય છે, તેનો અભાવ થઈ જાય; જેમ બુદ્ધ બુદ્ધ શરીરમાં રહેલા અનેક જ્ઞાનોથી થતાં અર્થવેદન(અર્થ સંવિત્તિ)નો આધાર એક આત્મા છે તેવો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ.

નૈયાયિકાદિ—આત્માના ખંડિત થયેલ અવયવો અને ખંડિત નહિ થયેલ અવયવોનું ફરી પાછું મિલન કઈ રીતે થશે?

જૈન—ખંડિત અવયવોનો એકાન્ત (સર્વથા, અત્યંત) છેદ અમોએ માનેશ નથી, પરંતુ કમલનાલના તંતુની જેમ છેદ છતાં અછેદ (છેદાભાવ) પણ સ્વીકારેલ છે, અને તથા પ્રકારના અદ્યટ્ કર્મ)ને કારણે આત્માના ખંડિતાખંડિત અવયવોનું પુનર્મિલન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નથી, માટે આત્મા સ્વદેહ પરિમાણ (સ્વશરીર જેવડો) માનવો યોગ્ય છે, પરંતુ વ્યાપક માનવો યોગ્ય નથી અને તે આ પ્રમાણે—આત્મા વ્યાપક નથી, ચેતન હોવાથી, જે વ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોય, જેમ કે વ્યોમ (આકાશ). આત્મા ચેતન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક નથી, અને આત્મા અવ્યાપક સિદ્ધ થયો એટલે તે શરીરપરિમાણ પણ સિદ્ધ થશે, કારણ કે શરીરક્ષેત્રમાં જ તેના ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫૦) શરીરાત્ પૃથગ્ભૂતાવયવસ્યેતિ જાતાવેકવચનમ્ । પૃથગાત્મત્વપ્રસન્નમ્ હત્ય તોડગ્રેયત્તિ ગમ્યમ્ । કથં સ્ખણ્ડત્તેત્યાદિ પરઃ । પ્કાન્તેનેત્યાદિ સ્ત્રિઃ ।

(ટિ૦) શરીરખણ્ડેત્યાદિ । તત્ત્વેતિ સ્ખણ્ડનમ્ । અત્રેતિ પુરુષે જીવે । અન્યથેતિ જીવ-સ્ખણ્ડનં વિના । તત્ત્વેતિ મૂળશરીરપ્રવિષ્ટ એવ ક્ષેત્રજે । શરીરાન્તરેતિ અપરશરીરે । અનેકેતિ ન હિ ચૈત્રેણ જ્ઞાતં મૈત્રો વેતીત્યર્થઃ । તત્સહજ્ઞનમિતિ પ્રદેશપ્રદેશીભૂતાત્મસ્ખણ્ડમિલનમ્ । યત્તુ નૈવ-મિતિ ચત્તુર્વ્યાપકં ભવતિ । અસ્યેતિ શરીરપરિમાણસ્ય પરમાત્મનઃ । તત્ત્વેતિ શરીરે । નાન્યત્ર ક્ષિતિધરક્ષિતિરુદ્ધાદૌ ।

§૧૫ પ્રતિક્ષેત્રં વિભિન્નમ્ હત્યનેન તુ વિશેષણેનાડ્ઠ્માડ્ઠ્તૈતમપાસ્તમ્ । એતદપાસન-પ્રકારશ્ચ પ્રાગેવ પ્રોક્તમ્ હતિ ન પુનરુચ્યતે ।

§૧૫ સૂત્રમાં 'થહણ્ કરેલ' પ્રતિક્ષેત્રં વિભિન્નઃ—(આત્મા દરેક શરીરમાં બુદ્ધ છે) આ વિશેષણથી આત્માદૈતને માનનારનું ખંડન થયું જાણવું. આત્મા-ડ્ઠ્તૈતવાદનું ખંડન પહેલાં (પરિચ્છેદ ૧, સૂત્ર ૧૬ ની ટીકામાં પૃ૦ ૯૩) કરેલ છે, માટે ફરીથી તેનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

§૧૬ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાનિતિ નાસ્તિકાદિમત્તમત્યસિતુમ્ । તથાહિ—નાસ્તિકસ્તાવદ્ નાડ્ઠ્ઠમિષ્ટવાન્ । સ પ્રઠ્ઠવ્યઃ—કિમાશ્રયસ્ય પરલોકિનોડ્ઠ્માવાત્, અપ્રત્યક્ષત્વાદ્ વિચારાક્ષમત્વાત્, સાધકાભાવાદ્ વાડ્ઠ્ઠ્ઠામાવો ભવેત્ ? । ન તાવત્ પ્રથમાત્, પરલો-

કિનઃ પ્રાક્રપ્રસાધિતત્વાત્ । નાડપ્યપ્રત્યક્ષત્વાત્, યતસ્તવાડપ્રત્યક્ષં તત્, સર્વપ્રમાતૃણાં વા । પ્રથમપક્ષે ત્વત્પિતામહાદેરપ્યમાવો ભવેત્, ચિરાતીતત્વેન તસ્ય તવાડપ્રત્યક્ષત્વાત્ તદમાવે ભવતોડપ્યમાવો ભવેદિત્યહો ! નવીના વાદવૈદગ્ધી । દ્વિતીયકલ્પોડપ્યલ્પીયાન્ સર્વપ્રમાતૃપ્રત્યક્ષમદૃષ્ટનિષ્ઠક્રિયાનિષ્ણાતં ન ભવતીતિ વાદિના પ્રત્યેતુમશક્તેઃ; પ્રતિવાદિના તુ તદાડકલનંકુશલઃ કેવલી કક્ષીકૃત એવ । વિચારાક્ષમત્ત્વમપ્યક્ષમમ્, કર્કશતર્કૈ-સ્તર્ક્યમાણસ્ય તસ્ય ઘટનાત્ ।

§૧૬ ‘પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્’—સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ આ વિશેષણ નાસ્તિકા-દિના મતનું ખંડન કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે—નાસ્તિક (આવાંક)ને અદૃષ્ટ-કર્મ માન્ય નથી. (અર્થાત્ તે કર્મનો અભાવ માને છે). માટે તેને પૂછવું જોઈ એ કે અદૃષ્ટનો અભાવ માનવામાં તેની પાસે શું કારણ છે ? અદૃષ્ટનો અભાવ શું (૧) અદૃષ્ટના આશ્રયરૂપ પરલોકમાં જનાર આત્માના અભાવને કારણે છે ? (૨) કે તેનું પ્રત્યક્ષ નથી માટે ? (૩) કે વિચારાક્ષમ હોવાથી ? (૪) કે સાધકના અભાવથી છે ? (૧) પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માની સિદ્ધિ ઉપરના સૂત્રમાં જ કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. (૨) અદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તેનો અભાવ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શું માત્ર તમને પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી અદૃષ્ટનો અભાવ છે ? કે સર્વ પ્રમાતાઓને તેનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી ? પહેલા પક્ષમાં તો તમારા દાદા, વડાદા, વિગેરેનો અભાવ થશે, કારણ કે લાંબા કાળ પહેલાં થઈ ગયેલ હોવાથી તેઓને તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેઓનો અભાવ થવાથી તો તમારો પણ અભાવ થઈ જશે, અહાહા ! તમારી વાદપટુતા તો કોઈ નવીન જ છે. બીજો પક્ષ પણ તુચ્છ છે, કારણ કે—‘સર્વ પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષ અદૃષ્ટનો નિશ્ચય કરવામાં નિષ્ણાત નથી’ એવું જ્ઞાન કરવાને વાદી (નાસ્તિક) સમર્થ નથી, જ્યારે પ્રતિવાદી જૈનો તો અદૃષ્ટને જાણવામાં કુશલ (સમર્થ) કેવલીને—સર્વજ્ઞને સ્વીકારે જ છે. (૩) ‘વિચારાક્ષમત્વ’ હેતુ પણ અદૃષ્ટના અભાવને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મ વિચારથી વિચારતાં અદૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(પં) ન ભવતીતિવાદિનેતિ વાદિના ભવતા । પ્રતિવાદિનેતિ જૈનેન ।

(ટિ) પૌદ્ગલિકૈવાદિ । તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । તસ્યેતિ પિતામહસ્ય । તદમાવે इति પિતામહામાવે । તદાકલનેતિ અદૃષ્ટજ્ઞાનદક્ષઃ । તસ્યેતિ અદૃષ્ટસ્ય ।

નનુ કથં ઘટતે ? તથાહિ—તદનિમિત્તં સનિમિત્તં વા ભવેત્ । ન તાવદનિમિત્તમ્, સદા સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ પ્રસજ્ઞાત્ “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાડહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્” । યદિ પુનઃ સનિમિત્તમ્, તદાડપિ તન્નિમિત્તમદૃષ્ટાન્તરમેવ, રાગદ્વેષાદિકપાયકાલુપ્યમ્, હિંસાદિ-ક્રિયા વા પ્રથમે પક્ષેડનવસ્થાવ્યવસ્થા । દ્વિતીયે તુ ન કદાપિ કસ્યાપિ કર્મામાવો ભવેત્, તદ્વેતો રાગદ્વેષાદિકપાયકાલુપ્યસ્ય સર્વસંસારિણાં માવાત્ । તૃતીયપક્ષોડપ્યસૂપપાદઃ, પાપ-પુણ્યહેતુત્વસંમતયોર્હિંસાડર્હત્પૂજાદિક્રિયયોર્વ્યભિચારદર્શનાત્—કૃપણપશુપરમ્પરાપ્રાણ-

જેન—તમારા આ બધા કથનનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. તમે જણાવેલ અદૃષ્ટના નિમિત્ત વિષેના ત્રણે વિકલ્પો અમે સ્વીકારીએ જ છીએ. જીવને પૂર્વના અન્ય અદૃષ્ટને કારણે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીના નાશની ક્રિયા (હિંસા) કરીને કર્મવડે બંધાય છે, અને એમ માનવામાં તમે જણાવેલ અનવસ્થા એ કાંઈ દૂષણ નહિ થાય, કારણે કે, મૂલનો ક્ષય કરનારી અનવસ્થા હોય તો જ તે દોષરૂપ બને છે, પરંતુ બીજા અને અંકુરાની પરંપરાની જેમ કર્મની પરંપરા પણ અનાદિ છે, એમ અમે માનીએ છીએ તેથી એ અનવસ્થા મૂલનો ક્ષય કરનારી નથી.

બીજા પક્ષમાં તમે કહ્યું કે, કોઈને કર્મનો અભાવ નહિ થાય, તો ભલે કર્મનો અભાવ ન થાય, પરંતુ તેથી અદૃષ્ટ-કર્મ તો સિદ્ધ થયું જ અને આગળ ઉપર સુક્તિવાદમાં કર્મનો અભાવ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ત્રીજા પક્ષમાં તમોએ હિંસાવાન ને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને જિનપૂજાદિ કરનારને દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ કહી તે અનુક્રમે પૂર્વોપાર્જિત પાપાનુબંધી પુણ્ય- (એવા પુણ્યનો ઉદય કે જેથી પાપ બંધાય) અને પુણ્યાનુબંધી પાપ (એવા પાપ નો ઉદય કે જેથી પુણ્ય બંધાય)નું ફલ જાણવું, પણ તે હિંસા અને જિન-પૂજાદિ ક્રિયાથી ઉપાર્જિત કર્મ તો જન્માન્તર (ભવાન્તર)માં પોતાનું ફળ આપશે જ. માટે અહીં નિયત કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર નથી. એટલે કે પુણ્યથી સુખ અને પાપથી દુઃખ એમાં વ્યભિચાર નથી.

(પં૦) મુક્તિવાદે તદભાવોડપીત્યત્ર તદભાવઃ કર્માભાવઃ ।

(ટિ૦) તત્સન્તાનસ્યેતિ વીજાદુરસન્તાનસ્ય । તદભાવોડપીતિ કર્માભાવોડપિ । તત્ક્રિયોપાત્તમિતિ इदं भवपुण्यपापादિક्रियोपर्जितम् ।

સાધકાભાવાદપિ નાડદૃષ્ટાભાવઃ, પ્રાકૃપ્રસાધિતપ્રામાણ્યયોરાગમાડનુમાનયો-સ્ત્વપ્રસાધકયોર્ભાવાત્ । તથા ચ ‘શુભઃ પુણ્યસ્ય’ [તત્ત્વા૦ ૬.૩] ‘અશુભઃ પાપસ્ય’ [તત્ત્વા૦ ૬.૪] ઇત્યાગમઃ । અનુમાનં તુ તુલ્યસાધનાનાં કાર્યે વિશેષઃ સહેતુકઃ, કાર્યત્વાત્ કુમ્ભવત્ ।

“દૃષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનોઃ ।

વિશેષો વીર્યવિજ્ઞાનવૈરાગ્યારોગ્યસંપદામ્ ॥૧૧”

ન ચાયં વિશેષો વિશિષ્ટમદૃષ્ટકારણમન્તરેણ ।

યદ્વૃત્તિર્જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણમિત્રાઃ—

‘જો તુલ્લસાહુળાણં ફલે વિસેસો જ સો વિળા હેડં ।

કજ્જત્તળઓ ગોયમ ! ઘડોબ્વ હેઝુ ય સે કર્મ્મ ॥૧૧

૧ યસ્તુલ્યસાધનાનાં ફલે વિશેષો ન સ વિના હેતુમ્ ।

કાર્યત્વતઃ, ગૌતમ ! ઘટ ઇવ હેતુસ્વ સ કર્મ ॥૧૧

(૪) સાધકનો અભાવ હોવાથી અદૃષ્ટનો અભાવ છે એમ કહી અદૃષ્ટનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકશો નહિ, કારણ કે અદૃષ્ટ(કર્મ)ના સાધન આગમ અને અનુમાન પ્રમાણો તો છે જ, અને તે બંનેનું પ્રામાણ્ય પ્રથમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું જ છે, અને કહ્યું પણ છે કે—

“શુભ અધ્યવસાય પુણ્યરૂપ અદૃષ્ટનું અને અશુભ અધ્યવસાય પાપરૂપ અદૃષ્ટનું કારણ છે.” આ પ્રમાણે અદૃષ્ટનું સાધક આગમપ્રમાણ બાબતું. અને અદૃષ્ટની સિદ્ધિ માટે અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે—બધાં દ્રશ્ય કારણો સમાન હોવા છતાં કાર્યમાં જે કંઈ વિશેષ જોવામાં આવે છે, તેનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાર્યરૂપ છે, કુલની જેમ. “સાધ્વી (ઉત્તમ કુલીન) સ્ત્રીને સાથે જન્મેલ બે પુત્રોના વીર્ય (પરાક્રમ), વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આરોગ્ય અને સંપત્તિ વિગેરેમાં વિશેષતા દેખાય છે.” અને આ વિશેષતા વિશિષ્ટ અદૃષ્ટરૂપ કારણ વિના હોતી નથી. આ પ્રકરણ અંગે શ્રી. જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણગણીનું કથન છે કે—

“હિ ગૌતમ સમાન સાધનો (કારણો) હોવા છતાં ફલ-કાર્યમાં જે વિશેષ જોવાય છે તે વિશેષ કાર્યરૂપ હોવાથી કારણ વિના હોતો નથી, ઘટની જેમ, અને તે કારણ એ જ કર્મ છે.

(પં.) તત્પ્રસાધકયોરિતિ પુણ્યાપુણ્યનિષ્ચાયકયોઃ ।

(ટિ.) જો તુલ્યસાહ્ચરણમિત્યાદિ તુલ્યસાધનાનામેકમાતૃપિતૃકાણામેકવેલાસમુદ્ભૂતાનાં સમાનપ્રવહગોચરાણાં સદૃશલક્ષણસમ્પૂર્ણાનાં પુરુષાણાં ફલે વિભવલાભદારિચ્છલક્ષણે ચો વિશેષઃ । એક-સ્યોત્તમા વિભૂતિરપરસ્ય મધ્યમા અન્યસ્ય દારિદ્ર્યમ્ । સવિશેષો હેતુઃ વિના ન ભવતિ કાર્યત્વાત્ । હે ગૌતમ ! ઘટવત્ । સ તસ્ય પુરુષસ્ય ઘટસ્ય ચ કર્મહેતુઃ । એકકુલચક્રચીવરદવરક-હેતવોડપિ કલશા ઘૃતમધુજલમઘાધારાઃ કર્મવશાદ્ વિભિન્નપરિણામભાજો ભવન્તિ ।

અથ યથૈકપ્રદેશસંભવાનામપિ વદરીકણ્ટકાનાં કૌટિલ્યાર્જવાદિર્વિશેષઃ યથા વૈકસરસીસંભૂતાનામપિ પદ્મજાનાં નીલધવલપાટલપીતશતપત્રસહસ્રપત્રાદિર્ભેદઃ; તથા શરીરિણામપિ સ્વભાવાદેવાડયં વિશેષો ભવિષ્યતિ, તદશસ્યમ્ । કણ્ટકપદ્મજાદીનામપિ પ્રાણિત્વેન પેરેષાં પ્રસિદ્ધેસ્તદદૃષ્ટાન્તાવઠમ્ભસ્ય દુષ્ટત્વાત્ આહારક્ષતરોહદોહદા-દિના વનસ્પતીનામપિ પ્રાણિત્વેન તૈઃ પ્રસાધનાત્ ।

નાસ્તિક—એક જ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધોરડીના કાંટાઓમાં વક્રતા અને સરળતારૂપ ભેદ, અથવા એક જ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કમલોમાં નીલ, સફેદ, ગુલાબી, પીત વગેરે રંગોનો ભેદ તથા શતપત્ર, સહસ્રપત્ર આદિનો ભેદ જેમ સ્વભાવથી થાય છે તેમ જીવોમાં રહેલ ભેદ-વિશેષતા પણ સ્વભાવથી જ થશે.

જૈન—આ કથન સ્તુત્ય નથી કારણ કે પર (જૈનો)માં કાંટા, કમલ વગેરે પ્રાણી (જીવ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેના દર્શનનું આલમ્બન દૂષિત છે. આહાર, છેદ થયા પછી તેનું ભરાઈ જવું, ફોહદ-ધૃષ્ટિ થવી વગેરે કારણોને લઈને જૈનો-એ વનસ્પતિને પ્રાણી તરીકે સિદ્ધ કરેલ છે.

તત્રાડદૃષ્ટમૂતવિશેષાનુમાનેન નામાન્તરતિરોહિતમદૃષ્ટમેવાનુમિતિસિદ્ધં દૃષ્ટમ્; इतोऽपि-
 बालशरीरं शरीरान्तरपूर्वकम्, इन्द्रियादिमत्त्वात्, तरुणशरीरवत् । न च प्राचीनमवातीत-
 तनुपूर्वकमेवेदम्, तस्य तद्भववसान एव पटुपवनप्रेरितातितीव्रचिताज्वलनज्वालाकलाप-
 प्लुष्टतया भस्मसाद्भावादपान्तरालगतावभावेन तत्पूर्वकत्वानुपपत्तेः । न चाऽशरीरिणो
 नियतगर्भदेशस्थानप्राप्तिपूर्वकशरीरग्रहो युज्यते, नियामककारणाभावात् । स्वभावस्य तु
 नियामकत्वं प्रागेव व्यपास्तम् । ततो यच्छरीरपूर्वकं बालशरीरं तत्कर्ममयमिति ।

વળી પ્રશ્ન એ છે કે જે સ્વભાવને કારણે તમો જગતની વિચિત્રતા માનો છો તે શું છે? સ્વભાવ એટલે શું? (૧) નિર્દેષિતુકતા—હેતુ વિનાની ઉત્પત્તિ થાય છે? (૨) કે સ્વાત્મહેતુકતા—પોતે પોતાથી ઉત્પન્ન થવું તે છે? (૩) વસ્તુ ધર્મ છે? (૪) કે વસ્તુ વિશેષ છે? (૧) પહેલા પક્ષમાં તો સદાને માટે સત્ત્વ કે અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે, (અર્થાત્ જે પદાર્થ નિર્દેષિતુક હોય તેની સદાને માટે સત્તા રહેશે અથવા સદૈવ અસત્તા જ રહેશે). (૨) બીજા પક્ષમાં આત્માશ્રયત્વ નામનો દોષ આવશે, કારણ કે સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિમાં કઈ રીતે હેતુ થઈ શકશે? (અર્થાત્ જે વસ્તુ સત્તારૂપે હોય જ નહિ તે વસ્તુ શશશૃંગની જેમ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય?) અને સ્વયં વિદ્યમાન પદાર્થ તો વિદ્યમાન છે જ તેથી તે સ્વોત્પાદ્ય (સ્વજન્ય—પોતાથી ઉત્પન્ન થનાર) કઈ રીતે થઈ શકે? એટલે કે કોઈ પદાર્થ પોતે પોતાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ બની શકતો નથી. (૩) સ્વભાવ વસ્તુ ધર્મ છે એમ કહો તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય ગણો તો ઘટી શકતો નથી, કારણ કે દૃશ્ય હોય તો ઉપલબ્ધ થવો જોઈએ, પણ આ તો ઉપલબ્ધ થતો નથી માટે બાધિત છે. અદૃશ્ય ગણો તો તે અદૃશ્યની સત્તા કેમ સિદ્ધ કરશે? અને જે અનુમાનથી અદૃશ્ય સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો હોય તો અદૃષ્ટ કર્મનું જ અનુમાન કરો એમાં જ કલ્યાણ છે. (૪) સ્વભાવ જે વસ્તુવિશેષ હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવ ભૂત (પૃથ્વ્યાદિ)થી અતિરિક્ત—લિન્ન છે? કે ભૂતાતિસ્વરૂપ? ભૂતાતિરિક્ત હોય તો તે મૂર્ત છે? કે અમૂર્ત? મૂર્ત હોય તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય હોય તો તે દૃશ્ય સ્વભાવ અનુપલબ્ધિથી બાધિત છે, અર્થાત્ દૃશ્ય છતાં ઉપલબ્ધ થતો ન હોવાથી બાધિત છે. અદૃશ્ય કહો તો, સ્વભાવ કહીને અદૃષ્ટનું જ કથન કર્યું છે. અમૂર્ત છે એમ કહો તો પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માથી લિન્ન એવો કયો પદાર્થ છે? અર્થાત્ અદૃષ્ટ-કર્મ જ હોઈ શકે, કારણ કે તેજ આત્મામાં મળી ગયું છે, જેને લઈને તે પરલોકમાં ગમન કરે છે, અને જ્યારે આત્માથી એ અદૃષ્ટ બુદ્ધ પડી જાય છે ત્યારે આત્મા પરલોકમાં ગમન કરતો નથી, એટલે કે સંસારી મટી જઈને મુક્ત બને છે. આથી પણ સ્પષ્ટરૂપે કર્મનો નિશ્ચય થયો. વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવ જે ભૂત સ્વરૂપ હોય તો તે તો વિલક્ષણ એવા એક સાથે જન્મેલા રાય અને રંકાદિ જીવોની ઉત્પત્તિમાં સમાનભાવે જ કારણ છે, તો પછી એ બંનેમાં વિલક્ષણતા ક્યાંથી આવી? કારણ સમાન છતાં કાર્યમાં

વિલક્ષણતા યદ્ય માટે દષ્ટભૂતથી વિલક્ષણ અદષ્ટભૂત વિશેષ કારણ હોવું જોઈ એ એવું અનુમાન જો તમે કરશો તો અમે માનેલ અદષ્ટને અદષ્ટભૂત વિશેષ એવા નામથી છુપાવવાનો જ તમે પ્રયત્ન કર્યો છે એ દેખાઈ આવે છે. આ રીતે અનુમિતિથી અદષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. વળી, તેમાં આ પણ અનુમાન છે કે-ખાલશરીર અન્ય શરીરપૂર્વક છે, ઈન્દ્રિયવાળું હોવાથી તરુણ શરીરની જેમ, અને આ ખાલશરીર પૂર્વલવ સંગ્રામી ભૂતકાલીન શરીરપૂર્વક જ છે, એવું નથી અર્થાત્ પૂર્વલવનું અતીત (નાશ પામેલું) શરીર આ ખાલશરીરનું કારણ નથી એટલે કે પૂર્વલવના અતીત શરીરથી આ શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે, પૂર્વલવનું શરીર તો પ્રચંડ પવનથી પ્રેરાયેલ (પ્રબલિત) ચિતાના અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓ વડે ખાળી નાખવાથી લસ્મ (રાખ)રૂપ થઈ ગયું છે તેથી તે અન્તરાલગતિ (એક લવમાંથી બીજા લવમાં જતાં વચ્ચેની ગતિ)માં છે જ નહિ, માટે તે ખાલશરીરનું કારણ બની શકશે નહીં.

અને વળી, શરીર વિનાનો આત્મા નિયત ગર્ભસ્થાનના દેશમાં જઈ નવું શરીર ગ્રહણ કરે એમ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અમુક આત્મા અમુક જ ઠેકાણે જન્મ લે અને અમુક ઠેકાણે જન્મ ન લે એવું નિયામક કારણ અશરીરી આત્માને નથી, અને સ્વભાવથી આવું નિયમન થશે એ મતનો તો પૂર્વે અમે નિરાસ કરી જ ગયા છીએ, એટલે ખાલશરીર જે શરીરપૂર્વક છે તે કર્મમય (કાર્મણ) શરીર છે એમ સમજવું.

(૫૦) કદચ્ચાયમિત્યાદિ સુરિઃ । 'સ્વભાવમાપયા વમાપે' इति वभापे त्वया । पर इति अन्यः । को नामाऽस्त्विति किन्तु स एव । तत्रेति विशेषे ।

(ટિ૦) આત્માશ્રયત્વમિતિ આત્મેવ સ્વરૂપમેવ આધર્યો यस્ય દોષસ્ય । અન્યોઽન્યાશ્રય-વત્ । ભાવાત્મેતિ ભાવસ્વરૂપઃ । તન્નિર્ણયે इति अदृश्यवस्तुधर्मनिर्णये । परलोकिन इति आत्मनः । विघटितस्येति रहितस्य । तस्येति परलोकिनः । तयोरिति यमलजातयोः साध्वीसुतयोः । तद्दर्शनादिति यमलजातविशेषदर्शनात् । तत्रेति विशेषे । इतोऽपीत्यादि । इदमिति बालशरीरम् । तस्येति प्राचीनमवातीततनोः । तद्भवेति पूर्वभवपर्यन्ते । तत्पूर्व-कत्वेति शरीरपूर्वकत्वाभावात् ।

§૧૭ પૌદ્ગલિકં ચેદમદષ્ટમેષ્ટવ્યમ્, આત્મનઃ પારતન્ત્ર્યનિમિત્તત્વાદ્, નિગડાદિવત્ ।

ક્રોધાદિના વ્યભિચાર इति चेत् । न, तस्याऽऽत्मपरिणामरूपस्य पारतन्त्र्यस्वभाव-त्वात्; तन्निमित्तभूतस्य तु कर्मणः पौद्गलिकत्वात् । एवं सीधुस्वादनाद्भवचित्त-वैकल्यमपि पारतन्त्र्यमेव' तद्वेतुस्तु सीधु पौद्गलिकमेवेति नैतेनाऽपि व्यभिचारः ।

§૧૭ અને અદષ્ટને પૌદ્ગલિક માનવું જોઈ એ, કારણ કે તે આત્માની પરાધીનતાનું કારણ છે, બેડીની જેમ. આ અનુમાનમાં 'પરાધીનતાનું કારણ' એ રૂપ હેતુ આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિથી વ્યભિચારી છે, અર્થાત્ ક્રોધાદિ પૌદ્ગલિક નથી છતાં પારતન્ત્ર્યના કારણ બને છે માટે હેતુ વ્યભિચારી છે એમ ન કહેવું જોઈ એ, કારણ કે આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિ એ જ આત્માનું પારતન્ત્ર્ય છે, અને એ ક્રોધાદિના કારણભૂત જે કર્મ છે તે પૌદ્ગલિક છે.

એ જ રીતે સુરાપાનથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તની વિકલતા એ પણ આત્માનું પારતન્ત્ર્ય જ છે અને ચિત્તની એ વિકલતાના કારણભૂત મદિરા પણ પૌદ્ગલિક છે એટલે આનાથી પણ વ્યસિચાર નહિ આવે.

(૫૦) પારતન્ત્ર્યસ્વભાવત્વાત્ તન્નિમિત્તભૂતસ્ય તુ કર્મણ્ ઇતિ એતદ્ધિ સ્વયમેવ પારતન્ત્ર્યં ન તુ તન્નિમિત્તં, યચ્ચ તન્નિમિત્તં તત્પૌદ્ગલિકમેવ તત્ત્વં કર્મંવ । પારતન્ત્ર્યમેવેતિ એતદપિ પારતન્ત્ર્યં ચત્વાસ્ય નિમિત્તં તત્ પૌદ્ગલિકમેવ ।

(ટિ૦) પૌદ્ગલિકમિત્યાદિ । તસ્યેતિ ક્રોધાદેઃ । તન્નિમિત્તેતિ ક્રોધાદિકારણરૂપસ્ય । તદ્દેતુરિતિ ચિત્તવૈકલ્યહેતુઃ ॥૫૬॥

§૧૮ તતો યદ્ યૌગૈરાત્મવિશેષગુણલક્ષણમ્, કાપિલૈઃ પ્રકૃતિવિકારસ્વરૂપમ્, સૌગતૈર્વાસનાસ્વભાવમ્, બ્રહ્મવાદિભિરવિદ્યાસ્વરૂપં ચાડદૃષ્ટમવાદિઃ; તદપાસ્તમ્ । વિશેષતઃ પુનરમીષાં નિષેધો વિસ્તરાય સ્યાદિતિ ન કૃતઃ ॥૫૬॥

§૧૮ આ રીતે નાસ્તિક મતના ખંડન દ્વારા યૌગો દ્વારા સંમત આત્મ-શુણ્ડપ, સાંખ્યો દ્વારા સંમત પ્રકૃતિના વિકારસ્વરૂપ, બૌદ્ધસંમત વાસના સ્વભાવરૂપ, અને બ્રહ્મવાદીઓ એ કહેલ અવિદ્યારૂપ અદૃષ્ટ, એ બધાનું નિરાકરણ થઈ ગયું એમ જાણવું. વિશેષે કરીને આ ચારેનો નિરાસ કરવામાં અન્ય વિસ્તૃત થઈ જાય માટે કરેલ નથી. ૫૬.

(૫૦) અવાદીતિ ઉદિતમ્ ॥૫૬॥

અથાત્મન એવ વિશેષાન્તરમાહુઃ—

તસ્યોપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં
કૃત્સ્તનકર્મક્ષયસ્વરૂપા સિદ્ધિઃ ॥૫૭॥

§૧ તસ્યાડનન્તરનિરૂપિતરૂપસ્યાડત્મનઃ, ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સ્વીકૃતપુરુષયોપિદ્વપુષઃ, એતેન લીનિર્વાણદ્વેષિણઃ કાષ્ટામ્બરાન્ શિક્ષયન્તિ । સમ્યગ્જ્ઞાનં ચ યથાવસ્થિતવસ્તુતત્વાવબોધઃ, ક્રિયા ચ તપશ્ચરણાદિકા, તામ્યામ્ ।

આત્માના જ બીજા વિશેષણનું કથન—

પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરના ધારણ કરનાર તેની સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા (ચારિત્ર) વડે સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ સિદ્ધિ-મુક્તિ થાય છે. ૫૭.

§૧ તસ્ય તેની એટલે ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલ સ્વરૂપવાળા આત્માની, ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય—જેણે પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરને ધારણ કયું છે એવા સૂત્રના આ અંશથી સ્ત્રીનિર્વાણ (સ્ત્રીમુક્તિ)ના દ્વેષી દિગમ્બરોને શિખામણ આપી છે એમ સમજવું. સમ્યગ્જ્ઞાન—એટલે વસ્તુતંત્ર- (વસ્તુસ્વરૂપ) જે પ્રમાણે સ્થિત હોય તે જ પ્રમાણે તેનો સાચો બોધ. ક્રિયા—એટલે તપશ્ચરણ (ચારિત્ર) આદિરૂપ. આ બંને વડે.

§૨ નતુ સમ્યગ્દર્શનમપિ કૃત્સ્તનકર્મક્ષયકારણમેવ । યદાહુઃ—“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” ઇતિ, તત્ કથમિહ નોપદિષ્ટમ્ ? । ઉચ્યતે—સમ્યગ્જ્ઞાનો-

પાદાનેનૈવ તસ્યાક્ષિતત્વાત્, દ્વયોરપ્યનયોઃ સહચરત્વાત્ । સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય ક્રિયાતઃ પૃથગુપાદાનાદ યા ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા સૈવ તત્કારણમ્, ન પુનર્મિથ્યાત્વમલપટલાવલુપ્તવિવેકવિકલાનાં મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વિકા કન્દફલમૂલશૈવાલકવલનાદિકા ।

§૨ શંકા—“(સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ)—“સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચરિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે” એ વચનથી સમ્યગ્દર્શન પણ કૃત્સ્ન કર્મ ક્ષયમાં કારણ છે, તો અહીં સૂત્રમાં તેનું અહણ કેમ ન કયું ?

સમાધાન—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચર હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનના ઉપાદાનથી જ સમ્યગ્દર્શનનું આશ્રેપ દ્વારા ઉપાદાન થઈ જ જાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનને ક્રિયાથી જુદું અહણ કરવાનું કારણ શું? સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્રિયાથી જુદું અહણ કયું તેથી એ નક્કી થયું કે જે ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા (સમ્યગ્જ્ઞાનવાળી) હોય તે જ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું કારણ બની શકે છે, પરંતુ મિથ્યાત્વરૂપ ભેદના આવરણથી વિવેકહીન બનેલ પુરુષોના મિથ્યાજ્ઞાનને કારણે કંદ, ફલ, મૂલ, શેવાલનું લક્ષણ કરવું વિગેરે રૂપ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું કારણ નથી.

(ટિ૦) નનુ સમ્યગ્નિત્યાદિ । તદિતિ દર્શનમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । અનયોરિતિ જ્ઞાન-દર્શનયોઃ । તત્કારણમિતિ મોક્ષકારણમ્ ।

§ ૩ કૃત્સ્નસ્યાઽષ્ટપ્રકારસ્યાપિ, ન તુ કતિપયસ્ય, જીવનમુક્તેરનભિધિસિતત્વાત્ । કર્મણો જ્ઞાનાવરણાદેરદૃષ્ટસ્ય, ન તુ બુદ્ધ્યાદિગુણાનામપિ, નાપિ જ્ઞાનમાત્રસંતાનસ્ય । ક્ષયઃ સામસ્યેન પ્રલયઃ સ્વરૂપં યસ્યાઃ સા તથા । એતેન નૈયાયિકસૌગતોપકલ્પિતમુક્તિપ્રતિક્ષેપઃ । એવંવિધા સિદ્ધિર્મોક્ષો ભવતિ ।

(કૃત્સ્નસ્ય) સમસ્ત એટલે આઠેય પ્રકારના કર્મનો ક્ષય સમજવો પરંતુ કેટલાક કર્મનો નહિ, કારણ કે—અહીં જીવનમુક્ત-ભવસ્થકેવલીની વિવક્ષા કરી નથી. (કર્મણઃ) કર્મ એટલે જ્ઞાન.વરણાદિ કર્મનો, (ક્ષયઃ) સંપૂર્ણતયા નાશ જેમાં છે એવી સિદ્ધિ છે, નહીં કે બુદ્ધ્યાદિ ગુણોના કે જ્ઞાનમાત્રના સંતાનના નાશવાળી, આથી નૈયાયિક અને સૌગત કલ્પિત મોક્ષનો પ્રતિક્ષેપ-તિરસ્કાર કર્યો એમ સમજવું.

§ ૪ इह केचिज्ज्ञानादेव मोक्षमास्थिपत, तथाह्येते ब्रुवते—सम्यग्ज्ञानमेव फल-संपादनप्रत्यलम्, न क्रिया; अन्यथा मिथ्याज्ञानादपि क्रियायां फलोत्पादप्रसङ्गात् । यदुक्तम्—

“विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।

मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलाऽसंवाददर्शनात्” ॥૧॥

તથા—

“શ્રિયઃ પ્રસૂતે વિપદો રુણદ્વિ યશાંસિ દુઘ્ને મલિનં પ્રમાર્ષિ ।

સંસ્કારશૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધા હિ બુદ્ધિઃ કુલકામધેનુઃ ” ॥૧॥

અહીં મોક્ષ પ્રકરણમાં કેટલાક જ્ઞાનથી જ મોક્ષને સ્થાપે (માને) છે, તેથી તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, સમ્યગ્જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ છે પરંતુ ક્રિયા સમર્થ નથી, અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ ક્રિયામાં ફલોત્પત્તિના પ્રસંગ આવશે, કહ્યું છે કે, જ્ઞાન પુરુષને ફલ આપનાર છે પરંતુ ક્રિયા આપનાર નથી, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા કરનાર પુરુષને ફલ મળતું નથી. વળી, શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ) કામધેનુ લક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરે છે, વિપત્તિના નાશ કરે છે, યશની પૂર્તિ કરે છે. મલીનતાને સાફ કરે (ફર કરે છે) અને સંસ્કારરૂપ પવિત્રતા વડે બીજાને પણ શુદ્ધ (પવિત્ર) કરે છે.

(૫૦) इह केचित् ज्ञानादेव मोक्षमास्थिपत्तेत्यत्र आस्थिपत प्रतिज्ञातवन्तः नवानामात्मविशेषगुणानां योऽत्यन्तोच्छेद इति बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काररूपाणां नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तन्तच्छेद आदौ मोक्षः ।

§ ૫ ક્રિયાવાદિનસ્તુ વદન્તિ-ક્રિયૈવ ફલહેતુર્ન જ્ઞાનમ્, ભદ્યાદિવિજ્ઞાનેઽપિ ક્રિયામન્તરેણ સૌહિત્યાદિફલાનુત્પાદાત્ । યદવાચિ—

“ક્રિયૈવ ફલદા પુંસાં ન જ્ઞાનં ફલદં મતમ્ ।

યતઃ સ્ત્રીભદ્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્ ” ॥૧॥

તથા—

“શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાઽપિ ભવન્તિ મૂર્ખા યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।

સંચિન્ત્યતામૌષધમાતુરં હિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ” ॥૧॥

આના ઉત્તરમાં ક્રિયાવાદીઓ કહે છે કે, ક્રિયા જ ફલના હેતુરૂપ છે પરંતુ જ્ઞાન ફલનું કારણ નથી, કારણ કે ભદ્યાદિ-(ભોજન-પાન વિગેરે)નું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ક્રિયા વિના તૃપ્તિ આદિ ફલની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કહ્યું છે કે—‘ક્રિયા જ પુરુષોને ફલ આપનારી છે, પરંતુ જ્ઞાન ફલ આપનાર મનાયું નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને ભદ્યના ભોગને બાજુનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતા નથી. વળી, તેઓ આગળ કહે છે કે, “શાસ્ત્રોત્ અધ્યયન કરવા છતાં પણ પુરુષો મૂર્ખ હોય છે, પરંતુ જેઓ ક્રિયાવાન્ (સચ્ચારિત્રવાન્) છે, તે જ વિદ્વાન્ છે. વિચારે કે ઔષધ તેના જ્ઞાન માત્રથી રોગીને નીરોગી કરતું નથી.”

§ ૬ અत्र ब्रूमहे—यदुक्तम्—सम्यग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यक्षमित्यादि, तत् ‘स्त्रीभदयमोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत्’ इत्यनेन क्रियावादिनैव व्यपास्तम्, इत्युपेक्षणीयमेव । ततः सम्यग्ज्ञानं सम्यक्क्रियासध्रीचीनमेव फलसिद्धिनिवन्धनमित्यभ्युपगन्तव्यम् ; न तु ज्ञानैकान्तः कान्तः । क्रियैकान्तोऽपि भ्रान्त एव । ‘यतः

સ્ત્રીભક્ત્યભોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્' इति तु न युक्तम् । यतः सम्यग्-
 ज्ञानकारणैकान्तवादिनामयमुपालम्भो न पुनरस्माकम्, सम्यग्ज्ञानक्रिययोरुभयोरपि
 परस्परापेक्षयोः कारणत्वस्वीकारात् । न च नितम्बिनीमोदकादिगोचरायां प्रवृत्तौ
 तद्विज्ञानं सर्वथा नास्त्येव, यतः क्रियाया एव तत्कारणता कल्प्येत । तद्गोचर-
 विज्ञानसनाथैव तत्र प्रवृत्तिः प्रीतिपरम्परोत्पादनप्रत्यला; अन्यथोन्मत्तमूर्च्छितादेरपि
 प्रौढप्रेमपरायणप्रणयिनीनिविडाश्लेषक्रियाऽपि तदुत्पादाय किं न स्यात् ? । अथासौ
 क्रियैव तत्त्वतो न भवति, सैव हि क्रिया तात्त्विकी या स्वकीयकार्याऽव्यभिचारिणी;
 हन्त ! तर्हि तदेव तात्त्विकं ज्ञानं यत् स्वकीयकार्याव्यभिचारीति कथं स्त्रीभक्त्यभोगज्ञ
 इत्युपालम्भः शोभेत ? । ततः कार्यमर्जयन्ती यथा निश्चयनयेन क्रिया क्रियोच्यते,
 तथा ज्ञानमपि; इति कचिद् व्यभिचाराभावाद् द्वयमेवैतत् फलोत्पत्तिकारणमनुगुणमिति ।

આ વિષયમાં અમારું કથન નીચે પ્રમાણે છે—‘સમ્યગ્જ્ઞાન જ ફલ પ્રાપ્ત
 કરવાને સમર્થ છે’. ઇત્યાદિ એકાન્ત જ્ઞાનવાદીનું કથન ‘સ્ત્રી અને લક્ષ્યના લોગને
 જાણનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી’ ઇત્યાદિ કથન દ્વારા ક્રિયાવાદી-
 એ ખાંડન કરેલ છે, માટે તે જ્ઞાનવાદીનું કથન ઉપેક્ષા કરવાલાયક જ છે;
 એટલે સમ્યક્ ક્રિયાથી યુક્ત હોય એવું જ સમ્યગ્જ્ઞાન ફલસિદ્ધિનું કારણ છે,
 એમ માનવું જોઈએ. આમ એકાન્ત જ્ઞાનપક્ષ હિતકારી નથી.

તેવી જ રીતે એકાન્ત ક્રિયાપેક્ષ પણ જ્ઞાન્ત જ છે. “સ્ત્રી અને લક્ષ્યના લોગને
 જાણનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી” ઇત્યાદિ કથન તો યુક્તિયુક્ત
 નથી, કારણ કે તમેએ આપેલ એ ઉપાલંભ સમ્યગ્જ્ઞાનને જ એકાન્ત કારણ માન-
 નારને ઘટે છે, પરંતુ અમેને ઘટતો નથી. અમે જોનો તો પરસ્પર સાપેક્ષ સમ્યગ્-
 જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભયને કારણ તરીકે માનીએ છીએ (પરંતુ સ્વતાંત્ર
 કોઈ એકને ફલપ્રાપ્તિમાં કારણ માનતા નથી) અને સ્ત્રી તથા લાડુ વગેરે વિષયક
 પ્રવૃત્તિ-(ક્રિયા)માં તેનું જ્ઞાન સર્વથા નથી જ એવું નથી કે જેથી ક્રિયા જ ફલના
 કારણરૂપે કલ્પાય.

સ્ત્રી અને લાડુ વિષયક જ્ઞાનયુક્ત પ્રવૃત્તિ જ તે વિષે પ્રીતિપરંપરાને ઉત્પન્ન
 કરવામાં સમર્થ છે. જ્ઞાન વિનાની પણ પ્રવૃત્તિ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય
 તો ઉન્મત્ત કે મૂર્છિત પુરુષને અતિશય પ્રેમવાળી સ્ત્રી જ્યારે ગાઢ આલિંગન
 ક્રિયા કરે છે ત્યારે પ્રીતિપરંપરા કેમ ઉત્પન્ન થતી નથી ? (અર્થાત્ તમારા
 મતે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, પરંતુ ઉત્પન્ન થતી નથી.)

ક્રિયાવાદી-ઉપયુક્ત આલિંગનરૂપ ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તાત્ત્વિક ક્રિયા
 તો તે જ છે કે જે પોતાના કાર્ય (ફલ) સાથે અવ્યભિચારી હોય. એટલે કે જે
 અવશ્ય ફલજનક હોય.

જૈન—અરે ! તો પછી તે જ તાત્ત્વિક જ્ઞાન છે કે જે પોતાના કાર્ય સાથે
 અવ્યભિચારી હોય, એમ કેમ ન માનવું ? એટલે ‘સ્ત્રી અને લક્ષ્યના લોગને

જાણનાર' ઈત્યાદિ કથનથી તમે જે ઉપાલંભ આપો છો તે કંઈ રીતે શોભશે ? એટલે નિશ્ચય નયથી જેમ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા જ ક્રિયા છે તેમ નિશ્ચય નયથી જ્ઞાન વિષે પણ છે. માટે કોઈ ઠેકાણે વ્યભિચાર ન હોવાથી સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભય ફલોત્પત્તિમાં અનુદ્ધા કારણ છે એમ સમજવું,

§૭ અથ ભવત્વેતત્કારણિકા મુક્તિઃ, તથાપિ બુદ્ધ્યાદીનાં નવાનામાત્મ-વિશેષગુણાનાં ચોડ્યન્તમુચ્છેદઃ, તદ્રૂપૈવ સ્વીકર્તવ્યા; ન પુનર્નિઃશેષકર્મક્ષયલક્ષણા । તથા ચાનુમાનમ્-નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં સન્તાનોડ્યન્તમુચ્છિયતે, સન્તાનત્વાત્, યો યઃ સન્તાનઃ સ સોડ્યન્તમુચ્છિયતે યથા પ્રદીપસન્તાનઃ, તથા ચાયમ્, તસ્માદત્યન્તમુચ્છિયત્ત્વમ્ ઇતિ ।

“ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ”, “અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ” ઇત્યાદયો વેદાન્તા અપિ તાદૃશીમેવ મુક્તિમાદિશન્તિ । અપિ ચ—

“યાવદાત્મગુણાઃ સર્વે નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ ।

તાવદાત્યન્તિકી દુઃસ્વપ્નાવૃત્તિર્ન વિકલ્પ્યતે ॥૧॥

ધર્માધર્મનિમિત્તો હિ સંભવઃ સુખદુઃખયોઃ ।

મૂલભૂતૌ ચ તાવેવ સ્તમ્ભૌ સંસારસન્નનઃ ॥૨॥

તદુચ્છેદે ચ તત્કાર્યશરીરાદ્યનુપપ્લવાત્ ।

નાત્મનઃ સુખદુઃખે સ્ત ઇત્યસૌ મુક્ત ઉચ્યતે ॥૩॥

ઈચ્છાદ્વેષપ્રયત્નાદિ ભોગાયતનબન્ધનમ્ ।

ઉચ્છિન્નભોગાયતનો નાત્મા તૈરપિ યુજ્યતે ॥૪॥

તદેવં ધિષણાદીનાં નવાનામપિ મૂલતઃ ।

ગુણાનામાત્મનો ધ્વંસઃ સોડપર્વઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૫॥

નનુ તસ્યામવસ્થાયાં કીદગાત્માડવશિષ્યતે ? ।

સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાનઃ પરિત્યક્તોડ્વિલૈર્ગુણૈઃ ॥૬॥

ઝર્મિષદ્કાતિગં રૂપં તદસ્યાહુર્મનીષિણઃ ।

સંસારબન્ધનાધીનદુઃસ્વક્લેશાદ્યદૂષિતમ્ ।”

ઝર્મયઃ કામક્રોધમદગર્વલોભદમ્ભાઃ ।

“પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે દ્વે મનસઃ શોકમૂઢતે ।

જરામૃત્યુ શરીરસ્ય ષડ્ઝર્મિરહિતઃ શિવઃ” ॥૧॥

ઇતિ તુ પુરાણે ॥

[બુદ્ધ્યાદિ નવ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષને માનનાર નૈયાયિક સ્વપક્ષને સ્થાપન કરવાપૂર્વક જૈનોને માન્ય મોક્ષ સ્વરૂપનું ખંડન નીચે પ્રમાણે કરે છે.] ભલે, મુક્તિ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી થાય પણ તે ‘આત્માના બુદ્ધ્યાદિ નવ વિશેષ ગુણોના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ જ’ મુક્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ નહિ અને તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે—આત્માના નવે વિશેષ ગુણોના સંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે, સંતાન હોવાથી, જે જે સંતાન હોય તે તે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે. જેમકે પ્રદીપ સંતાન. આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો સંતાન પણ સંતાનરૂપ છે, માટે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે.

વેદાન્ત વાક્યો પણ આવી જ મુક્તિનું સમર્થન કરે છે તે આ પ્રમાણે—“શરીર ધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી, શરીર રહિત આત્માને સુખ દુઃખ સ્પર્શ કરતા નથી.” વળી, કહ્યું પણ છે કે, (૧) “જ્યાં સુધી વાસનાદિ સમસ્ત આત્મગુણોનો ઉચ્છેદ-મૂળમાંથી નાશ ન થાય ત્યાં સુધી દુઃખનો અત્યંત નાશ પણ થતો નથી. (૨) દુઃખની ઉત્પત્તિ ધર્મ અને અધર્મના કારણે છે. (અર્થાત્ સુખની ઉત્પત્તિ ધર્મથી અને દુઃખની ઉત્પત્તિ અધર્મથી થાય છે) એટલે ધર્મ તથા અધર્મ એ બંને સંસાર પ્રાસાદના મૂળભૂત થાંભલા છે. (૩) ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ એ ઉભયનો અત્યંત નાશ થવાથી તેના કાર્યરૂપ શરીર-દિનો પણ ઉપદ્રવ થતો નથી, અને તેથી આત્માને સુખ-દુઃખ પણ થતાં નથી, એટલે આત્મા મુક્ત કહેવાય છે. (૪) ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન અને આદિ પદ્ધતિ ભાવનાદિ ગુણો સ્થૂલ શરીરમાં બંધન (ફાંસલા) રૂપ છે, અને જે આત્માનું સ્થૂલ શરીર જ નષ્ટ થઈ ગયું છે, તે તો પછી તે ગુણોથી પણ જોડાતો નથી. (૫) તેથી એ પ્રકારે આત્માના બુદ્ધ્યાદિ નવ ગુણોનો મૂળમાંથી જે ધ્વંસ-નાશ થવો તે મોક્ષ છે, એ સિદ્ધ થયું. (૬) શંકા-તે મુક્તાવસ્થામાં આત્મા કેવો શેષ રહે છે? સમાધાન—સમસ્ત ગુણોથી રહિત એવો એ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત બને છે. (૭) તેથી કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, લોભ અને દંભરૂપ છ ઊર્મિઓથી રહિત, અને સંસારના બંધનને કારણે આવી પડતા દુઃખ અને કલેશાદિથી અદ્વિષિત એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમ બુદ્ધિશાળી પુરુષો કહે છે.

મતાંતરથી છ ઊર્મિઓ—ક્ષુધા અને પિપાસા (ભૂખ અને તરસ)બે પ્રાણુની, શોક અને મૂઢતા બે મનની તથા જરા અને મૃત્યુ બે શરીરની આ છ ઊર્મિઓ (પીડા)થી રહિત આત્મા શિવ મુક્તાત્મા કે મહાદેવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પુરાણમાં કહેલ છે.

(પં૦) “અશરીર” इत्यादि गये । वाशब्दः एवार्थे । भोगायतनवन्धनमिति भोगायतनं बन्धनं कारणं यस्येति विग्रहः । ध्वंसस्य इति गुणानाम् । अपवर्गं इति आत्मतः । नन्वित्यादि परः । स्वरूपैकप्रतिष्ठान इत्यादि वैशेषिकः ।

(ટિ૦) अथ भवत्वेतदित्यादि । एतत्कारणिकेति ज्ञानक्रियाकारणिका । न ह वै इति एवार्थे । वा इति एवार्थे । धर्माधर्मोति । तार्वित धर्माधर्मौ । तदुच्छेदे इति धर्माधर्म-योः मूलने । तत्कार्येति धर्माधर्मकार्यशरीरेन्द्रियैरनुपद्रवात् । इच्छाद्वेषेति तैर्वासनादिभिरात्म-

ગુણેઃ । તદેવમિતિ વિષણાપ્રજ્ઞાવુદ્ધિઃ । નનુ તસ્યામિતિ મુક્તદશાયામ્ । સ્વરૂપેત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । દુઃસ્વચ્છેશેતિ અવિદ્યાઽસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ કલેશાઃ ।

§ ૮ અત્ર બ્રૂનઃ — યદવાદિ—સન્તાનવાદિતિ, તત્ર કિમિદં સન્તાનત્વં નામ ? કિમુપાદાનોપાદેયભાવપ્રવન્ધેન પ્રવર્તમાનત્વમ્, કાર્યકારણભાવપ્રવન્ધેન પ્રવૃત્તિઃ, અપરા-પરપદાર્થોત્પત્તિમાત્રતા વા । આદ્યઃ પક્ષઃ સાવધઃ, આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેઃ, બુદ્ધચાદિનવક્ષણાનામુપાદાનોપાદેયભાવરૂપતયા સન્તાનસ્ય સૌગતાનામેવ સંમતત્વાત્; આત્મનઃ સમવાયિનઃ, આત્મમનઃસંયોગાદસમવાયિનઃ, અદૃષ્ટાદેર્નિમિત્તાચ્ચ તૈરાત્મ-ગુણોત્પાદપ્રતિપાદનાત્ । एतेन द्वितीयपक्षोऽपि व्यपास्तः, बुद्ध्यादिक्षणानां कार्य-कारणभावमात्रस्याऽपि तैस्वीकारात्; प्रलयप्रलीनबुद्ध्यादेरप्यात्मनः पुनर्बुद्ध्याद्युत्पा-दाङ्गीकारात् । तृतीयपक्षेऽपि व्यभिचारः, अपरापरेषामुत्पादुकानां पटकटकपाटादीनां सन्तानत्वेऽप्यत्यन्तमनुच्छिद्यमानत्वात् । अथैकाश्रयाऽपरापरोत्पत्तिः सन्तानः, ततो नैष दोषः; तर्हि तादृशं सन्तानत्वं प्रदीपे नास्तीति साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य; परमाणु-पाकजरूपादिभिश्च व्यभिचारी हेतुः, तथाविधसन्तानत्वस्य तत्र सद्भावेऽप्यत्यन्तोच्छेदा-भावात् । अपि च, संतानत्वमपि भविष्यत्यत्यन्तानुच्छेदश्च, विपर्यये बाधकप्रमाणा-भावात्, इति सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वादप्यनैकान्तिकोऽयम् । विरुद्धश्च, शब्दबुद्धि-विद्युत्प्रदीपादिष्वत्यन्तानुच्छेदवत्स्वेव सन्तानत्वस्य व्यवस्थानात्; शब्दबुद्धिविद्युत्प्रदीपादयो हि पर्याया द्रव्यरूपतया स्थास्नव एव, तद्द्रव्याविध्वग्भूतं पर्यायान्तरमुत्पादयन्त एव प्रवृत्तसन्ते । न पुनरमीषामत्यन्तमुच्छेदः सूक्ष्मपादः, उत्पादव्ययघ्नौव्याणां परस्पर-निरपेक्षाणां खरविषाणप्रख्यत्वात् । तथाहि— नास्ति कचिदत्यन्तमुच्छेदः, स्थित्युत्पाद-रहितत्वात्, खरविषाणवत्; इति न प्रस्तुतानुमानाद् बुद्ध्यादिगुणोच्छेदरૂपा सिद्धिः सिद्ध्यति ।

જૈન—આનો ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ કે તમોએ ‘સંતાનત્વ’ હેતુ કહ્યો છે પણ પ્રશ્ન એ છે કે સંતાન છે શું ? શું તે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે ? કાર્ય-કારણ ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે કે અપર અપર (નવનવા) પદાર્થની ઉત્પત્તિ માત્ર છે ?

પહેલો પક્ષ સદોષ છે, કારણ કે બુદ્ધચાદિ નવ ક્ષણોમાં ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવરૂપે સંતાન તો બૌદ્ધો જ માને છે એટલે તદ્રૂપ સંતાન હેતુમાં આશ્રયા-સિદ્ધિ અને સ્વરૂપાસિદ્ધિની આપત્તિ આવશે. કારણ કે નૈયાયિકો તો સમવાયિ-કારણ આત્મા, અસમવાયિકારણ આત્મમનઃસંયોગ અને નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટાદિથી (એમ કારણત્રિતયથી) આત્મગુણોની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. એટલે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ ઘટી શકશે નહિ. ઉપરોક્ત પહેલા પક્ષના ખંડનથી બીજો

પક્ષ પણ ખંડિત થયો એમ બાણુલું, કારણ કે બુદ્ધ્યાદિ ક્ષણોમાં કાર્યકારણ ભાવ માત્ર પણ નૈયાયિકો સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેમણે માન્યું છે કે, પ્રકૃતકાળમાં આત્મામાંથી બુદ્ધ્યાદિ નષ્ટ થઈ જાય છે, છતાં પુનઃ બુદ્ધ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પક્ષમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે અપરાપર (એક પછી બીજું) એ પ્રમાણે ક્રમસર નવનવા) ઉત્પન્ન થનારાં વસ્ત્ર સાદરી, કપાટ વિગેરે સંતાનરૂપ હોવા છતાં તેઓનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી.

નૈયાયિકાદિ--એક જ આશ્રયમાં અપરાપર પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંતાન કહેવાય છે. એટલે વ્યભિચાર નહિ આવે.

જૈન--એમ માનો તો એ પ્રકારનો સંતાન તો દૃષ્ટાંત તરીકે કહેલ પ્રતી-
પમાં પણ નથી; માટે દૃષ્ટાંત સાધન (હેતુ) રહિત થશે, અને હેતુ પરમાણુના પાક જ રૂપાદિથી વ્યભિચારી થશે, કારણ કે એકાશ્રય પરમાણુમાં રૂપ, રસ, ગંધ વિગેરે ક્રમસર થતા હોવાથી તેમાં અપરાપર પદાર્થોત્પત્તિરૂપ સંતાનત્વ તો છે પણ તે અત્યંત ઉચ્છેદ નથી. વળી, સંતાનત્વ હોય અને અત્યંત ઉચ્છેદાભાવ પણ હોય, એવા વિપરીત બોધમાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી એટલે વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ હોવાથી આ હેતુ અનૈકાન્તિક છે. અને અત્યંત ઉચ્છેદ નહિ પામનાર (સાધ્યાભાવવાળા) શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રદીપ વિગેરેમાં સંતાનત્વ હેતુ રહેતો હોવાથી વિરુદ્ધ પણ છે. શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રદીપ વગેરે પચાંચે દ્રવ્યો રૂપે સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, અને તે દ્રવ્યથી અવિવર્ગસૂત-કથંચિત્ અભિન્ન પચાંચીને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે. વળી, આ શબ્દાદિનો અત્યંત ઉચ્છેદ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પરસ્પર અપેક્ષા રહિત ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રૌવ્ય-(ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ) અરશિંગનાં જેવાં (અસત્) છે તે આ પ્રમાણે-અત્યંત ઉચ્છેદ કયાંય નથી, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ રહિત હોવાથી, અર-શિંગની જેમ. માટે પ્રસ્તુત (તમોએ કહેલ) અનુમાનથી બુદ્ધ્યાદિ શુણુના ઉચ્છેદ રૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી.

(૫૦) આશ્રયા'સિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેરિત્યતોઽગ્રે યત્ત્વમ્ । સૌગતાનામેવ સમ્મતત્વાદિતિ ન પુનર્ભવતામ્ । તૈરિતિ વૈશેષિકૈઃ । પ્રલયપ્રલીનબુદ્ધ્યાદે-રિત્યત્ર પ્રલયેતિ પ્રત્યક્ષાલે । બુદ્ધ્યાશુભાદાગ્રીકારાદિતિ સ્પષ્ટિપ્રસ્તાવે । વિપર્યયે વાધકપ્રમાણા-ભાવાદિત્યત્ર વિપર્યયે ઇતિ વ્યતિરેકે ।

(ટિ૦) યદ્વાદીત્યાદિ । આશ્રયેતિ ધર્મસિદ્ધિઃ । સ્વરૂપેતિ હેતોઃ । સ્વકીયં રૂપમસિદ્ધમ્ । તૈરિતિ યોગઃ । દ્વિતીયપક્ષ ઇતિ કાર્યકારણભાવપ્રવચ્ચેન પ્રવૃત્તિરિત્યેવંરૂપઃ । તૈરિતિ નૈયા-યિકૈઃ । અપરેત્યાદિ । પરમાણ્વિતિ પરમાણૂનાં પાકોદ્ભવા ચે રૂપાદયઃ તૈઃ । તત્ત્વેતિ પર-માણુવાવક્રજરૂપાદિષુ ।

નાપિ ન હ વૈ સશરીરસ્યેત્યાદિગદિતાગમાત્, શુભાશુભાદૃષ્ટપરિપાક-પ્રભવેન ભવસમ્ભવિની હિ પ્રિયાપ્રિયે પરસ્પરાનુષ્કે અપેક્ષ્યાઽયં વ્યવસ્થિતઃ; સક-લાદૃષ્ટક્ષયકારણકં પુનરૈકાન્તિકાત્યન્તિકરૂપં કેવલમેવ પ્રિયં નિઃશ્રેયસદશાયામિ-

પ્યતે, તત્ કુતઃ પ્રતિષિદ્યતે ? । આગમાર્થશ્રાયમિત્યમેવ સમર્થનીયઃ, યત્ એતદ-
શ્રાંનુપાતિન્યેવ સ્મૃતિરપિ વિલોક્યતે—

“સુખમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

તં વૈ મોક્ષં વિજ્ઞાનીયાદ્ દુષ્પ્રાપ્તમકૃતાત્મભિઃ” ॥૧॥

ન ચાયં સુખશબ્દો દુઃખાભાવમાત્રે વર્તનીયઃ, મુખ્યસુખવાચ્યતાયાં વાધકા-
ભાવાત્ । ન ચ ભવદુર્દારિતો મોક્ષઃ પુંસામુપાદેયતયા સંમતઃ, કો હિ નામ શિલા-
શકલકલ્પમપગતસકલસુખસંવેદનસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ? । સોપાધિકસાવધિક-
પરિમિતાનન્દનિષ્યન્દાત્ સ્વર્ગાદપ્યગ્રિકમનવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાઽઽનન્દસુન્દરમ-
પરિમ્લાનતત્સંવેદનસામર્થ્યં ચતુર્થં પુરુષાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ । યદિ તુ જડઃ પાષાણ-
નિર્વિશેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા ભવેત્, તત્ કૃતમપવર્ગેણ, સંસાર એવ વરમસ્તુ; યત્ર
તાવદન્તરાન્તરાઽપિ દુઃસ્વકલ્પિતમપિ સુસ્વમુપમુજ્યતે । વિન્યતાં તાવદિદમ્—
કિમરૂપસુખાનુભવો ભવ્યઃ, ઉત્ત સર્વસુખોચ્છેદ એવ ? ।

વળી ‘શરીરધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી’ (પૃ. ૮૫)
ઈત્યાદિ કહેલ આગમ પ્રમાણથી પણ બુદ્ધ્યાદિ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ
થતી નથી, કારણ કે એ આગમમાં શુભાશુભ અદૃષ્ટ (કર્મ)ના પરિપાકને કારણે
સંસારમાં સંભવતા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા પ્રિય-અપ્રિય, સુખ-દુઃખની અપેક્ષાએ
નાશની અપેક્ષાએ નાશની વાત કહેવામાં આવી છે. પરંતુ મોક્ષાવસ્થામાં તો
સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશને કારણે નિષ્પન્ન ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિકરૂપ
કેવળ (નિરપેક્ષ) પ્રિય જ માનવામાં આવ્યું છે. તો તેનો નિષેધ કઈ રીતે કરી
શકાય ? અર્થાત્ આગમમાં સાપેક્ષ સુખનો નિષેધ અભિપ્રેત છે, નિરપેક્ષ સુખનો
નહિ. આગમના અર્થનું આ રીતે જ સમર્થન કરવું જોઈ એ, કારણ કે એ અર્થને
અનુસરનારી સ્મૃતિ પણ જોવાય છે. “જ્યાં ઈન્દ્રિયથી પર બુદ્ધિગ્રાહ્ય અત્યંત
સુખ છે, તે જ મોક્ષ છે એમ જાણો, એ મોક્ષ પાપી આત્માઓથી પ્રાપ્ય નથી.”

ઉપર ટાંકેલા સ્મૃતિ વચનગત સુખ શબ્દનો અર્થ દુઃખાલાવ નથી, કારણ
કે તેનો વાચ્યાર્થ મુખ્ય સુખ માનવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. વળી, તમોએ
કહેલ મોક્ષ પુરુષોને ઉપાદેયરૂપે સંમત પણ નથી, કારણ કે સકલ સુખ સંવેદન
(સુખાનુભવ)નો જેમાં સ્પર્શ પણ નથી એવા પથ્થરના ટુકડા સમાન પોતાના
આત્માને ઘડવા કોણ પ્રયત્ન કરે ? ઉપાધિથી યુક્ત, કાળની અવધિ(મર્યાદા)
વાળા, અને પરિમિત આનંદના ઝરણાવાળા સ્વર્ગથી પણ અધિક—અમર્યાદિત-
નિરતિશય અને નૈસર્ગિક આનંદથી સુંદર તથા કદી પણ મ્લાન ન થાય તેવું સુખ-
સંવેદનનું સામર્થ્ય જેમાં છે, એને વિચક્ષણ પુરુષો અતુર્થ પુરુષાર્થ—મોક્ષ કહે
છે પરંતુ જો મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા પાષાણની જેવો જડરૂપ જ થઈ જતો હોય
તો એવા મોક્ષથી સચું. તેનાથી તો સંસાર સારો, કે જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે લહેને

દુઃખથી મિશ્રિત હોય પણ સુખનો ઉપલોગ તો થાય છે. અરે ભાઈ ! એટલું તો વિચારો કે અલ્પ સુખનો અનુભવ સારો કે સુખનો સર્વથા ઉચ્છેદ સારો ?

(પં.) નિઃશ્રેયસદશાયામિષ્યતે इत्यत्र इष्यते इति मया । तत् कुतः प्रतिषि-
ध्यते इति भवता ।

(ટિ.) શુભાશુભેત્યાદિ । અયમિતિ આગમઃ । તદિતિ પ્રિયમ્ । સુખમાત્યન્તિ-
કમિત્યાદિ । અકૃતેતિ અકૃતપુણ્યઃ પુણ્યૈરગુણ્યઃ કર્મમલાપનયનાદશુદ્ધાત્મભિરિતિ ભાવઃ ।

न च भवदिति भवन्मतप्रवर्तयिता पूर्वमुनिर्गौतमः शिलारूपाम् आत्मशिलारूपः तत्र
परिणमते इत्येवंरूपामाह । यदाह श्रीहर्षः—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतमे तमवेक्ष्येव यथा चेत्य तथैव सः ॥१॥

સોપાધીતિ સકારણમ્ । ચતુર્થમિતિ મોક્ષમપર્વર્ગમ્ । તસ્યામિતિ અપર્વર્ગદશાયામ્ ।
કૃતમિતિ પર્યાપ્તમલમ્ । યત્તેતિ સંસારે ।

अथास्ति तथाभूते मोक्षे लभातिरेकः प्रेक्षाणाम् । ते ह्येवं विवेचयन्ति—दुःख-
संस्पर्शशून्यशाश्वतिकसुखसंभोगासंभवाद् दुःखस्य चाऽवश्यहातव्यत्वाद् विवेकहानस्य
चाशक्यत्वाद् विषमधुनी इवैकत्राऽमत्रे पतिते उभे अपि सुखदुःखे त्यज्येयातामिति;
अतश्च संसाराद् मोक्षः श्रेयान् यत्राऽयमियानतिदुःसहो दुःखप्रबन्धोऽवल्लभ्यते; वरमि-
यती कादाचित्कसुखकणिका त्यक्ता, न तु तस्याः कृते दुःखभार इयान् व्यूढ इति ।

તત્ર દુઃખસંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકસુખસંભોગાસંભવાદિત્યત્ર શાશ્વતિકમનાદિનિઘ-
નમ્ , યદ્વાઽઽદિમદપિ પ્રધ્વંસવદપર્યવસાનં સુખં વિવક્ષિતમ્ । તત્રાદિપર્યવસાનશૂન્યં
સુખં તાવત્ પ્રેક્ષાણામુપાદિત્સાગોચર એવ ન ભવતિ સદૈવ પ્રાપ્તત્વાત્, ઇતિ કૃતસ્તદ-
ભાવઃ તત્રાઽપ્રવૃત્તૌ પ્રેક્ષાકારિણાં કારણમભિધીયતે ? દ્વિતીયં તુ સુખં ભવત્યેવ તત્પ્ર-
વૃત્તિનિમિત્તમ્ । ન ચ તસ્યાઽસંભવઃ, વાધકપ્રમાણાભાવાત્ । અનન્તં ચ તત્ , તદાનીં
વિનાશકારણાભાવાત્ । તદ્વિનાશકારણં હિ કર્મ, ન ચ તદાનીં તદસ્તિ, તસ્ય સમૂલ-
મુન્મૂલિતત્વાત્ ; મિધ્યાત્વાવિરતિકપાયયોગલક્ષણસ્ય તત્કારણસ્યાભાવાન્ચ ન પુનરપિ
કર્મનિર્માણમ્ । કારણાભાવાત્ તાદૃશસુખોત્પાદ એવ નાસ્તીતિ ચેત્ । ન, સકલકર્મો-
પરમસ્યૈવ તત્કારણસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

નૈયાયિકાદિ—બુદ્ધિશાળી પુરુષોને તો સમસ્ત સુખના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષમાં જ
વિશેષ લાભ જણાય છે, કારણ કે તેઓ તે વિષયમાં નીચે પ્રમાણે વિવેચન કરે
છે.—સર્વથા દુઃખથી રહિત એવા શાશ્વત (અખંડ) સુખના ઉપલોગનો તો સંભવ
નથી, અને દુઃખ તો અવશ્ય ત્યાજ્ય છે. પણ દુઃખને સુખથી બુદ્ધ પાડીને તેનો
ત્યાગ અશક્ય છે. કારણ કે સુખ અને દુઃખ બન્ને એક જ પાત્રમાં રહેલા મધ
અરે ઝેર જેમ પરસ્પર મિશ્રિત થઈ ગયેલાં છે, તેથી તેમની જેમ સુખ-દુઃખ
ઉભયનો ત્યાગ કરવો ભેદ્યો. અને આથી જ સંસાર કરતાં મોક્ષ સારો છે,

કારણ કે તેમાં અતિદુઃસહ આટલો માટો દુઃખનો પ્રબંધ નાશ પામે છે, તેથી સારી વાત તો એ છે કે એક સુખનો કણ જે ક્યારેક થાય છે તે છોડવો, પણ તેને અર્થે આવડો મોટો દુઃખનો ભાર વેંદારવો એ તો કંઈ સારું નથી.

જૈન—તમારા આ કથનમાં તમને શાશ્વત સુખ એટલે અનાદિનિધન સુખ (અર્થાત્ આદિ અને નિધન-અંત, નાશ વિનાનું સુખ) વિવક્ષિત છે કે પ્રધ્વં-સની જેમ આદિવાળું હોવા છતાં અંત રહિત સુખ વિવક્ષિત છે ? (૧) આદિ અને અંત રહિત સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોના ઉપાદાનનો વિષય બનતું જ નથી (અર્થાત્ તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી) કારણ કે તે સુખ તો (વિના પ્રવૃત્તિએ) સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોની તેવા સુખ વિશે અપ્રવૃત્તિમાં તેવા સુખના અભાવને કેવી રીતે કારણ કહેવાય ? (૨) ખીન્ત પ્રકારનું એટલે આદિવાળું અને અંત વિનાનું સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બને જ છે, વળી કોઈ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી આવા સુખનો અસં-ભવ પણ નથી. આ સુખ અનંત (અંત રહિત) પણ છે, કારણ કે મોક્ષાવસ્થામાં તેના વિનાશનાં કારણોનો અભાવ છે, કારણ કે સુખના વિનાશનું કારણ કર્મ છે અને તે કર્મ મોક્ષાવસ્થામાં વિદ્યમાન નથી, કારણ કે કર્મનો મૂળમાંથી જ નાશ કરેલ છે. વળી, મોક્ષદશામાં કર્મબંધનના કારણભૂત મિથ્યાત્વ (અજ્ઞાન), અવિ-રતિ (અસંયમ), કપાય (કેંધાદિ), અને યોગ (મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર)-નો અભાવ હોવાથી પુનઃ પણ કર્મનો બંધ નથી.

નૈયાયિકાદિ—કારણનો અભાવ હોવાથી મોક્ષમાં તેવા (સાધનંત) સુખની ઉત્પત્તિ જ નથી.

જૈન—એમ નથી, કારણ કે મોક્ષમાં સમસ્ત કર્મોના ઉપરમ-નાશરૂપ સુખના કારણનો સંદ્ભાવ છે જ.

(૫૦) પ્રધ્વંસવદિતિ પ્રધ્વંસાભાવવત્ । તદભાવ ઇતિ અનાદિનિધનસુખાભાવઃ । તત્રા-પ્રવૃત્તાવિતિ પ્રવૃત્તૌ સત્યામ્ ।

(ટિ૦) તથાભૂતે ઇતિ શિલાપ્રાયેડપ્યપવર્ગે વિદુષાં કિમપિ લાભાધિક્યં વિચલે । ત ઇતિ પ્રેક્ષાવન્તઃ । તસ્યા ઇતિ સુખકણિકાયાઃ કારણેન । તત્રેતિ અત્રોત્તરયતિ શ્રીમદ્રત્નપ્રભા-ચાર્યઃ પૂર્વોક્તે ભવદ્વાક્યજાતે ।

દુઃસ્વસંસ્પર્શેત્યાદિ । પ્રધ્વંસવદિતિ યથા પ્રધ્વંસો ઘટસ્ય સાદિઃ પરમપર્યવ-સાનઃ । તદભાવ ઇતિ દુઃસ્વસ્પર્શશૂન્યસુખાભાવઃ । તત્રેતિ શાશ્વતિકીસુખે । તત્પ્રવૃત્તીતિ શાશ્વતિકસુખપ્રવૃત્તિકારણમ્ । તસ્યેતિ દુઃસ્વસંસ્પર્શશૂન્યસુખસ્ય । તદિતિ સુખમ્ । તદ્વિનાશેતિ સુખવિપત્તિદેહુઃ । તદ્દાનીમિતિ મોક્ષદશાયામ્ । તદિતિ કર્મ । તસ્યેતિ કર્મણઃ । તત્કારણ-સ્યેતિ કર્મનિમિત્તભૂતસ્ય । તત્કારણસ્યેતિ અનન્તસુખનિમિત્તસ્ય ।

§૯ યચ્ચોક્તમ્—વિવેકહાનસ્ય ચાશ્વક્યત્વાદિતિ, તદેવમેવ, સાંસારિક-સુખસ્યૈતાદશત્વાત્ ; તદ્વિ મધુદિગ્ધધારાકરાલમળડલામ્પ્રાસવદ્ દુઃસ્વાકરોતીતિ યુક્તા મુમુક્ષુણાં તજ્જિહાસા, કિન્ત્વાત્યન્તિકસુખવિશેષલિપ્સૂનામેવ । યે અપિ વિષમધુની એકત્રાડમત્રે સંપૃક્તે પરિત્યજ્યેતે, તે અપિ સુખવિશેષલિપ્સયૈવ । કિન્ત્વ, યથા પ્રાણિનાં

સંસારાવસ્થાયાં સુખમિષ્ટમ્, દુઃખં ચાનિષ્ટમ્; તથા મોક્ષાવસ્થાયાં દુઃખનિવૃત્તિરિષ્ટા સુખનિવૃત્તિસ્ત્વનિષ્ઠૈવ । તતો યદિ ત્વદભિમતો મોક્ષઃ સ્યાત્, ન તદા પ્રેક્ષાવતામત્ર પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, ભવતિ ચેયમ્ તતઃ સિદ્ધં મોક્ષઃ સુખસંવેદનસ્વભાવઃ, પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિ-વિષયત્વાઽન્યથાનુપપત્તેરિતિ ।

§૯ અને સુખથી બુદ્ધિ પાડીને દુઃખનો ત્યાગ શક્ય નથી (પૃ. ૮૯) એમ જે કહ્યું તે બરાબર છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ એવું જ છે. અર્થાત્ એક પાત્રમાં રહેલ મધ અને ઝેરની જેમ દુઃખ મિશ્રિત જ છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ મધ ચોપડેલ ધારવાળા લયંકર તલવારના અગ્રભાગને ચાટવાની જેમ દુઃખ કરનારું છે, (અર્થાત્ મધ ચોપડેલ તલવારની ધાર ચાટવાથી મધના આસ્વાદરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સાથે સાથે ધારથી જીહ્વા છેદતું દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે સંસારમાં શબ્દાદિ વિષયોથી ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ-પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તે સુખ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપથી યુક્ત હોવાથી માનસિક, કાયિક વિગેરે દુઃખોને ઉત્પન્ન કરે છે.) માટે સુક્રિતના ઇન્દ્રિયક પુરુષોને તેવા (દુઃખ મિશ્રિત) સુખના ત્યાગની ઇચ્છા થાય તે યોગ્ય છે, પરંતુ આત્મતિક અપરિમિત સુખવિશેષની ઇચ્છાવાળાઓને જ તેવી ઇચ્છા થાય છે પરંતુ અન્યને થતી નથી, કારણ કે એક પાત્રમાં મળેલાં મધ અને ઝેર એ બન્નેનો જે ત્યાગ કરાય છે, તે સુખ વિશેષ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કરાય છે. વળી, સંસારમાં રહેલ જીવોને જેમ સુખ ઇષ્ટ છે, અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ દુઃખનો અભાવ ઇષ્ટ છે, પણ સુખનો અભાવ તો અનિષ્ટ જ છે. તેથી તમોએ માનેલે સ્વરૂપવાળો મોક્ષ હોય તો તેમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, પણ મોક્ષ મેળવવા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષો પ્રવૃત્તિ તો કરે છે. માટે મોક્ષ સુખ સંવેદન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થયું કારણ કે અન્યથા પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિનો વિષય મોક્ષ બને જ નહિ.

(ટિ.) તદ્દીતિ સાંસારિકસુખમ્ । તદ્વિજ્ઞાસેતિ સાંસારિકસુખ(લ્) હાતુમિચ્છા । અમત્રે ઇતિ પાત્રે । અત્રેતિ મોક્ષસુખે । ઇયમિતિ પ્રવૃત્તિઃ ।

§ ૧૦ અથ સુખસંવેદનૈકસ્વભાવો યદિ મોક્ષઃ સ્યાત્, તદા તદ્રાગેણ પ્રયત્નમાનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમધિગચ્છેત્; ન હિ રાગિણાં મોક્ષોઽસ્તીતિ મોક્ષવિદઃ, તસ્ય બંધનાત્મકત્વાત્ । તદયુક્તમ્ । યો હિ સુખસાધનેષુ શબ્દાદિષ્વભિષ્વક્ષઃ સઃ રાગો બંધનાત્મકઃ, તસ્ય વિષયાર્જનરક્ષણાદિપ્રવૃત્તિદ્વારેણ સંસારહેતુત્વાત્ । બનન્તે તુ સુખે યદપિ રાગસ્તથાઽપ્યસૌ સર્વવિષયાર્જનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રવૃત્ત્યોરેવ હેતુઃ; અન્યથા તસ્ય સુખસ્ય પ્રાપ્તુમશક્યત્વાત્ । ન હિ તદ્ વિષયસાધ્યમ્, નાપિ તત્ ક્ષીયતે, યેન વિષયસુખાર્થમિવ પુનઃ પુનસ્તદર્થે હિંસાદિષ્વપિ પ્રવર્તેત । તન્ન બંધહેતુર્મુમુક્ષોરસ્તિ રાગઃ, સ્પૃહામાત્રરૂપોઽપિ ચાસૌ પરાં કોટિમારુદસ્યાસ્ય નિવર્તેત, “મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ” ઇતિ વચનાત્, અન્યથા

દુઃખનિવૃત્ત્યાત્મકેઽપિ મોક્ષે પ્રયત્નમાનસ્ય દુઃખદ્વેષકપાયકાલ્પ્યં કિં ન રચાત્ ? ।
અથ નાસ્ત્યેવ મુમુક્ષોદ્વેષઃ । રાગદ્વેષો હિ સંસારકારણમિતિ તૌ મુમુક્ષુર્મુશ્ચતિ, દ્વેષિ
ચ દુઃખમ્, કથમિદં સદ્ગચ્છેત ? इति चेत् । तदितरत्राऽपि तुल्यम् । इति सिद्धं
कृत्स्नकर्मक्षयात् परममुखसंवेदनात्मा મોક્ષઃ, ન બુદ્ધચાદિવિશેષગુણોષ્ઠેદરૂપ इति ।

૬૧૦ નૈયાયિકાદિ—મોક્ષ સુખ સંવેદનરૂપ એક સ્વભાવવાળો જ હોય તો તે
સુખ પ્રત્યેના રાગથી પ્રવૃત્તિ કરનાર મુમુક્ષુ મોક્ષ પામશે નહિ, કારણ કે ‘રાગી-
ઓને મોક્ષ નથી’ એમ મોક્ષના સ્વરૂપને બાળુનારાઓ કહે છે. રાગ એ બંધન રૂપ છે.

જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે સુખના સાધનરૂપ
શબ્દાદિ વિષયોમાં જે ઉત્કટ સ્નેહરૂપ રાગ છે, તે રાગ બંધન સ્વરૂપ છે, કારણ
કે વિષયોને મેળવવા, તેનું રક્ષણ કરવું વિગેરે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે રાગ
સંસારનો હેતુ છે, અને અનન્ત સુખમાં જો કે રાગ છે, તો પણ (શબ્દાદિ)
સર્વ વિષયો મેળવવા વિગેરે ક્રિયામાંથી નિવૃત્તિનો અને મોક્ષના ઉપાય કારણોમાં
પ્રવૃત્તિનો જ હેતુ એ રાગ છે, કારણ કે એ વિના તે સુખ (મોક્ષસુખ) પ્રાપ્ત કરી
શકાતું નથી. વળી, તે (અનન્ત) સુખ કંઈ વિષયસાધ્ય નથી, અર્થાત્ વિષયો
દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, અને તેનો ક્ષય પણ થતો નથી જેથી કરી
તેને માટે વિષયજન્ય સુખની જેમ વારંવાર હિંસાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી
પડે. માટે મુમુક્ષુનો મોક્ષ પ્રત્યેનો રાગ બંધનું કારણ નથી. વળી, માત્ર સ્પૃહા
રૂપ આ રાગ પણ પરાકોટિને આત્મા જ્યારે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે નષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ
કે કહ્યું છે કે, “ઉત્તમ મુનિ મોક્ષ અને સંસાર એમ સર્વ સ્થળે નિઃસ્પૃહ હોય
છે.” મોક્ષસુખ પ્રત્યેનો આ રાગ બંધનકર્તા હોય તો પછી દુઃખાલાવાત્મક
મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુને પણ દુઃખના દ્વેષરૂપ કપાયજન્ય મલિનતાની
પ્રાપ્તિ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ જેમ સુખ-રાગ એ બંધનકર્તા હોય તેમ દુઃખ-
દ્વેષ પણ બંધનકર્તા બને જ.

નૈયાયિકાદિ—રાગ અને દ્વેષ સંસારના કારણ રૂપ છે. માટે મુમુક્ષુ તે
તે બંનેનો ત્યાગ કરે છે અને વળી, તે દુઃખનો દ્વેષ કરે છે એમ કહેવું તે
કંઈ રીતે સંગત થાય ? માટે મુમુક્ષુને દ્વેષ હોતો જ નથી.

જૈન—તે જ ન્યાય અન્યત્ર પણ છે. એટલે કે, તે જ ન્યાયે રાગ પણ માની
શકાશે નહિ. આ પ્રકારે સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશથી પરમસુખના સંવેદન-
રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ બુદ્ધચાદિ વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ
થતો નથી.

(૫૦) અન્યથા દુઃખનિવૃત્ત્યાત્મકેઽપિ મોક્ષે इति भवदभिमतं । अथ नास्त्येवे-
ત્યાदि परः । मुमुक्षोर्द्वेष इत्यतोऽप्येयं इति गम्यम् ।

(ટિ૦) तद्भाग्येनेति सोक्षानुरागेण । तस्येति रागस्य । तस्येति शब्दादिषु रागस्य ।
असाविति रागः । अन्यथेति सर्वविषयार्जनादिनिवृत्तिमोक्षोपायप्रवृत्त्योरहेतुत्वे । तस्य
सुखस्येति अपवर्गसातस्य । तदिति सुखम् । असाविति रागः । अस्येति परमात्मनो
मोक्षमार्गं प्रपन्नस्य । अन्यथेति समत्वाभावे ।

§ ૧૧ અથ દિક્પટાઃ પ્રકંટયન્તિ-ભવત્વેતાદશસ્વરૂપો મોક્ષઃ, સ તૂપાત્તસ્ત્રી-શરીરસ્યાત્મન ઇતિ ન મૃષ્યામહે । ન સ્વલ્લુ સ્ત્રિયો મુક્તિભાજો ભવન્તિ । તથા ચ પ્રમાચન્દ્રઃ-સ્ત્રીણાં ન મોક્ષઃ, પુરુષેભ્યો હીનત્વાદ્, નપુંસકાદિવદિતિ ।

§ ૧૨ અત્ર વ્રૂમઃ-સામાન્યેનાઽત્ર ધર્મિત્વેનોપતાઃ સ્ત્રિયઃ, વિવાદાસ્પદોભૂતા વા । પ્રાચિ પક્ષે પક્ષકદેશે સિદ્ધસાધ્યતા, અસંસ્થ્યાતવર્ષાયુષ્કદુષ્પમાદિકાલોત્પન્ન-તિરશ્ચીદેવ્યમવ્યાદિસ્ત્રીણાં મૂયસીનામસ્માભિરપિ મોક્ષામાવસ્યામિધાનાત્ । દ્વિતીયે તુ ન્યૂનતા પક્ષસ્ય, વિવાદાસ્પદોભૂતેતિ વિશેષણં વિના નિયતસ્ત્રીલાભામાવાત્, પ્રક-રણાદેવ તલ્લાભે પક્ષોપાદાનમપિ તત્ત્વ એવંચ કાર્યં ન સ્યાત્, તથાઽપ્યુપાદાને નિયતસ્યૈવ તસ્યોપાદાનમવદાતમ્, યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવ લક્ષ્યસ્યોપદર્શનમિતિ ।

દિગમ્બર જૈન-સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશથી આત્યન્તિક અનવધિક અને નૈસર્ગિક સુખના સંવેદનરૂપ મોક્ષ ભલે હો, પરંતુ 'સ્ત્રી શરીરને ધારણ કરનાર આત્મા પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે' તમારું આ કથન અમોને માન્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ મોક્ષને પામતી જ નથી. તે અંગે પ્રભાચંદ્રનું કથન આ પ્રમાણે છે-“સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પુરુષોથી હીન હોવાથી, નપુંસકાદિની જેમ.

§ ૧૨ શ્વેતામ્બર જૈન-આનો ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ. ઉપર્યુક્ત અનુમાનમાં પ્રશ્ન એ છે કે તમોએ સ્ત્રીમાત્રને ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરી છે કે અમુક વિવાદાસ્પદ સ્ત્રીઓને ? પહેલા પક્ષમાં પક્ષકદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા દોષ છે. કારણ કે દુષ્પમાદિ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, તિર્યચિની, દેવીઓ, અને અભ-વ્યાદિ ઘણી સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી એમ અમે પણ કહીએ છીએ. બીજા પક્ષમાં 'અમુક વિવાદાસ્પદ' વિશેષણ વિના નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થતી નથી માટે પક્ષમાં ન્યૂનતા દોષ છે.

દિગમ્બર જૈન-પ્રકરણથી નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થઈ જશે.

શ્વેતામ્બર જૈન-તો એ જ ન્યાયે પક્ષનું ઉપાદાન (ગ્રહણ) પણ પ્રકરણથી થઈ જશે માટે પક્ષનું ઉપાદાન પણ કરવું ન જોઈએ, છતાં પણ પક્ષનું ઉપાદાન આવશ્યક હોય તો ધનુર્ધારી પુરુષના નિયત લક્ષ્યની જેમ નિયત સ્ત્રીનું પણ ઉપદર્શન કરવું તે નિર્દોષ છે.

(૫૦) તત્ત્વ એવંચ કાર્યં ન સ્યાદિત્યત્ર તત્ત્વ એવેતિ પ્રકરણાદેવ । યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવેત્યત્ર કર્તૃવર્ણી ।

(ટિ.) ભવત્વેતાદશેત્યાદિ । સ ઇતિ મોક્ષઃ । તલ્લાભે ઇતિ નિયતસ્ત્રીલાભે । તત્ત્વ એવેતિ પ્રકરણાદેવ । તસ્યેતિ પક્ષસ્ય ।

§ ૧૩ હેતૂક્તઃ પુરુષાપકર્ષોઽપિ યોષિતાં કુતસ્ત્યઃ ? કિં સમ્યગ્દર્શનાદિ-રત્નત્રયાભાવેન, વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, પુરુષાનમિવન્ધત્ત્વેન, સ્મારણાચકર્તૃત્ત્વેન, અમહર્લિકત્ત્વેન, માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેન વા । પ્રાચિ પ્રકારે કુતઃ સ્ત્રીણાં રત્નત્રયાભાવઃ ? ।

સ ચીવરપરિગ્રહત્વેન ચરિત્રાભાવાદિતિ ચેત્ । તદચતુરસમ્ । યતઃ પરિગ્રહરૂપતા ચીવરસ્ય શરીસંપર્કમાત્રેણ, પરિભુજ્યમાનત્વેન, મૂચ્છાદિતુલ્યેન વા ભવેત્ । પ્રથમપક્ષે ક્ષિત્યાદિના શરીરસંપર્કિણાડ્યપરિગ્રહેણ વ્યભિચારઃ । દ્વિતીયપ્રકારે ચીવરપરિભોગસ્તા- સામશક્યત્યાગતયા, ગુરુપદેશાદ વા । નાદઃ પક્ષઃ, યતઃ સંપ્રત્યપિ પ્રાણાનપિ ત્યજન્ત્યો યાઃ સંદશ્યન્તે, તાસામૈકાન્તિકાવ્યન્તિકાનન્દસંપદર્થિનીનાં વાહ્યચીવરં પ્રતિ કા નામાશક્યત્યાગતા ? નમ્નયોગિન્યશ્ચ કાશ્ચિદિદાનીમપિ પ્રેક્ષ્યન્તે એવં । દ્વિતીય- પક્ષોઽપિ ન સૂક્ષ્મઃ, યતો વિશ્વજનીનેન વિશ્વદર્શિના પરમગુરુના ભગવતા મુમુક્ષુ- પક્ષમલાક્ષીણાં યદેવ સંયમોપકારિ, તદેવ ચીવરોપકરણં “નો કમ્પદિ નિગંથીએ અચેલાએ હોત્તએ” ઇત્યાદિનોપદિષ્ટમ્, પ્રતિલેખનકમ્પદ્વલ્લપ્રમુલ્લવત્, ઇતિ કથં તસ્ય પરિભોગાત્ પરિગ્રહરૂપતા ?, પ્રતિલેખનાદિધર્મોપકરણસ્યાપિ તત્ત્વસંજ્ઞાન્ । તથા ચ—

“યત્ સંયમોપકારાય વર્તેતે પ્રોક્તમેતદુપકરણમ્ ।

ધર્મસ્ય હિ તત્ સાધનમતોઽન્યદધિકરણમાહાઽર્હન્ ” ॥૧૧॥

ઉપકારકં હિ કરગમુપકરણમ્, અધિક્રિયન્તે ઘાતાય પ્રાણિનોઽસ્મિન્નિતિ ત્વધિકરણમ્ ।

વળી, ‘સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં હલકી છે’ એવો જે હેતુ તમે કહ્યો છે તે શાથી સિદ્ધ છે ? પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની હીનતા શું તેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય- નો અભાવ છે તેથી છે ? વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવથી છે ? પુરુષો દ્વારા અવંદનીય હોવાથી છે ? સ્મરણાદિ કાર્યો કરતી ન હોવાથી છે ? મહાદ્વિક નથી માટે છે ? કે તેમનામાં માયા વિગેરેનો પ્રકર્ષ હોવાથી છે ? પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્ત્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ શાથી છે.

દિગમ્બર—સ્ત્રીઓને વસ્ત્રનો પરિગ્રહ છે, અને પરિગ્રહ હોવાથી ચારિત્રનો અભાવ છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ છે.

શ્વેતામ્બર—એમ માનતા હો તો પ્રશ્ન છે કે વસ્ત્રની પરિગ્રહરૂપતા શરીરના સંપર્ક માત્રથી કહો છો ? તેના ભોગવટાથી કહો છો કે મૂર્છાતું કારણ હોવાથી કહો છો ? પહેલા વિકલ્પમાં તો શરીર સાથે સંપર્કવાળાં છતાં અપરિગ્રહરૂપ પૃથ્વ્યાદિથી વ્યભિચાર છે.

ખીજા વિકલ્પમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્ત્રીઓને વસ્ત્રનો પરિભોગ (ભોગવટો) શું તેઓ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી શકતી નથી માટે છે કે ગુરુના ઉપદેશથી છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે વર્તમાનકાળે પણ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરતી સ્ત્રીઓ દેખાય છે, તો તેવી ઐકાન્તિક-આત્યન્તિક અને નૈસર્ગિક સુખ સંપત્તિની ઈચ્છુક સ્ત્રીઓ માટે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો એમાં શું અશક્ય છે ? વળી અત્યારે પણ કેટલીક નગ્ન યોગિનીઓ દેખાય છે જ. ખીજો પક્ષ પણ સારભૂત નથી, કારણ કે-વિશ્વના હિતકારી વિશ્વદૃષ્ટા-પરમગુરુ “નિર્ગન્થિનીઓ અચેલક થવું કલ્પે નહિ” ઇત્યાદિ વચનથી જિનેશ્વર ભગવંતે મુમુક્ષુ સ્ત્રીઓને જે સંયમમાં ઉપકારી હોય તે જ વસ્ત્ર પ્રતિલેખન અને કમંદલુ આદિની જેમ ઉપકરણ તરીકે જણાવેલ છે. તો ચીવરના પરિભોગ માત્રથી તે પરિગ્રહરૂપ કઈ રીતે બને ? કારણ કે ઉપ-

કરણને પરિગ્રહ માનવામાં તેા પ્રતિલેખનાદિ ધર્મોપકરણ પણ પરિગ્રહરૂપ બની જશે. કહ્યું પણ છે કે, “શ્રી અરિહંત લગવંતે જે સંયમના ઉપકાર માટે હોય તે પદાર્થને ઉપકરણ કહેલ છે. કારણ કે તે ધર્મનું સાધન છે અને તેનાથી લિન્ન (સંયમને અહિતકારી) પદાર્થને અધિકરણ કહેલ છે.” ઉપકાર કરનાર સાધન જ ઉપકરણ કહેવાય છે, અને જેમાં પ્રાણિઓ વધ માટે અધિકૃત કરાય તે અધિકરણ કહેવાય છે.

(પં) અપરિગ્રહેણ વ્યભિચાર इति भवन्मतेऽपि ।

(ટિ) તાસામિતિ ચોષિતામ્ । યતો વિશ્વેત્યાદિ । તસ્યેતિ ચીવરસ્ય । તત્પ્રસજ્ઞાદિતિ પરિગ્રહપ્રસક્તેઃ ।

અથ પ્રતિલેખનં તાવત્ સંયમપ્રતિપાલનાર્થં ભગવતોપદિષ્ટમ્, વલ્લં તુ કિમર્થમિતિ ?; તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેતિ ब्रूमः, અભિમૂયન્તે હિ પ્રાયેનાડ્વપસત્ત્વતયા વિવૃતાક્ષોપાક્ષસંદર્શનજનિતચિત્તભેદૈઃ પુરુષૈરજ્ઞના અકૃતપ્રાવરણા ઘોટિકા इव ઘોટકૈઃ ।

નનુ યાસામતિતુચ્છસત્ત્વાનાં પ્રાણિમાત્રેનાડ્યભિભવઃ, તાઃ કથં સકલત્રૈલોક્યાભિભાવકકર્મરાશિપ્રક્ષયલક્ષણં મોક્ષં મહાસત્ત્વપ્રસાધ્યં પ્રસાધયન્તીતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્, યતો નાત્ર શરીરસામર્થ્યમતિરિક્તં યસ્ય ભવતિ તસ્યૈવ નિર્વાણોપાર્જનગોચરેણ સત્ત્વેન ભવિતવ્યમિતિ નિયમઃ સમસ્તિ, અન્યથા પદ્મવામનાત્યન્તરોગિણઃ પુમાંસોડપિ સ્ત્રીભિરભિભૂયમાના દ્રશ્યન્તે इति તેડપિ તુચ્છશરીરસત્ત્વાઃ કથં તથાવિધસિદ્ધિનિબન્ધનસત્ત્વભાજો ભવેયુઃ ? । યથા તુ તેષાં શરીરસામર્થ્યાસત્ત્વેડપિ મોક્ષસાધનસામર્થ્યમવિરુદ્ધમ્, તથા સ્ત્રીણામપિ સત્યપિ વસ્ત્રે મોક્ષામ્યુપગમે ।

દિગમ્બર—પ્રતિલેખન (ભોરપિચ્છનેા ગુચ્છે) તેા સંયમ પાળવા માટે શ્રી. જિનેશ્વર લગવંતે ઉપદેશેલ છે, પરંતુ વસ્ત્ર શા માટે છે ?

શ્વેતામ્બર—તે પણ સંયમને માટે જ છે એમ અમારું કહેવું છે, કારણ કે ખુદશાં અંગોપાંગ જોવાથી જેના ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયેલ છે એવા પુરુષોના આક્રમણને લોગ ઘોડાથી ઘોડીના જેમ પ્રાયઃ અદ્યપ સત્ત્વ (પરાક્રમ) વાળી હોવાથી બની જાય છે.

દિગમ્બર—અતિતુચ્છ (બહુ ઓછા) પરાક્રમવાળી જે સ્ત્રીઓ (સામાન્ય) પ્રાણિમાત્રથી અલિલવ પામે છે, તે ત્રણે લોકનેા પરાલવ કરનાર કર્મરાશિના અત્યંત ક્ષયરૂપ, અને મહાસત્ત્વ (મહાપરાક્રમ)થી સાધ્ય એવા મોક્ષને કઈ રીતે સાધશે ?

શ્વેતામ્બર—એ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘જેનું’ શરીરસામર્થ્ય અધિકું હોય તે જ મોક્ષોપાર્જન કરવાની શક્તિવાળો હોય’ એવો કોઈ નિયમ (વ્યાસિ) નથી, અન્યથા પંચુ (લૂલા-લંગડા), વામન (ડીંગણા) અને અત્યંત રોગી એવા

પુરુષો પણ સ્ત્રીઓથી થતા પરાલવને પામતા જોવાય છે, એટલે તેઓ પણ તુચ્છ સત્ત્વવાળા હોવાથી સિદ્ધિ-મુક્તિના કારણભૂત તથા પ્રકારની શક્તિ કઈ રીતે ધરાવશે ? એટલે તેના પુરુષોમાં શરીરસામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ તેઓ મોક્ષના કારણરૂપ સામર્થ્ય (શક્તિ) ધરાવે છે તેમાં જેમ કશો વિરોધ નથી તેમ સ્ત્રીઓ પાસે વસ્ત્ર હોય છતાં પણ તેઓ મોક્ષ પામે એમાં કશો વિરોધ નથી.

(પં૦) તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેત્યાદિ સ્ત્રિઃ ॥૫૭॥

इति सप्तमपरिच्छेदः ॥

(ટિ૦) તદપીતિ વત્તમપિ ।

गृहिणः कुतो न मोक्ष इति चेद् , ममत्वसद्भावात् । न हि गृहो वस्त्रे ममत्वरहितः, ममत्वमेव च परिग्रहः, सति हि ममत्वे नग्नोऽपि परिग्रहवान् भवति, शरीरेऽपि तद्भावात् । आर्यिकायाश्च ममत्वाभावादुपसर्गाद्यासक्तमिवाम्बरमपरिग्रहः, न हि यतेरपि ग्रामं गृहं वनं वा प्रतिवसतोऽममत्वादन्यच्छरणमस्ति । न च निगृहीतात्मनां महात्मनां कासाञ्चित् कचिदपि मूर्च्छाऽस्ति ? तथाहि—

“ निर्वाणश्रीप्रभवपरमप्रीतितीव्रस्पृहाणां

मूर्च्छा तासां कथमिव भवेत् कापि संसारभागे ? ।

भोगे रोगे रहसि सजने सज्जने दुर्जने वा

यासां स्वान्तं किमपि भजते नैव वैषम्यमुद्राम् ” ॥૧॥

उक्तं च—‘अवि अप्पणो वि देहम्मि नारयन्ति ममाइयं ति’ । एतेन मूर्च्छा-हेतुत्वेनेत्यपि पक्षः प्रतिक्षिप्तः, शरीरवच्चीवरस्यापि काश्चित् प्रति मूर्च्छाहेतुत्वाभावेन परिग्रहरूपत्वाभावात् । तन्न सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन स्ત્રીणाં પુરુષેભ્યોઽપકર્ષઃ ।

દિગમ્બર--તો પછી વસ્ત્રવાળા ગૃહસ્થોનો મોક્ષ કેમ થતો નથી ?

શ્વેતામ્બર--કારણ કે ગૃહસ્થોમાં મમત્વ છે. ગૃહસ્થ વસ્ત્રમાં મમત્વ રહિત હોતો નથી. અને મમત્વ એ જ તો પરિગ્રહ છે, કારણ કે મમત્વ હોય તો નગ્ન પણ પરિગ્રહી કહેવાય છે, કારણ કે મમત્વ શરીરમાં પણ સંલવે છે અને સાધ્વી સ્ત્રીઓને તો વસ્ત્રમાં મમત્વ નથી પણ ઉપસર્ગાદિના કારણે તે આવી પડેલું હોય તેમ તેઓ વસ્ત્રને સ્વીકારે છે. (અર્થાત્ ઉપદ્રવને કારણે આવી પડેલી એડી ઉપર કોઈ મમત્વ ધરાવતું નથી તેમ સાધ્વી સ્ત્રીઓને વસ્ત્ર ઉપર મમત્વ હોતું નથી.) વળી ગામમાં, ઘરમાં કે વનમાં વાસ કરતા યતિ (સાધુ) ને પણ અમમત્વ સિવાય બીજું (કોઈ) શરણ નથી, અર્થાત્ યતિ ઘર, ગામ કે વનનો પોતાના વાસ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, છતાં તે પરિગ્રહ કહેવાતો નથી, કારણ કે તે પ્રત્યે તેમને મમત્વ નથી. એટલે યતિઓ વિષે છેવટે જેમાં મમત્વ નથી તે જ અધનનું કારણ બનતું નથી એમ અમમત્વનું જ શરણ તેમના મોક્ષસાધનમાં લેવું પડે છે, તેમ સાધ્વી સ્ત્રી વિષે પણ વસ્ત્ર સ્વીકારવા છતાં અમમત્વ શા માટે ન

માનવું ? અને આત્માનો નિશ્ચય કરનારી (આત્માનું દમન કરનારી) કેટલીક પ્રભાવશાલિની મહાન સ્ત્રીઓને કોઈ પણ સ્થળે મૂરછાં (મોહ-મમત્વ) હોતી નથી. તે આ પ્રમાણે—“લોગમાં કે રોગમાં, નિર્જન પ્રદેશ-એકાન્ત પ્રદેશમાં કે વસતિમાં, સજ્જન કે દુર્જનમાં જેઓનું ચિત્ત-મન વિકાર પામતું નથી એવી સ્ત્રીઓને મોક્ષલક્ષ્મીમાં પ્રગટેલી પરમ પ્રીતિને કારણે તેની જ તીવ્ર સ્પૃહાવાળી હોવાથી સંસારના કોઈ પણ લોગમાં મૂરછાં (મમત્વ) કઈ રીતે હોય ? વળી, કહ્યું છે કે, પોતાના દેહમાં પણ મમત્વનું આચરણ કરતી નથી.” આ ચર્ચાથી વસ્ત્રમાં પરિચ્છેદપતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ મૂર્છાહિતુત્વ રૂપ ત્રીજો વિકલ્પ પણ અંકિત થઈ ગયો. એમ સમજવું અને કેટલીક સાધ્વી સ્ત્રીઓને શરીરની જેમ વસ્ત્રમાં પણ મૂરછાં (મમત્વ) રૂપ કારણ ન હોવાથી પરિચ્છેદપતા નથી. માટે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં અપકર્ષને સિદ્ધ કરવાને કહેલ સમ્યગ્દર્શનાદિ રતનત્રયના અભાવરૂપ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(ટિ.) તદ્ભાવાદિતિ મમત્વસદ્ભાવાત્ ।

§ ૧૪ નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, યતસ્તદપિ તાસાં કિં સત્તમપૃથ્વી-ગમનાભાવેન, વાદાદિલઘ્વિરહિતત્ત્વેન, અલ્પશ્રુતત્ત્વેન, અનુપસ્થાપ્યતાપારાગ્ચિત્તકશૂન્ય-ત્ત્વેન વા ભવેત્ । ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, યતોઽત્ર સત્તમપૃથ્વીગમનાભાવો યત્રૈવ જન્મન્તિ તાસાં મુક્તિગામિત્વં તત્રૈવોચ્યતે, સામાન્યેન વા । પ્રાચિ પક્ષે ચરમશરીરિભિરનેકાન્તઃ । દ્વિતીયે ત્વયમાશયઃ—યથૈવ હિ સ્ત્રીણાં સત્તમપૃથ્વીગમનસમર્થતીવ્રતરાશુભપરિણામે સામર્થ્યાભાવાદપકર્ષઃ, તથા મુક્તિગમનયોગોત્કૃષ્ટશુભપરિણામેઽપિ, ચરમશરીરિણાં તુ પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષિપ્રમુક્ષાણામુભયત્રાપિ સામર્થ્યાદ્ નૈકત્રાઽપ્યપકર્ષઃ । તદયુક્તમ્, યતો નાયમવિનાભાવઃ પ્રામાણિકઃ, યદુત્કૃષ્ટાઽશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે સત્યુત્કૃષ્ટશુભગત્યુ-પાર્જનસામર્થ્યેનાપિ ન ભવિતવ્યમ્, અન્યથા પ્રકૃષ્ટશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે પ્રકૃષ્ટા-શુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યં નાસ્તીત્યપિ કિં ન સ્યાત્ ?, તથા ચાઽભવ્યાનાં સત્તમપૃથ્વી-ગમનં ન ભવેત્ ।

§ ૧૪ (૨) પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્યનો અભાવ’ એ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્યના અભાવનું કારણ શું તે સાતમી નરકમાં નથી જતી એ છે ? તેઓમાં વાદાદિલઘ્વિ નથી એ છે ? તેઓ અલ્પશ્રુતવાળી છે એ છે ? કે અનુસ્થાપ્યતા અને પારાગ્ચિત્તક પ્રાયશ્ચિત્ત સ્ત્રીઓને અપાતાં નથી તે છે ? પહેલો પક્ષ બરાબર નથી કારણ કે તેમાં પ્રશ્ન એ છે કે શું જે ભવમાં તેમને મુક્તિગમન કરવું છે, તે જ ભવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી, એવું તમારું મન્તવ્ય છે કે સામાન્યપણે સ્ત્રીઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી

તેવું (મન્તવ્ય) છે ? પ્રથમ વિકલ્પમાં ચરમ શરીરીવડે હેતુ વ્યભિચારી બની જશે અર્થાત્ ચરમશરીરી પણ એવા જ છે, જેઓ જે લવમાં મોક્ષ જવાના છે, તે લવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં જતા નથી. છતાં પણ તેમના મોક્ષમાં કશો ખાધ નથી. તો સ્ત્રીમોક્ષમાં સપ્તમ નરકમાં અગમનથી કેમ ખાધ આવે ? બીજા વિકલ્પને આશય આવો છે કે સાતમી નરકના ગમનને યોગ્ય અતિ-તીવ્રતર અશુભ પરિણામનું સામર્થ્ય ન હોવાથી જેમ સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષ છે તેમ મુક્તિગમનને યોગ્ય અતિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામનું પણ સામર્થ્ય ન હોવાથી અપકર્ષ છે, પરંતુ ચરમશરીરી પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ વગેરે આત્માને તો બંને સ્થળે (સપ્તમ નરકગમન અને મુક્તિગમનમાં) સામર્થ્ય હોવાથી તેમના કોઈ પણ એક સ્થળે અપકર્ષ નથી, પરંતુ આવા આશયવાળો બીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એવો કોઈ પ્રમાણસિદ્ધ અવિનાલાવ નથી કે જ્યાં અશુભ ગતિને ઉપાર્જન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં શુભગતિને ઉપાર્જન કરનાર પણ ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય. અન્યથા એવો પણ અવિનાલાવ પ્રામાણિક માનવો પડશે કે જ્યાં શુભગતિને ઉપાર્જન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં અશુભ ગતિને ઉપાર્જન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય પણ ન હોય અને આમ થતાં અલભ્ય આત્માને સપ્તમ નરકગમન નહિ થાય.

(ટિ.) નાપિ વિશિષ્ટેત્યાદિ । તદ્વપીતિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોસત્ત્વમ્ । તાસામિતિ પદ્મલાક્ષીણામ્ ।

અથ વાદાદિલઘ્વિરહિતત્વેન સ્ત્રીણાં વિશિષ્ટસામર્થ્યોસત્ત્વમ્, યત્ર સ્ત્વૈહિક-વાદવિક્રિયાચારણાદિલઘ્વીનામપિ હેતુઃ સંયમવિશેષરૂપં સામર્થ્યં નાસ્તિ, તત્ર મોક્ષહેતુસ્તદ્ભવિષ્યતીતિ કઃ સુધીઃ શ્રદ્ધીત ? । તદ્વાચારુ, વ્યભિચારાત્, માપતુષાદીનાં તદ્ભાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોપલઘ્વેઃ । ન ચ લઘ્વીનાં સંયમવિશેષહેતુકલ્પમાગમિકમ્, કર્મોદયક્ષયક્ષયોપશમોપશમહેતુકતયા તાસાં તત્રોદિતત્વાત્ । તથા ચાડ્વાચિ —

“ ઉદયલયલ્પજીવસમોવસમસમુત્થા વહુપગારાજો ।

એવં પરિણામવસા લઘ્વીહ હવન્તિ જીવાણં ” ॥૧॥

ચક્રવર્તિ-વલ્લભ-વાસુદેવત્વાદિપ્રાપ્તયોડપિ હિ લઘ્વયઃ, ન ચ સંયમસદ્ભાવ-નિવન્ધના તત્પ્રાપ્તિઃ । સન્તુ ત્વા તન્નિવન્ધના લઘ્વયઃ, તથાપિ લોપુ તાસાં સર્વાસામભાવોડમિધીયતે, નિયતાનામેવ વા । નાથઃ પશ્ચઃ, ચક્રવર્ત્યાદિલઘ્વીનાં ક્રાસાશ્ચિદેવ તાસુ પ્રતિપેદાત્, આમર્ષોપધ્યાદીનાં તુ મૂયસીનાં ભાવાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ વ્યભિચારઃ, પુરુષાણાં સર્વવાદાદિલઘ્વ્યભાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યસ્વી-કારાત્, અકેશવાનામેવ, અતોર્થકરચક્રવર્ત્યાદીનામપિ ચ મોક્ષસંભવાત્ ।

ઉદયલયલ્પજીવસમોવસમસમુત્થા વહુપ્રકારાઃ ।

એવં પરિણામવશાદ્ લઘ્વયો ભવન્તિ જીવાનામ્ ॥૧॥

અલ્પશ્રુતત્વમપિ મુલ્યવાપ્ત્યાઽનુમિતવિશિષ્ટસામર્થ્યમાપતુષાદિભિરેવાઽનૈકાન્તિક-
મિત્યનુદ્ધોષ્યમેવ ।

અનુપસ્થાપ્યતાપારાજિતકશૂન્યત્વેત્યપ્યયુક્તમ્, યતો ન તન્નિષેધાદ વિશિષ્ટ-
સામર્થ્યાભાવઃ પ્રતીયતે । યોગ્યતાપેક્ષો હિ ચિત્રઃ શાસ્ત્રે વિશુદ્ધ્યુપદેશઃ । ઉક્તં ચ-

“ સંવરનિર્જરરૂપો बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।

रोगचिकित्साविधिरिव कस्यापि कथञ्चिदुपकारी ” ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓમાં વાદાદિ લઙ્ગિ ન હોવાથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે, કારણ
કે જે વ્યક્તિમાં આ લોક સંબંધી વાદલઙ્ગિ, વૈકલ્યલઙ્ગિ કે ચારણાદિ લઙ્ગિ-
ઓના હેતુરૂપ પણ સંયમરૂપ સામર્થ્ય નથી, તે વ્યક્તિમાં મોક્ષના હેતુભૂત સંયમ
વિશેષરૂપ સામર્થ્ય હોય એવી શ્રદ્ધા તો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ કરે ? તમારું આ
કથન પણ સ્તુત્ય નથી, કારણ કે તેમાં વ્યલિચાર છે. માપતુષાદિ જેવામાં વાદાદિ
લઙ્ગિઓ ન હોવા છતાં પણ તેઓમાં મોક્ષગમનયોગ્ય સામર્થ્યની ઉપલઙ્ગિ છે.
વળી, લઙ્ગિઓ સંયમવિશેષને કારણે છે, એવું આગમમાં વચન પણ નથી, કારણ
કે આગમમાં તો લઙ્ગિઓ કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમને કારણે
થાય છે, એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે-“ પરિણામના વશથી કર્મના ઉદય, ક્ષય,
ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ એ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી અનેક લઙ્ગિઓ જવાને
હોય છે.” ચક્રવર્તી બલદેવ અને વાસુદેવપણાની પ્રાપ્તિ એ પણ લઙ્ગિરૂપ છે,
અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે નથી અથવા માનો કે તે પ્રાપ્તિ સંયમના
કારણે છે, તો પણ પ્રશ્ન એ છે કે શું સ્ત્રીઓમાં સંયમજન્ય સઘળી લઙ્ગિ-
ઓનો અભાવ છે કે નિયત લઙ્ગિઓનો જ અભાવ છે ? આઘ પક્ષ યોગ્ય
નથી, કારણ કે ચક્રવર્ત્યાદિ કેટલીક લઙ્ગિઓનો જ સ્ત્રીઓમાં પ્રતિષેધ કરેલ
છે, પરંતુ આમર્ષોષધિ આદિ ઘણી બધી લઙ્ગિઓ સ્ત્રીઓને પણ હોય છે.
બીજા પક્ષમાં વ્યલિચાર છે, કારણ કે પુરુષોમાં પણ વાદાદિ સર્વલઙ્ગિઓનો
અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય તો સ્વીકારાયેલું છે, કારણ કે વાસુદેવ
સિવાયનાનો જ તેમ જ તીર્થંકર કે ચક્રવર્તી પણ ન હોય એવા સામાન્ય પુરુ-
ષોનો પણ મોક્ષ સંભવ છે. માટે વાદાદિ લઙ્ગિઓના અભાવમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના
અભાવરૂપ તમારો પક્ષ સિદ્ધ થયો નહિ.

સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવનું કારણ અદ્યપશ્યુત છે, એમ પણ
તમારે કહેવું નહિ. કારણ કે તેમાં વ્યલિચાર છે. અદ્યપશ્યુતવાળા છતાં માપ-
તુષાદિ મોક્ષ પાંચ્યાં એથી અનુમાન થાય છે કે તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય હતું.
અનુપસ્થાપ્ય અને પારાચિત પ્રાયશ્ચિત્તની સ્ત્રીઓ અધિકારિણી નથી માટે
તેઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય નથી એમ પણ કહેવું તે ઉચિત નથી કારણ કે ઉપ-
રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તના નિષેધમાત્રથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ પ્રતીત થતો નથી.
કારણ કે યોગ્યતાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં વિશુદ્ધિ માટે લિન્ન લિન્ન પ્રકારનો ઉપદેશ
છે, કહ્યું છે કે- રોગ-વ્યાધિનો ચિકિત્સાની વિધિની જેમ સંવર અને નિર્જરો-

રૂપ અનેક પ્રકારનો તથાવિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપકારી થાય છે અર્થાત્ આ પ્રકારે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષસિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ હેતુ દૂષિત હોવાથી સ્વસાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(ટિં). અથ વાદેત્યાદિ । તદિતિ સામર્થ્યમ્ । માષતુષાદીનામિતિ માષતુષાદયો મહર્ષયઃ, તેષાં લઘ્વયો નાડસન્ પરમપર્વગપ્રાપ્તિસમર્થસામર્થ્યમાસીત્ । તાસામિતિ વાદાદિલઘ્વીનામ્ । તન્નેતિ મહર્ષી । ઉદય-સ્વયેતિ જીવાનાં પરિણામવશાં વહુપ્રકારાઃ ચારણ-વૈક્રિયાદિરુપેણ વહુ-વિધા લઘ્વયો ભવન્તિ । કિમ્ભૂતાઃ ? ઉદય ક્ષય-ક્ષયોપશમોપશમ-સમુત્થૌદયિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશ-મિકૌપશમિકસમ્યક્ત્વસકાશાદુત્પન્નાઃ । તત્પ્રાપ્તિરિતિ ચક્રવર્તિત્વાદિલઘ્વિપ્રાપ્તિઃ । તન્નિ-વન્ધના इति संयमविशेषनिबन्धनाઃ । તાસામિતિ લઘ્વીનામ્ ।

§ ૧૫ પુરુષાનભિવન્ધત્વમપિ યોષિતાં નાપકર્ષાય, યતસ્તદપિ સામાન્યેન, ગુણાધિકપુરુષાપેક્ષં વા । આથેડસિદ્ધતાદોષઃ, તીર્થકરજનન્યાદયો હિ પુરન્દરાદિ-ભિરપિ પ્રણતાઃ, કિમ્જ્ઞ ! શેષપુરુષૈઃ ? । દ્વિતીયે તુ શિષ્યા અપ્યાચાર્યૈર્નાભિવન્ધન્ત એવેતિ તેડપિ તત્તોડપકૃપ્યમાણત્વેન નિર્વૃત્તિમાજો ન ભવેયુઃ, ન ચૈવમ્, ચણ્ડરુદ્રાદિ-શિષ્યાણાં શાસ્ત્રે તચ્છૂવણાદિતિ મૂલહેતોર્વ્યભિચારઃ ।

§ ૧૫ સ્ત્રીઓ પુરુષો દ્વારા વંદનયોગ્ય નથી (અવંદનીય છે) એ હેતુથી પણ સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તેમને સામાન્યરૂપે પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે કે ગુણાધિક પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે ? આદ્ય-પક્ષમાં અસિદ્ધતા દોષ છે, કારણ કે તીર્થકરની માતા વિગેરે સ્ત્રીઓને ઈન્દ્રાદિ-દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે, તો પછી બાકીના પુરુષો નમસ્કાર કરે તેમાં નવાઈ જ શું છે ? બીજા પક્ષનો ઉત્તર એ છે કે, શિષ્યોને આચાર્ય (ગુરુ) વંદન કરતા જ નથી તો આચાર્યથી શિષ્યો અપકર્ષને પામ્યા એટલે શું શિષ્યોનો મોક્ષ નહિ થાય ? પરંતુ એવું તો નથી કારણ, કે ચણ્ડરુદ્ર વગેરે આચાર્યના શિષ્યો મોક્ષ પામ્યા એવું શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, માટે 'પુરુષોથી હીન હોવાથી' એ મૂળ હેતુમાં વ્યભિચાર થયો.

§ ૧૬ एतेन स्मारणाद्यकर्तृत्वमपि प्रतिक्षिप्तम् । अथ पुरुषविषयं स्मारणाद्य-कर्तृत्वमत्र विवक्षितं, न तु स्मारणाद्यकर्तृत्वमात्रम्, न च स्त्रियः कदाचन पुंसां स्मारणादीन् कुर्वन्तीति न व्यभिचार इति चेत् तर्हि पुरुषेतिविशेषणं करणीयम् । करणेऽप्यसिद्धतादोषः, स्त्रीणामपि कासाञ्चित् पारगतागमरहस्यवासितसप्तधातूनां कापि तथाविधावसरे समुच्छृङ्खलप्रवृत्तिपराधीनसाधुस्मारणादेरविरोधात् ।

§ ૧૬ આ પ્રકારના ખંડનથી 'સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ પક્ષ પણ ખંડિત થયો એમ જાણવું.

દિગમ્બર-સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી, એનો અર્થ એ છે કે પુરુષ વિષયક સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી પણ સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી જ નથી, એવો અર્થ નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો વિષે કદી પણ સ્મારણાદિ કરતી નથી માટે 'સ્મા-રણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ હેતુ વ્યભિચારી નથી.

૭. ૫૭]

શ્વેતામ્બર—તો પછી એ હેતુમાં ‘પુરુષ’ એ પ્રમાણે વિશેષણ આપવું જોઈએ, અને આપું વિશેષણ કરે તો પણ અસિદ્ધતા દોષ તો છે જ, કારણ કે જિનેશ્વર લગવંતના આગમના રહસ્યથી વાસિત થયેલ સાતે ધાતુવાળી કોઈ કોઈ (સાધ્વી) સ્ત્રીઓ ક્યારેક તથા પ્રકારના અવસરે અત્યંત ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિને આધીન બની ગયેલ (ઉદ્ધત આચરણ કરનાર) સાધુને સ્મારણાદિ કરે તો તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

§ ૧૭ અથામહર્દિકત્વેન સ્ત્રીણાં પુરુષેભ્યોડપકર્ષઃ । સોડપિ કિમાધ્યાત્મિકીં સમૃદ્ધિમાશ્રિત્ય, વાહ્યાં વા । નાડધ્યાત્મિકીમ્, સમ્યદર્શનાદિરત્નત્રયાદેસ્તાસામપિ સદ્ભાવાત્ । નાપિ વાહ્યામ્, एवं हि महत्यास्तीर्थकरादिलक्ष्या गणधरादयः, चक्र घरादिलक्ष्याश्चेतरक्षत्रियादयो न भाजनम्, इति तेषामप्यमहर्दિકत्वेनापकृत्यमाणत्वाद् मुक्त्यभावो भवेत् । अथ याऽसौ पुरुषवर्गस्य महती समृद्धिस्तीर्थकरत्वलक्षणा, सा स्त्रीषु नास्तीत्यमहर्दिकत्वमासां विवक्ष्यते । तदानीमप्यसिद्धता, स्त्रीणामपि परमपुण्यपात्रभूतानां कासाच्चित् तीर्थकृत्त्वाविरोधात्, तद्विरोधसाधकप्रमाणस्य कस्याऽप्यभावात्, एतस्याऽद्यापि विवादास्पदत्वात्, अनुमानान्तरस्य चाभावात् ।

§ ૧૭ ‘સ્ત્રીઓ મહર્દિક નથી’ એ હેતુથી પણ પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં શું આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ નથી કે બાહ્ય-સમૃદ્ધિ નથી ? સ્ત્રીઓમાં સમ્યદર્શનાદિ રત્નત્રયાદિનો સદ્ભાવ હોવાથી આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનો અભાવ તો કહી શકશો નહિ. બાહ્યસમૃદ્ધિના અભાવને કારણે પણ સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ માનવામાં દોષ છે, કારણ કે ગણધર વિગેરેમાં મહાન તીર્થંકરાદિની ઋદ્ધિનો અને ધર્તર જનોમાં ચક્રવર્ત્યાદિની ઋદ્ધિનો સદ્ભાવ નથી તો તેઓ પણ મહર્દિક નહીં હોવાથી અપકર્ષને પ્રાપ્ત કરશે, અને તેથી તેઓ પણ મુક્તિ-(મોક્ષ) પામશે નહીં.

દિગમ્બર—પુરુષવર્ગમાં તીર્થંકરત્વરૂપી જે આ મહાન સમૃદ્ધિ છે, તે સ્ત્રીઓમાં નથી માટે અમે સ્ત્રીઓને અમહર્દિક કહીએ છીએ.

શ્વેતામ્બર—તેમાં પણ અસિદ્ધતા દોષ છે, કારણ કે પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યના પાત્રરૂપ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓમાં પણ તીર્થંકરત્વનો વિરોધ નથી. અર્થાત્ તેવી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળી કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ કોઈ કોઈ સમયે તીર્થંકર પદવી પામે છે, કારણ કે સ્ત્રીત્વ અને તીર્થંકરત્વના વિરોધનું સાધક કોઈ પણ પ્રમાણ નથી અને તમે કહેલ સ્ત્રીની હીનતારૂપ હેતુ તો હજી વિવાદાસ્પદ જ છે. અને બીજું કોઈ અનુમાન તો છે નહિ.

§ ૧૮ માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેનેત્યપ્યશસ્યમ્ : તસ્ય સ્ત્રીપુંસયોસ્તુત્યત્વેન દર્શનાદ, આગમે ચ શ્રવણાત્, શ્રૂયંતે हि चरमशरीरिणामपि नारदादीनां मायादिप्रकर्षवत्त्वम् । तन्न पुरुषेभ्यो हीनत्वं स्त्रीनिर्वाणनिषेधे साधीयान् हेतुः ।

§૧૮ ‘સ્ત્રીઓમાં માયા વગેરેનો પ્રકર્ષ છે’ એ હેતુ પણ પ્રશસ્ત્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમાં માયાદિનો પ્રકર્ષ સરખો જ દેખાય છે અને આગમ-શાસ્ત્રોમાં પણ સંભળાય છે કે ચરમ શરીરી નારદાદિ પણ માયાદિના પ્રકર્ષવાળા હતા, એવું આગમમાં કહેવાયું છે.

§ ૧૯ યત્ પુનઃ—નિર્વાણકારણં જ્ઞાનાદિપરમપ્રકર્ષઃ સ્ત્રીષુ નાસ્તિ, પરમ-પ્રકર્ષત્વાત્, સત્તમપૃથ્વીગમનકારણાડપુણ્યપરમપ્રકર્ષવત્, इति तेनैવોક્તम् । તત્ત મોહનીયસ્થિતિપરમપ્રકર્ષેણ સ્ત્રીવેદાદિપરમપ્રકર્ષેણ ચ વ્યભિચારઃ । નાસ્તિ સ્ત્રીણાં મોક્ષઃ, પરિગ્રહવત્ત્વાત્, ગૃહસ્થવદ્, इत्यपि न पेशलम्, ધર્મોપકરણચીવરસ્યાપરિગ્રહત્વેન પ્રસાધિતત્વાત્, इति સ્ત્રીનિર્વાણે સંક્ષેપેણ વાધકોદ્ધારઃ ।

§૧૯ આ પ્રમાણે પુરુષોથી સ્ત્રીઓની હીનતાંરૂપ હેતુ (પૃ. ૧૧૧) સ્ત્રીનિર્વાણનો નિષેધ કરવા સમર્થ નથી.

વળી, સ્ત્રીઓમાં નિર્વાણના કારણરૂપ જ્ઞાનાદિનો પરમ પ્રકર્ષ નથી, કારણ કે તે પરમ પ્રકર્ષની છે, સાતમી નરકે જવાના કારણ રૂપ પાપ (અશુભ કર્મ)-ના પરમ પ્રકર્ષની જેમ. આવું જે અનુમાન પ્રભાચદ્રે કહ્યું છે તેમાં પણ હેતુ મોહનીય સ્થિતિના પરમ પ્રકર્ષથી અને સ્ત્રીવેદાદિના પરમપ્રકર્ષથી વ્યભિ-ચારી છે. વળી, સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પરિગ્રહવાળી હોવાથી, ગૃહસ્થની જેમ. આ અનુમાન પણ રમણીય નથી. કારણ કે ‘ધર્મના ઉપકરણરૂપ ચીવર-વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ’ નથી’ એ અમે આ જ પ્રકરણમાં પહેલાં સિદ્ધ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે દિગમ્બરોએ કહેલ સ્ત્રીનિર્વાણના આધક પ્રમાણોનું સંક્ષેપથી નિરાકરણ કર્યું છે.

સ્ત્રીનિર્વાણનાં સાધક પ્રમાણોનો ઉપન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.—

(કિં) યત્પુનરિત્યાદિ । તેનૈતિ પ્રમાચન્દ્રેણ ।

§ ૨૦ સાધકોપન્યાસસ્તુ—મનુષ્યસ્ત્રી કાચિદ્ નિર્વાતિ, અવિકલતત્કારણત્વાત્, પુરુષવત્ । નિર્વાણસ્ય હિ કારણમવિકલં સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રયમ્, તત્ત્વ તાસુ વિદ્યતે એવેત્યાદિત એવોક્તમ્, इति नासिद्धमेतत् । વિપક્ષાદ્ નપુંસકાદેરત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વાદ્ ન વિરુદ્ધમનૈકાન્તિકં વા । તથા મનુષ્યસ્ત્રીજાતિઃ કયાંચિદ્ વ્યક્ત્યા મુક્ત્ય-વિકલકારણવત્યા તદ્વતી, પ્રત્રજ્યાધિકારિત્વાત્, પુરુષવત્ । ન ચૈતદસિદ્ધ સાધનં “ગુન્ધિગી વાલ્લવચ્છા ય પન્નાવેડે ન કન્પઈ” इति सिद्धान्तेन તાસાં તદધિકારિત્વ-પ્રતિપાદનાત્, વિશેષપ્રતિષેધસ્ય શેષામ્યનુજ્ઞાનાન્તરીયકત્વાત્ । દશ્યન્તે ચ સાંપ્રતમ-પ્યેતાઃ કૃતશિરોલુંચના ઉપાત્તપિચ્છકાકમણ્ડલપ્રમુખયતિલિદ્ધાશ્ચ, इति कुतो नैतासां પ્રત્રજ્યાધિકારિત્વસિદ્ધિઃ ?, યતો ન મુક્તિઃ સ્યાત્ । इति सिद्धा यथोक्तरूपस्या-त्मनो यथोक्तलक्षणा सिद्धिः ।

ઇતિ નયતત્ત્વાલોકાલકારે શ્રીરત્નપ્રભાચાર્યવિરચિતાયાં
રત્નાકરાવતારિકાચલધ્રુવીકાયાં નયાત્મસ્વરૂપનિર્ણયો
નામ સપ્તમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

૬૨૦ કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રીનિર્વાણ-મોક્ષ પામે છે. મોક્ષના સમસ્ત કારણો હોવાથી, પુરુષની જેમ. મોક્ષતું અવિકલ એટલે સંપૂર્ણ કારણ સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નત્રય છે. અને તે કારણ સ્ત્રીઓમાં વિદ્યમાન છે જ, એ આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કહી ગયા છીએ (પૃ ૧૧૨ થી ૧૧૬) માટે આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. અને આ હેતુ નપુંસકાદિરૂપ વિપક્ષથી અત્યંત વ્યાવૃત્ત-(પૃથક્) છે માટે વિરુદ્ધ કે વ્યભિચારી પણ નથી. કોઈ એક સ્ત્રી-ચક્રિતમાં મુક્તિના અવિકલ કારણો મળી આવતાં હોઈ સ્ત્રીભક્તિ મુક્તિના અવિકલ કારણવાળી છે, કારણ કે સ્ત્રી પ્રવચ્યાની અધિકારિણી છે, પુરુષની જેમ. પ્રસ્તુત હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે 'ગર્ભિણી અને નાના બાળક-વાળી સ્ત્રીને દીક્ષા આપવી કદો નહિ' આ વચનથી સ્ત્રીઓના દીક્ષાના અધિકારતું પ્રતિપાદન થાય છે. કારણ કે-વિશેષનો નિષેધ-શેષના સ્વીકારનો આવિના-લાવી છે. અર્થાત્ ગર્ભિણી આદિને દીક્ષાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. તેથી તદ-તિરિક્ત—(તેનાથી લિન્ન)ને દીક્ષાતું વિધાન સિદ્ધ થાય છે અને વર્તમાનકાળ-માં પણ મસ્તકે લોચ કરેલી તથા પિચ્છિકા અને કમણ્ડલુ વિગેરે યતિવેશને ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ જોવાય પણ છે. માટે સ્ત્રીઓનો પ્રવચ્યાધિકાર કેમ ન સિદ્ધ થાય અને જેથી મુક્તિ પણ ન થાય ? માટે યથોક્ત સ્વરૂપવાળા આત્માને યથોક્ત સ્વરૂપવાળી સિદ્ધિ મુક્તિ સિદ્ધ થઈ. ૫૭

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહાઃ રાજ વિરચિત રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુદીકામાં 'નયાત્મસ્વરૂપ નિર્ણય' નામના સાતમા પરિચ્છેદનો શ્રીરૈવતાચલ-ચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન (જુલુ) તીથોદ્ધારક શ્રી. વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુજરાતીભાષાનુવાદ.

(ટિ૦) તથા મનુષ્યેત્યાદિ । તદ્વતીતિ મોક્ષયુક્તા । તદધિકારીતિ પ્રવચ્યાધિકારિત્વઃ-પ્રજ્ઞાનાત્ ॥૫૭॥

(પં૦) નયનયામાસવાદઃ ૧, જ્ઞાસ્તિકામિમતભૂતચૈતન્યનિરાસઃ ૨, આત્મનઃ પ્રત્યક્ષાનુ-વાનાગમેઃ સ્થાપનં ૩, વૌદ્ધામિમતજ્ઞાનલક્ષણસન્તાનરૂપાત્મનિરાસઃ ૪, ચેતનાસમવાયાદાત્મનજ્ઞે-તન્ત્વં નોપયોગાત્મકત્વેતિ વૈજેષિકમતનિરાસઃ ૫, તદમિમતાત્મકૃટસ્થનિત્યતાનિરાસઃ ૬, આત્મનઃ કાપિલામિમતાકર્તૃત્વનિરાસઃ ૭, સાક્ષાન્નોક્તૃત્વસ્થાપનં, ન તુ પ્રતિવિમ્બદ્વારા ૮, આત્મનઃ સર્વંગગતત્વનિરાસેન કાયપ્રમાણતાસ્થાપનં ૯, કર્મસ્થાપનં કર્મણ એવ ચ પૌદ્ગલિકસ્થાપનં ચ ૧૦, ક્રિયૈકાન્ત-જ્ઞાનૈકાન્તનિરાસેન તદુભયસ્ય મોક્ષાદેહુતાસ્થાપનં ૧૧, આત્મવિશેષપુણોચ્છેદો મોક્ષ ઇતિ જડમુક્તિનિરાકરણં ૧૨, સ્ત્રીનિર્વાણસ્થાપનં ૧૩-ઇતિ સપ્તમપરિચ્છેદવાદસંગ્રહઃ એવં ત્રયોદશ ॥છ॥

(ટિ૦) ઇતિ શ્રોસાધુપૂર્ણમાગચ્છીયશ્રીમદાચાર્યશ્રીગુણચન્દ્રસૂરિશિષ્યપં. જ્ઞાનચન્દ્રવિરચિતે રત્ના-

કરાવતારિકાટિપ્પનકે સપ્તમઃ પરિચ્છેદઃ ॥ પ્રન્યાપમ્ ૩૦૬ અ. ૧॥ શ્રીઃ ॥

અર્હમ્ અથાષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તત્પ્રયોગમૂમિભૂતં વસ્તુનિર્ણયામિપ્રાયો-
પક્રમં વાદં વદન્તિ—

વિરુદ્ધયોર્ધર્મયોરેકધર્મવ્યવચ્છેદેન સ્વીકૃતતદન્યધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ
સાધનદૂષણવચનં વાદઃ ॥૧॥

§ ૧ વિરુદ્ધયોરેકત્ર પ્રમાણેનાડનુપપદ્યમાનોપલમ્ભયોર્ધર્મયોર્મધ્યાદિતિ નિર્ધારણે ષષ્ઠી
સપ્તમી વા । વિરુદ્ધાવેવ હિ ધર્માવેકાન્તનિત્યત્વ-કથઞ્ચિન્નિત્યત્વાદી વાદં પ્રયોજયતઃ,
ન પુનરિતરૌ, તથથા-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં ગુણવચ્ચ; વિરોધશ્ચૈકાધિકરણત્વૈકકાલત્વયો-
રેવ સતોઃ સંભવતિ । અનિત્યા બુદ્ધિનિત્ય આત્મેતિ ભિન્નાધિકરણયોઃ; પૂર્વ નિષ્ક્રિ-
યમ્, ઇદાનીં ક્રિયાવદ્ દ્રવ્યમિતિ ભિન્નકાલયોશ્ચ તયોઃ પ્રમાણેન પ્રતીતૌ વિરોધા-
સંભાવાત્ ।

પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને હવે તે બન્નેનો પ્રયોગ જ્યાં કર-
વામાં આવે છે, અને જોનો પ્રારંભ પદાર્થનો નિર્ણય કરવાના અભિપ્રાયથી કર-
વામાં આવે છે, તે વાદનું વર્ણન—

પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનો નિષેધ કરીને પોતાને માન્ય
એવા અન્ય ધર્મની સિદ્ધિ કરવા માટે સાધન અને દૂષણનું કથન કરવું તે
વાદ છે. ૧.

§૧ વિરુદ્ધ—એક જ ધર્મોમાં પ્રમાણથી જોનો ઉપલબ્ધ થતી શકતો
નથી એવા બે ધર્મો વિષે અહીં નિર્ધારણ અર્થમાં ષષ્ઠી અથવા સપ્તમી વિલક્ષિત
બાણવી. એકાન્ત નિત્યત્વ અને કથઞ્ચિત નિત્યત્વાદિ જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો
જ વાદ કરાવે છે પરંતુ જે વિરોધી ન હોય તેવા બે ધર્મો (અર્થાત્ પરસ્પર
અવિરોધી બે ધર્મો) વાદને અવસર આપતા નથી. જેમકે દ્રવ્ય પર્યાયવાણું અને
શુણવાણું છે અને બે ધર્મોનો વિરોધ પણ તેમને એક અધિકરણમાં અને એક
કાલમાં માનવામાં આવે તો જ સંભવે છે પરંતુ ‘બુદ્ધિ અનિત્ય છે’ અને ‘આત્મા
નિત્ય છે.’ અહીં બન્ને ધર્મોનું અધિકરણ ભિન્ન હોવાથી તથા ‘દ્રવ્ય પહેલાં
નિષ્ક્રિય અને હવે સક્રિય છે,’ અહીં બન્ને ધર્મોનો કાલ ભિન્ન હોવાથી પરસ્પર
વિરોધનો સંભવ નથી, કારણ કે તે પ્રમાણથી પ્રતીત છે.

(પં) તત્પ્રયોગમૂમિભૂતમિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વસ્થાનમૂતમ્ ।

(પં) ન પુનરિતરાવિતિ અવિરુદ્ધૌ ।

(ટિ) તયોરિતિ નિત્યત્વાનિત્યત્વયોર્નિષ્ક્રિય-સક્રિયયોઃ ।

§ ૨ અયમેવં હિ વિરોધો યત્પ્રમાણેનાડનુપલમ્બનં નામ, અન્યથાડપિ તસ્યાંમ્યુ-
પગમે સર્વત્ર તદનુષ્ઠપ્રસજ્ઞાત્, इति विरुद्धत्वान्यथાનુપપત્તેરેકાધિકરણત્વૈકકાલંવયો-
રવગતૌ યદ્ ન્યાયમાખ્યે—“વસ્તુધર્માવેકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” इति
તયોરુપાદાનમ્, તત્ પુનરુક્તમ્, અપુષ્ટાર્થં વા ।

§૨ પ્રમાણુથી ઉપલબ્ધ ન થવું એ જ તેા વિરોધ છે. આથી (ઉપરોક્ત વિરોધથી) બુદ્ધા પ્રકારેના વિરોધ માનવામાં તેા સર્વત્ર વિરોધેના પ્રસંગ આવશે. માટે વિરુદ્ધત્વની ઘટના અન્ય કોઈ પ્રકારે થતી ન હોવાથી એક અધિકરણના અને એક કાલના એ ધર્મોમાં જ વિરોધની અવગતિ છે, પરંતુ અન્યત્ર નથી. આમ છતાં ન્યાયભાષ્યમાં “વસ્તુધર્માવેકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ”—અર્થાત્ શબ્દાદિ વસ્તુરૂપ એક અધિકરણમાં અને એકકાલમાં અનવસિત-પ્રમાણુથી એવા એ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આમ અહીં એ વિશેષણોનું જે ઉપા-દાન કર્યું છે, તે પુનરુક્ત અથવા અપુષ્ટાર્થ છે, અર્થાત્ વિરુદ્ધ કહેવા માત્રથી જ એ વિશેષણોને ભાવ ગૃહીત થઈ જાય છે, તેા તેમને પૃથક્ કહેવાની જરૂર નથી.

(૫૦) અન્યથાપીતિ પ્રમાણોપલમ્બેડપિ । અવગતાવિતિ જ્ઞાન અનવસિ-
વિતિ અપરિજ્ઞાતૌ ।

(ટિ.) અન્યથાપીતિ પ્રમાણેનોપલમ્બેડપિ । તસ્યેતિ વિરોધસ્યાજ્ઞીકારે । સર્વત્રેતિ સર્વેષુ
પક્ષેષુ નિત્યાદિષુ સાધિતુમિષ્ટેષુ વિરોધસમ્ભવાત્ । તયોરિતિ એકાધિકરણયોરેકકાલયોર્વા ।

§ ૩ યદપ્યત્રૈવાનવસિતાવિતિ, તદપ્યવ્યાપકમ્, યતો વીતરાગવિષયવાદ-
કથાયામનવસિતત્વસદ્ભાવેડપિ જિગીષુગોચરવાદકથાયાં તદસદ્ભાવાત્ । વીતરાગવાદો
હ્યન્યતરસંદેહાદપિ પ્રવર્તતે । જિગીષુગોચરઃ પુનર્વાદો ન નામ નિર્ણયમન્તરેણ પ્રવ-
ર્તિતુમુત્સહતે । તથાહિ—વાદો શબ્દાદૌ નિત્યત્વં સ્વયં પ્રમાણેન પ્રતીત્યૈવ પ્રવર્તમાનોડ-
સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપમનોરથોડહમહમિકયાડનુમાનમુપન્યસ્યતિ; પ્રતિવાદપિ તત્રૈવ ધર્મિણિ
પ્રતિપન્નાનિત્યત્વધર્મસ્તથૈવ દૂષણમુદીરયતીતિ ક નામ વાદકથાપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગનવ
સાયસ્યાવકાશઃ? ।

§૩ વળી, ‘અનવસિત’ એવું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તે પણ અવ્યાપક,
કારણ કે વીતરાગ વિષયક વાદકથામાં અનવસિતત્વનો સદ્ભાવ છે; જ્યારે જિગીષુ
વિષયક વાદકથામાં તેનો અભાવ છે, કારણ કે વીતરાગવાદ તેા એકના સંદેહથી
થાય છે, પરંતુ જિગીષુ વિષયક વાદ તેા નિર્ણય વિના કદી પણ સંભવતો નથી.
તે આ પ્રમાણે—

વાદો શબ્દાદિ ધર્મોમાં નિત્યત્વનો પ્રમાણુથી સ્વયં નિશ્ચય કરીને જ અસ-
માન પ્રતિપક્ષનું એટલે કે પોતાથી વિલક્ષણ પ્રતિપક્ષનું અંડન કરવાની ઈચ્છા-
થી અભિમાનપૂર્વક અનુમાન વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે, અને પ્રતિવાદી પણ તે જ
શબ્દાદિ ધર્મોમાં પ્રમાણુથી અનિત્યત્વ ધર્મનો નિશ્ચય કરી તે જ રીતે વાદીના

અનુમાનમાં દૂષણનું ઉદ્ઘાપન કરે છે, તેા વાદકથાના પ્રારંભમાં પહેલાં અવનસાય (અનિશ્ચય)ને સ્થાન જ કયાં છે ?

(૫૦) તદસદ્ભાવાદિતિ અનવસિતત્વાભાવાત્ ॥૧૧॥

(ટિ૦) અનવસિતાવિતિ પ્રમાણેન પરિચ્છિન્નાવનવગતૌ । વીતરાગેતિ ગુરુશિષ્યગોચર-વાર્તાયામ્ । તદસદ્ભાવાદિતિ અનવસિતત્વાભાવાત્ । તથૈવેતિ સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપ-મનોરથોઽહમહમિકયા ।

§ ૪ તતોડયં સૂત્રાર્થઃ—યાવેકાધિકરણાવેકકાલૌ ચ ધર્મો વિરુદ્ધયેતે, તયો-ર્મધ્યાદેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવચ્છેદેન નિરાસેન, સ્વીકૃતતદન્યધર્મસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવસ્થાપનાર્થ વાદિનઃ પ્રતિવાદિનશ્ચ સાધનદૂષણવચનં વાદ इत्यभिधीयते । સામર્થ્યાચ્ચ સ્વપક્ષવિષયં સાધનમ્, પરપક્ષવિષયં તુ દૂષણમ્, સાધનદૂષણવચને ચ પ્રમાણરૂપે એવ સંભવતઃ, તદિતરયોસ્ત-યોસ્તદાઽઽભાસત્વાત્; ન ચ તાભ્યાં વસ્તુ સાધયિતું દૂષયિતું વા શક્યમિતિ ।

§૪ એટલે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થયો : એક અધિકરણમાં અને એક જ ક્ષણમાં જે બે ધર્મોનો પરસ્પર વિરોધ છે તેમાંથી એક ધર્મનો એટલે કે સર્વથા નિત્યત્વ કે કથંચિત્ નિત્યત્વનો નિરાસ કરીને પોતાને માન્ય એવા અન્ય કથંચિત્ નિત્યત્વ કે સર્વથા નિત્યત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે વાદી દ્વારા અને પ્રતિ-વાદી દ્વારા સાધનદૂષણનું કથન કરવું તે વાદ છે. અહીં (પ્રકરણ) સામર્થ્યથી સ્વપક્ષ વિષયક વચન તે સાધન, અને પરપક્ષ વિષયક વચન તે દૂષણ છે એમ જાણી લેવું.

અને સાધનદૂષણવચનો પ્રમાણરૂપ જ હોવાં જોઈએ, તેનાથી ભિન્ન એટલે કે અપ્રમાણરૂપ સાધન-દૂષણ વચન અનુક્રમે સાધનાભાસ અને દૂષણાભાસ બને છે. કારણ કે સાધનાભાસ કે દૂષણાભાસરૂપ વચનથી વસ્તુ સિદ્ધ કરવી કે દૂષિત કરવી શક્ય નથી.

(ટિ૦) તયોરિતિ એકાધિકરણયોરેકકાલયોર્વા । તદિતરયોરિતિ પ્રમાણવ્યતિરિક્તયોઃ । તયોરિતિ સાધન-દૂષણયોઃ । તદાભાસત્વાદિતિ સાધનાભાસદૂષણાભાસત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તાભ્યા-મિતિ સાધનાભાસ-દૂષણાભાસાભ્યામ્ ।

§ ૫ નનુ યસ્મિન્નેવ ધર્મિણ્યેકતરધર્મનિરાસેન તદિતરધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ વાદિનઃ સાધનવચનમ્, કથં તસ્મિન્નેવ પ્રતિવાદિનસ્તદ્વિપરીતં દૂષણવચનમુચિતં સ્યાત્ ?; વ્યાઘાત્તાત્ इति चेत् । તદસત્, સ્વામિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં તથાસાધન-દૂષણવચને વિરોધાભાવાત્ । પૂર્વં હિ તાવદ્ વાદી સ્વામિપ્રાયેણ સાધનમભિધત્તે, પશ્ચાત્ પ્રતિવાદયિ સ્વામિપ્રાયેણ દૂષણમુદ્ઘવયતિ । ન સ્વસ્વ સાધનં દૂષણં ચૈકત્રૈવ ધર્મિણિ તાત્વિકમસ્તીતિ વિવક્ષિતમ્; કિન્તુ સ્વસ્વામિપ્રાયાનુસરણેન વાદિપ્રતિવાદિનો તે તથા પ્રયુજ્ઞાતે, इति તથૈવોક્તે ॥૧૧॥

§૫--જે ધર્મીમાં જે ધર્મોમાંથી એકનો નિષેધ કરીને અન્ય ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા વાદીએ સાધનવચન કહ્યું હોય તે જ ધર્મીમાં પ્રતિવાદી તેનાથી વિપરીત સિદ્ધ કરવા દ્વષણ વચન કહે એ કેમ બને? કારણ કે તેમ કરવા જતાં વ્યાઘાત થાય છે.

સમાધાન--એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે વાદી અને પ્રતિવાદી પોત-પોતાના અભિપ્રાયથી દ્વષણવચન કહે છે, પછી પ્રતિવાદી પણ સ્વાભિપ્રાયને અનુસરી દ્વષણ વચન કહે છે. પણ અહીં એક જ ધર્મીમાં સાધન અને દ્વષણ બન્ને તાર્કિક (સાચા) છે. એમ અમારું કહેવું નથી, પરંતુ પોતપોતાના અભિ-પ્રાયને અનુસરીને વાદી પ્રતિવાદી સાધન-દ્વષણ વચનનો પ્રયોગ કરે છે, માટે અમે એ પ્રમાણે કહેવું છે.

(ટિ.) તસ્મિન્નેવેતિ ધર્મિણિ । તદ્વિપરીતમિતિ સાધનવિપર્યયભૂતમ્ । વ્યાઘાતાદિતિ પરસ્પરવિરોધાદિતિ ભાવઃ । તે इति સાધનદૂષણવચને । તથ્યેતિ एकत्रैव ધર્મિણિ । उक्ते इति सूत्रकारेणामિहिते ॥૧॥

અજ્ઞનિયમમેદપ્રદર્શનાર્થં વાદે પ્રારમ્ભકમેદૌ વદન્તિ—

પ્રારમ્ભકશ્ચાત્ર જિગીપ્સુઃ, તત્ત્વનિર્ણિનીપુશ્ચ ॥૨॥

§ ૧ તત્ર જિગીપ્સુઃ પ્રસહ્ય પ્રથમં ચ વાદમારમ્ભતે, પ્રથમમેવ ચ તત્ત્વ-નિર્ણિનીપુઃ, इति દ્વાવ્યેતૌ પ્રારમ્ભકૌ ભવતઃ ।

વાદમાં અંગનો નિયમ, અને તેના લેદ જણાવવા માટે પ્રારંભક (વાદી)ના બે લેદનું કથન—

વાદના પ્રારંભક બે પ્રકારે છે, ૧ જિગીપ્સુ (વાદમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છા વાળો.) અને ૨ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ (તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળો.) ૨.

§૧ બે પ્રકારના પ્રારંભકમાં જિગીપ્સુ ગર્વપૂર્વક પ્રથમ વાદની શરૂઆત કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણિનીપુ પણ વાદનો પ્રારંભ પહેલો જ કરે છે, માટે આ બન્ને પ્રારંભક છે.

§ ૨ તત્ર જિગીપ્સોઃ—

“સારક્ષમાતક્ષતુરક્ષપૂગાઃ । પલાય્યતામાશુ વનાદમુષ્માત્ ।

સાટોપકોપસ્ફુટકેશરશ્રીમૃગાધિરાજોડયમુપેયિવાન્ યત્” ॥૧॥

इत्यादिविचित्रपत्रोत्तम्भनम् । अयि ! कपटनाटकपटो ! सितपट ! किमेतान् मन्दमेघसस्तपत्विनः । शिष्यानलीकतुण्डताण्डवाडम्बरप्रचण्डपाण्डित्याविष्कारेण विप्रता-रयसि ?; क जीवः ?, न प्रमाणदृष्टमदृष्टम्, दवीयसी परलोकवार्त्तंति साक्षादा-क्षेपो वा, न विद्यते निरवधविद्यावदातस्तव सदसि कश्चिदपि विपश्चिदित्यादिना भूयतेः समुत्तेजनं च, इत्यादिर्वादारम्भः ।

ફર તેમાં જિગીષુ—“હે હરણ હાથી અને અશ્વના સમૂહો ! આ વનમાંથી જલદી નાસી જાઓ, કારણ કે આડંબર અને કોપથી સ્ફુટ કેશરાની શોભાવાળો સિંહ આવે છે.” ઇત્યાદિ કથન કરે કે વિચિત્ર પત્રવાક્યનું અવલંબન કરે, કે, “અરે ! હે કપટનાટકપટુ ! હે શ્વેતામ્બર ! આ મંદ બુદ્ધિવાળા રાંક શિષ્યો-ને મુખના ચાળા કરી મિથ્યા વાણીવિલાસથી પ્રચંડ પાકિત્યનો આવિષ્કાર કરી કેમ ઠગે છે ?” એમ કહે, અથવા “જીવ કયાં છે ? અદ્ભુત-(કર્મ) પ્રમાણુસિદ્ધ નથી માટે પરલોકની વાત તો દૂર રહી,” આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ આક્ષેપ કરે, અથવા “હે રાજન્ ! તમારી સભામાં કોઈ પણ નિર્દોષ વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે મનોર પ્રાંડિત નથી” એમ કહી રાજાને ઉત્તેજિત કરે, એમ અનેક રીતે વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૩ તત્ત્વનિર્ણિનીષોસ્તુ સવ્રહ્મચારિન્ ! શબ્દઃ કિં કથञ्चિદ્ નિત્યઃ સ્યાદ્ નિત્ય એવ વેતિ સંશયોપક્રમો વા, કથञ्ચિદ્ નિત્ય એવ શબ્દ ઇતિ નિર્ણયોપક્રમો વા ઇત્યાદિરૂપઃ ।

§ ૩ અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ તો “હે સપ્રહ્મચારિન્ ! (તુલ્ય પ્રહ્મચર્યવાળા શુરુબ્રાતા !) શબ્દ શું કથંચિત્ નિત્ય છે કે સર્વથા નિત્ય જ છે ?” આ પ્રમાણે સંશય દર્શાવીને વાદનો પ્રારંભ કરે છે. અથવા “શબ્દ કથંચિત્ નિત્ય જ છે” એ પ્રમાણે નિર્ણય જણાવી વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૪ વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે, વચચિદેકસ્મિન્નપિ પ્રૌઢે પ્રતિવાદિનિ વહ્વોડપિ સંમૂયં વિવદેરન્ જિગીષવઃ, પર્યનુયુક્તીરંશ્ચ તત્ત્વનિર્ણિનીષવઃ, સ ચ પ્રૌઢતયૈવ તાંસ્તાવતોડ્યમ્યુપૈતિ, પ્રત્યાસ્ત્યાતિ ચ, તત્ત્વં ચાચષ્ટે । કચિદેકમપિ તત્ત્વનિર્ણિનીષું વહ્વોડપિ તથાવિધાઃ પ્રતિવોધયેયુઃ । ઇત્યનેકવાદિકૃતઃ, સ્ત્રીકૃતશ્ચ વ્રાદારમ્ભઃ સંગૃહ્યતે ॥૨॥

કેટલા વાદીઓ કેટલાક પ્રતિવાદી સાથે વાદનો પ્રારંભ કરે તેનો વિચાર—

§ ૪ સૂત્રમાં વચન અને વ્યક્તિના નિયમ નથી, એટલે કોઈ વખત એક જ પ્રૌઢ પ્રતિવાદી હોય ત્યારે ઘણા જિગીષુઓ એકઠા થઈ ને તેની સાથે વાદ કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુઓ તેને પ્રશ્નો પૂછે, છે અને પ્રતિવાદી પણ સ્વપ્રૌઢિને બળે તે બધાને સ્વીકારી લે છે, અને તેમનું નિરાકરણ કરે છે, અને તત્ત્વનું કથન પણ કરે છે. તો કોઈ વખત એક જ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય છે ત્યારે ઘણા તત્ત્વનિર્ણિનીષુઓ મળીને તેને પ્રતિબોધ કરે છે.

આ રીતે અનેક વાદીઓ થી કરાયેલ અને સ્ત્રીથી કરાયેલ પણ વાદારંભનો સંગ્રહ જાણવો.

(પં) વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે ઇતિ વ્યક્તીતિ લિઙ્ગસ્યાસ્થ્યા ॥૨॥

(ટિ) વચનવ્યક્તી ઇત્યાદિ । સ ચેતિ પ્રતિવાદી । તાનિતિ જિગીષૂન્ તત્ત્વનિર્ણિનીષૂન્ । તાવત્ ઇતિ વહ્નર । તથાવિધા ઇતિ પ્રતિવાદિનઃ । પ્રતિવોધયેયુરિતિ એકસ્યોત્તરદાનેડશક્તઃ સમ્મૂય સર્વે પ્રત્યુત્તરં દદ્યુઃ । અથ ચ સુપ્તસર્પમિવ દળ્ઢવદ્દનેનોયમં કારયેયુઃ ॥૨॥

તત્ર જિગીષોઃ સ્વરૂપમાહુઃ—

સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યાં પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીષુઃ ॥૩॥

§ ૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ શબ્દાદેઃ કથञ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિર્યઃ, તસ્ય વ્યવસ્થાપનાર્થમ્, યત્સામર્થ્યાત્ તસ્યૈવ સાધનં પરપક્ષસ્ય ચ દૂષણમ્, તાભ્યાં કૃત્વા પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીષુરિત્યર્થઃ ।

તેમાં જિગીષુનું સ્વરૂપ—

સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) માટે સાધનવચન અને દૂષણવચન દ્વારા અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો જિગીષુ છે. ૩.

§૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ એટલે શબ્દાદિ પદાર્થમાં કથञ્ચિત્ નિત્યત્વાદિ ધર્મ, જે સ્વયં સ્વીકારેલ હોય તે. તેની વ્યવસ્થાપના માટે એટલે કે વ્યવસ્થા કરવી હોય તે જ સ્વીકૃતધર્મની સિદ્ધિ અને પક્ષનું દૂષણ કરીને અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તે 'જિગીષુ' એમ અર્થ બાળવો.

§ ૨ एतेन यौगिकोऽप्ययं जिगीषुशब्दो वादाधिकारिनिरूपणप्रकरणे योगरूढ इति प्रदर्शितम् ॥૩॥

§૨ જિગીષુ શબ્દની ઉપર મુજબ વ્યાખ્યા કરવાથી આ 'જિગીષુ' શબ્દ યૌગિક હોવા છતાં પણ વાદના અધિકારીનું નિરૂપણ કરનાર આ પ્રકરણમાં તે (જિગીષુ શબ્દ) યોગરૂઢ છે એ જાણાવ્યું.

(પં.) एतेन यौगिकोऽप्ययमित्यत्र गये एतेन एतेनेति कोऽर्थः यो जेतुमिच्छति स एष जिगीषुरिति भाषणेन ॥૩॥

(ટિ.) एतेनेति जिगीषुलक्षणभणनेन ॥૩॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीषोः स्वरूपं निरूपयन्ति—

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुઃ ॥૪॥

§ ૧ તથૈવ સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યામ્, શબ્દાદેઃ કથञ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિરૂપં તત્ત્વમ્, પ્રતિષ્ઠાપયિતુમિચ્છુસ્તત્ત્વનિર્ણીપુરિત્યર્થઃ ॥૪॥

તત્ત્વનિર્ણીનીપુનું સ્વરૂપ—

તે જ રીતે તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવાને ઇચ્છુક તે તત્ત્વનિર્ણીનીપુ છે. ૪.

§૧ સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા માટે સાધન અને દૂષણ વડે તત્ત્વ એટલે શબ્દાદિના કથञ્ચિન્નિત્યત્વાદિ રૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કહેવાય છે.

§ अस्यैवाङ्गेयत्तावैचित्र्यहेतवे भेदावुपदर्शयन्ति—

अयं च द्वेधा स्वात्मनि परत्र च ॥૫॥

§ ૧ અયમિતિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુઃ, કથञ્ચિદ્ સ્વલ્પ સન્દેહાદ્યુપહતચેતોવૃત્તિઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વં નિર્ણેતુમિચ્છતિ, અપરસ્તુ પરાનુગ્રહૈકરસિકતયા પરત્ર તથા; इति द्वेधाऽसौ

તત્ત્વનિર્ણયોપદેશો : । સર્વોઽપિ ચ ધાત્વર્થઃ કરોત્યર્થેન વ્યાપ્ત ઇતિ સ્વાત્મનિ પરત્ર ચ તત્ત્વનિર્ણયં ચિકીર્ષુરિત્યર્થઃ ।

આ તત્ત્વનિર્ણયોપદેશ અંગ કેટલા પ્રકારનું છે, અને તેની વિચિત્રતા શાથી છે તે બતાવવા તેના (તત્ત્વનિર્ણયોપદેશ) લેહોનું કથન—

આ તત્ત્વનિર્ણયોપદેશ બે પ્રકાર છે : ૧ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયોપદેશ (પોતે જ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાવાળો) અને ૨ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયોપદેશ (બીજાને તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઇચ્છાવાળો) ૫.

૬૧ આ તત્ત્વનિર્ણયોપદેશ સંશયાદિ કારણોથી નષ્ટ થયેલ ચેતોવૃત્તિ (બુદ્ધિ-જ્ઞાનવૃત્તિ) વાળો કેટલક પોતે જ (પોતાના વિષે) તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે, જ્યારે બીજા અન્યને ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી પર (સામે રહેલ વ્યક્ત) ને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે, આ પ્રકારે આ તત્ત્વ નિર્ણયોપદેશ બે ભેદ છે.

અહીં ધાતુનો સઘનોએ અર્થ ‘ કરોતિ ’ ક્રિયાપદના અર્થથી વ્યાપ્ત છે, એટલે સ્વને વિષે તથા પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાવાળો એવો અર્થ થયો.

(ટિં) અસ્યૈવેતિ તત્ત્વનિર્ણયોપદેશો : । તથેતિ તત્ત્વં નિર્ણયમિચ્છતિ ।

§ ૨ અથ પરં પ્રતિ તત્ત્વનિર્ણયોપદેશસ્ય તત્ત્વનિર્ણયોપજનને જયઘોષના-મુદ્ધોષયન્ત્યેવ સમ્યા ઇતિ ચેત્ , તતઃ કિમ્ ? । જિગીષુતા સ્યાદિતિ ચેત્ , કથં યો યદનિચ્છુઃ સ તદિચ્છુઃ પરોક્તિમાત્રાદ્ ભવેત્ ? । તત્ કિં નાસૌ જયમશ્નુતે ? , વાદમશ્નુતે । ન ચ તમિચ્છતિ ચ, અશ્નુતે ચેતિ કિમપિ કૈતવં તવેતિ ચેત્ , સ્યાદેવમ્ , યદનિષ્ઠમપિ ન પ્રાપ્યેત । અવલોક્યન્તે ચાનિષ્ઠાન્યપ્યનુકૂલપ્રતિકૂલદૈવોપકલ્પિતાનિ જનૈ-રુપમુચ્યમાનાનિ શતશઃ ફલાનિ । તદિદમિહ રહસ્યમ્—પરોપકારૈકપરાયણસ્ય કસ્ય-ચિદ્ વાદિવૃન્દારકસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયોપદેશાનુષંગિકં ફલં જયઃ, મુલ્યં તુ પરતત્ત્વા-વવોધનમ્ । જિગીષોસ્તુ વિપર્યય ઇતિ ॥૫॥

૬૨ શંકા—બીજાને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાવાળો ઇચ્છાવાળો જ્યારે પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરે ત્યારે બે સભ્યો જયઘોષણા બાદરે તો કરે છે જ.

સમાધાન—સભ્યો જયઘોષણા બાદરે કરે તેથી શું થયું ?

શંકા—તેથી તેની જિગીષુતા થઈ.

સમાધાન—જે જેનો ઇચ્છુક નથી, તે શું પરના કથન માત્રથી તેનો ઇચ્છુક થઈ જાય ?

શંકા—તો શું એ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયોપદેશ જય મેળવતો નથી ?

સમાધાન—ખરેખર જય તો મેળવે છે.

શંકા—વાહ ! જય એ ઇચ્છતો નથી, અને છતાં તે મેળવે છે, આ તો કંઈક તમારું કપટનાટક જણાય છે.

સમાધાન--અમારું કપટ ત્યારે કહેવાય જો નહિ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું હોય, પરંતુ આપણા અનુભવની વાત છે કે અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ ભાગ્ય વડે નહિ ઇચ્છવા છતાં સેકડો ફળો લોકો ભોગવે છે, એટલે આનું રહસ્ય આ પ્રમાણે બાણુવું : પરોપકાર કરવામાં તત્પર એવો જ્યારે અન્યત્ર તત્ત્વનિર્ણય કરાવે છે ત્યારે તેને આનુષંગિક (ગૌણ) ફળરૂપ જય મળે છે છતાં મુખ્ય ફળ તો પરને તત્ત્વનો અવબોધ થાય એ જ છે.

પરંતુ જિગીષુને તો તેનાથી વિપરીત ફળ છે, અર્થાત્ 'જય' મુખ્ય ફળ છે અને 'બોધ થવો' એ ગૌણ ફળ છે.

(પં.) અથ પરં પ્રતીત્યાદિ પરઃ । તતઃ કિમિતિ સૂરિઃ । જિગીષુતા સ્યાદિતિ ચેદિતિ પરઃ । કથમિત્યાદિ સૂરિઃ । તત્ કિમિત્યાદિ પરઃ । વાઢમશ્નુતે ઇતિ સૂરિઃ । ન ચ તમિચ્છતીત્યાદિ પરઃ । સ્યાદેવમિત્યાદિ સૂરિઃ ॥૫॥

(ટિ.) તન્નિર્ણયે તસ્ય નિત્યત્વસ્ય કથન્નિત્યત્વસ્ય વા નિશ્ચયોત્પાદને । અસાવિતિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુઃ । વાઢમિતિ અતિશયેન । તમિતિ જયમ્ । વિપર્યય ઇતિ મુખ્યં ફલં જયઃ પરતત્ત્વાવબોધનમાનુષક્લિપ્તમ્ ॥૫॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુદાહરન્તિ—

આદ્યઃ શિષ્યાદિઃ ॥૬॥

§ ૧ આદ્ય ઇતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુરિત્યર્થઃ । આદિગ્રહણાદિહોત્તરત્ર ચ સમ્રાજ્ઞચારિસુહૃદાદિરાદીયતે ॥૬॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુતું ઉદાહરણ—

શિષ્યાદિ પ્રથમ (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ) છે. ૬.

§૧ આદ્ય-પ્રથમ એટલે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ સમજવો. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી અહીં અને હવે પછીના સૂત્રમાં સમ્રાજ્ઞચારી (સહયોગી) સુહૃદ (મિત્ર) વગેરેનું ગ્રહણ બાણુવું.

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ શિષ્ય-સહયોગી કે મિત્ર હોઈ શકે છે.

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુદાહરન્તિ—

દ્વિતીયો ગુર્વાદિઃ ॥૭॥

§ ૧ દ્વિતીય ઇતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુઃ ॥૭॥

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુતું ઉદાહરણ—

ગુરુ વગેરે બીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ) છે. ૭.

§૧ દ્વિતીયઃ એટલે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ.

દ્વિતીયસ્ય મેદાવભિદધતિ—

અયં દ્વિવિધઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી કેવલી ચ ॥૮॥

§ ૧ અયમિતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુર્ગુર્વાદિઃ, જ્ઞાનાવરણીયસ્ય કર્મણઃ ક્ષયોપ-શમેન નિર્વૃત્તં જ્ઞાનં મતિ-શ્રુતાવધિ-મનઃપર્યાયરૂપં વ્યસ્તં સમસ્તં વા યસ્યાસ્તિ સ તાવ-દેકઃ, દ્વિતીયસ્તુ તસ્યૈવ ક્ષયેણ યજ્જનિતં કેવલજ્ઞાનં તદ્વાનં ।

પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુના જે ભેદોનું કથન—

આ-પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુ જે પ્રકારે છે : ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ૨. કેવલી. ૮.

૬૧ અયમ્—અર્થાત્ ગુર્વાદિરૂપ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષાયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ ભૂતજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન-માંથી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનવાળા અથવા તે ચારે જ્ઞાનવાળા જે ગુરુ વગેરે તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા પહેલા પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુ કહેવાય છે, જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાનવાળા ગુરુ વગેરે તે કેવલીરૂપ બીજા પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુ કહેવાય છે.

(ટિ૦) અયં દ્વિવિધ ઇત્યાદિ । તસ્યૈવેતિ જ્ઞાનાવરણીયાદેઃ કર્મણઃ ।

૬૨ તદેવં ચત્વારઃ પ્રારમ્ભકાઃ—જિગીપુઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુઃ, પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપૂ ચ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિકેવલિનાવિતિ । તત્ત્વનિર્ણિનીપોર્હિં ચ મેદ-પ્રમેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ, ન તે જિગીપોઃ સર્વેઽપિ સંભવન્તિ । તથાહિ—ન કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિદાત્માનં જેતુમિચ્છતિ । ન ચ કેવલી પરં પરાજેતુમિચ્છતિ, વીતરાગત્વાત્ । ગૌડ-દ્રવિઙ્ઘાદિમેદસ્તુ નાજ્ઞનિયમમેદોપયોગી, પ્રસજ્જયતિ ચાનન્ત્યમ્; ઇતિ પારિશેપ્યાત્ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી પરત્ત જિગીપુર્ભવતીત્યેકરૂપ એવાસૌ ન મેદપ્રદર્શનમર્હતિ । યૌ ચ પરં તત્ત્વનિર્ણિનીપો-ર્મેદાવુક્તૌ, ન તૌ દ્વાવપિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપોઃ સંભવતઃ, નિર્ણીતસમસ્તતત્ત્વજ્ઞાન-શાલિનઃ કેવલિનઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છાનુપપત્તેઃ, ઇતિ પારિશેપ્યાત્ ક્ષાયોપશમિક-જ્ઞાનવાનેવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુર્ભવતીત્યસાવ્યેકરૂપ એવિતિ ॥૮॥

૬૨ એટલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાદના પ્રારંભક (વાદી) ચાર પ્રકારના થયા—૧ જિગીપુ, ૨ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ, ૩ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુ, અને ૪ કેવલી પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુ.

અહીં તત્ત્વનિર્ણિનીપુના જ ભેદ-પ્રભેદ બતાવ્યા તે સઘળા ભેદ-પ્રભેદો જિગીપુમાં સંભવતા નથી, તે આ પ્રમાણે—

કેઈ પણ વિદ્વાન પોતાને જીતવા ઇચ્છતો નથી, અને કેવલી વીતરાગ હોવાથી પરને જીતવાની ઇચ્છાવાળા હોતા નથી.

ગૌડ, દ્રાવિડ આદિ ભેદો તે અંગનિયમ કે અંગભેદોમાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે તે રીતે તો અનન્ત ભેદોનો પ્રસંગ આવે છે. એટલે પરત્ત જિગીપુ કેવલ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી જ બાકી રહે છે, આ રીતે જિગીપુ એક જ પ્રકારનો હોવાથી તેના ભેદનું પ્રદર્શન યોગ્ય નથી.

અને પરત્ત તત્ત્વનિર્ણિનીપુના જે જે ભેદો બતાવ્યા છે તે બન્ને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુના સંભવતા નથી; કારણ કે સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનને વિષે નિશ્ચયવાળા કેવલીને પોતાને વિષે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છા ઘટતી નથી એટલે એક જ ભેદ બાકી રહે છે અને તે ક્ષાયોપશમિક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ છે.

(ટિ.) વિપષ્ચિદિતિ જિગીષુઃ । યૌં ચેત્યાદિ । અસાવિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુઃ ॥૮॥
વાદિપ્રતિવાદિનોર્હસ્તિપ્રતિહસ્તિન્યાયેન પ્રસિદ્ધેર્વાવદ્ વાદિનઃ, તાવદેવ પ્રતિ-
વાદિભિરપિ ભવિતવ્યમ્ ? इत्याहुः—

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥९॥

§ ૧ આરમ્ભકં પ્રતિ પ્રતીપં ચાઽરમમાણઃ પ્રત્યારમ્ભકઃ, સોઽયમેનેન પ્રારમ્ભ-
કમેદપ્રમેદપ્રરૂપણેન વ્યાખ્યાતઃ । પ્રદર્શિતમેદપ્રમેદઃ સહૃદયૈઃ સ્વયમવગન્તવ્યઃ ।

§ ૨ एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि जिगीषुप्रभृतयश्चत्वारः प्रकारा भवन्ति । तत्र
यद्यप्येकैकशः प्रारम्भकस्य प्रत्यारम्भकेण सार्धं वादे षोडश भेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि
जिगीषोः स्वात्मनिर्णिनीषुणा, तत्त्वनिर्णिनीषोर्जिगीषुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषो स्वात्मनि
तत्त्वनिर्णिनीषुणा च केवलिनश्च केवलिना सह वादो न संभवत्येव; इति चतुरो भेदान्
पातयित्वा द्वादशैव तेऽत्र गण्यन्ते । तथा—वादी जिगीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुः
स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च ।
तथा वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुर्न स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न,
परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्व-
निर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली प्रतिवादी तु जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः,
परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र
तत्त्वनिर्णिनीषुः केवली च प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र
तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च न । एवमेते चत्वारश्चतुष्काः
षोडश । ननुपलक्षितेषु चतुर्षु पातितेषु द्वादश भवन्ति—

“अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ।

द्वादशैवाऽवसातव्या एते भेदा मनस्विभिः” ॥૧॥૯॥

વાદી અને પ્રતિવાદીની પ્રસિદ્ધિ હુસ્તી-પ્રતિહસ્તીના ન્યાયથી છે, તેથી વાદીના
જેટલા ભેદો છે તેટલા જ ભેદ પ્રતિવાદીના હોવા જોઈએ એ વાતનું કથન—

પૂર્વોક્ત કથનથી (પ્રારંભકના કથનથી) પ્રત્યારંભકની પણ વ્યાખ્યા થઈ
ગઈ એમ જાણવું.

આરંભકની સાથે વિરુદ્ધ (પ્રતિકૂલ) આરંભ કરનાર પ્રત્યારંભક
કહેવાય છે, એટલે તેનું વ્યાખ્યાન પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદરૂપ વિવરણ દ્વારા
થઈ ગયું એમ સમજવું, એટલે કે બુદ્ધિશાલી-વિદ્વાન પુરુષોએ પ્રારંભકના ભેદ-
પ્રભેદ પ્રમાણે પ્રત્યારંભકના ભેદ-પ્રભેદો પણ પોતાની મેળે વિચારીને જાણી લેવા
અને એ રીતે પ્રત્યારંભકના પણ જિગીષુ આદિ ચાર ભેદ થાય છે.

તેમાં દરેક પ્રારંભક સાથે દરેક પ્રત્યારંભકનો વાદ ગણતાં જો કે સોળ
ભેદ થાય છે તો પણ એક ૧ જિગીષુનો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ સાથે,
૨ સ્વાત્મનિ નિર્ણીષુનો જિગીષુ સાથે, ૩ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુનો સ્વાત્મનિ

તત્ત્વનિર્ણિનીષુ સાથે, અને ૪ કેવલીનો કેવલી સાથે વાદ સંભવતો નથી માટે આ ચાર ભેદ બાદ કરવાથી વાદના બાર ભેદ જ ગણાય છે, તે આ પ્રમાણે-

(૧) વાદી જિગીષુ હોય અને પ્રતિવાદી પણ જિગીષુ હોય, પરંતુ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ન હોય.

(૨) વાદી જિગીષુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયો-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૩) વાદી જિગીષુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી હોય.

(૪) વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૫) વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય, પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી હોય. પરંતુ વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુનો જિગીષુ અને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ સામે વાદ સંભવતો નથી. (૬) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી જિગીષુ હોય. (૭) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય. (૮) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી પણ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય. (૯) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી હોય. (૧૦) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી જિગીષુ હોય. (૧૧) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય. (૧૨) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય પરંતુ કેવલી ન હોય.

આ પ્રમાણે ચાર ચતુષ્ક મળીને સોળ ભેદ થયા. તેમાંથી નજ્ થી ઉપ-લક્ષિત (નકારવાળા) ચાર ભેદ બાદ કરતાં બાકી બાર ભેદ રહ્યા.

“વાદમાં અંગનિયમનના જ્ઞાન માટે વાદકલના અર્થી એવા બુદ્ધિશાલી પુરુષોએ આ બાર ભેદ બાણવા બોધ્યે.”

(પં૦) જિગીષુર્જિગીષુણા સહ વદતિ ૧, इत्यादि षोडशभङ्ग्यां चत्वारो भङ्गाः पातिताः शून्याङ्कितास्ते शेषा द्वादश ग्राह्याः । अत्र यन्त्रकं विलोक्यम् ।

વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
જિગીષુ	જિગીષુ	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણિનીષુ	જિગીષુ
જિગીષુ	સ્વાત્મતત્ત્વ	”	સ્વાત્મતત્ત્વ
જિગીષુ	ક્ષયોપ	”	પરતત્ત્વક્ષયો
જિગીષુ	કેવલી	”	પરતત્ત્વકેવલી
વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
ક્ષાજ્ઞા	જિગીષુ	કેવલી	જિગીષુ
ક્ષાજ્ઞા	સ્વાત્મતત્ત્વ	કેવલો	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણિનીષુ
ક્ષાજ્ઞા	પરતત્ત્વક્ષા	કેવલી	પરતત્ત્વક્ષાયોપશમી
ક્ષાજ્ઞા	પરતત્ત્વકે	કેવલી	પરતત્ત્વકેવલી

(પં૦) પ્રતિવાદી તુ જિગીષુર્ન સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્નેતિ ઉભયોરપિ સંદિગ્ધાત્વાત્ ।

અહ્નિયમમેવ નિવેદયન્તિ —

તત્ર પ્રથમે પ્રથમતૃતીયતુરીયાણાં ચતુરજ્ઞ એવ, અન્યતમસ્યાઽપ્યજ્ઞસ્યાપોયે જય.
પરાજયવ્યવસ્થાદિદૌઃસ્થ્યાપત્તે: ॥૧૦॥

§ ૧ ઉક્તેભ્યશ્ચતુર્ભ્યઃ પ્રારમ્ભકેભ્યઃ પ્રથમે જિગીષૌ પ્રારમ્ભકે સતિ પ્રથમસ્ય જિગીષોરેવ, તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુમેદસ્ય ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ તદ્વેદસ્યૈવ, તુરીયસ્ય કેવલિનશ્ચ પ્રત્યારમ્ભકસ્ય પ્રતિવાદિનશ્ચતુરજ્ઞ એવ પ્રકરણાદ્ વાદો ભવતિ । વાદિપ્રતિવાદિરૂપયોરજ્ઞયોરભાવે વાદસ્યાનુત્થાનોપહતૈવ, इति તયોરયત્નસિદ્ધત્વેઽપ્ય-પરાજ્ઞદ્વયસ્યાવશ્યમ્ભાવપ્રદર્શનાર્થં ચતુરજ્ઞત્વં વિધીયતે । પ્રસિદ્ધં ચ સિદ્ધાંશમિશ્રિતસ્યા-ઽપ્યસિદ્ધસ્યાંશસ્ય વિધાનમ્ । યથા શબ્દે હિ સમુચ્ચારિતે યાવાનર્થઃ પ્રતીયતે તાવતિ શબ્દસ્યાભિધૈવ વ્યાપાર इति “નિઃશેષચ્યુતચન્દનમ્” इत्याદૌ વાચ્ય એવૈકોઽર્થ इति પ્રત્યવસ્થિતં પ્રતિ દ્વાવેતાવર્થો વાચ્યઃ પ્રતીયમાનશ્ચેત્યેવંરૂપતયા વાચ્યસ્ય સિદ્ધત્વેઽપિ પ્રતીયમાનપાર્થક્યસિદ્ધયર્થં દ્વિત્વવિધાનમ્ । તત્ર વાદિપ્રતિવાદિનોરભાવે વાદ એવ ન સંભવતિ, દૂરે જય-પરાજયવ્યવસ્થા; इति સ્વતઃ સિદ્ધાવેવ તૌ । તત્ર ચ વાદિવત્ પ્રતિવાદ્યપિ ચેજિગીષુઃ, તદાનીમુખ્યામપિ પરસ્પરસ્ય શાઠ્યકલહાદેર્જયપરાજય-વ્યવસ્થાવિલોપકારિણો નિવારણાર્થં લાભાદર્થં વાઽપરાજ્ઞદ્વયમપ્યવશ્યમપેક્ષણીયમ્ । અથ તૃતીયસ્તુરીયો વાઽસૌ સ્યાત્, તથાઽપ્યનેન જિગીષોર્વાદિનઃ શાઠ્યકલહાદ્યપોહાય, જિગીષુણા ચ પ્રારમ્ભકેણ લાભપૂજાહ્યાત્યાદિહેતવે તદપેક્ષ્યત એવેતિ સિદ્ધૈવ ચતુરજ્ઞતા સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુસ્તુ જિગીષુ પ્રતિ વાદિતાં પ્રતિવાદિતાં ચ ન પ્રતિપદ્યતે, સ્વયં તત્ત્વનિર્ણયાનભિમાને પરાવબોધાર્થં પ્રવૃત્તેરભાવાત્, તસ્માત્ તત્ત્વનિર્ણયાસમ્ભવાચ્ચ; इति નાયમિહોત્તરત્ર ચ નિર્દિશ્યતે ॥૧૦॥

અંગનિયમનનુ નિરૂપણુ—

ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકમાંથી પહેલો (જિગીષુ) પ્રારંભક હોય, ત્યારે બે પહેલો (જિગીષુ), ત્રીજો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલી) પ્રત્યારંભક હોય, તો વાદ ચાર અંગ-વાળો જ હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ એક ન હોય તો જય-પરાજયની વ્યવસ્થા વગેરે મુશ્કેલ બની જાય છે ૧.

§૧ ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકોમાંથી પહેલો-જિગીષુ પ્રારંભક-વાદી હોય ત્યારે બે પ્રથમ-જિગીષુ, ત્રીજો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલીરૂપ પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી હોય તો તેઓના વાદ ચાર અંગવાળો જ હોય છે. સૂત્રમાં ‘વાદ’ શબ્દનું ગ્રહણ નથી, તો પણ અહીં પ્રકરણના બલથી વાદનું ગ્રહણ બાણુપું વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ એ અંગો

ન હોય તો વાદનો પ્રારંભ જ ન થાય, માટે તે બે અંગો સહજસિદ્ધ હોવા છતાં બીજાં બે અંગોની આવશ્યકતા જણાવવા માટે ચાર અંગતું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને સિદ્ધાંશથી મિશ્રિત (યુક્ત) અસિદ્ધાંશનું પણ વિધાન પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી જેટલો અર્થ પ્રતીત થાય તેટલા અર્થમાં શબ્દનો ‘અભિધા’ નામનો વ્યાપાર છે, (પણ વ્યંજનાદિ વ્યાપાર નથી) એ કારણથી—

“નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂર ઝજને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિવાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતોગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં ‘વાચ્ય’ એ જ અર્થ છે, એમ માની બેઠેલા પ્રત્યે (પરપક્ષ પ્રત્યે) ‘વાચ્ય અને પ્રતીયમાન’ એમ બે અર્થો છે, એ પ્રકારે વાચ્યની સિદ્ધતા હોવા છતાં પણ પ્રતીયમાનની તેથી લિન્નતા સિદ્ધ કરવા માટે બે અર્થનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી (ચાર અંગમાંથી) વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગ ન હોય તો વાદ સંભવતો જ નથી, જ્યાં વાદ જ નથી ત્યાં જય-પરાજયની વ્યવસ્થાની વાત જ ક્યાં કરવી ? માટે વાદી પ્રતિવાદી બન્ને સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. તેમાં વાદીની જેમ પ્રતિવાદી પણ જો જિગીષુ હોય તો પરસ્પર બન્ને શકતા કલહાદિને કારણે જય-પરાજયની વ્યવસ્થાનો લોપ કરતા હોય ત્યારે તેમને તેમ કરતા અટકાવવા માટે અથવા લાભાદિને માટે બીજાં બે અંગો પણ અવશ્ય અપેક્ષિત બને છે.

પ્રત્યારંભક ત્રીજો—(પરત્ર તત્ત્વનિર્ણુનીષુ ક્ષાયોપક્ષમિક જ્ઞાનશાલી) કે ચોથો—(પરત્ર તત્ત્વનિર્ણુનીષુ કેવલો) હોય તો પણ વાદી જિગીષુના શાઠ્ય કલાહાદિ દ્વર કરવા માટે અને જિગીષુના પોતાના લાભ-પૂજા-જ્યાતિ વિગેરે માટે પણ બીજાં બે અંગની અપેક્ષા છે જ. આ પ્રમાણે વાદમાં ચતુરંગતા (ચાર અંગ) સિદ્ધ છે. સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણુનીષુ તો જિગીષુનો વાદી કે પ્રતિવાદી બનવાનું સ્વીકારતો જ નથી, (અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણુનીષુ જિગીષુ સામે વાદી કે પ્રતિવાદી તરીકે ઊભો રહેતો જ નથી), કારણ કે તેને તત્ત્વનિર્ણુયનું અભિમાન નથી, એટલે તે પરને બોધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરતો નથી, અને વળી, તેનાથી તત્ત્વનિર્ણુયનો સંભવ પણ નથી. આથી કરીને અહીં—(આ સૂત્રમાં) અને વાદપ્રકરણના સૂત્રમાં સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણુનીષુનો નિર્દેશ કયો નથી.

ઉક્તેભ્યશ્ચતુર્મ્યં ઇતિ જિ૦ ૧, સ્વા૦ ત૦ ૨, પરત્રત૦ ક્ષા૦ ૩, પ૦ ત૦ કે૦ ૪ લક્ષણેભ્યઃ । નિઃશેષચ્યુતચન્દનમિત્યાદાવિત્તિ ।

(પં૦) નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઝજને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ । દૂતિ ! વાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૦॥

(ટિ૦) અંકનિયમમેવેત્યાદિ ।

(ટિ.) તયોરિતિ વાદિ પ્રતિવાદિનોઃ । તાવતીતિ અર્થે । અભિધૈવેતિ ન તુ વ્યજ્જનઈતિ હેતોઃ । નિઃશેષેતિવૃત્તે એકોડર્થ ઇતિ ન તુ વ્યજ્જયઃ । પ્રત્યવસ્થિતમિતિ પૂર્વ પક્ષવાદિનમ્ । પ્રતીયમાન ઇતિ વ્યજ્જયઃ । તાવિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનો । તત્રેતિ વાદે । ઉભાભ્યામિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામ્ । પરસ્પરસ્યેતિ અન્યોડન્યમ્ શાઠ્યકલહાદેર્નિપેધાર્થમપરાઙ્ગદ્વયં સમ્યસમાપતિલક્ષણમપેક્ષણંયમ્ । અસાધિતિ પ્રતિવાદી । અનેનેતિ પ્રતિવાદિના । અપરાઙ્ગદ્વયમ્ । તસ્માદિતિ જિગીપુસકાશાત્ । અયમિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિપુર્વાદી પ્રતિવાદી ચન ॥૧૦॥

અનયૈવ નીત્યા જિગીપુમિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુમપિ પ્રત્યસ્ય વાદિતા પ્રતિવાદિતા વા ન સદ્ગચ્છત ઇતિ પારિશેષ્યાત્ તૃતીય-તુરીયયોરેવાસ્મિન્ વાદઃ સમ્ભવતીતિ તૃતીયસ્ય તાવદઙ્ગનિયમમભિદધતે—

દ્વિતીયે તૃતીયસ્ય કદાચિદ્ દ્વચઙ્ગઃ, કદાચિત્ ત્ર્યઙ્ગઃ ॥૧૧॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનોપી વાદિનિ સમુપસ્થિતે સતિ તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપોઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, કદાચિદ્ દ્વચઙ્ગો વાદો ભવતિ, યદા જયપરાજયાદિનિરપેક્ષતયાડપેક્ષિતસ્તત્ત્વાવબોધો વાદિનિ પ્રતિવાદિના કર્તું પાર્યતે, તદાનીમિત્તરસ્ય સમ્યસમાપતિરૂપસ્યાડઙ્ગદ્વયસ્યાનુપયોગાત્ । ન હનયોઃ સ્વપરોપકારાયૈવ પ્રવૃત્તયોઃ શાઠ્યકલહાદિલાભાદિકામભાવાઃ સમ્ભવન્તિ । યદા પુનરુત્તામ્યતાડપિ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિના પ્રતિવાદિના ન કથંચિત્તત્ત્વનિર્ણયઃ કર્તું શક્યતે, તદા તન્નિર્ણયાર્થેમુભાભ્યામપિ સમ્યાનામપેક્ષ્યમાણત્વાત્ કલહલાભાદ્યભિપ્રાયાભાવેન સમાપતેરનપેક્ષણીયત્વાત્ ત્ર્યઙ્ગઃ ॥૧૧॥

આ જ ન્યાયે જિગીપુની જેમ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુનું વાદીપણું કે પ્રતિવાદીપણું સંગત થતું નથી. માટે બાકી રહેલ ત્રીજા અને ચોથાનો જ વાદ અહીં ઘટી શકે છે. માટે ત્રીજા વાદીના વાદનું અંગનિયમન કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રાર્થ—ખીજ પ્રકારના પ્રારંભક વાદીનો ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) સાથેનો વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો અને કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે. ૧૧.

૬૧ બીજા અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ વાદી હોય, અને ત્રીજા અર્થાત્ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો હોય છે, એટલે કે જ્યારે જય-પરાજયાદિની અપેક્ષા વિના પ્રતિવાદી વાદીને અપેક્ષિત તત્ત્વનો બોધ કરાવવાને સમર્થ હોય ત્યારે સભ્ય અને સમાપતિરૂપ અંગદ્વયનો કંઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે સ્વ-પરના ઉપકાર માટે પ્રવૃત્ત થયેલા આ બન્નેમાં શઠતા-કલહાદિ ભાવોનો કે લાભાદિની ઈચ્છાનો સંભવ નથી પણ જ્યારે ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવા છતાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી કોઈ પણ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરાવી ન શકે ત્યારે તે બન્નેને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાને સભ્યોની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી પરંતુ કલહ-લાભાદિના અભિપ્રાયનો અભાવ હોવાથી સમાપતિની અપેક્ષા ન હોવાથી, (ઉપરોક્ત વાદ) કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે.

(પં.) અનયૈવ નીત્યેત્યાદિ ગચે, અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષોઃ ॥૧૧॥

(ટિ.) અનયૈવેત્યાદિ । અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષોઃ । સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષોઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષો વાદિનાં પ્રતિવાદિતાં ચ (ન) મજ્જતે ।

(દિ.) યદા જયેત્યાદિ । અનયોરિતિ જયપરાજયાદિનિરપેક્ષયોઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ-પરત્રતત્ત્વનિર્ણિનીષુરૂપયોઃ ॥૧૧॥

દ્વિતીય એવ વાદિનિ ચતુર્થસ્યાહ્નિયમમાહુઃ—

તત્રૈવ દ્વચક્ષુસ્તુરીયસ્ય ॥૧૨॥

§ ૧ તત્રૈવ દ્વિતીયે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષૌ વાદિનિ, તુરીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વ-નિર્ણિનીષોઃ કેવલિનિઃ પ્રતિવાદિનઃ, દ્વચક્ષુ એવ વાદઃ, તત્ત્વનિર્ણાયકત્વાભાવાસંભવેન સમ્યાનામભિહિતદિશા સમાપતેશ્ચાહ્નપેક્ષણાત્ ॥૧૨॥

બીજા વાદી અને ચોથા પ્રતિવાદી હોય ત્યારે અંગતુ નિયમન—

એ જ વાદી (બીજા પ્રકારનો પ્રારંભક) હોય ત્યારે બે ચોથા પ્રકારનો પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) હોય તો વાદ બે અંગવાળો હોય છે. ૧૨.

§૧ તત્રૈવ અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય ત્યારે બે ચોથા પ્રકારનો પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી પ્રતિવાદી હોય તો, વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે, કારણ કે તેમાં તત્ત્વનિર્ણયનો અભાવ સંભવતો નથી એટલે સભ્યોની અને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ સભાપતિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી, અર્થાત્ પ્રતિપક્ષે કેવલી ભગવાન હોય તો તેઓ તત્ત્વનો નિર્ણય અવશ્ય કરી આપે છે, માટે સભ્યો કે સભાપતિની જરૂર રહેતી નથી.

તૃતીયેહ્નિયમમાહુઃ—

તૃતીયે પ્રથમાદીનાં યથાયોગં પૂર્વવત્ ॥૧૩॥

§ ૧ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષૌ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનિ વાદિનિ, નિવેદિત-રૂપાણાં પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયતુરીયાણાં પ્રતિવાદિનામ્, ઉક્તયુક્તયૈવ પ્રથમસ્ય ચતુરક્ષઃ, દ્વિતીયતૃતીયયોઃ કદાચિદ્ દ્વચક્ષુઃ, કદાચિત્ ત્ર્યચક્ષુઃ, તુરીયસ્ય તુ દ્વચક્ષુઃ એવ વાદો ભવતિ । નિઃસીમા હિ મોહહતકસ્ય મહિમા, इति कश्चिदात्मानं निर्णीततत्त्वमिव मन्यमानः समप्रपदार्थपरमार्थदर्शिनि केवलिन्यपि तन्निर्णयोपजननार्थं प्रवर्तत इति न कदाचिदसम्भावना, भगवांस्तु केवली प्रवलकृपापीयूषपूरपुरितान्तःकरणतया तमप्यव-बोधयतीति को नाम नानुमन्यते ? ॥૧૩॥

ત્રીજા પ્રકારનો વાદી હોય ત્યારે વાદનાં અંગનિયમનની વાત કહીએ છીએ—

ત્રીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી) પ્રારંભક-વાદી હોય ત્યારે પહેલા બીજા વિગેરે પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) સાથેના વાદનું અંગનિયમન યથાયોગ્ય પ્રથમ કહ્યા મુજબ જ બાણુ. ૧૩

(ટિ.) પરોપકારેત્યાદિ । કેવલેતિ વિમલકેવલપ્રત્યક્ષીકૃતયથાવસ્થિતતાત્ત્વિકસમસ્તવસ્તુ-
ત્વેન । પ્રારમ્ભકેત્યાદિ અનુમિતિપ્રારમ્ભકમ્ ॥૧૪॥

ચતુરંગો વાદ ઇત્યુક્તમ્, કાનિ પુનશ્ચત્વાર્યજ્ઞાનિ ? ઇત્યાહુઃ—

વાદિપ્રતિવાદિસમ્યસમાપતયશ્ચત્વાર્યજ્ઞાનિ ॥૧૫॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૧૫॥

વાદ ચાર અંગવાળો છે એમ કહ્યું, તો તે ચાર અંગ કયાં ? તેનું
વર્ણન—

વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સભાપતિ એમ વાદનાં આ ચાર અંગો જાણવાં.

અર્થેતેષાં લક્ષણં કર્મ ચ કીર્તયન્તિ —

પ્રારમ્ભકપ્રત્યારમ્ભકાવેવ મલ્લપ્રતિમલ્લન્યાયેન વાદિપ્રતિવાદિનો ॥૧૬॥

§ ૧ યૌ તૌ પ્રારમ્ભક-પ્રત્યારમ્ભકૌ પૂર્વમુક્તૌ, તાવેવ પરસ્પરં વાદિ-પ્રતિવાદિનો
વ્યપદિશ્યેતે; યથા દ્વૌ નિયુધ્યમાનો મલ્લપ્રતિમલ્લાવિતિ । ૧૬॥

વાદના આ ચાર અંગોનું લક્ષણ અને તેનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

મલ્લ-પ્રતિમલ્લના ન્યાયથી પ્રારંભક અને પ્રત્યારંભક અનુક્રમે વાદી અને
પ્રતિવાદી કહેવાય છે. ૧૬.

§૧ કુશળતાપૂર્વક કુસ્તી કરનારા બે પુરુષોમાંથી કુસ્તી માટે આહ્વાન કર-
નાર મલ્લ, અને પ્રતીકાર કરનાર પ્રતિમલ્લ કહેવાય છે. તેમ વાદમાં પણ વાદનો
પ્રારંભક વાદી અને પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

પ્રમાણતઃ સ્વપક્ષસ્થાપનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપાવનયોઃ કર્મ ॥૧૭॥

§ ૧ વાદિના પ્રતિવાદિના ચ સ્વપક્ષસ્થાપનં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપશ્ચ દ્વિતય-
મપિ કર્તવ્યમ્, .એકતરસ્યાપિ વિરહે તત્ત્વનિર્ણયાનુત્પત્તેઃ । અત એવ સ્વપક્ષેત્યાદિ-
દ્વિવચનેનોપક્રમ્યાપિ કર્મેત્યેકવચનમ્, યથેન્વનધ્માનાધિશ્રયણાદીનામન્યતમસ્યા-
પ્યપાયે વિક્લિત્તેરનિષ્પત્તેઃ સર્વેષામપિ પાક ઇત્યેકતયા વ્યપદેશ ઇતિ । સ્વપક્ષસ્થાપનપર-
પક્ષપ્રતિક્ષેપયોઃ સમાસેન નિર્દેશઃ ક્વચિદેકપ્રયત્નનિષ્પન્નતાપ્રત્યાયનાર્થમ્ । યદા હિ
નિવૃત્તાયાં પ્રથમકક્ષાયાં પ્રાસાવસરાયાં ચ દ્વિતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદી ન કિશ્ચિદ્ વદતિ,
તદાનીં પ્રથમકક્ષાયાં સ્વદર્શનાનુસારેણ સત્પ્રમાણોપક્રમત્વે સ્વપક્ષસ્થાપનમેવ પરપક્ષ-
પ્રતિક્ષેપઃ; યદા વા વિરુદ્ધત્વાદિકમુદ્ઘાવયેત્, તદા પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ એવ સ્વપક્ષસિદ્ધિઃ;
ઇતિ સમાસેઽપિ તુલ્યકક્ષતાપ્રદર્શનાર્થમિતરેતરયોગદ્વન્દ્વઃ । યથા સ્વપક્ષઃ સ્થાપ્યતે તથા
પરપક્ષઃ પ્રતિક્ષેપ્યઃ; યથા ચાયં પ્રતિક્ષિપ્યતે તથા સ્વપક્ષઃ સ્થાપ્યઃ, ન તુ સર્વત્ર પારિ-
શેષ્યાત્ પરિતોષિણા ભવિતવ્યમ્ ।

“માનેન પક્ષપ્રતિપક્ષયોઃ ક્રમાત્ પ્રસાધનક્ષેપણકેલિકર્મઠૌ ।

વાદેઽત્ર મલ્લપ્રતિમલ્લનીતિતો વદન્તિ વાદિપ્રતિવાદિનો બુધઃ” ॥૧॥૧૭॥

(ટિ.) વાદિપ્રતિવાદીત્યાદિ ।

વાદી અને પ્રતિવાદીનું કાર્ય—

પ્રમાણપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન કરવું એ વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયનું કર્તવ્ય છે.

§૧ વાદી અને પ્રતિવાદીએ પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન ઉભય કાર્યો કરવાં જોઈએ. ઉભય કાર્યમાંથી એકાદું કાર્ય ન કરાય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થતો નથી, માટે ‘સ્વપક્ષ’ ઇત્યાદિ દ્વિવચનથી ઉપક્રમ અર્થાત આરંભ કરીને ‘કર્મ’ એમ એકવચનનું ગ્રહણ કરેલ છે, જેમકે—ઈંધન-કૂંકણી ચૂલા ઉપર મૂકવું વિગેરે ક્રિયામાંથી કોઈ પણ એક ન હોય તો વિકલિતિ (પાક ક્રિયા)ની સિદ્ધિ નથી, માટે તે સઘળાનો પાક એ પ્રમાણે એકરૂપે વ્યવહાર થાય છે. ‘સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન’ એ બન્ને કોઈ વખત એક જ પ્રયત્નથી પણ સિદ્ધ થાય છે, તે જણાવવા માટે તેમનો સમાસ દ્વારા નિર્દેશ કરેલ છે, કારણ કે જ્યારે પ્રથમ કક્ષા (પૂર્વપક્ષ) પૂરી થઈ જાય અને બીજી કક્ષા (ઉત્તરપક્ષ)નો અવસર આવે ત્યારે જો પ્રતિવાદી ન ખોલે તો પ્રથમ કક્ષામાં સ્વદર્શન (પોતાના મત) ને અનુસરીને સત્પ્રમાણનો ઉપક્રમ (આરંભ) કરવામાં ‘સ્વપક્ષનું સ્થાપન’ એ જ ‘પરપક્ષનું ખંડન છે’ અથવા તો ‘વિરુદ્ધતાદિ દોષોનું ઉદ્ઘાવન કરવું’ તેમાં ‘પરપક્ષનું ખંડન’ એ જ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ છે આમ બન્નેની (સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષ ખંડનની) તુલ્યકક્ષા જણાવવા માટે સમાસમાં પણ ઈતરેતર દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. જેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરાય છે, તેમ પરપક્ષનું ખંડન પણ કરવું જોઈએ અને જેમ પરપક્ષનું ખંડન કરાય છે, તેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન પણ કરવું જોઈએ, પરંતુ દરેક ઠેકાણે એક કાર્ય કરવાથી બીજા કાર્યની જરૂર નથી એમ સંતોષ કરવો તે યોગ્ય નથી. “વાદમાં પ્રમાણથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ અને પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવાની ક્રીડામાં “કુશલ પુરુષોને પંડિત પુરુષો મદલ-પ્રતિમદલના ન્યાયથી વાદી અને પ્રતિવાદી કહે છે.

વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીણત્વધારણાવાહુશ્રુત્યપ્રતિ-

માક્ષાન્તિ માધ્યસ્થ્યૈરુભયામિમતાઃ સમ્યાઃ ॥૧૮॥

૧ નદીણ્ણ ઇતિ કુશલઃ, પ્રાધાન્યસ્થાપનાર્થ વાદિ-પ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદી-ણત્વસ્ય પ્રથમં નિર્દેશઃ । ન ચૈતદ્ વહુશ્રુત્વે સત્યવદ્યં ભાવિ, તસ્યાન્યથાપિ ભાવાત્, અવશ્યાપેક્ષણીયં ચૈતત્, ઇતરથા વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિપાદિતસાધનદૂષણેષુ સિદ્ધાન્તસિદ્ધત્વાદિગુણાનાં તદ્વાધિતત્વાદિદોષાનાં ચાવધારયિતુમશક્યત્વાત્ । સત્યપ્યેતસ્મિન્ ધારણામન્તરેણ ન સ્વાવસરે ગુણદોષાવબોધકત્વમિતિ ધારણાયા અભિધાનમ્ । કદાચિદ્ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં સ્વાત્મનઃ પ્રૌઢતાપ્રસિદ્ધયે સ્વસ્વસિદ્ધાન્તાપ્રતિપાદિતયોરપિ વ્યાક-

રણાદિપ્રસિદ્ધયોઃ પ્રસજ્જતઃ પ્રયુક્તોદ્ઘાવિતયોર્વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોઃ પરિજ્ઞાનાર્થં બાહુશ્રુત્યોપાદાનમ્ । તામ્યામેવ સ્વસ્વપ્રતિભયોત્પ્રેક્ષિતયોસ્તત્તદગુણદોષ-યોર્નિર્ણયાર્થં પ્રતિભાયાઃ પ્રતિપાદનમ્ । વાદિ-પ્રતિવાદિનોર્મધ્યે યસ્ય દોષોઽનુમન્યતે સં-યદિ કશ્ચિદ્ કદાચિત્ પરુષમપ્યભિદધોત, તથાપિ નૈતે સમાસદઃ કોપપિશાચસ્ય પ્રવેશં સહન્તે, તત્ત્વાવગમવ્યાઘાતપ્રસજ્જાદિતિ શ્વાન્તેરુક્તિઃ । તત્ત્વં વિદન્તોઽપિ પક્ષપાતેન ગુણદોષો વિપરીતાવપિ પ્રતિપાદયેયુરિતિ માધ્યસ્થ્યવચનમ્ । એભિઃ પદ્મિર્ગુણૈરુભયોઃ પ્રકરણાત્ વાદિ-પ્રતિવાદિનોરભિપ્રેતાઃ સમ્યા ભવન્તિ । સમ્યા इति बहुवचनं त्रि-चतुरा-दयोऽमी प्रायेण कर्तव्या इति ज्ञापनार्थम्, तदभावेऽपि द्वावेको वाऽसौ विधेयः ॥ ૧૮॥

સભ્યનું લક્ષણ —

વાદી અને પ્રતિવાદીને માન્ય સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં કુશલતા, ધારણા, બહુ-શ્રુતત્વ, પ્રતિભા, ક્ષમા અને મધ્યસ્થતાને કારણે વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભય દ્વારા જેમને માન્ય કરવામાં આવે છે, તેઓ સભ્યો છે ૧૮.

૬૧ નદીણ્ણઃ એટલે કુશલ. ‘વાદી અને પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં કુશળતા’ એ ગુણનું પ્રાધાન્ય બતાવવા માટે તેના પ્રથમ નિદેશ કરેલ છે. ‘બહુશ્રુતપણું’ હોય તો ‘વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વમાં અવશ્ય કુશલ હોય’ એવો કોઈ નિયમ (વ્યાસિ) નથી, કારણ કે બહુશ્રુતતા વિના પણ વાદી પ્રતિ-વાદીના સિદ્ધાન્ત-તત્ત્વમાં કુશલતા અન્ય કારણોને લઈને પણ સંભવે છે, અને એ કુશલતાની અવશ્ય અપેક્ષા છે જ, જે તે ન હોય તો વાદી પ્રતિવાદીએ પ્રતિ-પાદન કરેલ સાધન અને દ્વષણ વચનમાં તેમના સિદ્ધાન્તથી એ વસ્તુ સિદ્ધ છે ઈત્યાદિ ગુણોત્તું, અને તેમના સિદ્ધાન્તથી એ બાધિત છે ઈત્યાદિ દોષોતું અવ-ધારણ કરવું શક્ય અને નહિ. (૨) ઉક્ત કુશલતા હોવા છતાં પણ ધારણા શક્તિ વિના પોતાને જ્યારે અવસર મળે ત્યારે વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તમાં ગુણ દોષનો બોધ કરાવી શકાતો નથી માટે સૂત્રમાં ‘ધારણા’ ગુણનું કથન કર્યું છે. (૩) કોઈ વખત વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતાની પ્રૌઢતા જણાવવા માટે પોત-પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિપાદિત ન હોય છતાં પ્રસંગથી પ્રયોગ કરેલ, કે પ્રસંગથી ઉદ્ઘાવન કરેલ વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ વિશેષ લક્ષણરૂપ ગુણ, અને ચ્યુતસંસ્કારાદિરૂપ દોષના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન માટે ‘બહુશ્રુતતા’નું સૂત્રમાં ઉપાદાન કરેલ છે. (૪) વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતપોતાની પ્રતિભાથી કદેપેલ (ઉદ્ઘાવન કરેલ) ગુણ-દોષના નિર્ણય માટે સૂત્રમાં ‘પ્રતિભા’નું ગ્રહણ કરેલ છે. (૫) વાદી-પ્રતિવાદીમાંથી જેના દોષ વિષે અનુભૂતિ આપવામાં આવે તે કદાચ કઠોર વચન પણ બોલે, તો પણ આ સભ્યો ક્રોધ-પિશાચના પ્રવેશને સહન કરતા નથી (અર્થાત્ કુદ્ધ થતા નથી), કારણ કે ક્રોધને વશ થવાથી તત્ત્વ-જ્ઞાનના વ્યાઘાતનો પ્રસંગ આવે છે, માટે સૂત્રમાં ક્ષાન્તિનું અભિધાન કરેલ છે.

(૬) તત્ત્વવિદ્ હોવા છતાં પક્ષપાતને કારણે ગુણ કે દોષનો વિપર્યય પણ કરવામાં આવે છે. માટે સૂત્રમાં ‘માધ્યસ્થ્ય’ વચન કહેલ છે.

આ છ ગુણોથી યુક્ત તથા ઉભય એટલે વાદી અને પ્રતિવાદી પ્રકરણથી ઉભયનો આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓને સ્વીકારે છે તેઓ સભ્યો બને છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ ચાર વગેરે સંખ્યામાં સભ્યો કરવા જોઈએ તે જણાવવા માટે સૂત્રમાં ‘સમ્યાઃ’ એમ બહુવચન કરેલ છે. ત્રણ ચાર સભ્યોનો અભાવ હોય તો જો, અને તેના અભાવમાં એક સભ્ય કરવો જોઈએ.

(પં૦) વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોરિતિ વિશેષલક્ષણં ભજર્ષાઃ અપાસ્કાઃ ચ્યુતસંસ્કારં કટપ્ન્વાદિસ્થાને કટ્પવાદિઃ । વાદિપ્રતિવાદિનોરિતિ વાદિપ્રતિવાદિનોર્મધ્યે ॥૧૮॥

(ટિ૦) एतदिति नदीष्णत्वम् । तस्येति वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीष्णत्वस्य । अन्यथापीति बहुभुतत्वाभावेऽपि । एतदिति तत्त्वनदीष्णत्वम् । इतरथेति सिद्धान्ततत्त्व-
कौशल्यमन्तरेण । तद्वाधितेति सिद्धान्तवाधितम् । एतस्मिन्निति तत्त्वकौशल्ये ॥१८॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્યથાયોગં વાદસ્થાનકકથાવિશેષાઙ્ગીકારણાઽગ્રવાદોત્તરવાદ-
નિર્દેશઃ, સાધકવાધકોક્તિગુણદોષાવધારણમ્, યથાવસરં તત્ત્વપ્રકાશનેન
કથાવિરમણમ્, યથાસંભવં સમાયાં કથાફલકથનં ચૈપાં કર્માણિ ॥૧૯॥

§૧ યત્ર સ્વયમસ્વીકૃતપ્રતિનિયતવાદસ્થાનકૌ વાદિપ્રતિવાદિનૌ સમુપતિષ્ઠેતે, તત્ર સમ્યાસ્તૌ પ્રતિનિયતં વાદસ્થાનકં સર્વાનુવાદેન દૂષ્યાનુવાદેન વા, વર્ગપરિહારેણ વા વક્તવ્યમિત્યાદિર્યોઽસૌ કથાવિશેષસ્તં ચાઙ્ગીકારયન્તિ, અસ્યાગ્રવાદોઽસ્ય ચોત્તરવાદં
इति च निर्दिशन्ति, वादि-प्रतिवादिभ्यामभिहितयोः साधक-वाधकयोर्गुणं दोषं चाव-
धारयन्ति । यदैकतरेण प्रतिपादितमपि तत्त्वं मोहादभिनिवेशाद् वाऽन्यतरोऽनङ्गी-
कुर्वाणः कथायां न विरमति, यदा वा द्वावपि तत्त्वपराङ्मुखमुदीरयन्तौ न विरमतः,
तदा तत्त्वप्रकाशनेन तौ विरमयन्ति । यथायोगं च कथायाः फलं जयपराजयादिक-
मुद्घोषयन्ति, तैः खल्वुद्घोषितं तन्निर्विवादतामवगाहते ।

“सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समालङ्किता-

स्तत्तच्छास्त्रसमृद्धिवन्धुरधियो निष्पक्षपातोदयाः ।

क्षान्त्या धारणया च रञ्जितहृदो वाढं द्वयोः संमताः

सम्याः शम्भुशिरोनदीशुचिशुभैर्लभ्यास्त एते बुधैः” ॥૧॥૧૯॥

સભ્યોનું કર્તવ્ય—

વાદી અને પ્રતિવાદીના વાદના સ્થાન અર્થાત્ વિષયનો નિર્ણય કરવો, કથાવિશેષનો સ્વીકાર કરાવવો, પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનો નિર્દેશ કરવો, સાધક અને બાધક પ્રમાણોના કથનમાં ગુણદોષનો નિશ્ચય કરવો, અવસર આવે

ત્યારે (અર્થાત્ જો વાદી કે પ્રતિવાદી અથવા બન્ને મૂળ વિષયનો ત્યાગ કરી આડાઅવળા ભટકે ત્યારે) તત્ત્વને પ્રકટ કરીને વાદ સમાપ્ત કરવો, અને યથા-યોગ્ય વાદના ફલ-(જય-પરાજય)ની ઘોષણા કરવી એ સભ્યોનાં કર્તવ્યો છે. ૧૯

§૧ જ્યાં વાદી કે પ્રતિવાદીએ સ્વયં નિયત વાદસ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો ન હોય ત્યાં સર્વનો અનુવાદ કરીને કે દૂષ્યનો અનુવાદ કરીને—કે વર્ગનો પરિહાર કરીને એટલે કચ્છતપાદિ વર્ગોમાંથી અમુક વર્ગના વર્ણનો વાદસમયે ઉપયોગ કર્યા વિના—બોલવું એમ નિયત વાદસ્થાનનો તથા કથાવિશેષનો તે બન્નેને સ્વીકાર કરાવે છે; અને તમારે અગ્રવાદ (પૂર્વપક્ષ) કરવો અને તમારે ઉત્તરવાદ (ઉત્તરપક્ષ) કરવો એવો નિર્દેશ કરે છે; અને વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેએ કહેલ સાધક બાધક પ્રમાણના ગુણ દોષનો નિશ્ચય કરે છે; અને જ્યારે કોઈ એકે પ્રતિપાદિત કરેલ તત્ત્વને બીજો મોડથી અથવા દૂરાગ્રહથી ન સ્વીકારે અને વાદ લંબાવ્યે જાય, અથવા બન્નેજણા તત્ત્વથી પરાંગમુખ (બ્રજ) થઈ ને વાદ કરે પણ વાદનો અંત લાવે નહિ ત્યારે તત્ત્વ જણાવીને તે બન્નેને અટકાવે છે; અને કથા (વાદ)ના ફલ (જય-પરાજય)ની યથાયોગ્ય ઘોષણા કરે છે; અને તેઓએ કરેલી ઘોષણા કંઈ પણ વિવાદ વિના સ્વીકારાય છે.

“બન્નેના સિદ્ધાન્તના જાણનાર (કુશલ), પ્રતિભાવાન, તે તે શાસ્ત્રોની સમૃદ્ધિથી સુંદર બુદ્ધિવાળા (બહુશ્રુત), ક્ષમા અને ધારણાથી અત્યંત રંગાયેલ હૃદયવાળા અને વાદી-પ્રતિવાદી ઉભયને સંમત હોય તેવા (મધ્યસ્થ) સભ્યોને ગંગાનદી જેવા પવિત્ર પાંડિતોએ મેળવવા જોઈએ.”

(ટિ૦) વાદિપ્રતિવાદિનોરિત્યાદિ । ષષામિતિ સમ્યાનામ્ ।

(ટિ૦) તૈરિતિ સમ્યૈઃ । તદિતિ કથાવિશેષાક્ષીકરણં વાદનિર્દેશઃ, ગુણદોષાવધારણં, કથાવિરમણં, ફલકથનં ચ ॥૧૯॥

પ્રજ્ઞાજ્ઞૈશ્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્યસંપન્નઃ સમાપતિઃ ॥૨૦॥

§૧ યદ્યપ્યુક્લક્ષણાનાં સમ્યાનાં શાઠ્યં ન સંભવતિ, તથાપિ વાદિનઃ પ્રતિ-વાદિનો વા જિગીષોસ્તત્ સંભવત્યેવેતિ સમ્યાનપિ પ્રતિ વિપ્રતિપત્તૌ વિધીયમાનાયાં નાઽપ્રાજ્ઞઃ સમાપતિસ્તત્ર તત્સમયોચિતં તથા તથા વિવેક્તુમલમ્, ન ચાસૌ સમ્યૈરપિ બોધયિતું શક્યતે । સ્વાધિષ્ઠિતવસુન્ધરાયામસ્ફુરિતાઽઽજ્ઞૈશ્વર્યો ન સ કલહં વ્યપોહિતુ-મુત્સહતે, ઉત્પન્નક્રોધા હિ પાર્થિવા યદિ ન તત્ફલમુપદર્શયેયુઃ, તદા નિદર્શનમકિચ્ચિ-ત્કરાણાં સ્યુઃ, ઇતિ સફલે તેષાં ક્રોધે વાદોપમર્દ એવ ભવેદિતિ । કૃતપક્ષપાતે ચ સમા-પતૌ સમ્યા અપિ મીતમીતા ઇવૈકતઃ કિલ કલઙ્કઃ, અન્યતશ્ચાલમ્બિતપક્ષપાતઃ પ્રતાપ-પ્રજ્ઞાધિપતિઃ સમાપતિરિતિ ‘ઇતસ્તટમિતો વ્યાપ્રઃ’ ઇતિ નયેન કામપિ કષ્ટાં દશા-માવિશેયુઃ, ન પુનઃ પરમાર્થ પ્રથયિતું પ્રભવેયુઃ, ઇત્યુક્તં પ્રજ્ઞાઽઽજ્ઞૈશ્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્ય-સંપન્ન ઇતિ ॥૨૦॥

સભાપતિનું લક્ષણ—

પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય (પ્રભાવ-ઠકુરાઈ), ક્ષમા, મધ્યસ્થતા વિગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય તે—સભાપતિ બની શકે છે. ૨૦.

૧ જોકે ઉપરોક્ત ગુણોવાદા સભ્યોમાં શઠતાનો સંભવ નથી, તો પણ જિગીષુ વાદી કે જિગીષુ પ્રતિવાદીમાં તો શઠતા વિગેરેનો સંભવ છે, તેથી તેઓ ન્યારે સભ્યો સાથે વિવાદ કરે ત્યારે અપ્રાજ્ઞ (અણુસમજી) સભાપતિએ વિવાદમાં તે સમયને ઉચિત તે તે પ્રકારે વિવેચન કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ, તથા સભ્યો પણ તેને (સભાપતિને) સમજાવી શકે નહિ. પોતાને આધીન પૃથ્વીમાં પણ જેની આજ્ઞા અને ઠકુરાઈ ન હોય એવો તે (રાજા-સભાપતિ) કલહ દૂર કરવા શક્તિમાન થતો નથી, કારણ કે કોપાયમાન રાજાઓ પણ જો કોપનું ફલ ન બતાવે તો અકિંચિત્કર (કંઈ કાર્ય નહિ કરી શકનાર) વ્યક્તિઓ જેવા બની જાય છે, માટે તેઓનો કોપ જો સફલ હોય તો જ વાદ અટકે છે.

સભાપતિ પક્ષપાત કરે ત્યારે 'એક તરફ વાદ બીજી તરફ નદી' એ ન્યાયે લયલીત થયેલા સભ્યો એક બાજુ કલંક અને બીજી બાજુ પ્રતાપ અને પ્રજ્ઞા-વાળો પક્ષપાતી સભાપતિ (રાજા) એવી કોઈ ગહન-કષ્ટની દશામાં આવી પડે છે પરંતુ પરમાર્થ જણાવી શકતા નથી, માટે સભાપતિ વિષે કહ્યું છે કે તે પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, ક્ષમા અને મધ્યસ્થ ગુણોયુક્ત હોવો જોઈએ.

(ટિ.) પ્રજ્ઞાજ્ઞૈશ્વર્યેત્યાદિ ।

(ટિ.) તદિતિ શાઘ્યમ્ । તન્નેતિ વાદસદસિ । તત્સમયેતિ વાદકાલયોગ્યમ્ । તથા-તથેતિ સાધુ અસાધુ વા । અસાવિતિ અપ્રાજ્ઞસમાપતિઃ । પ્રતાપેતિ પ્રતાપ એવ પ્રજ્ઞા તસ્યા અધિપતિઃ સ્વામી । વલ્લેનૈવ કાર્યં વિધતે ન તુ બુદ્ધયા કૃત્યમકૃત્યં વા વિમૃશતિ ॥૨૦॥

વાદિસમ્યામિહિતાવધારણકલહવ્યપોહાદિકં चास्य कर्म ॥૨૧॥

§૧ વાદિમ્યાં સમ્યૈશ્ચામિહિતસ્યાઽર્થસ્યાઽવધારણમ્, વાદિનોઃ કલહવ્યપોહો યો યેન જીયતે સ તસ્ય શિષ્ય इत्यादेर्वादि-પ્રતિવાદિમ્યાં પ્રતિજ્ઞાતસ્યાર્થસ્ય કારણા, પારિતોષિકવિતરણાદિકં ચ સમાપતેઃ કર્મ ।

“વિવેકવાચસ્પતિરુચ્છિતાજ્ઞઃ ક્ષમાન્વિતઃ સંદૃતપક્ષપાતઃ ।

સમાપતિઃ પ્રસ્તુતવાદિસમ્યૈરમ્યર્થ્યતે વાદસમર્થનાર્થમ્” ॥૧॥૨૧॥

સભાપતિનું કર્તવ્ય—વાદીઓ તથા સભ્યોના કથનનો નિશ્ચય કરવો તથા કલહ દૂર કરવો વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે. ૨૧.

§૧ વાદી-પ્રતિવાદીઓ તથા સભ્યોએ કહેલ અર્થનો નિશ્ચય કરવો, વાદી-પ્રતિવાદીનો કલહ દૂર કરવો, જો જેનાથી જિતાય તે તેનો શિષ્ય થાય વિગેરે વાદી પ્રતિવાદીઓ કરેલ પ્રતિજ્ઞા(શરત)નું પાલન કરાવવું, પારિતોષિક વહેંચવું વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે.

“પ્રસ્તુત વાદી, પ્રતિવાદી તથા સભ્યો વાદના સમર્થન માટે વિવેક બુદ્ધિમાં વાચસ્પતિ સમાન, ઉત્કૃષ્ટ આજ્ઞાવાળો, ક્ષમાવાન અને પક્ષપાત રહિત (મધ્ય સ્થલાવવાળો) હોય એવા સભાપતિની આકાંક્ષા રાખે છે.”

અથ જિગીષુવાદે કિયત્કક્ષં વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમિતિ નિર્ણેતુમાહુઃ—

સજિગીષુકેઽસ્મિન્ યાવત્સભ્યાપેક્ષં સ્ફૂર્તૌ વક્તવ્યમ્ ॥૨૨॥

સહ જિગીષુના જિગીષુભ્યાં જિગીષુભિર્વા વર્તેતે યોઽસૌ તથા તસ્મિન્ વાદે, વાદિપ્રતિવાદિગતાયાઃ સ્વપક્ષસિદ્ધિપરપક્ષપ્રતિક્ષેપવિપયાયાઃ શક્તિરશક્તેશ્ચ પરીક્ષણાર્થં યાવત્ તત્રભવન્તઃ સભ્યાઃ કિલાઽપેક્ષન્તે, તાવત્ કક્ષાદ્યયત્રયાદિ સ્ફૂર્તૌ સત્યાં વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમ્ । તે ચ વાચ્યૌચિત્યપરતન્ત્રતયા કદાચિત્ ક્વચિત્ કિયદપ્ય-પેક્ષન્તે इति નાસ્તિ કશ્ચિત્ કક્ષાનિયમઃ ।

જિગીષુના વાદમાં વાદી-પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું તેને નિર્ણય-જિગીષુને જિગીષુ સાથે વાદ હોય ત્યારે સભ્યોની આકાંક્ષા પર્યંત સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું. ૨૨.

§૧ એક, બે કે અનેક જિગીષુ સાથે થનાર વાદમાં વાદી અને પ્રતિવાદીની સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરવાની તથા પરપક્ષનું ખંડન કરવાની શક્તિ તેમજ અશક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે માનનીય સભ્યો જ્યાં સુધી અપેક્ષા રાખે ત્યાં સુધી બેત્રણ વિગેરે કક્ષાઓ સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે વાદી-પ્રતિવાદીઓએ બોલવું જોઈએ અને સભ્યો પણ વક્તવ્યના ઔચિત્યને આધીન હોવાથી કોઈ વાર કોઈ ઠેકાણે અમુક કક્ષાઓની આકાંક્ષા રાખે છે. માટે કક્ષાઓનો કોઈ નિયમ નથી.

§૨ इह हि जिगीषुतरतया यः कश्चिद् विपश्चित् प्रागेव पराक्षेपपुरःसरं वाद-संग्रामसीम्नि प्रवर्तते, तस्य स्वयमेव वादविशेषपरिग्रहे, तदपरिग्रहे सभ्यैस्तत्समर्पणे वाऽग्रवादेऽधिकारः । तेन सभ्यसमापतिसमक्षमक्षोभेण प्रतिवादिनमुद्दिश्याऽवश्यं स्वसिद्धान्तबुद्धिवैभवानुसारितया साधु साधनं स्वपक्षसिद्धयेऽभिधानीयम् ।

§૨ અત્યંત જિગીષુ એવો કોઈ વિક્ષાન્ વાદી પહેલેથી જ જો બીજા ઉપર આક્ષેપ કરીને વાદસંગ્રામ(વાગ્યુદ્ધ)ની સીમામાં પ્રવેશ કરે છે તો તે વાદી પોતે જ વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરે છે; અને અથવાદનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જો તેણે વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરેલ ન હોય તો સભ્યો તેને વાદવિશેષ સમર્પણ કરે છે અને એમ તે અથવાદનો અધિકારી બને છે (અર્થાત્ તે પૂર્વ-પક્ષ કરે) માટે તેણે સભ્યો અને સભાપતિ સમક્ષ ક્ષોભ પામ્યા વિના પ્રતિ-વાદીને ઉદ્દેશીને સ્વસિદ્ધાન્ત અને સ્વબુદ્ધિ વૈભવને અનુસરીને પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અવશ્ય સાધુ (પ્રમાણયુક્ત સમર્થ) હેતુનું કથન કરવું જોઈએ.

(ટિ.) इह हीत्यादि । तदपरिग्रहे इति वादविशेषपरिग्रहे । तत्समर्पणे इति वाददाने ।

૬૩ અથ ક્ષોભાદેઃ કુતોઽપિ પ્રાગેવાઽસૌ વક્તુમશક્તો ભવેત્, તદાનીં દૂરી-
કૃતસમસ્તમત્સરવિકારૈઃ સમાસારૈરુભયોરપિ વસ્તુવ્યવસ્થાપનદૂષણશક્તિપરીક્ષણાર્થં
તદિતરસ્યાગ્રેવાદેઽભિષેકઃ કાર્યઃ । અથ વાદિનસ્તૂળીમ્ભાવાદેવ પરાજિતત્વેન કથાપરિ-
સમાપ્તેઃ કિમિતરસ્યાગ્રવાદાભિષેકેણ? , ઇતિ ચેત્ । સ્યાદેતત્, યદિ પ્રતિવાદિનોઽપિ
પક્ષો ન ભવેત્, સતિ તુ તસ્મિન્ વાદીવ તમસમર્થયમાનોઽસૌ ન જયતિ, નાપિ
જીયતે, પ્રૌઢિપ્રદર્શનાર્થં તુ તદગૃહીતમુક્તમગ્રવાદમઙ્ગીકુર્વાણઃ શ્લાઘ્યો ભવેત્ । ઉભા-
વ્યનઙ્ગીકુર્વાણૌ તુ મહ્નચન્તરેણ વાદમેવ નિરાકુરુત ઇતિ તયોઃ સમ્યૈઃ સમાવહિ-
ર્ભવિ એવાઽઽદૈષ્ટવ્યઃ ।

૬૩ છતાં કદાચ તે સલાક્ષોભ વિગેરે કોઈ પણ કારણથી પ્રથમ ન બોલી
શકે તો મત્સરરૂપ વિકાર રહિત સલાસદોષે વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાની અને
દૂષણ દેવાની બન્નેય વાદી-પ્રતિવાદીની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે અન્યનો
અગ્રવાદમાં અભિષેક કરવો એટલે કે બીજાને પૂર્વપક્ષ કરવા જણાવવું.

શંકા—વાદી મૂકે થઈ જવાથી પરાજિત થયો ગણાય, અને તેથી વાદની
સમાપ્તિ થઈ તો પછી બીજાનો અગ્રવાદ માટે અભિષેક કરવાની શી જરૂર ?

સમાધાન—જે પ્રતિવાદીનો પોતાનો કોઈ જાતનો પક્ષ ન હોય તો એવે
પ્રસંગે વાદ સમાપ્ત થાય પરંતુ પ્રતિવાદીને પણ જે પક્ષ હોય તો પોતાના પક્ષનું
સમર્થન કર્યા વિના વાદીની જેમ એ પ્રતિવાદી પણ જય કે પરાજય પામતો
નથી, પરંતુ પ્રૌઢતા (સામર્થ્ય-શક્તિ) જણાવવાને માટે પ્રતિવાદી જે વાદીએ
ગ્રહણ કરીને મૂકી દીધેલ અગ્રવાદ સ્વીકારી લે તો શ્લાઘનીય અને છે પણ બન્ને-
માંથી કોઈ પણ અગ્રવાદ (પૂર્વપક્ષ) નો સ્વીકાર ન કરે તો પ્રકારાંતરે તે બન્નેએ
વાદનું જ નિરાકરણ કર્યું કહેવાય, માટે સભ્યોએ તેઓને સલા બહાર કાઢી
મૂકવા જોઈએ.

(ટિ.) અસાવિતિ જિગીષુઃ । ઉભયોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ । તદિતરસ્યેતિ જિગીષુ-
સકાશાદન્યસ્ય પ્રતિવાદિન ઉત્તરવાદનિયુક્તસ્યાગ્રવાદારોપઃ કર્તવ્યઃ । હિતરસ્યેતિ ઉત્તર-
વાદિનઃ । તસ્મિન્નિતિ પ્રતિવાદિપક્ષે । તમિતિ સ્વીકૃતપક્ષમ્ । અસમર્થયેતિ સાધનવચ્ચે-
નાસાધયન્ । અસાવિતિ ઉત્તરવાદનિયુક્તઃ પ્રતિવાદી । તદગૃહીતેતિ તેનાગ્રવાદિના પૂર્વ પ્રારબ્ધં
પશ્ચાત્ સમાક્ષોભાદિના પરિત્યક્તમ્ । તયોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ ।

૬૪ તત્ર વાદી સ્વપક્ષવિધિમુલેન વા, પરપક્ષપ્રતિષેધમુલેન વા સાધનમભિદધીત,
યથા—જીવચ્છરીરં સાત્મકં પ્રાણાદિમત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ, નેદં નિરાત્મકં તત એવેતિ ।

૬૪ હવે—વાદની શરૂઆતમાં વાદી પોતાના પક્ષનું વિધાન (સ્થાપન) કરવા,
અથવા પરપક્ષનું ખંડન કરવા સાધન (હેતુ) નું કથન કરે, જેમકે, સ્વપક્ષનું
સાધન જીવનું શરીર આત્માવાળું છે. અન્યથા પ્રાણાદિમત્ત્વની ઉપપત્તિ થતી
નથી, અથવા પરપક્ષનું ખંડન—આ જીવનું શરીર નિરાત્મક—(આત્મારહિત)
નથી, કારણ કે નિરાત્મક હોય તો પ્રાણાદિમત્ત્વ ઘટી શકે નહીં.

(ટિ૦) તત્ર વાદીત્યાદિ । इदमिति जीवच्छरीरम् । तत एवेति प्राणादिमत्त्वान्यथा-
ऽनुपपत्तेरेव ।

§૫ અત્ર ચ યદ્યપ્યર્થાન્તરાઘભિધાનેઽપિ વસ્તુનઃ સાધન-દૂષણયોરસંભવાદ ન કથોપરમઃ, તથાપિ પરાર્થાનુમાને વક્તુર્ગુણદોષા અપિ પરીક્ષ્યન્તે इति न्यायात् स्वात्म-
નોઽશ્ચાધ્યત્વવિધાતાય યાવદેવાવદાતં તાવદેવાભિધાતવ્યમ્ । અન્યથા શબ્દાનિત્યત્વં
સાધયિતુકામસ્ય 'પ્રાગેવ નાભિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતો વાયુઃ પ્રાણો નામોર્ધ્વમાક્રામ-
નુરઃપ્રમૃતોનાં સ્થાનાનામન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે, સ વિધાર્યમાણઃ
સ્થાનમભિહન્તિ, તસ્માત્ સ્થાનાદ્ ધ્વનિરૂપયતે' इत्यादिशिक्षासूत्रोपदिष्टशब्दोत्पत्ति-
સ્થાનાદિનિરૂપણાં કર્ણકોટરપ્રવેશપ્રક્રિયાં ચ પ્રકાશ્ય ય એવંવિધઃ શબ્દઃ સોઽનિત્યઃ
કૃતકત્વાદિતિ હેતુમુપન્યસ્ય પુનઃ પટકુટાદિદૃષ્ટાન્તમુત્પત્ત્યાદિમુલ્કેન વર્ણયતઃ પ્રથમ-
કક્ષૈવ ન સમાપ્યેત, કુતઃ પ્રતિવાદિનોઽવકાશઃ ? ।

§૫ જો કે અર્થાન્તરવગેરેનું કથન કરવાથી વસ્તુનું સાધન કે દૂષણ સંભવતું
ન હોવાથી કથા(વાદ)નો વિરામ (સમાપ્તિ) થતો નથી, તોપણ-પરાર્થાનુમા-
નમાં વક્તાના (વક્તવ્યમાં રહેલ) ગુણદોષોની પણ પરીક્ષા કરાય છે' એ ન્યાયથી
પોતાનો અપયશ ન થાય એટલા માટે અત્યંત શુદ્ધ (એટલું) ઉચિત હોય તેટલું
જ) બોલવું જોઈએ. અન્યથા વાદીને જો માત્ર શબ્દનું અનિત્યત્વ જ સિદ્ધ કરવું
હોય, પણ તે 'પ્રથમ નાભિપ્રદેશમાં પ્રયત્નદ્વારા પ્રેરિત થયેલ પ્રાણ નામનો વાયુ
ઉર્ધ્વગતિ કરે છે ત્યારે છાતી વિગેરે સ્થાનમાંથી કેઈ પણ એક સ્થાનમાં પ્રયત્ન
વડે રોકવામાં આવે છે, અને રોકાયેલ તે વાયુ તે સ્થાનો અભિધાત કરે છે
અર્થાત્ સ્થાન સાથે અથકાય છે, એટલે તે સ્થાનમાંથી ધ્વનિ-શબ્દ ઉત્પન્ન
થાય છે,' ઇત્યાદિ શિક્ષાસૂત્રમાં બતાવેલ શબ્દોની ઉત્પત્તિના સ્થાન વિગેરેની
નિરૂપણા કરે, અને કર્ણકોટરમાં શબ્દ કેવી રીતે પ્રવેશે છે તેની પ્રક્રિયા બતા-
વીને પછી કહે કે આવા પ્રકારનો જે શબ્દ છે તે અનિત્ય છે કારણ કે તે કૃતક
છે અને તે પ્રમાણે કૃતકત્વ હેતુનો ઉપન્યાસ કરીને વળી પાછો પટકુટાદિને
દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવી તેની ઉત્પત્તિ વિગેરે દ્વારા વર્ણન કરવા લાગી જાય તો
પહેલી કક્ષા જ પૂરી ન થાય એટલે પ્રતિવાદીને અવકાશ જ (સમય જ)
ક્યાંથી મળે ?

(ટિ૦) अन्यथेति अनवदातं कपोलकल्पनाप्रायं फल्यु वलितमभिदधतः ।

§૬ किञ्च, परप्रतिपत्तये वचनमुच्चार्यत इति यावदेव परेणाऽऽकाङ्क्षितम्,
तावदेव युक्तं वक्तुम् । लोकेऽपि वादिनोः करणावतीर्णयोरेकः स्वकीयकुलादिवर्णनां
कुर्वाणः पराक्रियते, प्रकृतानुगतमेवोच्यतामिति चानुशिष्यते ।

૬૬ વળી. બીજાને પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન કરાવવા માટે જ શબ્દો બોલવામાં આવે છે તો જેટલી પરને આકાંક્ષા હોય તેટલું જ બોલવું યોગ્ય છે. તેમ જ વાદ કરવાને ઉત્તરેલા બંને વાદીઓમાંથી કોઈ એક પોતાના કુલ વગેરેનું વર્ણન કરે તો લોકમાં પણ તેને તેમ કરતો અટકાવાય છે, અને પ્રકરણને અનુસરતું બોલો તેમ શિખામણ આપવામાં આવે છે.

૬૭ કિં પુનસ્તદવદાતમ્ इति—चेत्, यस्मिन्नभिहिते न भवति मनागपि सचे-
तसां चेतसि क्लेशलेशः । एते हि महात्मानो निष्प्रतिमप्रतिभाप्रेयसीपरिशीलनसुकुमार-
हृदयाः स्वल्पेनाप्यर्थान्तरादिसंकीर्तनेन प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ विघ्नायमानेन न नाम न
क्लिश्यन्ति ।

૬૭ શંકા—અવદાત (વિશુદ્ધ, નિર્દોષ) એ શું છે ?

સમાધાન—જે બોલવાથી સમજી પુરુષોના મનને જરાયે ખેદ ન થાય તે અવદાત (નિર્દોષ) કહેવાય છે. કારણ કે આ મહાપુરુષો અતુલ્ય પ્રતિભાપ્રેયસી-
નું પરિશીલન કરતા હોઈ સુકોમળ દિલવાળા હોય છે; તેથી અપ્રત્યુત પદાર્થના જ્ઞાનમાં વિઘ્નરૂપ થોડું પણ અપ્રત્યુત બોલવામાં આવે તો ખેદ ન પામે એમ ન બને અર્થાત્ ખેદ પામે જ.

૬૮ तेन स्वस्वदर्शनानुसारेण साधनं दूषणं चाऽर्थान्तरन्यूनक्लिष्टतादिदोषाऽ-
कलुषितं वक्तव्यम् । तत्रार्थान्तरं प्रागेवाऽभ्यधायि । न्यूनं तु नैयायिकस्य चतुरवयवा-
द्यनुमानमुपन्यस्यतः । क्लिष्टं यथा—यत् कृतकं, कृतकश्चायम्, यथा घटः, तस्मादनित्य-
स्तत्तदनित्यम्, कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि व्यवहितसंबन्धम् । नेयार्थं यथा—
शब्दोऽनित्यो द्विकत्वादिति, द्वौ ककारौ यत्रेति द्विकशब्देन कृतकशब्दो लक्ष्यते, तेन
कृतकत्वादित्यर्थः । व्याकरणसंस्कारहीनं यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वस्मादिति ।
असमर्थं यथा—अयं हेतुर्न स्वसाध्यगमक इत्यर्थेनाऽसौ स्वसाध्यघातक इति । अश्लीलं
यथा—नोदनार्थं चकारादिपदम् । निरर्थकं यथा—शब्दो वै अनित्यः कृतकत्वात्
स्त्विति । अपरामृष्टविधेयांशं यथा—अनित्यशब्दः कृतकत्वादिति । अत्र हि शब्द-
स्याऽनित्यत्वं साध्यं प्राधान्यात् पृथग् निर्देश्यम्, न तु समासे गुणीभावकालुष्य-
कलङ्कितमिति । पृथग्निर्देशेऽपि पूर्वमनुवाचस्य शब्दस्य निर्देशः शस्यतरः, समानाधि-
करणतायां तदनुविधेयस्यानित्यत्वस्याऽलङ्घ्यास्पदस्य तस्य विधातुमशक्यत्वादित्यादि ।
तदेवमादि वदन् वादी समाश्लिष्यते नियतमश्लाघ्यतया ।

§ ૮ માટે અર્થાન્તરતા (અપ્રસ્તુત), ન્યૂનતા, ક્લિષ્ટતા વગેરે દોષોથી અકલુષિત પોતપોતાના દર્શનાનુસાર (મતાનુસાર) સાધન અને દૂષણનું કથન કરવું જોઈએ. તે દોષોમાંથી (૧) અર્થાન્તર-અપ્રસ્તુત દોષનું વર્ણન તો ઉપર થઈ જ ગયું છે.

(૨) ન્યૂનદોષ—નૈયાયિકને પાંચ અવયવવાળું અનુમાન માન્ય છે, તો પણ જો તે પોતે ચાર આદિ અવયવવાળું અનુમાન કહે તો તેને માટે તે ‘ન્યૂનદોષવાળું’ કહેવાય છે.

(૩) ક્લિષ્ટદોષ—જેમકે, જે કૃતક હોય, આ કૃતક છે, જેમકે ઘટ, તેથી અનિત્ય છે, તે તે અનિત્ય હોય, કૃતક હોવાથી, શબ્દ અનિત્ય છે, વગેરે વ્યવધાન-યુક્ત સંબંધવાળું અર્થાત્ દૂરાન્વયવાળું વચન ‘ક્લિષ્ટ’ કહેવાય છે.

(૪) નૈયાર્થદોષ—જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે દ્વિક્ક હોવાથી. એ કકાર જેમાં હોય તે દ્વિક્ક. આમ ‘દ્વિક્ક’ શબ્દ વડે ‘કૃતક’ શબ્દની લક્ષણા કરીને ‘દ્વિક્ત્વ’ હેતુ દ્વારા ‘કત્ત્વ’ હેતુની કલ્પના કરવી તે

(૫) વ્યાકરણસંસ્કારહીન દોષ—‘શબ્દોઽનિત્યઃ કૃતકત્વસ્માત્ અહીં સ્માત્ પ્રયોગ વ્યાકરણના લક્ષણથી હીન છે.

(૬) અસમર્થ—જે પદ વિવક્ષિત પદાર્થ માટે કહેવામાં આવેલ હોય તેનું વિવક્ષિત પદાર્થમાં સામર્થ્ય ન હોવું તે, જેમકે—‘આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ગમક નથી’ એવો અર્થ કહેવા માટે ‘આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ધાતક છે’ એમ બોલવું, (હન ધાતુ હિંસા અને ગતિવાચક હોઈ ‘ધાતક’ પદનું ‘ગમક-બાધક’ અર્થમાં સામર્થ્ય (શક્તિ) પ્રસિદ્ધ નથી.)

(૭) અશ્લીલદોષ—(મીઠા, જીગૃહ્સા અને અમંગલને જણાવનાર વચન) જેમકે—‘પ્રેરણા’ ‘અર્થવાળા’ ‘નોદના’ શબ્દને બદલે તે જ અર્થવાળા મીઠાત્પાદક ‘ચોદના’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે.

(૮) નિરર્થકદોષ—જેમકે, ‘શબ્દો વૈ અનિત્યઃ કૃતકત્વાત્ સ્વલ્પિતિ’ અહીં વૈ સ્વલ્પ વિગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ નિરર્થક-નિષ્પ્રયોજન છે.

(૯) અપરામૃષ્ટ વિધેયાંશ—(વિધેય અંશનો પ્રાધાન્યથી નિર્દેશ ન કરવો, અર્થાત્ ગૌણપણે નિર્દેશ કરવો તે) જેમકે—‘અનિત્યશબ્દઃ કૃતકત્વાત્’ આ અનુમાનમાં શબ્દનું ‘અનિત્યત્વ’ સાધ્ય હોવાથી તેનો પ્રાધાન્યરૂપે પૃથક્ નિર્દેશ કરવો જોઈએ, પરંતુ ગૌણતારૂપ દોષથી દૂષિત થતું હોવાથી સમાસમાં નિર્દેશ કરવો યોગ્ય નથી; અને પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં પણ પહેલાં અનુવાદ (ઉદ્દેશ્ય-પ્રસિદ્ધ પદાર્થ) ‘શબ્દ’નો નિર્દેશ કરવો જોઈએ, કારણ કે સમાનાધિકરણ સમાનવિલક્ષિત રૂપે—અનુવાદ ‘શબ્દ’ પછી વિધેયરૂપ અનિત્યત્વને સ્થાન ન મળે તો તેનું (અનિત્યત્વનું) વિધાન કરવું શક્ય નથી. એ પ્રમાણે અર્થાન્તરાદિ દોષોવાળું સાધનદૂષણ વચન બોલનાર વાદી અવશ્ય અશ્લાઘા-અપયશને પામે છે.

(પં.) સમાનાધિકરણતાયાં તદનુવિધેયસ્યાનિત્યત્વસ્યેત્યતોડમે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય ।

(ટિ.) નેયાર્થમિતિ નેયો વ્યુત્પત્ત્યાદિવલાત્કારેણ પ્રસ્તુતમર્થ પ્રાપયિતવ્યોડર્થો યત્ર વાક્યે તન્નેયાર્થમ્ । અસાવિતિ હેતુઃ । ઘાતક ઇતિ અગમક ઇતિ પદં ન સમર્થમ્, ઘાતકસ્ય સર્વથા ઘાતકસ્વરૂપત્વાદ્ ન કેવલાગમકરૂપત્વમ્ । પૃથગિત્યાદિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય ।

પ્રતિવાદિના તુ સ્વસ્યાનુપક્ષિકશ્લાઘ્યત્વસિદ્ધયે તત્ પ્રકાશ્ય સાધનદૂષણે યત્નવતા માન્યમ્, ન તુ તાવતૈવ સ્વાત્મનિ વિજયશ્રીપરિરમ્ભઃ સંભાવનીયઃ । પ્રકટિતતીર્થાન્તરીયકલક્કોડકલક્કોડપિ પ્રાહ—વાદન્યાયે દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિઃ પુનરુક્તવચ્છૂતિ-દુષ્ટાર્થદુષ્ટકલ્પનાદુષ્ટાદયોડલક્ષારદોષાઃ પરાજયાય કલ્પેરન્નિતિ ।

પરંતુ પ્રતિવાદીએ તો પ્રાસંગિક શ્લાઘા—યશને માટે તે તે અર્થાન્તરાદિ દોષો જણાવીને પોતાના સાધનદૂષણ વચનમાં પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ પરંતુ અર્થાન્તરાદિ દોષો જણાવવા માત્રથી પોતાના જયની કલ્પના કરતાં ઉપરોક્ત વિષયમાં પરતીર્થિકેના કલંકો—દોષોને પ્રકટ કરનાર અકલંકે (દિગમ્ભરાચાર્યે) પણ ‘વાદન્યાય’માં કહ્યું છે કે—દોષોહ્લાવન માત્રથી જ જો સામાનો પરાજય થતો હોય તો પુનરુક્તિની જેમ શ્રુતિદુષ્ટ, અર્થદુષ્ટ, કલ્પનાદુષ્ટ વિગેરે અલંકારના દોષો પણ પરાજય માટે કલ્પવા જોઈએ.

(પં.) દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિરિત્યતોડમે તદિતિ શેષઃ । પરાજયાય કલ્પેરન્નિતિ ન તુ તથેતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

(ટિ.) તાવતૈવેતિ પરોપન્યસ્તપક્ષે સાધનદૂષણપ્રકાશનેન, કિન્તુ વાદપક્ષે પ્રતિપક્ષિદર્શિતાઃ સર્વેડપિ દોષાઃ પ્રયત્નેન વર્જનીયાઃ, તતો જયવાન્ ।

§૯ નનુ વાદી સાધનમભિધાય કળ્પકોદ્ધારં કુર્વાતિ વા, ન વા ? કામચાર ઇત્યાચક્મહે । તત્રાડકરણે તાવદ્ ન ગુણો ન દોષઃ । તથાહિ—સ્વપ્રોઢેરપ્રદર્શનાદ્ ન ગુણઃ, પરાનુદ્ભાવિતસ્યૈવ દૂષણસ્યાનુદ્ધારાચ્ચ ન દોષઃ; ઉદ્ભાવિતં હિ દૂષણમનુદ્ધરન્ દુષ્યેત ।

§ ૯ શંકા—વાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુ કહીને તેમાંથી કંટકોદ્ધાર (પ્રતિવાદીની શંકાઓ કલ્પી તેનું નિરાકરણ કરવારૂપ) કરે કે ન કરે ?

સમાધાન—તે તો વાદીની ઇચ્છાને આધીન છે, કારણ કે, હેતુમાંથી કંટક-શંકાનો ઉદ્ધાર ન કરે તો વાદીને ગુણ (શાયદો) કે દોષ (નુકશાન) થતાં નથી. તે આ પ્રમાણે—કંટકોદ્ધાર ન કરવાથી પોતાની પ્રતિભાનું પ્રદર્શન થયું નહિ માટે ગુણ (શાયદો) થયો નહિ, તેમ પ્રતિવાદીએ જેનું ઉદ્ભાવન જ ન કહ્યું હોય એવા દોષોનો ઉદ્ધાર (નિરસન) ન કરવાથી કંઈ દોષ (નુકશાન) પણ નથી. પરંતુ પ્રતિવાદીએ ઉદ્ભાવન કરેલ દોષોનો જો ઉદ્ધાર ન કરે તો તે અવશ્ય દૂષિત થાય છે.

અથ કથં ન દોષઃ ? , યતઃ સત્યપિ હેતોઃ સામર્થ્યે તદપ્રતિપાદનાત્ સંદેહે પ્રારબ્ધાસિદ્ધિઃ, इत्यवश्यकरणीयं दूषणोद्धरणमिति चेत् , कस्यायं सन्देहः-वादिनः, प्रतिवादिनः, सम्भ्यानां वा ? । न तावद् वादिनः, तस्यासत्यपि सामर्थ्ये तन्निर्णयाभिमानेनैव प्रवृत्तेः, किं पुनः सति प्रतिवादिसम्भ्यसंदेहापोहाय तु सामर्थ्ये प्रमाणेनैव प्रदर्शनीयम् ? । तत्रापि प्रमाणान्तरेण सामर्थ्याप्रदर्शने संदेहः, प्रदर्शने तु तत्रापि प्रमाणान्तरेण तत्प्रदर्शनेनाऽनवस्था । अथ यथा स्वार्थानुमाने हेतोः साध्यमध्यवसीयते, हेतोश्च प्रत्यक्षादिभिः प्रतिपत्तिः, न चाऽनवस्था, तथा परार्थानुमानेऽपीति चेत्, तर्हि यथा प्रत्यक्षादेः कस्यचिदभ्यासदशायां स्वतः सिद्धप्रमाणतयाऽनपेक्षित-सामर्थ्यप्रदर्शनस्यापि गमकत्वम्, एवमन्ततो गत्वा कस्यचित् परार्थानुमानस्यापि तथैव तदवश्यमभ्युपेयम्; इति गतं सामर्थ्यप्रदर्शननियमेन ।

શંકા—દોષ કેમ નહિ આવે ? આવશે જ, હેતુ સમર્થ હોવા છતાં પણ તેના સામર્થ્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવે તો તે વિષે સંદેહ રહે અને સંદેહ હોય તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ માટે અવશ્યદૂષણોદ્ધાર કરવો જોઈએ.

સમાધાન—સંદેહ કેને છે ? વાદીને કે સમ્બોને ?

વાદીને સંદેહ છે એવું તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે હેતુમાં સામર્થ્ય ન હોય તો પણ સામર્થ્ય નિર્ણયના અભિમાનપૂર્વક વાદી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જો સામર્થ્ય હોય તો શું પ્રતિવાદી અને સમ્બોના સંદેહને દૂર કરવા સામર્થ્યની સિદ્ધિ પ્રમાણથી કરવી જ જોઈએ એ આવશ્યક છે ? વળી, જો પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ હશે એ પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધિ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સંદેહ રહેશે જ અને પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ કરવામાં તો અનવસ્થા જ આવશે.

શંકા—જેમ સ્વાર્થાનુમાનમાં હેતુથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાય છે, અને હેતુનો પ્રત્યક્ષાદિથી નિશ્ચય કરાય છે, છતાં તેમાં અનવસ્થા દોષ નથી તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ અનવસ્થા થશે નહિ.

સમાધાન—તો પછી જેમ પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય અભ્યાસ દશામાં સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહેતી નથી અને તે ગમક બને છે, તેમ છેવટે કોઈ ને કોઈ પરાર્થાનુમાન પણ એવું માનવું પડશે જેનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહે નહિ.

(૫૦) અથ કથમિત્યાદિ પરઃ । કस्याયં સन्दેહ इत्यादि सूरिः ।

(ટિ.) અથ કથમિત્યાદિ । તદપ્રતીતિ સામર્થ્યપ્રતિપાદનાત્ । તસ્યેતિ વાદિનઃ । તન્નિર્ણયેતિ સન્દેહનિર્ણયાદિક્ષારેણ । સતીતિ સામર્થ્યે । તત્રાપીતિ પ્રમાણેઽપિ । પીતિ પ્રમાણાન્તરેઽપિ । તત્પ્રદર્શને इति સામર્થ્યાપ્રદર્શને । તથૈવેતિ અનપેક્ષિતસામર્થ્યપ્રદર્શનસ્યાપિ । તદિતિ સામર્થ્ય ગમકત્વમ્ ।

અથ યત્રાનભ્યાસદશાયાં પરતઃ પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ; તત્ર તત્પ્રદર્શનીયમેવેતિ ચેત્, યદિ ન પ્રદર્શ્યતે કિં સ્યાત્ ? । નનૂક્તમેવ—સંદેહાત્ પ્રારબ્ધાસિદ્ધિઃ, ઇતિ ચેત્ તર્હિં યથા સદપિ સામર્થ્યમપ્રદર્શિતં ન પ્રતિવાદિના પ્રતીયતે, તદ્વત્ સંદેહોઽપિ પ્રતિવાદિગતોઽપ્રદર્શિતઃ કથં વાદિના પ્રતીયેત ? । સ્વબુદ્ધચોષ્પ્રેક્ષ્યત ઇતિ ચેત્, ઇતરેણાપિ યદિ તત્સામર્થ્યં સ્વબુદ્ધચૈવોષ્પ્રેક્ષ્યેત, તદા કિં ક્ષૂણં સ્યાત્ ? । અથ વાદિનઃ સાધનસમર્થનશક્તિં પરીક્ષિતુ ન તદુપ્રેક્ષ્યતે, તર્હિં પ્રતિવાદિનો દૂષણશક્તિં પરીક્ષિતુમિતરેણાપિ ન સંદેહઃ સ્વયમુપ્રેક્ષ્યતે । અથ દ્વિતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત્ સંદેહમપિ પ્રદર્શયન્ સ્ફોરયત્યેવ દૂષણશક્તિં પ્રતિવાદી, ઇતિ ચેત્ તર્હિં વાઘપિ તૃતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત્ સંદેહમપિ વ્યપોહમાનઃ કિં ન સમર્થનશક્તિં વ્યક્તીકરોતિ ? । કિઞ્ચ, કેનચિત્ પ્રકારેણ સામર્થ્યપ્રદર્શનાત્ કસ્યચિત્ સંદેહસ્યાપોહેઽપિ તસ્ય પ્રકારાન્તરેણ સંભવતોઽનપોહે કથં પ્રારબ્ધસિદ્ધિઃ ? । વિપ્રતિપત્તેરિવ સંદેહસ્યાપિ હ્યપરિમિતાઃ પ્રકારાઃ, ઇતિ કિયન્તસ્તે સ્વયમેવાશङ्ક્યાઽઽશङ્ક્ય શક્યાઃ પરાકર્તુમ્ ? । ન ચ પ્રદર્શિતેઽપિ સામર્થ્યે સ્વપક્ષેકપક્ષપાતિનોઽસ્ય વિશ્રમ્ભઃ સંભવતિ, યેન પ્રારબ્ધમવબુદ્ધ્યેત । દશ્યન્તે હિ સાધનમિવ તત્સમર્થનમપિ કદર્શયન્તઃ પ્રતિવાદિનઃ, ઇતિ સાધનમભિધાય સામર્થ્યાપ્રદર્શનેઽપિ દોષાભાવાત્ સ્થિતમેતદકરણે ન ગુણો ન દોષ ઇતિ ।

શંકા—પરંતુ અનભ્યાસદશામાં જ્યાં પ્રામાણ્યની પરતઃ સિદ્ધિ હોય છે, ત્યાં તો સામર્થ્ય જણાવવું જોઈએને ?

સમાધાન—પણ સામર્થ્યનું પ્રદર્શન ન કરીએ તો શું થાય ?

શંકા—તે વિષે તો અમે કહી જ દીધું છે કે, સંદેહ રહેતો હોવાથી આરભેલ કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય.

સમાધાન—તો પછી જેમ હેતુનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ જો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું ન હોય તો પ્રતિવાદી તેને જાણી શકતો નથી તેમ પ્રતિવાદીના મનમાં રહેલ સંદેહ પણ તેના પ્રદર્શન વિના વાદી કઈ રીતે જાણી શકે ?

શંકા—પ્રતિવાદીમાં રહેલ સંદેહની વાદીએ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરવી જોઈએ.

સમાધાન—તો પછી તે જ રીતે હેતુમાં રહેલી સામર્થ્યની પણ પ્રતિવાદી પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરી લે તો તેમાં શું ખોટું છે ?

શંકા—વાદીની હેતુને સમર્થન કરવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં પ્રતિવાદી હેતુના સામર્થ્યની કલ્પના કરતો નથી.

સમાધાન—તો પછી પ્રતિવાદીની દ્વષણ શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં વાદી પણ તેના સંદેહની કલ્પના કરતો નથી એમ અમે કહીશું.

શંકા— બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી બીજાં દ્વપણોની જેમ સંદેહને પણ પ્રગટ કરીને પોતાની દ્વપણશક્તિ પ્રગટ કરે જ છે.

સમાધાન—તો પછી વાદી પણ ત્રીજી કક્ષામાં બીજાં દ્વપણોની જેમ સંદેહનું પણ નિરાકરણ કરીને શું પોતાની સમર્થન શક્તિ પ્રગટ નથી કરતો ?

વળી કોઈ એક પ્રકારે સામર્થ્ય બતાવવાથી કોઈ એક પ્રકારનો સંદેહ દૂર થાય છતાં બીજા પ્રકારે થતા સંદેહનું તો નિરાકરણ થતું નથી તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે, વિપ્રતિપત્તિ- વિવાદની જેમ સંદેહના પણ અપરિમિત પ્રકારો સંભવે છે તો પોતાની જ મેળે પુનઃ પુનઃ શંકાઓ ઉઠાવીને એવી કેટલી શંકાઓનું નિવારણ કરી શકાય ? અને વળી, સામર્થ્ય બતાવવા છતાં જેને કેવળ પોતાના જ પક્ષનો આગ્રહ છે, એવા પ્રતિવાદીને વિશ્વાસ તો સંભવતો જ નથી તો પછી એ આરંભેલ કાર્યને કેવી રીતે બાણુશે ? કારણ કે, સાધન(હેતુ)ની જેમ હેતુના સમર્થનનું પણ કદર્થન અર્થાત ખંડન કરનાર પ્રતિવાદીઓનો તોટો નથી એટલે, સાધન (હેતુ) કહ્યા પછી તેનું સમર્થન કર્યું ન હોય તોપણ દોષ નથી. માટે એ નક્કી થયું કે સમર્થન કરવામાં ન આવે તો ગુણ નથી તેમ દોષ પણ નથી.

(ટિ૦) અથ યજ્ઞેન્દ્યાદિ । તદિતિ સામર્થ્યમ્ । કેનચિદિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્દેહસ્ય । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિનઃ । एतदकरणे इति सामर्थ्यप्रदर्शनाविधाने ।

કરણે તુ યદેવ સંદેહસ્ય વિવાદસ્ય વા ભવેદાસ્પદમ્, તસ્યૈવોદ્ધારં કુર્વાણઃ સમલંક્રિયતે પ્રૌઢતાગુણેન, યદુદ્ધરેત્ તત્સંદિગ્ધમેવ વિવાદાપન્નમેવ ચોદ્ધરેદિત્યેવમવધાર્યતે, ન તુ યાવત્ સંદિગ્ધં વિવાદાપન્નં વા તાવત્ સર્વમુદ્ધરેદેવ; અસંદ્યાતા હિ સન્દેહ-વિવાદયોર્મેદાઃ, કસ્તાન્ કાત્સ્ન્યેન જ્ઞાતું નિરાકર્તું વા શક્નુયાત્ ? । ઇતિ યાવત્તેમ્યઃ પ્રાસન્નિઃ પ્રતિભા વા ભગવતી પ્રદર્શયતિ, તાવદુદ્ધરણીયમ્, તદધિકોદ્ધારકરણે તુ કદર્થ્યતે સિદ્ધસાધનાભિધાનાદિદોષેન—સિદ્ધમપિ સાધયંશ્ચ કદા નામાયં વાવદૂકો વિરમેદિતિ સત્યં વ્યાકુલાઃ સ્મઃ, એકેન પ્રમાણેન સમર્થિતસ્યાપિ હેતોઃ પુનઃ સમર્થનાય પ્રમાણાન્તરોપન્યાસપ્રસક્તાત્, સાધ્યાદેરપ્યેવમ્, ઇતિ ન કાઞ્ચિદમુપ્ય સીમાનમાલોકયામઃ । તેન સિદ્ધસ્ય સમર્થનમનર્થકત્વાદ્ ન કર્તવ્યમ્ । ‘સિદ્ધસાધ્યસમુચ્ચારણે સિદ્ધં સાધ્યાયોપદિશ્યતે’ ઇતિ ન્યાયાત્ સાધ્યસિદ્ધયે ત્વભિધાનમત્યાવશ્યમુપેયમ્, અપરથા હ્યસિદ્ધમસિદ્ધેન સાધયતઃ કિં નામ ન સિદ્ધચેત્ ? । યત્ર તુ સિદ્ધત્વેનોપન્યસ્તસ્યાપિ સિદ્ધત્વં સંદિગ્ધં વિવાદાધિરૂઢં વા ભવેત્, તત્ર તત્સમર્થનં સાર્થકમેવ । તતઃ સ્થિતમેતદ્ યો યત્ સિદ્ધમમ્યુપૈતિ, તં પ્રતિ ન તત્સાધનીયમિતિ ।

પરંતુ સમર્થન કરે તો— જે કંઈ સંદેહ કે વિવાદનો વિષય હોય તેનો જ ઉદ્ધાર-પરિહાર કરીને વાદી પ્રૌઢતા ગુણથી સુશોભિત થાય છે. એટલે કે-વાદી જેનો ઉદ્ધાર કરે છે તે સંદિગ્ધ જ હોય છે અગર વિવાદાપન્ન જ હોય છે એવું

અવધારણુ કરવામાં (માનવામાં) આવે છે, પરંતુ જેટલું સંદિગ્ધ કે વિવાદાપન્ન હોય તે સઘળાનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઈએ એવું અવધારણુ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે, સંદેહ અને વિવાદના અસંખ્યાત લેહો છે તો સંપૂર્ણપણે તે સઘળાને જાણવાને અથવા નિરાકરણુ કરવાને કોણુ સમર્થ હોઈ શકે ? માટે પ્રતિવાદી દ્વારા જેટલા સંદેહો પ્રસિદ્ધ થાય અથવા (પોતાની) નિર્મળ (શુદ્ધ) પ્રતિભા વડે જેટલા જાણુય તેટલાનો જ ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય છે પણ તેનાથી અધિકનો ઉદ્ધાર કરવામાં તો સિદ્ધ સાધનાદિ દોષો વડે વાદીની કદર્થના થાય છે. સિદ્ધ પદાર્થને સાધતો આ વાચાલ ક્યારે વિરમશે ?, અમે તો ખરેખર બ્યાકુળ (કંટાળી ગયા) છીએ કારણ કે એક પ્રમાણથી હેતુનું સમર્થન થયા પછી પણ બીજા પ્રમાણમાં હેતુનું સમર્થન કરવાનો પ્રસંગ છે જ; વળી પાછો સાધ્યાદિ વિષે પણ પુનઃ સમર્થન કરશે જ એટલે આ વાદીની કાઈ સીમા (મર્યાદા, વિરામ-સ્થળ) અમે જોતા નથી—(શ્રોતાગણને આવો અનુભવ થતો હોવાથી) સિદ્ધનું સમર્થન નિરર્થક કરવું ન જોઈએ. “જ્યાં સિદ્ધ અને સાધ્ય બનેતું કથન હોય ત્યાં સિદ્ધનું કથન સાધ્યને માટે છે” એ ન્યાયે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સિદ્ધ એવા સાધન-હેતુનું અભિધાન (કથન) અવશ્ય કરવું જોઈએ. કારણ કે, જો અસિદ્ધ વડે અસિદ્ધની સિદ્ધિ થતી હોય તો પછી કશું જ અસિદ્ધ રહેશે નહિ, બધું જ સિદ્ધ થઈ જશે અર્થાત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે સિદ્ધ હેતુનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ પરંતુ સિદ્ધ હેતુનો ઉપન્યાસ-પ્રયોગ) કર્યો હોય તો પણ જ્યાં તેની સિદ્ધતા સંદિગ્ધ હોય અથવા વિવાદાપન્ન હોય ત્યાં તો હેતુનું સમર્થન સાર્થક (સફલ) જ છે. તેથી એ નક્કી થયું કે જે પુરુષ જેને સિદ્ધ માનતો હોય તેના પ્રત્યે તે પદાર્થને સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ.

(ટિ.) તેમ્ન્યેતિ પ્રતિવાદિભ્યઃ । અસ્યેતિ સમર્થકપ્રમાણસ્ય । અપરથેતિ ઉપેયાભાવે ।

§ ૧૦. બૌદ્ધો હિ મીમાંસકં પ્રત્યનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્, इत्यभिधायोभयसिद्ध-
સ્યાર્થક્રિયાકારિત્વરૂપસ્ય સત્ત્વસ્યાસિદ્ધત્વમુદ્ધરન્ ન કમપ્યર્થ પુષ્ણાતિ, કેવલં સિદ્ધમેવાર્થ
સમર્થયમાનો ન સચેતસામાદરાસ્પદમ્ । અનૈકાન્તિકત્વં પુનરાશङ्क्योદ્ધરન્નધિરોપર્યાતિ
સરસે સમ્યચેતસિ સ્વપ્રૌઢિવલ્લરીમ્ । તદિહ યથા—કશ્ચિત્ ચિકિત્સકઃ કુતશ્ચિત્ પૂર્વ-
રૂપાદેઃ સંભાવ્યમાનોત્પત્તિં દોષં ચિકિત્સતિ, અન્યઃ કશ્ચિદુત્પન્નમેવ, કશ્ચિત્ત્વસંભાવ્ય-
માનોત્પત્તિતયાડનુત્પન્નતયા ચ નિશ્ચિતાભાવમ્, इत्येते त्रयोऽपि यथोत्तरमुत्तममध्यमा-
ધમાઃ; તદ્વદ્વાદ્યપ્યેકઃ કથન્નિદાશङ्क્યમાનોદ્ધાવનં દોષં સમુદ્ધરતિ, અપરઃ પરો-
દ્ધાવિતમ્, અન્યસ્ત્વનાશङ्ક્યમાનોદ્ધાવનમનુદ્ધાવિતં ચેતિ, एतेऽपि त्रयो यथोत्तरमुत्तम-
मध्यमाधमा इति परमार्थः ।

“સ્વપક્ષસિદ્ધયે વાદી સાધનં પ્રાગુદીરયેત્ ।

यदि प्रौढिः प्रिया तत्र, दोषानापि तदुद्धरेत् ॥१॥” इति संग्रहश्लोकः ।

§ ૧૦ જેમકે-ખૌદ્ર મીમાંસક પ્રત્યે ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્’ એ પ્રમાણે કહીને જો ઉભયવાદીને સિદ્ધ એવા અર્થાક્રિયાકારિત્વરૂપ ‘સત્ત્વ’ હેતુના અસિદ્ધતા દોષનો ઉદ્ધાર-પરિહાર કરે તો તે તેમ કરીને કોઈ પણ અર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ ન કહેવાય, પરંતુ કેવલ સિદ્ધ પદાર્થનું જ સમર્થન કરે છે એમ કહેવાય. તેથી, તે સહુદય વિદ્વાનોના આદરને પાત્ર થતો નથી, પરંતુ જો તે ‘સત્ત્વ’ હેતુમાં અનૈકાન્તિક દોષ વ્યભિચારની શંકા કરીને તેનો ઉદ્ધાર કરે તો તે સભ્યોના રસિક અંતઃકરણમાં પોતાની પ્રતિભારૂપ વેલને રોપે છે. (સ્વપ્રતિભાની છાપ એટલે પ્રભાવ પાડે છે,) જેમકે, કોઈ એક ચિકિત્સક પૂર્વરૂપાદિ-એટલે કે રોગની પૂર્વાવસ્થાને આધારે આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થનાર રોગરૂપ દોષની ચિકિત્સા કરે છે, જ્યારે ખીજો ચિકિત્સક ઉત્પન્ન થયેલા દોષની ચિકિત્સા કરે છે, અને કોઈક ચિકિત્સક તો જે (દોષ)ની ઉત્પત્તિ થવાની નથી અને જે ઉત્પન્ન પણ નથી-એટલે કે જે રોગનો અભાવ નિશ્ચિત છે તેની ચિકિત્સા કરે છે, આ રીતે એ ત્રણે ચિકિત્સકો અનુક્રમે જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે તેમ અહીં વાદમાં પણ વાદી પ્રતિવાદી તરફથી જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. જ્યારે ખીજો વાદી પ્રતિવાદીએ દીર્ઘલ દોષનો પરિહાર કરે છે અને કોઈક વાદી તો જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના નથી અને જે દોષ ઉદ્ભાવિત નથી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે; ત્યારે આ ત્રણે વાદીઓ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે “વાદી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રથમ હેતુ કહે, અને જો પ્રતિભાપ્રિયાનો સાથ હોય તો હેતુમાંના અસિદ્ધતાદિ દોષોનો પણ પરિહાર કરે.”

§ ૧૧. દ્વિતીયકક્ષાયાં તુ પ્રતિવાદિના સ્વાત્મનો નિર્દોષત્વસિદ્ધયે વાદિવદવદાત-મેવ વક્તવ્યમ્ । દ્વયં ચ વિધેયમ્-પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, સ્વપક્ષસિદ્ધિશ્ચ । તત્ર કદાચિદ્ દ્વયમપ્યેતદેકેનૈવ પ્રયત્નેન નિર્વર્ત્યતે, યથા-નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદૌ વિરુદ્ધોદ્ભાવને, પરપ્રહરણેનૈવ પરપ્રાણવ્યપરોપણાત્મરક્ષણપ્રાયં ચૈતત્ પ્રૌઢતારૂપપ્રિયસહીસમન્વિતામેવ વિજયશ્રિયમનુષ્ઙયતિ । અસિદ્ધતાદ્યુદ્ભાવને તુ સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાદિત્યુપાદદાનઃ કેવલામેવ તામવલમ્બતે । તદપ્યનુપાદદાનત્ત્વસિદ્ધતાદ્યુદ્ભાવનમૂલં શ્લાઘ્યતામાત્રમેવ પ્રાપ્નોતિ, ન તુ પ્રિયતમાં વિજયશ્રિયમ્ ।

§ ૧૧ ખીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ પણ પોતાના પક્ષની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાને વાદીની જેમ જેટલું શુદ્ધ-નિર્દોષ હોય તેટલું જ બોલવું જોઈએ. અને પરપક્ષનો પરિહાર તથા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બન્ને કાર્યો કરવાં જોઈએ, તેમાં કોઈ વાર ઉક્ત બન્ને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી પણ થઈ જાય છે; જેમકે-‘શબ્દ નિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ આ અનુમાનના હેતુને વિષે જ્યારે તે વિરુદ્ધ છે એમ કહે-વામાં આવે છે ત્યારે શત્રુને મારવાથી શત્રુનું મૃત્યુ અને પોતાની રક્ષા જેમ એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે તેમ અહીં પણ વિરુદ્ધ દોષ બતાવવાથી

વાદીનું દૂષણ થવા સાથે જ પોતાને પ્રૌઢતારૂપ પ્રિયસખી સમન્વિત વિજયશ્રી મળે છે. અર્થાત્ જ્યારે હેતુને વિરુદ્ધ કહ્યો ત્યારે એ સિદ્ધ થયું કે કૃતકનો અવિનાશાવ અનિત્ય સાથે જ છે પણ નિત્ય સાથે નથી એથી વાદીનો શબ્દ નિત્યતાપક્ષ ખંડિત થવા સાથે જ પ્રતિવાદીનો શબ્દાનિત્યતાપક્ષ સિદ્ધ થયો, એટલે પ્રતિવાદીને શબ્દની અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, આમ વિરુદ્ધોદ્ધાવનથી વાદીનું ખંડન અને પ્રતિવાદીના પક્ષની સિદ્ધિ એ બન્ને કાર્યો થાય છે. પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુના અસિદ્ધતાદિ દોષોનું ઉદ્ધાવન કરવામાં આવે ત્યારે ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્ (શબ્દ અનિત્ય છે, સત્ હોવાથી) એ પ્રમાણે અન્ય સાધન(હેતુ)નું શ્રદ્ધા કરે છે, એટલે તેને કેવલ વિજયશ્રી જ વરે છે, પણ તેની પ્રૌઢતા સિદ્ધ થતી નથી. પરંતુ જો તે અસિદ્ધતોદ્ધાવન જ કરે અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુનું શ્રદ્ધા ન કરે તો અસિદ્ધતાદિદોષ બતાવવારૂપ માત્ર શ્લાઘ્યતા જ પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ ઈષ્ટ એવી વિજયશ્રી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

(દિ૦) દ્વિતીયકક્ષાયામિત્યાદિ । તામિતિ વિજયશ્રિયમ્ । તદપીતિ સાધનાન્તરમપિ ।

§ ૧૨. યદુદયનોડ્યુપાદિશત્—‘વાદિવચનાર્થમવગમ્યાડનૂય દૂષયિત્વા પ્રતિવાદી સ્વપક્ષે સ્થાપનાં પ્રયુક્તીત, અપ્રયુક્તાનસ્તુ દૂષિતપરપક્ષોડપિ ન વિજયી, શ્લાઘ્યસ્તુ સ્યાત્ આત્માનમરક્ષન્ પરઘાતીવ વીરઃ’” इति । तद्यदीच्छेत् प्रौढतान्वितां विजयश्रियम्, तन्नो-ऽप्रयत्नोपनतां तयोः प्राणभूतां हेतोर्विरुद्धतामवधीरयेत्, निपुणतरमन्विष्य सति संभवे तामेव प्रसाधयेत् । न च विरुद्धत्वमुद्भाव्य स्वपक्षसिद्धये साधनान्तरमभिदधीत्, व्यर्थत्वस्य प्रसक्तेः । एवं तृतीयकक्षास्थितेन वादिना विरुद्धत्वे परिहृते चतुर्थकक्षायामपि प्रतिवादी तत्परिहारोद्धारमेव विदधीत्, न तु दूषणान्तरमुद्भाव्य स्वपक्षं साधयेत्, कथा-विरामाभावप्रसङ्गात् । नित्यः शब्दः कृतकत्वात्, इत्यादौ हि कृतकत्वस्य विरुद्धत्व-मुद्भावयता प्रतिवादिना नियतं तस्यैवाऽनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वमध्यवसितम्, अत एव न तदाऽसौ साधनान्तरमारचयति । स चेदयं चतुर्थकक्षायां तत्परिहारोद्धारमनवधार-यन् प्रकारान्तरेण परपक्षं प्रतिक्षिपेत्, स्वपक्षं च साधयेत्, तदानीं वादिना तद-दूषणे कृते स पुनरन्यथा समर्थयेत्, इत्येवमनवस्था ।

§ ૧૨ આ વિષયમાં ઉદયનાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે, “વાદીના વચનનો અર્થ જાણીને પછી તેનો અનુવાદ કરી તેને દૂષિત કરીને પ્રતિવાદી સ્વપક્ષની સ્થાપના કરે. પણ જો તે પોતાના પક્ષની સ્થાપના (સિદ્ધિ) ન કરે તો વિજયી બનતો નથી, માત્ર શ્લાઘ્ય બને છે જેમ કે, પોતાની રક્ષા નહિ કરનાર પરંતુ શત્રુને હણનાર ‘વીર’ કહેવાય છે પણ વિજયી કહેવાતો નથી” એટલે જો પ્રતિવાદી

પ્રૌઢતા સમન્વિત વિજ્યશ્રી ધ્વિષ્ઠતો હોય તો તેણે વિના પ્રયત્ને (સહજભાવે) પ્રાપ્ત થતી તથા પ્રૌઢતા અને વિજ્યશ્રીના પ્રાણભૂત (કારણભૂત) એવી હેતુની વિરુદ્ધતાની ઉપેક્ષા કરવી નહીં-તેના પ્રત્યે બેધ્યાન (બેદરકાર) થવું નહીં પણ સાવધાનીથી તેની શોધ કરવી બેધએ અને બે તેનો સંભવ હોય તો તે સિદ્ધ કરવી બેધએ, અને વિરુદ્ધતા દોષ બતાવ્યા પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુ કહેવો ન બેધએ, કારણ કે તેમ કરવામાં વ્યર્થત્વદોષનો પ્રસંગ આવે છે. વળી ત્રીજી કક્ષામાં રહેલ વાદીએ બે વિરુદ્ધતાનો પરિહાર કર્યો હોય તો ચોથી કક્ષામાં રહેલ પ્રતિવાદી પણ તે પરિહારનો ઉદ્ધાર (પરિહાર) જ કરે પણ અન્ય દૂષણ આપી સ્વપક્ષ સિદ્ધિ ન કરે કારણ કે, તે રીતે તો વાદકથાની સમાપ્તિ થાય જ નહીં, તે આ પ્રમાણે—

‘નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ઇત્યાદિ અનુમાનમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ બતાવનાર પ્રતિવાદીએ ‘કૃતકૃત્વ’ હેતુથી અનિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે એવો ચોક્કસ નિશ્ચય કરેલ છે, એટલા જ માટે એ પ્રતિવાદી અન્ય સાધન (હેતુ) કહેતો નથી. હવે બે એ જ પ્રતિવાદી ચોથી કક્ષામાં વાદીએ કહેલ પરિહારનો ઉદ્ધાર કેમ કરવો એનો નિશ્ચય કરે નહિ અને અન્ય પ્રકારે બે વાદીતું ખંડન કરે અને સ્વપક્ષને સાધે તો વાદી તેના પક્ષને દૂષિત કરે ત્યારે વળી તે પ્રતિવાદી અન્ય પ્રકારે સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે અને એ રીતે અનવસ્થા દોષ આવે છે.

(ટિ૦) તયોરિતિ પ્રૌઢતાવિજયશ્રિયોઃ । તાનેવેતિ વિરુદ્ધતામેવ । एवं તૃતીયેતિ । તસ્યૈવેતિ શબ્દસ્યૈવ । અસાવિતિ પ્રતિવાદી ।

§૧૩. કિંચ, एवं चेत् પ્રતિવાદી વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનમુલ્લેનાઽનિત્યત્વસિદ્ધૌ સ્વીકૃત-મપિ કૃતકત્વં હેતું પરિહૃત્ય સત્ત્વાદિરૂપં હેત્વન્તરમુરરીકુર્યાત્, તદા બાંધપિ નિત્યત્વસિદ્ધૌ તમુપાત્તં પરિત્યજ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાદિ સાધનાન્તરમભિદધાનઃ કથં વાર્યેત ? । અનિવારણે તુ સૈવાનવસ્થા સુસ્થાયતે । તદિદમિહ રહસ્યમ્—ઉપક્રાન્તં સાધનં દૂષણં વા પરિત્યજ્ય નાપરં તદુદારયેદિતિ ।

§૧૩ વળી ઉક્ત પ્રકારે પ્રતિવાદીએ વિરુદ્ધત્વાદિ દોષના ઉદ્ભાવન દ્વારા અનિત્યત્વની સિદ્ધિમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુને સ્વીકારેલ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરીને તે બે ‘સત્ત્વાદિ’ રૂપ બીજા હેતુ સ્વીકારે તો એ જ ન્યાયે વાદી પણ નિત્યત્વની સિદ્ધિ માટે ગ્રહણ કરેલ તે ‘કૃતકત્વ’ હેતુનો ત્યાગ કરી ‘પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વ’ વિગેરે રૂપ અન્ય હેતુને કહે તો તેને કેમ વારી શકાય ? અને બે તેને વારવામાં ન આવે તો એ જ અનવસ્થા દોષ આવી ઊભો રહે છે, તેથી અહીં (આ પ્રકરણમાં) કહેવાનો સાર એ છે કે, પ્રથમ સ્વીકારેલ સાધનવચન કે દૂષણવચનનો ત્યાગ કરીને બીજા સાધનવચન કે દૂષણવચનનો ઉચ્ચાર કરવો બેધએ નહિ.

૧૪. વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનવત્ પ્રત્યક્ષેણ પક્ષવાધોદ્ભાવનેઽન્યેકપ્રયત્નનિર્વર્ત્યે એવ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપસ્વપક્ષસિદ્ધી । કદાચિદ્ મિન્નપ્રયત્નનિર્વર્ત્યે એતે સંભવતઃ, તત્ર ચાયમેવ

ક્રમઃ- પ્રથમં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, તદનુ સ્વપક્ષસિદ્ધિરિતિ । યથા-નિત્યઃ શબ્દશ્ચાક્ષુષત્વાત્, પ્રમેયત્વાદ વા, इत्युक्तेऽसिद्धत्वानैकान्तिकत्वाभ्यां પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, इत्यादिना च प्रमाणेन स्वपक्षं साधयेत् ।

§૧૪ વિરુદ્ધત્વ દોષના ઉદ્ભાવનની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પક્ષની બાધાનું ઉદ્ભાવન કરવાથી પણ પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બંને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે. પણ કેઈ વખત બ્યારે ભિન્ન પ્રયત્નથી એ બંનેની નિષ્પત્તિ સંભવે છે ત્યારે ક્રમ આ પ્રમાણે છે—

પહેલાં પરપક્ષનું ખંડન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવી જોઈએ. જેમ કે—(નિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વાત્ પ્રમેયત્વાદ વા)—‘શબ્દ નિત્ય છે, આક્ષુષ હોવાથી કે પ્રમેય હોવાથી’ એ પ્રમાણે વાદીએ અનુમાન કહ્યા પછી પ્રતિવાદી પ્રથમ તેમાં અસિદ્ધતા અને અનેકાન્તિકતા એ બંને દોષો દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન કરે અને પછી ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ ઇત્યાદિ પ્રમાણ (અનુમાન) દ્વારા સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે.

(ટિ૦) एते इति परपक्षप्रतिक्षेपस्वपक्षसिद्धी ।

§૧૫. ननु न परं निगृह्य स्वपक्षसिद्धये साधनमभिधानार्हम्, पराजितेन सार्धं विवादाभावात्, न खलु लोकेऽपि कृतान्तवक्त्रान्तरसंचारिणा सह रणो दृष्टः श्रुतो वेति । तत् किमिदानीं द्वयोजिगीषतोः कचिद्देशे राज्याभिषेकाय स्वीकृतविभिन्नराजबीजयो-रेकश्चेदन्यतरं निहन्यात्, तदा स्वीकृतं राजबीजं न तत्राभिषिञ्चेत् ?, तदर्थमेव ह्यसौ परं निहतवान् । अकलङ्कोऽप्यभ्यधात्—

“विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः ।

आभासान्तरमुद्भाव्य पक्षसिद्धिमपेक्षते । ૧૥” इति ।

પરપક્ષ ચ દૂષયન્ યાવતા દોષવિષયઃ પ્રતીયતે, તાવદનુવદેત્, નિરાશ્રયસ્ય દોષસ્ય પ્રત્યેતુમશક્યત્વાત્ । ન ચ સર્વં દોષવિષયમેકદૈવાંડુવદેત્, एवं हि युगपद् दोषाभिधानस्य कर्तुमशक्यत्वात्, ક્રમેણ દોષવચને કાર્યે તતો નિર્ઘાય પુનઃ પ્રકૃત-દોષવિષયઃ પ્રદર્શનોયઃ, અપ્રદર્શિતે તસ્મિન્ દોષસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્, તથા ચ દ્વિરનુવાદઃ સ્યાત્, તત્ર ચ પ્રાક્તનં સર્વાનુભાષણં વ્યર્થમેવ ભવેદિતિ । અનુવાદશ્ચા-ડનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિત્યુક્તે કૃતકત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુઃ, કૃતકત્વમસિદ્ધમ્, અસિદ્ધોઽયં હેતુરિત્યેવમાદિભિઃ પ્રકારૈરનેકથા સંભવતિ ।

§૧૫ શંકા—પરનેા નિગ્રહ કર્યા પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધન—(હેતુ-અનુમાન)નું કથન કરવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે પરાજિત સાથે

વિવાદ સંભવે નહિ, લોકમાં પણ ચમરાજના મુખમાં પ્રવેશી જનાર સાથે લઠવાનું દેખ્યું કે સાંભળ્યું નથી.

સમાધાન—કોઈ દેશમાં રાજ્યાભિષેક માટે સ્વીકારેલ ભિન્ન-ભિન્ન એ રાજાખીજ (રાજકુમારો) પરસ્પર જંગીય હોય અને તેમાંથી એકે ખીજને હણી નાખ્યો હોય ત્યારે શું તે સ્વીકૃત રાજાખીજનો રાજ્યાભિષેક નથી કરાતો ? રાજ્યાભિષેક માટે તો તેણે ખીજને હણી નાખ્યો હતો, એટલે હણવા માત્રથી સમાપ્તિ થતી નથી પણ રાજ્યાભિષેક થવો જરૂરી છે, તેમ વાદીને પરાજય આપવો એ પર્યાપ્તિ-(પૂરતું) નથી પણ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ પણ કરવી પડે છે. આ વિષયમાં અકલંકે પણ કહ્યું છે કે, 'પ્રતિવાદી વિરુદ્ધતા (દોષ) બતાવીને વાદીને જીતે છે, અને ખીજ (અસિદ્ધતાદિ) હેતુભાસે બતાવીને સ્વ-પક્ષની સિદ્ધિ પણ તેને કરવાની હોય છે' પરપક્ષને દૂષિત કરતી વખતે જેટલું કહેવાથી દોષનો વિષય પ્રતીત થાય, તેટલા અંશનો અનુવાદ કરે: કારણ કે—દોષના વિષય-આશ્રયની જાણ ન હોય તો દોષની જાણ થતી નથી. વળી પ્રતિવાદીએ એકીસાથે દોષના સમગ્ર વિષયનો અનુવાદ ન કરવો જોઈએ; કારણ કે, દોષોનું અભિધાન એકીસાથે કરવું શક્ય નથી. એટલે અનુવાદ દ્વારા દોષાભિધાન કમથી જ કરવું પડે ત્યારે પ્રથમ જે કંઈ કહ્યું હોય તેમાંથી પુનઃ નિશ્ચય કરીને જે દોષ કહેવો હોય તેનો વિષય બતાવવો પડે, કારણ કે વિષય બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દોષ આપી શકાતો નથી. આ રીતે એક જ વિષયનો બે વાર અનુવાદ કરવો પડે અને એમ કરવાથી પ્રથમ જે સંપૂર્ણનો અનુવાદ કર્યો હોય છે તે તો નિરર્થક જ બની જાય છે અને 'અનિત્ય: શબ્દ: કૃતકત્વાત્'-(શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી) એમ વાદીએ કહ્યું હોય ત્યારે તેનો અનુવાદ 'કૃતકત્વાત્' એ હેતુ અસિદ્ધ છે. 'કૃતકત્વ' અસિદ્ધ છે, અથવા આ હેતુ અસિદ્ધ છે, એમ અનેક પ્રકારે સંભવે છે.

(ટિ.) તદર્થમેવેતિ રાજવીજાર્યમેવ । અસાવિતિ એક: ।

§ ૧૬. અથ દૂષણમેકમનેકં વા કીર્તયેત્, કિમત્ર તત્ત્વમ્ ? । પર્યદજિજ્ઞાસા-યામેકમેવ, તસ્માદેવ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપસ્ય સિદ્ધેર્દિંતીયાદિદોષાભિધાનસ્ય વૈયર્થ્યાત્, તજ્જિજ્ઞાસાયાં ચ સંભવે યાવત્ સ્ફૂર્ત્યનેકમપિ પ્રૌઢિપ્રસિદ્ધે: , હિતિ વ્રુમ: ।

“દૂષણં પરપક્ષસ્ય સ્વપક્ષસ્ય ચ સાધનમ્ ।

પ્રતિવાદી દ્વયં કુર્યાદ્ ભિન્નાભિન્નપ્રયત્નત: ॥૧૧॥” હિતિ સંગ્રહશ્લોક: ।

§ ૧૬ શંકા—પ્રતિવાદીએ એક દૂષણ આપવું કે અનેક ? આ વિષયમાં શેા નિયમ છે ?

સમાધાન—સભાની જિજ્ઞાસા ન હોય તો એક જ દૂષણ આપવું. કારણ કે, તેથી પરપક્ષનું ખંડન સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી બે, ત્રણ કે વધારે દૂષણોનું કથન નિરર્થક છે અને બે સભાને જિજ્ઞાસા હોય તો સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે અનેક

દૂષણે આપવાથી પ્રૌઢતાની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એમ અમારું કહેવું છે. આ વિષયના સંબંધશ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “પરપક્ષનું દૂષણ અને સ્વપક્ષનું સાધન એ બંને કાર્યો પ્રતિવાદી એક કે અનેક પ્રયત્નથી કરે.

(ટિ૦) તસ્માદેવેતિ એકસ્માદેવ દોષાત્ ।

§૧૭. તૃતીયકક્ષાયાં તુ વાદી દ્વિતીયકક્ષાસ્થિતપ્રતિવાદિપ્રદર્શિતદૂષણમદૂષણં કુર્યાત્, અપ્રમાણયેચ્ચ પ્રમાણમ્, અનયોરન્યતરસ્યૈવ કરણે વાદાભાસપ્રસજ્ઞાત્ ।

§૧૭ ત્રીજી કક્ષામાં વાદી બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ બતાવેલ દૂષણને અદૂષણ સિદ્ધ કરે, અને પ્રમાણને અપ્રમાણ સિદ્ધ કરે, આ બંને કાર્યોમાંથી વાદી કોઈ એક કાર્ય કરે અને બીજું ન કરે તો વાદાભાસનો પ્રસંગ આવે.

(ટિ૦) તૃતીયેત્યાદિ અનયોરિતિ અદૂષણપ્રમાણયેઃ । અન્ રસ્યેતિ એકસ્ય ।

પ્રમાણમિતિ પૂર્વે સ્વયમજ્ઞીકૃતમ્ ।

§૧૮. ઉદયનોડન્યાહ—“નાપિ પ્રતિપક્ષસાધનમનિર્વર્ત્ય પ્રથમસ્ય સાધનત્વાવસ્થિતિઃ, શક્તિપ્રતિપક્ષત્વાદિતિ, અદૂષયંસ્તુ રક્ષિતસ્વપક્ષોડપિ ન વિજયી, શ્લાઘ્યસ્તુ સ્યાદ્, વચ્ચિત્તપરપ્રહાર ઇવ તમપ્રહરમાણ ઇતિ ચ” ઇતિ ।

§૧૮ ઉદયને પણ કહ્યું છે કે—“પ્રતિપક્ષ (પ્રતિવાદી)ના સાધનનું નિરાકરણ કર્યા સિવાય (અંકન કર્યા વિના) વાદીના હેતુની સાધનતા નિશ્ચિત થતી નથી. કારણ કે, તેના વિરોધની શંકા ઊભી જ રહે છે. પોતાના પક્ષની રક્ષા કર્યા છતાં પણ જો પરપક્ષને દૂષણ ન આપે તો તે વિજયી બનતો નથી પણ પ્રશંસા પામે છે, અન્યના પ્રહારથી પોતાને રક્ષતા પણ અન્ય ઉપર પ્રહાર નહિ કરતા યોદ્ધાની જેમ.

§૧૯. ન ચ પ્રથમં પ્રમાણં દૂષિતત્વાત્ પરિત્યજ્ય પરોદીરિતં ચ પ્રમાણં દૂષયિત્વા સ્વપક્ષસિદ્ધયે પ્રમાણાન્તરમાદિયેત, કથાવિરામાભાવપ્રસજ્ઞાદિત્યુક્તમેવ । અત એવ સ્વસાધનસ્ય દૂષણાનુદ્ધારે પરસાધને વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનેડપિ ન જયવ્યવસ્થા, તદુદ્ધારે તુ તદુદ્ભાવનં સુતરાં વિજયાયેતિ કો નામ નાનુમન્યતે ? । સોડયં સર્વવિજયેભ્યઃ શ્લાઘ્યતે વિજયો યત્પરોડજ્ઞીકૃતપક્ષં પરિત્યાજ્ય સ્વપક્ષારાધનં કાર્યત ઇતિ વાદી તૃતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદિપ્રદર્શિતં દૂષણં દૂષયેત્ પૂર્વે, પ્રમાણં ચાપ્રમાણયેદિતિ ।

§૧૯ વળી પ્રતિવાદીએ દૂષિત કરેલા પોતાના પ્રથમ પ્રમાણનો પરિત્યાગ કરીને તથા પ્રતિવાદીના પ્રમાણને દૂષિત કરીને વાદીએ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય પ્રમાણ સ્વીકરવું ન જોઈએ, કારણ કે, તેમ કરવાથી કથાનો વિરામ જ થાય નહિ, એ અમે અગાઉ કહી જ ગયા છીએ. એટલા જ માટે પોતાના સાધનના દૂષણનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના જો વાદી પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વદોષનું ઉદ્ભાવન કરે તો પણ તેથી જય પામતો નથી પરંતુ જો સ્વસાધનના દોષોનો

ઉદ્ધાર કરીને પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વનું ઉદ્ભાવન કરે તો સારી રીતે વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે-એમ કોણ નહિ માને ? વાદીનો એ વિજય સર્વશ્રેષ્ઠ છે જેમાં પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરી વાદીના પક્ષની આરાધના કરવાની ફરજ પડે છે. આ રીતે ત્રીજી કક્ષામાં વાદી પ્રથમ પ્રતિવાદીએ ખતાવેલ દૂષણને દૂષિત કરે અને પછી તેના પ્રમાણને અપ્રમાણ કરે.

(ટિ.) પરોદીરિત્તમિતિ પ્રતિવાદિના પ્રરુપિતમ્ । તદુદ્ધારે इति स्वसाधने दूषणो-
દ્ધારે । तदुद्भावनमिति परसाधने विरुद्धतोद्भावनम् ॥૨૨॥

इति श्रीसाधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपञ्चज्ञानचन्द्रविरचिते

रत्नाकरावतारिकाटिप्पनकेऽष्टमः परिच्छेदः ॥

ग्रन्थाग्रम् ૬૧, અક્ષર ૨૮ ॥ સકલગ્રન્થાગ્રમ્ ૨૧૦૪, અ૦૧ ॥

§૨૦. एवं चतुर्थपञ्चमकक्षादावपि स्वयमेव विचारणीयम् ॥૨૨॥

§૨૦ એથી અને પાંચમી કક્ષા વિષે પણ આ જ રીતે પોતાની મેળે વિચારી લેવું જોઈએ.

अथ तत्त्वनिर्णिनीषुवादे कियत्कक्षं वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यमिति निर्णेतुमाहुः—
उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत् स्फूर्तिं च वाच्यम् ॥૨૩॥

§૧. एकः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परश्च परत्र, द्वौ वा परस्परम्, इत्येवं
द्वावपि यदा तत्त्वनिर्णिनीषू भवतस्तदा यावता तत्त्वस्य निर्णयो भवति, तावत् ताभ्यां
સ્ફૂર્તીં સત્યાં વક્તવ્યમ્, અનિર્ણયે વા યાવત્ સ્ફૂર્તિં તાવદ્ વક્તવ્યમ્ ।

હવે તત્ત્વનિર્ણિનીષુના વાદમાં વાદી પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી
ખોલવું તેનો નિર્ણય—

વાદી પ્રતિવાદી બંને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં
સુધી અને સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી ખોલવું જોઈએ. ૨૩.

§૧ એક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય અને બીજો પરત્ર તત્ત્વ-
નિર્ણિનીષુ હોય, અથવા બંને પરસ્પર પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય—એ પ્રમા
ન્યારે બંને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય ત્યારે જ્યાં સુધી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં
સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે ખોલવું જોઈએ, અથવા નિર્ણય થાય તેમ ન હોય તો જ્યાં
સુધી સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી ખોલવું જોઈએ.

§૨. एवं च स्थितमेतत्—

स्वं स्वं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनदूषणैः ।

जिगीषोनिर्णिनीषोर्वा वाद एकः कथा भवेत् ॥૧॥

મંજ્ઞઃ કથાત્રયસ્યાઽત્ર નિગ્રહસ્થાનનિર્ણયઃ ।

શ્રીમદરત્નાકરગ્રન્થાદ ધીઘનૈરવધાર્યતામ્ ॥૨॥

અતઃ —

પ્રમેયરત્નકોટીભિઃ પૂર્ણો રત્નાકરો મહાન્ ।

તત્રાવતારમાત્રેણ વૃત્તેરસ્યાઃ કૃતાર્થતા ॥૩॥

૬૨ અને આમ એ નક્કી થયું કે—

‘‘પોતપોતના દર્શન(મત)ને આશ્રયીને સમ્યક્ સાધનવચન અને દૂષણવચન વડે જિગીષુ કે તત્ત્વનિર્ણીનીષુનો જે વાદ છે તે જ એક કથા છે. ૧

આ વિષયમાં કથાના ત્રણ પ્રકાર(વાદ, જલ્પ, વિતંડા)નું અંડન તથા નિગ્રહસ્થાનનો નિર્ણય બુદ્ધિમાનોએ શ્રીમત્સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી બાણી લેવો. ૨ કારણ કે—

મહાન સ્યાદ્વાદરત્નાકર અન્ય કરોડો પ્રમેયરૂપ રત્નોથી પરિપૂર્ણ—ભરપૂર છે, અને તેમાં પ્રવેશ કરાવવા માત્રથી જ આ ટીકાની સાર્થકતા (સફલતા) છે.’’ ૩

૬૩ પ્રમાણે ચ પ્રમેયે ચ બાલાનાં બુદ્ધિસિદ્ધયે ।

કિઞ્ચિદ્ વચનચાતુર્યચાપલાયેયમાદધે ॥૧॥

ન્યાયમાર્ગાદત્તિકાન્તં કિઞ્ચિદત્ર મતિભ્રમાત્ ।

યદુક્તં તાર્કિકૈઃ શોઘ્યં તત્ કુર્વાણૈઃ કૃપાં મયિ ॥૨॥

આશાવાસઃસમયસમિધાં સંચયૈશ્ચીયમાને

સ્ત્રીનિર્વાણોચિતશુચિવચશ્ચાતુરીચિત્રમાનો ।

પ્રાજ્ઞાપત્યં પ્રથયતિ તથા સિદ્ધરાજે જયશ્રી-

ર્યસ્યોદ્વાહં વ્યધિત સ સદા નન્દતાદ્ દેવસૂરિઃ ॥૩॥

પ્રજ્ઞાતઃ પદવેદિભિઃ સ્ફુટદશા સંભાવિતસ્તાર્કિકૈઃ

કુર્વાણઃ પ્રમદાદ્ મહાકવિકથાં સિદ્ધાન્તમાર્ગાધ્વગઃ ।

દુર્વાધ્લુકુશદેવસૂરિચરણામ્ભોજદ્વયીષટ્પદઃ

શ્રીરત્નપ્રભસૂરિરલ્પતરધીરેતાં વ્યધાદ્ વૃત્તિકામ્ ॥૪॥

વૃત્તિઃ પઞ્ચ સહસ્રાણિ યેનેયં પરિપઠ્યતે ।

ભારતી ભારતી ચાઽસ્ય પ્રસર્પન્તિ પ્રજલ્પતઃ ॥૫॥

ઇતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકે શ્રીરત્નપ્રમાચાર્યવિરચિતાયાં રત્નાકરાવતારિકા-

લ્પલઘુટીકાયાં વાદસ્વરૂપનિર્ણયો નામાષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ । તત્સમાપ્તૌ

ચ સમાપ્તેયં રત્નાકરાવતારિકાઽઽલ્પલઘુટીકા ॥

૬૩. પ્રમાણ અને પ્રમેયના વિષયમાં જે ખાળ છે, તેમની સમજ (બુદ્ધિના વિકાસ) માટે અને તેમનામાં કાંઈક વચનની ચતુરાર્થ તથા ચપલતા આવે. માટે આ ટીકાની રચના કરી છે. ૧

મતિબ્રમને કારણે કયાંક ન્યાયમાર્ગનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કરી આ (અર્થ) માં કંઈ કહ્યું હોય તો તાકિંકે મારા ઉપર કૃપા કરી એનું સંશોધન કરે. ૨

દિગંબરોના સિદ્ધાન્તરૂપ સમિધ (લાકડા)ના સંચય (સમૂહ)થી વર્ધમાન (વૃદ્ધિ પામતો-પુષ્ટ થતો) અને સ્ત્રીનિર્વાણને સિદ્ધ કરવામાં ઉચિત એવા પવિત્ર વચનની ચાતુરી જેમાં છે એવા અગ્નિ સમક્ષ સિદ્ધરાજ જ્યારે પ્રભાપતિ (પુરોહિત) બન્યા ત્યારે જયશ્રી તેને વરી તે દેવસૂરિ સદા પ્રસન્ન રહો (વૃદ્ધિ પામો) એટલે કે સિદ્ધરાજ સમક્ષ સ્ત્રીમુક્તિ વિષે વાદ થયો તેમાં દિગંબરના સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરીને પવિત્ર વચનો વડે સ્ત્રીમુક્તિની સ્થાપના કરી જેણે જયલાલ કર્યો તે દેવસૂરિ પ્રસન્ન રહો. ૩

પદને જાણનાર વૈયાકરણોએ જેને (આશ્ચર્યથી) વિકસિત આંખે જોયા છે, તાકિંકેએ જેમનું બહુમાન કર્યું છે, જે મહાકવિની કથાને આસાનીથી કરે છે, જે સિદ્ધાન્તના પારગામી છે અને દુર્વાદીઓને માટે અંકુશ જેવા શ્રીદેવસૂરિના ચરણકમળમાં જે ભ્રમરરૂપ છે, એ અલ્પતર બુદ્ધિવાળો શ્રીરત્નપ્રભાસૂરિએ આ વૃત્તિને રચી છે. ૪

આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિનું જે પઠન કરે છે (જે લણે છે) તેની કાંતિ, રતિ એટલે ઉત્સાહ અને વાણી અથવા વિદ્યા બોલતી વખતે પ્રસરણ પામે છે (વિસ્તાર પામે છે.) ૫

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના અર્થમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘વાદસ્વરૂપનો નિર્ણય’ નામના આઠમા પરિચ્છેદનો શ્રીરવતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(પં) આશાવાસઃ इत्यादि पद्ये प्राज्ञापत्यमिति पुरोधस्त्वम् ।

समाप्तमष्टमपरिच्छेदविवरणम् । तत्समाप्तौ च रत्नाकरावतारिकापञ्जिका

सिद्धिसौधमध्यमध्यासामास ॥छा॥

श्रीस्थूलभद्रवंशे हर्षपुरीये क्रियानिधौ गच्छे ।

देव्या चक्रेश्वर्या दत्तवरः पष्ठपारणकी ॥१॥

श्रीगूर्जरैन्द्रकर्णोद्घोषितमलघारिविंशदवरभिरुदः ।

श्रीअभयदेवसूरिर्निरीहचूडामणिरदीपि ॥२॥

श्रीहेमचन्द्रसूरिस्तच्छिष्यो ग्रन्थलक्षकर्त्ताऽभूत् ।

श्रीगूर्जरजयसिंहक्षितिपतिनतचलननलिनयुगः ॥३॥

मुनिचन्द्रसूरि-हरिभद्रसूरि-नरचन्द्रसूरयः सार्वर्षाः ।

तेषामन्वयतिलकः सूरिः श्रीतिलक इत्युदितः ॥४॥

तस्यास्मि प्रियन्निष्योऽहं सूरिः श्रीराजशेखरः ।
 विद्वत्प्रसादतो ग्रन्थप्रथनारब्धपौरुषः ॥५॥
 सोऽहं मोहतमःस्तोमविहस्तजनदीपिकाम् ।
 पञ्जिकां रचयामास विनेयजनरञ्जिकाम् ॥६॥
 दोषः कश्चन योऽत्राभूत् मम प्रातिभमान्यतः ।
 दूरे कार्यः स धीमद्भिः कुर्वाणैर्ममतां मयि ॥७॥
 पुष्पदन्ताविमौ दीपौ यावद् द्योतयतो जगत् ।
 तावन्नन्द्यादयं ग्रन्थो विदग्धजनवल्लभः ॥८॥ छ॥^१

(टि०) दुष्टव्यन्तरवादीन्द्रसर्पदर्पांशुजाम्बुदः ।
 जीयाद् विजयसिंहः श्रीसाधुराकाविधुर्गुरुः ॥१॥
 तमोर्ध्वसितपस्तेजोविमलीकृतभूतलः ।
 अभूदभयदेवाख्यः सूरिस्तत्पट्टमण्डनम् ॥२॥
 श्रीचन्द्रसूरिर्भवमोहमूर्च्छाविध्वंसनोत्सिक्ततपःप्रभावः ।
 साहित्यतर्कागमपारङ्गवा श्रीदेवसूरिः सुरसार्धनुत्यः ॥३॥
 श्रीसाधुपूर्णमागच्छश्रीभालतिलकप्रभः ।
 बुद्ध्या जितमरुत्सूरिः सूरिः श्रीतिलकप्रभः ॥४॥
 कवित्वे रसनिःष्यन्दे कविनाऽप्यजितप्रभः ।
 प्रमाणागमनिष्णातस्ततोऽभूदजितप्रभः ॥५॥
 जयी ततः श्रीकनकप्रभाख्यः सूरिः सदा सद्गुणबद्धलक्षः ।
 मारान्तकृन् प्रोज्ज्वलशीलभल्लः कृपाकृपाणाहृतकोपमल्लः ॥६॥
 तद्वयानलीनोऽस्तु गुणैरहीनो यशोभिर्भूरिगुणचन्द्रसूरिः ।
 जयाङ्कराजी बहुभव्यराजीपयोजहेलिः श्रितधर्मकेलिः ॥७॥
 रत्नाकरावतारिकावरटिप्पनं तज्ज्ञानेन्दुरत्नतरधीः स्वमतिप्रवृद्धये ।
 तच्छिष्यको रचितवान् मलधारिपूज्यश्रीराजशेखरगुरोश्च निदेशमाप्य ॥८॥
 श्रीराजशेखरगुरुर्गरीमानिधानं तर्कागमाम्बुधिमहार्थजलाभिलाषी ।
 मद्वाक्यजातमखिलं तदनल्पदोषं निर्दूषणं व्यधित सत्प्रतिभामितश्रीः ॥९॥
 यद्यपि किञ्चिन्मूढं ज्ञानाभावान्मया भवति रचितम् ।
 तच्छोध्यं विबुधजनैर्मयि कुर्वाणैः कृपामुच्चैः ॥१०॥
 संवत् १४७६ वर्षे भाद्रभा वदि १० ॥ लिखितं महिराज ॥
 पं० शान्तिमूर्तियोग्यम् । लिखित्वा तस्य ॥ श्रीः ॥

१ समाप्ता संवत् विष्टपशिपिविष्टदृष्टविशाखमुखशिशिराभीश्रुपरिमितपरचाणौ (सं० १६३६ वर्षे) वैशाखवदि ११ वासरे रविवारे ॥ श्रीमद्वृहत्तरखरतरगच्छाभीश्रीजिनभद्र-
 सूरिपदकुमुदचन्द्र—श्रीजिनचन्द्रसूरिभूरिगुणमणिसमुद्रश्रीजिनसमुद्रसूरिपद्मेदयाचलचूलाङ्करणहंसश्री-
 जिनहंससूरिराजानां शिष्यमुख्यश्रीपुण्यसागरमहोपाध्यायपदपुण्डरीकचञ्चरीकेण पद्मराजमुनिना
 लिखितेयं स्ववाचनाय । श्रीमज्जेसलमेरुमहादुर्गे ॥श्रीरस्तु ॥छ॥ ल० । २. अत्र छन्दोमञ्जः ।

ટિપ્પણી

પૃ. ૧. પં. ૯. 'નયઃ' નય વિષે—વિશેષાવશ્યકલાખ્ય (લા. દ. અન્યમાળા) ગા. ૨૬૫૨-૨૭૭૭; ૪૩૧૧-૪૩૨૭; તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧.૬; ૧.૩૩; ન્યાયાવતારવૃત્તિ (સિદ્ધર્ષિ) કા. ૨૮ ઇત્યાદિ જોવાં.

પૃ. ૨૬. પં. ૨૬. 'ચાર્વાકાઃ' આત્મા વિષેની ચાર્વાકની ચર્ચા માટે જુઓ—વિશેષાવશ્યકલાખ્ય ગા. ૨૦૦૩-૨૦૫૯; ૨૧૦૪-૨૧૪૨; શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય કા. ૩૦ થી; ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૩૪૧ ઇત્યાદિ.

પૃ. ૪૩. §૧૮ 'વૌદ્ધાઃ' જૌદ્ધસંમત સંતાનવાદની ચર્ચા માટે જુઓ—ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૬; અને ૩૭૫.

પૃ. ૬૨. સૂ. ૫૬. 'ચૈતન્ય'—આત્માની ચર્ચા માટે જુઓ—ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૨૫૬.

પૃ. ૭૨. §૧૬. 'પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટ'—કર્મના અસ્તિત્વ વિષે અને તે પૌદ્ગલિક છે એની ચર્ચા માટે જુઓ—વિશેષાવશ્યકલાખ્ય ગા. ૨૦૬૬-૨૦૯૭; ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૮૦૬.

પૃ. ૮૦. સૂ. ૫૭. 'સિદ્ધિઃ'—મુક્તિ અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા માટે જુઓ—ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૮૨૩.

પૃ. ૧૦૪. સૂ. ૧. 'વાદઃ' વાદ વિષેનું નૈયાયિકસૂત્રગત વિવેચન તેની વિવિધ ટીકાઓ સાથે અને ધર્મકીર્તિકૃત વાદન્યાય જોવાં જોઈએ. અને તે બંનેની પ્રમેય-કમલમાર્ત'ક અને પ્રમાણુમીમાંસામાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વિષે પ્રમાણુ-મીમાંસાનાં લાષા-ટિપ્પણીમાં વિવેચન જોવું. પૃ. ૧૦૮-૧૨૪.

१. सूत्र विशेषनाम्नां सूची

कपिल ६. ७०, ७६
चार्वाक ७. २६
जैन ६. ४३
तथागतमत ७. ३१
तपनबन्धु ६. ७६

मेकलकन्यका ६. ८४
शौद्धोदनि ६. ७५
सुगत ६. ७४
सुमेरु ७. ३३
स्याद्वादिन् ६. ४६

२. सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अक्षणिकैकान्तवादी ६. ७०
अज्ञान १. ४
अज्ञाननिवृत्ति ६. ३
अज्ञानात्मक ६. २४
अत्यन्ताभाव ३. ५८, ६५
अधर्म ७. २०
अनध्यवसाय १. ९, ६. २५
अनभिमत १. ३, ४२
अनभीप्सित ६. ३८
अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेष ६. ४६
अनन्वय ६. ५९, ६६
अनात्मप्रकाशक ६. २४
अनिन्द्रियनिबन्धन २. ५
अनिराकृत ३. १४, १६
अनुगतविशिष्टाकारप्रतीति ५. २
अनुपलम्भ ३. ७
अनुपलब्धि ३. ५४, ५५, ९३
अनुमान ३. २, ६. ४०, ७१
अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ५. ४२
अनुमानाभास ६. ३७
अनुवृत्ति ३. १९
अनेकान्तात्मक ३. ३९
अनैकान्तिक ६. ४७, ५४
अन्तर्व्याप्ति ३. ३७, ३८
अन्यतरासिद्ध ६. ५१, २४९
अन्यथानुपपत्ति ३. ११, २९, ६. ४८,
५२, ५४

अपर ७. १४
अपरसंग्रह ७. १९
अप्रतीत ३. १४, १५
अप्रदर्शितव्यतिरेक ६. ७०, ७८
अप्रदर्शितान्वय ६. ५९, ६७
अप्रामाण्य १. २०
अभिप्रायविशेष ७. १
अभिमत १. ३
अभिसन्धि ७. ११
अभीप्सित ३. १४, १७
अर्थ ४. ४६
अर्थक्रियासामर्थ्य ५. २
अर्थनय ७. ४४
अर्थप्रकाशकत्व ४. १२
अर्हन् २, २४
अवक्तव्य ४, १८
अवग्रह २. ६, ७
अवधि २. २०
अवधिज्ञान २. २१
अवयव ३. २८, ५३
अवान्तरसामान्य ३. १२, ७, १९
अवाय २. ६, ९
अविरुद्ध ३. ६७
अविरुद्धानुपलब्धि ३. ९३, ९४
अविरुद्धोपलब्धि ३. ६८
अविसंवादी ४, ५
अव्यतिरेक २. ७७, ६. ७०

असदंश ३. ५७
 असिद्ध ६. ४७, ४८
 असिद्धप्राप्तव्यतिरेक ६. ७०
 असिद्धसाध्यव्यतिरेक ६. ७०
 असिद्धोभयव्यतिरेक ६. ७०, ७३
 असिद्धसाध्यव्यतिरेक ६. ७१
 अस्पष्ट ३. १
 अस्वसंविदित ६. २२५
 आकाश ७. २०
 आगम ३. ३; ४. १; ६. ४०
 आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४३
 आगमाभास ६. ८३
 आत्मा ६. ४१; ७. ८, १२
 भानन्तर्य ६. २, ३
 भास ४. ४; ६. ७४
 भासवचन ४. १, २
 आर्हत ६. ३९
 आलम्बन १. १८
 इन्द्र ७. ३९, ४१
 इन्द्रियनिबन्धन २. ५
 इतरेतराभाव ३. ५८, ६३
 ईहा २. ६, ८, ११
 उत्तरचर ३. ६९, ७१, ८१, ९५
 उत्तरचरानुपलब्धि ३. १०१
 उत्पलपत्रशतव्यतिमेद २. १७
 उपनय ३. ४०, ४२, ४९, ६. ८०
 उपलब्धि ३. ५४, ५५, ६७
 उपलम्भ ३. ७
 उपादानहानोपेक्षाबुद्धि ६. ५
 उभयधर्मविकल ६. ५९, ६२
 उभयासिद्ध ६. ४९, ५०
 ऊर्ध्वतासामान्य ५. ३, ५
 ऊहा ३. ७
 सूत्र ७. २७, २८, ४९, ५०
 एवंभूत ७. २७, ४०, ५२
 एवंभूताभास ७. ४२

ऐकान्तिकपार्थक्य ७. ११
 औदासीन्य ६. ४
 करण ६. १५
 कर्ता ६. १९, ७, ५
 क्वलाहारवत्त्व २. २७
 कारण ३. ६९, ७०, ७३, ९५, १०४
 कारणत्वव्यवस्था ३. ७३
 कारणाऽनुपलब्धि ३. ९९
 कार्य ३. ६९, ७८, ९५, १०४
 कार्यानुपलब्धि ३. ९८
 काल ७. २०
 केवलज्ञान २. २३; ६. ४
 केवली ८. ८
 क्रिया ६. १९, २०; ७. ५७
 क्रियाऽनाविष्ट ७. ४२
 क्रियावत्त्व ६. २०
 क्षणिकैकान्तवादी ६. ७४
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ८. ८
 गन्धर्वनगर ६. २८
 गुण ५. ६, ७
 गुर्वादि ३. ११ ८. ७
 चतुरङ्ग ८. १०
 चाक्षुषत्व ६. ५०
 चैतन्य ७. ८, १२, ५६
 जिगीषु ८. २. ३
 जीव ७. १०, २०
 ज्ञान १. २, १८; ७. ५७
 तत्त्व ७. २२
 तत्त्वनिर्णिनीष्ट ८. २, ४, २३
 तथोपपत्ति ३. २९, ३०
 तदाकार ४. ४७
 तदुत्पत्ति ४. ४७
 तर्क ३. २, ७, ३४
 तर्काभास ६. ३५
 तिर्यग्गुण्यतासामान्य ३. ५
 तिर्यग्गुण्यतासामान्य ५. ३. ४

तीर्थकर ४. ७
 त्रिलक्षण ३. १२
 दर्शन २. ७; २५
 दूषण ८. ३
 दृष्टान्त ३. ४२, ४३
 दृष्टान्तवचन ३. ३३
 दृष्टान्ताभास ६. ५८, ६९
 द्रव्य ७. ९, २२, २४
 द्रव्यत्व ७. १९, २२
 द्रव्यत्वामेद ७. २०
 द्रव्यापलापी ७. ३०
 द्रव्यार्थिक ७. ५
 धर्म ३. १८; ७. ७. ८, ११, २०
 धर्मिन् ७. ७,
 धर्मी ३. २०; ७. ९
 धारणा २. ६, १०
 नय १. १, ७. १, ४६
 नयवाक्य ७. ५३
 नयाभास ७. २
 निगमन ३. ४०, ४२, ५१; ६. ८०
 निराकृत ६. ३८
 निराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४०
 निरुक्तिमेद ७. ३६
 निर्णीतविपक्षवृत्तिक ६. ५५, ५६,
 निर्दोष २. २५
 निर्दोषत्व २. २४
 निर्विकल्पक ६. २४, ७३,
 निषेधकल्पना ४. १६
 नैगम ७. ६, ४७
 नैगमाभास ७. ११ ३. १०
 पक्ष ३. २०
 पक्षप्रयोग ३. २४
 पक्षाभास ६. ३७, ३८
 पद ४. १०
 पर ७. १४
 परसंप्रह ७. १५

परामर्श ७. १३
 परानवभासकज्ञान ६. २५
 परार्थ ३. २३, २६
 परिणामी ६. ५०, ७. ५६
 पर्याय ५. ६. ७. २४
 पर्यायमात्र ७. २८
 पर्यायवद् ७. ९
 पर्यायशब्द ७. ३६
 पर्यायार्थिक ७. ५, ३७
 पारमार्थिक २. ४, १८. ६. २२, ४४
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष ६. २९.
 पारम्पर्य ६. २, ४
 पुद्गल ७. २०
 पुरन्दर ७. ३९, ४१
 पूर्वचर ३. ६९, ७१. ८०, ९५
 पूर्वचरानुपलब्धि ३. १००
 पौद्गलिक ४. ९
 पौद्गलिकादृष्टवान् ७. ५३
 प्रतिनियत ४. ४६
 प्रतिपक्षप्रतिक्षेप ८. १७
 प्रतिबन्ध ३. ४३
 प्रतिबन्धकापगम ४. ४६
 प्रतिभात १. १८
 प्रतिवादी ८. १५, १६
 प्रतिषेध ३. ५७
 प्रतीत ६. ३७
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण ६. ७९
 प्रत्यक्ष २. २, ३. २६; ६. ४०
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४१
 प्रत्यभिज्ञान ३. २, ५; ६. ५२
 प्रत्यभिज्ञानामास ६. ३६ २, २३९
 अत्यारम्भक ८. ९, १६
 प्रव्वंसाभाव ३. ५८, ६१
 प्रमाण १. १, २, ३; ६. १५, २३, २४;
 ७. ५४
 प्रमाणत्व १. ७

प्रमाणप्रमेयव्यवहार ६. ४४
 प्रमाणफलव्यवहार ६. २१, २२
 प्रमाणाऽविरोधिवाक्य २. २५
 प्रमाता ६. १७; ७. ५५
 प्रमेयपरिच्छेदकप्रमाण ६. ४५
 प्रयत्नानन्तरीयकत्व ३. ७७
 परमार्थतः ६. २१
 परोक्ष ३. १
 प्रसिद्धि ३. २१
 प्रागभाव ३. ५८, ६१
 प्रामाण्य १. ४, १९
 प्रारम्भक ८. २, १६,
 फल २, २२७; ६. १, ३, ४, १६;
 ७. ५४
 खलिव्याप्ति ३. ३७, ३८
 मनःपर्यायज्ञान २. २०, २२
 मरण ६. ५१
 यथार्थायथार्थत्व ४. १२.
 युगपद्विधिनियेषकत्वना ४. १८
 रजनिभोजन ६. ४३
 लोक ६. ४०
 लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषेण ६, ४४
 लोकोत्तर ४. ६, ७
 लौकिक ४. ६, ७
 वचन २. ७७; ६. ५७
 वचन ४. ८
 वर्ण ४. ९
 वस्तु ३. ३९; ५. १; ७. ९
 वाक्य ४. १०
 वाच्यत्व ७. ४०
 वाद ८. १
 वादी ८. १५. १६,
 विकल २, १९, २
 विकलादेश ४. ४५
 विकलादेशस्वभाव ४. ४. २, १६७
 विकल्पतः ३. २१

विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोध ६. ५१
 विधि ३. ५६
 विधिविकल्पना २. १५५, ४, १५
 विपरीतव्यतिरेक ६. ७. ७९
 विपरीतान्वय ६. ५९. ६८
 विपर्यय १. ९. १०; ६. २५
 विरुद्ध ३. ६७, १०४; ६. ४७, ५२
 विरुद्धकारणानुपलब्धि ३, १८६,
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ८९
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८
 विरुद्धपूर्वचरोलब्धि ३, ९०
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि ३. १०८
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि ३. ८७
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि ३. १०९
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३. ९२
 विरुद्धस्वभावानुपलब्धि ३. १०७
 विरुद्धानुपलब्धि ३. ९३, १०३
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि ३. ९१
 विरुद्धोपलब्धि ३. ८३
 विशेष ५. ६. २, २१०. ३००
 विश्व ७. १६
 विषय ५. १
 विषयाभास ६, ८६
 वीतराग ६. ७६ ७७
 वेदन ३, ३
 वैधर्म्य ३. ४४; ६, ६९
 वैधर्म्यदृष्टान्त ३, ४७
 व्यवसाय १. ७, १७
 व्यवहार ३ ७ ७, ६ २३, ४८
 व्यवहाराभास ७. २५
 व्यापक ३. ९५, १०४
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७
 व्याप्ति ६, ३५
 व्याप्य ३. ६९
 शक ७, ३९, ४१
 शब्द ४. ११, ६, ५०; ७, २७, ३२,
 ४०, ५०, ५१

शब्दनय ७, ४४
 शिष्यादि ८, ६
 शुद्धद्रव्य ७, १५
 श्रुताख्यप्रमाण ७, १
 संकलनात्मक ३, ५
 संख्याऽऽभास ६, ८५
 संप्रहनय ७, ६, १३, २३, ४७
 सन्दिग्धविषय क्षवृत्तिक ६, ५५, ५७
 संवेदन ३, ७
 संवृत्ति ६, २१
 संशय १, ९, २, ११, ६, २५
 संस्कारप्रबोध ३, ३
 सन्दिग्धसाधनधर्मा ६, ५९, ६४
 सन्धिसाधनव्यतिरेक ६, ७०, ७५
 सन्दिग्धसाध्यधर्मा ६, ५९, ६३
 सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक ६, ७०
 सन्दिग्धोभयधर्मा ६, ५९, ६५
 सन्दिग्धोभयव्यतिरेक ६, ७०, ७६
 सन्निकर्ष १, ४
 सन्निकर्षादि ६, २५
 सन्मात्र ७, १५
 सन्मात्रगोचर ७, ४७
 सकल २, १९, २३
 सकलादेश ४, ४४
 सकलादेशस्वभाव ४, ३
 सत् ७, ८, २४
 सत्ता ७, १८
 सत्ताऽद्वैत ७, १७
 सत्तामात्रगोचर २, ७
 सत्त्वा ३, ३९, ७, १२
 सदर्श ३, ५६
 सदविशेष ७, १६
 सप्तमङ्गी ४, १३, १४, ३५, ३८, ४३;
 ७, ५३,
 सभापति ८, १५, २०
 सभ्य ८, १५, १८

समभिरूढ ७, २७, ३६, ५१
 समय ४, ११
 समर्थन ३, ४१
 समारोप १, ७, ८; ६, २४
 सर्वज्ञ ६, ५७, ७४
 सर्वज्ञत्व २, २७
 सर्वथैकान्तोऽनेकान्त ३, ८५
 सविकल्पक ६, ७३
 सहचर ३, ६९, ७६, ८२, ९५, १०४
 सहचरानुपलब्धि ३, १०२
 सांख्यव्यवहारिक २, ४
 सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्ष ६, २७
 साक्षाद् भोक्ता ७, ५६
 साधक ६, १९
 साधकतमत्वानुपपत्ति १, ४
 साधन ६, १५; ८, ३
 साधनदूषणवचन ८, १
 साधनधर्मविकल ६, ५९, ६१
 साधर्म्य ३, ४४; ६, ५८
 साधर्म्यदृष्टान्त ३, ४५
 साध्य ३, १४, १८; ६, १६
 साध्यधर्मविकल ६, ५९; २, २९१
 साध्या ६, १९
 सामान्य ५, ३, ६, ८६; ५, ३
 सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मक ५, १
 सामान्याकारविशिष्ट २, ७
 सिद्धसाधनव्यतिरेक ६, ७०
 सिद्धि ७, ५७
 सुखविवर्त ७, २५
 स्पष्ट २, २
 स्पष्टत्व २, ३
 स्मरण ३, २, ३
 स्मरणाभास ६, ३१
 स्वदेहपरिमाण ७, ५२
 स्वपक्षस्थान ८, १७
 स्वपरव्यवसायि १, २
 स्वपरव्यवसितिक्रिया ६, १७

स्वभाव ३. ९५, १०४
 स्वभावविरुद्धोपलब्धि ३. ८४
 स्वभावानुपलब्धि ३. ९६
 स्वमात्रावभासक ६. २४
 स्वरूपाभास ६. २४
 स्वध्वनन ६. ४०
 स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४५

स्वस्वभावव्यवच्छेद ३. ६३
 स्वाभाविकसामर्थ्य ४, ११
 स्वार्थ ३. ११
 स्वार्थव्यवसित १. ४
 हेतु ३. ११, ५४, ७०
 हेतुप्रयोग ३. २९
 हेत्वाभास ३. १३; ६. ४७

रत्नाञ्जलिगतिविशेषनाम्नां सूची

अकलङ्क ३. १३१, १३९
 अक्षपाद १. ८, १३४; ३. ३१
 अद्वैतवाद ३. १२.
 अर्चट १. २७
 आक्षपाद २. १३८, ३००
 आरमाद्वैत ३. ७२
 आर्हत १. ३७. २. २४२
 उदयन ३. १३७. १४१
 ऋग् २. ९१
 कणभक्ष १. ८, १३४
 कणभुज् २. ३००
 कण्व २. ९७
 कनकाचल ३. १७
 कपिल १. ८
 कर्णाट १. १६१
 कश्मीर २. २, १२०
 काणाद २. ८१
 कान्यकुब्ज २१. ५५
 कापिल १. ३१ २. ४८, ३, ८०
 कालासुर २. ९७
 काष्ठाश्वर ३, ८०
 कुमारसम्भव २. ९२
 क्षणिकवादी २. १९५
 क्षपणक १. २११
 गौड ३. ११२
 चण्डरुद्र ३. १००
 चरक १. ११

चार्वाक १. १२५; २. २८, ३००; ३. १५
 जयन्त २. १२४
 जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणमिश्र ३, ७५
 जैन १. ३७, ३८, १०६; २. ९७, १२८,
 १३२, १६७, २४४, २५०, २५३,
 २७१, २७३. ३. ६७
 जैनमत १. १४७
 जैमिनी १. ११०; २. १०१, १५२
 ज्ञानाद्वैतवादी १. ३१
 तथागत १. ८; ३. १७
 ताथागत १. १३४; २. २०, १५०
 तित्तिरि २. ९७
 दिक्पट ३. ९३
 दिगम्बर १. १, ९
 दिग्नाग १. ३९
 देवसुरि १. १, ४; ३. १४. ३
 द्रविड ३. ११२
 धर्मकीर्ति २. २४, ३९
 धर्मोत्तर १. १६
 धार्तराष्ट्र २. ९२
 नालिकेरद्वीपवासी २. १०, ८१, १९५
 नास्तिक २. ८९
 नास्तिकमत १. ८
 नैयायिक १. ३१, १२६; २. ९, ४८,
 १२२, २८३ ३०१; ३. १०, ५३, ८१
 नैरात्म्यदर्शन ३. ५०
 न्यायकन्दली १. १७७

न्यायभाष्य ३. १०५
 न्यायभूषण १. १७७
 पाटलिपुत्र २. १५५
 प्रज्ञाकर २. ६४
 प्रभाकर १. ८, १०३; २. १११, ३००
 प्रमाणनयतत्त्वालोक १. ४
 प्रसन्नचन्द्ररजर्षि ३. ९७
 प्रभाकर १. ७२; २. ३२, ४९
 बृहद्भूति १. १२. ७२
 बृहस्पति १. ८
 बौद्ध १. १. १५५; २. ३५, ३०१. ३,
 ४३, १३५
 ब्रह्म २. १२१, १९०
 ब्रह्मवादी ३. ८०
 ब्रह्मद्वैतवादी २. १९०
 भट्ट १. ८, १००, ११४, १२८; २.
 १११, ३००
 भाट्ट २. ४८
 भिक्षु १. ५०; २. १५, ६०
 मनु २. ९७
 महाराष्ट्र २. ९२
 महावीर १. ७
 माध्यंदिन २. ९७
 मीमांसक १. ३१. १०५ १०९, १२६, १३४;
 २. १२, २५१; ३. १३५
 यजु २. ९१
 योग १. ३१, ४४, १०५; २. ३, ३२, ३३,
 ३४, ३९, ११८, १२८, १७७, २१२.
 २७३; ३. ८०
 रत्नप्रभसरि ३. १४३
 रत्नाकर १. १५०; ३. १४२. १४३
 रत्नाकरावतारिका १. ४
 रामट १. २८
 रावण २. ६६
 लाट १. १६१
 २०

लोकायत २. ८९; ३. ४३
 वर्धमान १. १९१. १९२
 विष्णु २. १२१
 वेद २. ९७
 वेदान्त ३. ८४
 वैशेषिक २. ४८, ३००; ३. १०
 शङ्कर १. १७७
 शक १, ३२. १५३; २. १४
 शङ्खचक्रवर्ती २. ६२, ६६
 शिक्षासूत्र ३. १२८
 शिव ३. ८४
 शिवराजर्षि २. २३८
 शून्यवादिन् १. ७६
 शौद्धोदन १. ३७; २. २९६
 शौद्धोदनिशिष्य २. १९२
 श्रीधर १. १७७
 श्रीपूज्य १. ७
 श्वेतवास १. १०
 श्वेताम्बर १. १०
 षट्तरि २. २६५
 सत्ताद्वैतवादी २. ३०१
 सांख्य १. १३४; २. २४८, २५०, २७१
 २७५ ३००. ३. १२
 साम २ ९१
 सितपट ३ १०७
 सिद्धराज ३. १४३
 सुगत १. ८; २. ३००
 सुराष्ट्र २. ९२
 सौगत १. ८८; २. ३२ ३३, ३९, ४८, ६१
 १२२, १४२, १४८, १८७, २२२,
 २६४, २७७, २८१, २८७, ३००,
 ३०१, ३, ८०, ८१, ८६
 स्थूलाद्वैतवाद १. ८२
 स्याद्वादरत्नाकर १. ४; १८७. २. १४०
 स्याद्वादी २. १३२, १६५, २३५, २७१ ३
 हम्मीर २. ११५

४. रत्नाञ्जलिगीतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अकिञ्चित्कर २. २८८, २८९

अक्षणिक २. २००

अग्रवाद ३. १२३

अज्ञानात्मक २. २३७

अचेतनज्ञानवादी १. ३१

अणुरूप १. ७७

अतीन्द्रिय २. १२३

अतीन्द्रियशक्ति २. १२४

अत्यन्ताभाव १. १८५; २. १२८, २६८

अदग्धदहनन्याय १. ३०

अदृष्ट ३. ७२, ७७, ७९, ८०, ८१

अदृष्टकारण ३. ७५

अद्वैतप्रवाद १. १४१

अद्वैतवाद १. १२

अधिकरण ३. ८४

अधिगति २. २३१

अध्यवसान १. ५९

अनन्ताशात्मक ३. ५

अनधिगतार्थाधिगन्तु १. ३५

अनध्यवसाय १. ३१, ७५, ७६; ३. १३३

अनभिमत १. ४२

अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषण २. २४१

अनभ्यास २. ८३

अनभ्यासदशा १. ११०

अनर्थ २. १४९

अनर्थक्यत्व २. ३

अनवस्था १. ६२; ३. ७४

अनश्वर २. २०३

अनात्मप्रकाशक २. २३७

अनादिनिधनत्व १. २०४

अनित्यवैकान्त २. २४८

अनिन्द्रिय १. १३४

अनिर्वचनीय १. ९७

अनिवर्त्यविकारारम्भक ३. ३२

अनिर्वाच्यता १. ९५

अनिर्वाच्यत्व १. ९३

अनुगतज्ञान २. १८२

अनुगताकार २. १८५

अनुनुताकारप्रतिपत्ति २. १८७

अनुगताकारप्रत्यय २. १८७

अनुगमन्यावृत्ति १. २४

अनुद्भूत १. १३८

अनुद्भूतत्व २. ११८

अनुपलब्धि २. ७५

अनुपलम्भ १. १२७; २. २२, ४६, १८१

अनुभव २. ८

अनुभविता ३. ६०

अनुभूयमान २. ५

अनुमान १. ५७, ७२, १२५; २. ५, २७,

२८, ८१, १२९, ३००; ३. २८, ४२

अनुमाजनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. ४९

अनुमानप्रमाणस्थापन २. ८०

अनुमानाभास २. २४१, २९९

अनुमानिक्य २. १४६

अनुवर्तन २. २१९

अनुवाद ३. १३९

अनुवृत्तस्वभाव २. १८५

अनुवृत्ताकारप्रत्यय २. १८७

अनेकान्त १. २९; २. ७९

अनेकान्तत्व १. १९९

अनेकान्तवाद १. ४

अनेकान्तसमुद्घोष २. १४३

अनेकान्तात्मक २. ७९

अनेकान्तात्मकवस्तु २. १८५

अनैकान्तिक १, ४०; २. २८८

अनैकान्तिकत्व ३. १३५

अनैकान्तिकस्वरूप २. २८१

अनौपाधिकसम्बन्ध २. ३४

अन्त २. ७९
 अन्तराय १. २११
 अन्तर्व्याप्ति २. ५२
 अन्त्यसंयोग ३. ६५
 अन्वभुजङ्गरन्ध्रगमवत् १. ३४
 अन्यतरासिद्ध २. २५८, २७०, २७१
 अन्यथाह्यात १. ९७
 अन्यथानुपपत्ति २. ३१, ४९, २८८
 अन्यव्यावृत्ति २. १४८, १८७
 अन्यव्यावृत्तिस्वरूप २. १८८
 अन्याऽप्योह १. ५९
 अन्वय २. २२, ६५, ६६
 अन्वयव्यतिरेक २. १२४
 अन्वयव्याप्ति २. २६
 अप ३. २७
 अपकारिन् १. ८
 अपरसंप्रह ३. १२
 अपरसंप्रहभास ३. १३
 अपरसंप्रहभासनिदर्शन ३. १४
 अपरामृष्टविधेयांश ३. १२९
 अपवर्ग ३. ८४, ८८
 अपायापगमातिष्ठय १. ३, ८
 अपेक्षा २. २१३
 अपोह २. १४२, १४३, १४४
 अपोहमात्रगोचरता १. ८
 अपौरुपेय १. १९६; २. १०१
 अपौरुपेयत्व २. ८९
 अपौरुपेयी २. ९६
 अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपता १. १७३
 अप्रतिघात २. ११८
 अप्रतिषेद्धसामर्थ्य २. ६१
 अप्रदीक्षितव्यतिरेक २. २९४, २९७
 अप्रयोजक १. १०६; २. २८४
 अप्रसिद्धविशेषण २. २४८
 अप्रसिद्धविशेष्य २. २४८
 अप्रसिद्धोभय २. २४८

अप्राप्यकारी १. १३४
 अप्रामाण्य १. १०९, ११०, ११२, ११५
 अवाधितविषय २. ३२
 अवाधितविषयत्व २. ३२
 अभाव १. १२५, १३०, १६८; २. १२८
 १२९, १३२, १३७
 अभावनिवृत्ति २. २२२
 अभावप्रमाण १. १३०; २. १२
 अभावरूप १. १९७
 अभिधेय १. १५
 अभिप्राय ३. ५
 अभिमत १. ४२
 अभिव्यक्ति २. १०५; ३. २८
 अभिसन्धि ३. १०
 अभेद २. २१२
 अभेदवृत्ति २. १६९, १७१
 अभ्यासदशा १. ११०; २. ८३
 अभ्यासप्रकरणयुद्धिपाटवार्थित्व १. ५४
 अयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजन २. १५५
 अर्थ १. ७६, ८९; २. १६९, १७०, १७२,
 १७३, ३. ११५
 अर्थकारित्व २, १४२
 अर्थक्रिया १. ७८; २. २०१
 अर्थक्रियाकारित्व २. १९२
 अर्थक्रियाकारित्वप्रतीति २. ६९२
 अर्थक्रियाकारित्वभाव २. १४२
 अर्थक्रियाज्ञान १. १९
 अर्थक्रियासंवाद २. ३०
 अर्थज्ञप्ति १. १०४
 अर्थदर्शन १. १०४
 अर्थदृष्टि १. १०४
 अर्थनिश्चित १. ४४
 अर्थप्रकाशकत्व २. १५१
 अर्थप्रतीति २. १४६
 अर्थप्रत्यायकत्व २. ८५

अर्थप्रधान ३. २२
 अर्थप्राकट्य १. १०३
 अर्थसमारोप २. १४९
 अर्थीकारत्व २. १७४
 अर्थान्तर ३. १२९
 अर्थाध्यवसाय २. १४९
 अर्थापत्ति १. १२०, १२५, १२७, १९६,
 २. १०४, ११३, ३००
 अर्थोपलब्धि १. ४४
 अर्थोपलब्धिहेतु १. ३२
 अर्थोपलब्धिहेतुत्व २. ७
 अर्हन् १. १९८, १९९
 अल्पविषय ३. २३
 अवकार २. १५५
 अवक्तव्य २. १५९
 अवग्रह १. १६०
 अवधारण २. १५५
 अवधि ३. १११
 अवधिज्ञान १. १६६
 अवध्याभास २. २३८
 अवयवानुपलब्धि २. ११८, १२०
 अवयवी १. ४७, ८५, ९१, २०२
 अवस्तु २. १३०; ३. ४
 अवस्तुनिर्भास २. २५
 अवस्था २. २७५
 अवान्तरसामान्य ३. १२
 अवाय १. १६०, १६१
 अविद्या १. ९५
 अविद्यास्वरूप ३. ८०
 अविनाभाव २. २०, ५४, २४०
 अविरति ३. ८९
 अविसंवादक १. ५७
 अविष्वग्भाव १. ८४, १७३; २. १०४, २०४
 अविसंवादकत्व १. ५७
 अव्यतिरेक २. २००
 अव्यक्त २. १८१

असत्ख्याति १. ६५, ९३
 असत्प्रतिपक्ष २. ३३
 असत्प्रतिपक्षत्व २. ३२
 असत्त्व २. २२१
 असद्विलक्षण १. ९५
 असमर्थ २. १९७
 असिद्ध २. २८८
 असिद्धता १. ३८
 असिद्धि १. ४४
 अस्तित्व २. १५७
 अस्वसंविदितज्ञान २. २३७
 अहंकार ३. ६१, ६२
 अहंकारास्पद ३. ६१
 आकार १. ९२
 आगम १. १२५, १३१; २. ८१, ८७,
 ३००, ३. ४३
 आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२, २४६
 आगमाभास २. २९९
 आत्मग्रह ३. ५०
 आत्मद्रव्य ३. १६
 आत्मप्रतीति ३. ३९
 आत्मबहुत्व ३. ६३
 आत्मब्रह्म १. ९३
 आत्मरूप २. १६९, १७०
 आत्मवत् ३. ५४
 आत्मत्वजाति ३. ५५
 आत्मविशेषगुण ३. ८४
 आत्मसिद्धि ३. ३३, ३६
 आत्मा १. २०४; २. २४३; ३. २७,
 ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ५१,
 ५२, ५५, ५७, ५८, ६५, ६७,
 ६८, ६९, ७१, ८०, ८४, ९३
 आत्माऽद्वैत ३. ७२
 आदिवाक्य १. २४, २७
 आदिवाक्यात् १. १६
 आदित्यगत्यनुमान १. ११५

आद्यकर्म ३. ६५
 आधार २. १६९
 आप्त २. ८७
 आप्तवचनात्मक २. ८१
 आप्तशब्द २. १४६
 आप्तस्वरूप २. ८७
 आप्ति २. ८७
 आप्तोक्त २. १४६
 आर्थिका ३. ९६
 आर्हत १. ३७, १२५, २. २४३; २७३
 आलम्बन १. ७१
 आलोक १. १६९
 आश्रयसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २५४, २६९
 आश्रयासिद्ध २. १२९, २५३, २६१
 आश्रयासिद्धिव्यधिकरण १. ३८
 आश्रयैकदेशसन्दिग्ध २. २५५
 आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २७०
 आश्रयैकदेशासिद्ध २. २५३, २६८
 इन्द्र ३. १९
 इन्द्रिय १. ३२, १३४; ३. २७
 इन्द्रियज्ञान १. १३४
 इन्द्रियनिबन्धन १. १३४
 इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष १. १६०
 इतरेतराभाव १. १८५
 इतरेतराश्रय १. ८२
 इदंप्रत्यय ३. ५३
 ईश्वरज्ञान १. १०५, १०६
 ईहा १. १६०, १६१, १६२
 उग्रसामग्रीक २. ६१
 उत्तमकर्मणि २. १३६
 उत्तरचरानुपलब्धि २. ७६
 उत्तरचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 उत्तरवाद ३. १२३
 उत्तेजित १. १४१
 उत्पत्त्यादि २. २१९
 उत्पलपत्रशतव्यतिमेदवत् १. १०८

उत्पाद २. २०७, २१९
 उत्पाद-विनाश-ध्रौव्य २. २१९
 उत्पादव्ययध्रौव्य ३. ८६
 उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्व २. २१७
 उत्पादहेतु २. २०७
 उत्पादादि २. २१९
 उद्देश १. ६४
 उपकरण ३. ९४
 उपकार २. १६९, १७०, १८२, १९२, २१३
 उपक्रिय २. १७१
 उपनय २. ४८, ६८
 उपनयनिगमनाभास २. २९८
 उपनायाभास २. २९८
 उपमर्द १. ६९
 उपमान १. १२५, १२६, १९६; २. ९,
 १०, ११, ८०
 उपयोगस्त्वभाव ३. ५३
 उपयोगात्मक ३. ५७
 उपलब्धिलक्षणप्राप्त २. १८०
 उपसर्गमेद ३. १७
 उपादानकारण ३. ३३, ३४
 उपादानभाव ३. ३५
 उपादानलक्षण ३. ३५
 उपादानोपादेय ३. ३४
 उपादानहानोपेक्षाबुद्धि ३. २६
 उपादेय १. ४२
 उपाधि १. १०६; २. ३४, २८३
 उपेक्षणीय १. ४२
 उभयासिद्ध २. ९६, २५८
 ऊर्ध्वतासामान्य २. ८, १८६, १८७, १९१
 २०९, ३. ७
 ऊर्मिपद ३. ८४
 ऊह २. २०
 ऋजुसूत्र ३. २३, २४
 ऋजुसूत्राभास ३. १६
 एककारणत्व २. १४२

एकत्व ३. ११
 एकदेश ३, ३
 एकदेशासिद्ध २. २५६
 एकप्रत्यवशर्मरूपविकल्प २. १४२
 एकवस्त्वात्मन् २. १६९
 एकान्तसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादी १. ३१
 एकान्तनिरन्वय २. ७७
 एकान्तस्वभाव २. ७९
 एकान्तानित्यत्व २. २७७
 एकीकरण १. ६०
 एवंभूत ३. २५
 एवंभूतनय ३. २०, २२
 ऐकान्तिकपार्थक्य ३. १०
 ऐक्य १. १६३
 ऐक्यगृही २. १५
 ऐतिह्य १. १२५
 ऐन्द्रिय १. ५०
 औदारिकशरीर १. २१२
 औदासीन्य २. २२७
 औपाधिक ३. ६२
 औपाधिकत्व ३. ६१
 कण्टकोद्धार ३. १३१
 कथंचित्तादात्म्यलक्षण २. १६९
 कथञ्चिदात्म्यपरिणाम ३. ५५
 कथञ्चिद्विन्नमभिन्न ३. २६
 कथञ्चिद्भेदनित्यानित्यत्वपक्ष १. २४
 कथा ३. १२३, १४२
 करणत्व १. ४४
 करपल्लवी २. ८७, ८८
 कर्ता ३. ५२, ६०
 कर्तृत्व ३. ६०, ६२
 कर्तृस्मरण २. ९१, ९६
 कर्म १. २९४; ३. ४९, ७४, ७९, ८१
 कर्मशासना ३. ४५
 कर्माधिपति ३. ३३
 कल्पनाऽऽरोपित ३. १५

कल्पनाशिल्पिनिर्मित २. २३५
 क्वलाहारवत्व १. २११
 कपाय ३. ८९
 काकदन्तपरीक्षा १. २७
 काया ३. ३०
 कायाकारणपरिणत ३. २८
 कारकभेद ३. १७
 कारकत्व १. १४९, १५०; २. १२४
 कारकसाकल्य १. ४४
 कारण २. ६१, ६४, २००
 कारणगुणज्ञान १. १११
 कारणविरुद्धकार्योपलब्धि २. ७४
 कारणविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 कारणानुपलब्धि २. ७६
 कारणाऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 कार्य २. ४६, ७६, ९३, २००
 कार्यकरणभाव २. ३६, ६४, ६५, ६६, १२५,
 १४२, १५०, २०४
 कार्यकार्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ७०
 कार्यत्व ३. ६६, ६९
 कार्यविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 कार्यव्यापकानुपलब्धि २. ७७
 कार्यानुपलब्धि २. ७६
 कार्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०, ६९
 काल २. ९८, १६८, १७१
 कालक्रम २. २०१
 कालत्व २. ९१
 कालभेद ३. १७
 कालात्ययापदिष्ट १. १०६; २. २८९
 कालादि २. १६७, १६८
 कालावस्थितिवाद २. १९२
 काष्ठांश्वर ३. ८०
 कूटाकूटकार्पापण २. ८१
 कूटस्थनित्य ३. ५३, ५९
 कृतक्षौरनक्षत्रपरीक्षा १. ५८
 कृताभ्यागमकृतप्रणाश ३. ४९

केवलज्ञान १. १८८; ३. १११
 केवलान्वय २. ३९
 केवलावरण १. २११
 केवली १. २११; २. २२६; ३. ७३ ११२,
 ११८
 कोशपानप्रत्यायनीय १ ५१
 कौटस्थ्य ३. ५९
 क्रम २. १६८, १९७, २०१
 क्रममाची ३. ६, १४
 क्रिया २. २३२. ३. ८०, ८२. ८३
 क्रियाऽनाविष्ट ३. २२
 क्रियाविरोध १. १००
 क्रियाशब्द ३. २०
 क्रियाकान्ता ३. ८२
 क्लिष्ट ३. १२९
 क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्ति १. ५१, ५८
 क्षणक्षयैकान्तप्रसाधन २. २०३
 क्षणपरम्परा ३. ४६
 क्षणभङ्गुरता १. ७८
 क्षणभङ्ग २. १५
 क्षणिक २. १९२
 क्षणिकता २. २४८
 क्षणिकत्व २. २००
 क्षणिकैकान्त २. २००, २०१
 क्षय २. १७३
 क्षयोपशम २. १७३
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ३. ११२
 क्षेत्रलक्षण २. १६९
 खण्डन ३. ७१
 खण्डपरशुः १. १०६
 गगनगुणत्व २. ११८ १२०
 गन्धहस्ति २. १६०
 गमकत्व २. ३६
 गमकहेतु २. ३९
 गुण १. ४५, ११०, ११५, १६६; २.
 १७०, २११; ३. ६, ८१

गुणप्रत्यय १. १६६
 गुणाख्यविशेष २. १८५
 गुणार्थिक ३. ६
 गुणास्त २. २१२
 गुणिदेश २. १६९, १७०, १७१
 गुरु १. १४५
 गुर्वध्ययनपूर्वक २. ९७
 गृहित ३. ५८
 गृहिन् ३. ९४
 गोचर २. १७७
 गोशब्दत्व २. ११५
 ग्रहण १. ७२
 घ्राण १. १५६
 चक्रक १. १११
 चक्षु १. १३४, १३६, १५२
 चक्षुष १. ४७
 चतुरङ्ग ३. ११५
 चरमक्षारीरी ३. ९७
 चित्रकार २. १९०
 चित्रज्ञान १. २९
 चित्रैकज्ञानवत् २. २०९
 चेत १. १४५
 चेतन ३. ५७
 चेतनक्रिया १. २१४
 चेतना ३. ३७
 चेतनासमवाय ३. ५७
 चैतनत्व ३. ५३
 चैतन्य ३. २८, ३०, ३१, ३३, ३७, ५२
 चैतन्यसमवाय ३. ५३
 चैतन्यस्वरूप ३. ५२, ५७
 चैतन्याख्य ३. ८
 चौरशब्द २. १४०
 छन्द २. १०१, १०३
 छाया १. १६७, १८७; २. ६२
 जड १. १०६
 जय ३. ११०

जयधोषणा ३. ११०

जयपराजय ३. ११५

जातिशब्द ३. २०

जातिस्तृप्ति २. ९१

जात्यन्तररूप १. २४

जिगीषु ३. १०७, १०९, ११०, ११२

११३, ११५

जिगीषुगोचरवादकथा ३. १०५

जिगीषुवाद ३. १२६

जीव ३. १४, २७

जीवतत्त्व ३. ६३

ज्वनमुक्त ३. ८१

जैनागमप्रवीण २. ८२

ज्ञातत्व २. ३९

ज्ञप्ति १. १००; ३. ४२

ज्ञान १. ११, ३१, ६५, ७६; २. १३, १००,

१०३, १०६, १०८; ३. ३७, ५५,

५८, ८१, ८२

ज्ञानक्षण ३. ५१

ज्ञानमात्रलक्षण १. २३

ज्ञानातिशय १. ३, ८

ज्ञानान्तरज्ञेयता १. १०८

ज्ञानावरण २. १७३; ३. ८१

ज्ञानैकान्त ३. ८२

ज्ञापकहेतु २. ३९

तत्कर्ममय ३. ७८

तदपुत्रत्व १. १७६; २. ३४

तत्त्वचतुष्टयवाद ३. ३७

तत्त्वनिर्णय ३. १४२

तत्त्वनिर्णयानुत्पत्ति ३. १२०

तत्त्वनिर्णिनीषु ३. १०७, १०८, १०९,

११०, १११, ११२; ३. १४२

तत्त्वार्थश्रद्धान २. ७७

तथोपपत्ति २. ४९

तद्व्यपदार्थख्याति १. ६५

तदाकार २. १७४

तदुत्पत्ति १. १६, १८; २. ६३, १७४

तद्गुणत्व २. १६९

तद्ग्रहणपरिणाम १. ९२

तद्व्यावृत्ति १. ६२

तन्त्रान्तरीय १. ९२

तम १. १६७, १८५

तमःपरमाणु १. १७७

तमस् १. १६८

तमोद्रव्य १. १७९

तर्क १. १३०; २. ७, २०, २४०

तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२, २४३

तर्कग्रामाण्यव्यापन २. ८०

तर्कभाषा १. ५२

तर्कविकल्प २. २२, २३

तर्कभास २. २४०

तात्त्विकता ३. १४

तादात्म्य १. १६; २. ६३

तादात्म्यरूप १. ८४

तित्तिरि २. ९७

तिमिर १. १६७

तिर्यक्सामान्य २. ८, ९, १८५, १८७; ३. ७

तिर्यक्सामान्यालिङ्गी २. २३९

तीर्थकरजननी ३. १००

तीर्थनाथ १. १९९

तीर्थिक १. ४; ३. ५,

तीर्थेश १. ६,

तेज ३. २७

तैजसता १. १३८

तैजसत्व १. १३८

तैजसशरीर १. २१४

त्रिकालस्यायी ३. १७

त्रिनेत्ररूप १. २००

त्रिरूपत्व २. १५७

त्रिलक्षणक २. ८०

त्वग्निन्द्रिय १. १५६

दर्पणाकार ३. ६२
दर्शन १. ३१, ५८, ५९, १६०, १६२,
२. २३७
दशावयव २. ५३
दाक्षिणात्य २. १४०, १४१
दिक्पट ३. ९३
दुःखनिवृत्त्यात्मक ३. ९२
दुर्नय ३. १, ५
दुष्टनय ३. १
दूषण ३. ४५, १८६, १३८, १४०
दूषणवचन ३. १०६
दूषणोद्धरण ३. १३२
दूष्यानुवाद ३. १२३
द्वयविकल्प १. ६०
दृष्टविशेष २. १७३
दृष्टान्त २. ६८, २८८, २९१
दृष्टान्ताभास २. २९१
देवद्रव्यभक्षण २. ७७
देश २. १६९
देशक्रम २. २०१
देशभाषा २. ८८
दोष १. ११५
द्रव्य २. १९१; ३. ६, ७, ८, ९, १३,
१४, १७, ७१, १०४
द्रव्यत्व ३. ११, १४
द्रव्यत्वात्मकत्व ३. १३
द्रव्यरूपता २. २१९; ३. १७
द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षा २. १९७
द्रव्यस्थितपर्यायस्थित ३. ६
द्रव्याख्य २. १६९
द्रव्यात्मना २. २१८
द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्व २. ११८
द्रव्यार्थपर्यायार्थ ३. ६
द्रव्यार्थादेश १. १६२
द्रव्यार्थिक ३. ६, ८. १६.

द्रव्यार्थिकगुण २. १७०
द्रव्यार्थिकनय २. १६९
द्रव्यार्थिकमेद ३. ७
द्रव्यांश २. २००
द्रष्टा ३. ६०
धर्म २. २८, ७९, २१२, २१४
धर्माधर्मनिमित्त ३. ८४
धर्मविशेषविपरीतसाधन २. २८१
धर्मिस्वरूपविपरीतसाधन २. २८१
धर्मी २. २८, २१२, २१४, २६३
धर्मोपकरण ३. ९४
धर्म्यपेक्षा २. २१२
धारणा १. १६०, १६१
धारावाहिप्रत्यक्ष २. ७
ध्वनि २. १०८, ११८
नम्रयोगिनी ३. ९४
नय १. १३; ३. १, २, ३, ४, ५, ६,
२०, २६,
नयतत्त्व ३. १
नयवाक्य २. १७२; ३. २५
नयसप्तभङ्गी ३. २६
नयाभास ३. ५
नयायत्तत्व २. १६७
नश्वर २. २०३
नाश १. १७०
नाशहेतु २. २०३
नास्तित्व २. १५७
निगमन २. ४८, ६८
निगमनाभास २. २९८
निग्रहस्थाननिर्णय ३. १४२
नित्यत्व २. २६८; ३. ५१
नित्यत्वैकान्त २. २४८
नित्यपरोक्षबुद्धिवादी १. ३१
नित्यानित्यात्मक २. २१७
नित्यानित्यायेकान्त ३. ५

नित्यानित्यानेकान्त २. २२१

नित्यैकरूप २. २०२

नित्यैकान्त २. २१३

निदर्शन १. ४१

निर्देश १. ६४

निमित्तकारण १. १७३

निमित्ताधीनात्मलाभत्व १. २०२

नियतहेतुत्व २. १३६

नियोग २. १०१

निरर्थक ३. १२९

निराकार ३. ५२

निराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४१

निर्दोष १. १९८

निवर्त्यविकारारम्भक ३. ३२

निर्वाण ३. ५० १०२

निर्विकल्पक १. ३१, ५४, ५९; २. २३७

निर्व्यापार २. ६४

निर्हेतुत्व ३. ७७

निश्चय १. ११७; ३. २०

निश्चयन्य ३. ८३

निश्चितान्यथानुपपत्ति २. ३४

निषेध २. १३०

निःस्वभावत्व १. ९४

नेयार्थ ३. १२९

नैगम ३. ८, ९, २३

नैगमदुर्नय ३. १०

नैगमाभास ३. १०

नैरात्म्य ३. ५१

नैऋर्म्यमीमांसा २. ११२

न्यायमार्गानुयायी १. १६७

न्यून ३. १२९

पक्ष २. २६९, २९०

पक्षदोष २. २८८

पक्षधर्म २. २८

पक्षधर्मता २. ८५

पक्षधर्मतोपसंहाररूप २. ४४

पक्षधर्मत्व २. ३२, ३५, २६९

पक्षप्रतिक्षेप १. ३६

पक्षभास २. २४८

पक्षविपक्षव्यापक २. २७७, २७९, २८५

पक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २७९, २८६

पक्षव्यापक २. २७९, २८५

पक्षशुद्धि २. २९८

पक्षसपक्षविपक्षव्यापक २. २८४

पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५

पक्षसपक्षव्यापक २. २८५

पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापक २. २८५

पक्षादिशुद्धि २. ५३

पक्षाभास २. २४१

पक्षैकदेशवृत्ति २. २७९

पक्षैकदेशासिद्ध २. २५२

पक्षैकदेशासिद्धता १. ३८

पञ्चलक्षणकहेतु २. ३२, ८०

पत्रोत्तम्भन ३. १०७

पद २. १२१

पदार्थ २. २०२

पदार्थप्रतिनियमप्रसिद्ध २. २२४

परतत्त्वावबोधन ३. ११०

परद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५

परपक्षप्रतिक्षेप ३. १२० १३६, १३९

परप्रतिपत्ति ३. १२८

परमाणु १. ७७, ७८, ८४, ९०; २. २९२

परमार्थवृत्ति २. २३५

परलोक ३. ४९

परलोक्ति ३. ४६, ७२

परसंग्रह ३. १२

परस्परपरिहार १. २११

परस्परानुयायिविकारवत्त्व ३. ३४

परस्परामाव २. १२८, १३५, २२४

परस्परश्रय १. ७७

पगाजय ३. १३१

परासत्त्व २. २२२

परानवभासकज्ञान २. २३७
 परार्थ २. २७, ४७
 परार्थानुमान २. २९४; ३. १२८, १३२
 परार्थानुमानाभास २. २४१
 परिच्छेद्य २. १७७
 परिणाम ३. ५२
 परिणामी २. २४३; ३. ५२
 परोक्ष १. १२३, १२४; २. १९, १७३, ३००
 परोक्षाभास २. २३९
 परोपगम २, ४३
 पर्याय २. २११, २१२; ३. ६, ७, ८,
 १४, १६, १७, ७१
 पर्यायत्वाविशेष ३. १३
 पर्यायभेद ३. १९
 पर्यायवद् ३. ९
 पर्यायशक्ति २. १९७
 पर्यायशक्त्यपेक्षा २. १९७
 पर्यायशब्द ३. २४
 पर्यायाख्यविशेषस्वरूप २. १८६
 पर्यायात्मना २. २१८
 पर्यायार्थादेश १. १६२
 पर्यायार्थिक २. १७०, ३. ६, १६
 पर्यायार्थिकनय २. १६९
 पर्यायांश २. २००
 पर्युदासपक्ष १. १२९
 पाप ३. ७४
 पापानुबन्धि ३. ७४
 पारमर्ष २. ३००
 पारमार्थिक १. ९७, १३३, १६५, १६६,
 ३. १७
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष २. २३८
 पारमार्थिकप्रत्यक्षाभास २. २३८
 पारोक्ष्य १. १०३
 पार्थक्य ३. १०
 पुण्य ३. ७४

पुण्यानुबन्धि ३. ७४
 पुद्गल २. ११८
 पुद्गलैकतत्त्ववाद ३. ३७
 पुरन्दर ३. १९, १००
 पुरुष ३. ६०
 पुरुषभेद ३. १७
 पुरुषस्थैकस्वरूप २. २७५
 पूजातिशय १. ३, ७
 पूर्वचरानुपलब्धि २. ७६
 पूर्वचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 पृथिवी ३. २७
 पृथिवीवादिजाति ३. ५५
 पृथिव्यादि ३. ५४
 पौद्गलिक २. १०४, ११८, ३. ७९
 पौद्गलिकत्वसिद्धि २. १२०
 पौद्गलिकदृष्टवान् ३. ५२, ७२
 पौरुषेय १. १९६, २. १०१
 पौरुषेयी २. ९२
 प्रकरण २. २९०
 प्रकरणसम २. २९०
 प्रकृति ३. ६०
 प्रकृतिविकारस्वरूप ३. ८०
 प्रतिक्षणभङ्गुरभाव २. १९२
 प्रतिक्षणविनश्वर ३. १७
 प्रतिज्ञा २. ६८
 प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धता १. ३८
 प्रतिनियत २. १७३
 प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्व २. १७४
 प्रतिपक्ष २. २९०
 प्रतिबन्ध २. ५४
 प्रतिबन्धक १. १७६, २. १२५, १३५, १३८
 प्रतिबन्धकापगम २. १७४
 प्रतिबन्धकाभाव २. १२५, १३२, १३३
 प्रतिबिम्ब ३. ६२
 प्रतिभा १. १८९

प्रतिवादी ३. १०५, ११३, १२०, ३. १४०
 प्रतिव्यक्सिद्धशपरिणामलक्षण ३. ७
 प्रतिसन्धान ३. ६६
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण २. २४१
 प्रतीति ३. ५७
 प्रतीयमान ३. ११५
 प्रतीयमानत्व १. ९३, ९५
 प्रत्यक्ष १. ५०, ५७, ९५, १२३, १२५,
 १३०, १३३; २. १४, १९, २२,
 २३, ३०, ४७, ७१, ८१, १२९,
 १७३, ३००; ३. २८, ३९
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 प्रत्यभिज्ञा १. १२६, २. १९, ८०, १०४,
 २१२
 प्रत्यभिज्ञान १. ३५, ७२, १३०, २. २,
 ९१, १०४, २३९, २७५, ३. ४३
 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २.
 २४२, २४६
 प्रत्यभिज्ञामास २. २३९, २४८
 प्रत्यवाय २. १२७
 प्रत्यात्मवेद्य ३. ५४
 प्रत्यारम्भक ३. ११३, १२०
 प्रत्यासृत्य २. १९०
 प्रथमप्रवृत्ति १. ११८
 प्रवान २. २६७, २६८, ३. ६१
 प्रध्वंस १. ६९, १७०, १७१, २. २०७
 २७७
 प्रध्वंसाभाव १. १८५; २. १२८, १३५,
 १३६
 प्रपञ्च १. ९३, ९४, ९५, ९७
 प्रमथपति १. १९९
 प्रमाण १. १३; २. १७३, २२६; ३. २,
 ३, ३९
 प्रमाणत्व १. ९९
 प्रमाणनयसप्तमङ्गी २. १५३

प्रमाणफलव्यवस्था २. २३१
 प्रमाणफलव्यवहार २. २३५
 प्रमाणफलव्यवहृति २. २३५
 प्रमाणलक्षण २. ७
 प्रमाणवाक्य २. १६७, २४२, ३. २५
 प्रमाणसप्तमङ्गी ३. २५, २६
 प्रमाणाभाव १. १२९
 प्रमाणाभास १. १९, २. २३७
 प्रमाणाविराधिवाक् १. १९९
 प्रमाणाविरोधवाक्यत्व १. १९८, १९९
 प्रमाणापण २. १८४
 प्रमाता २. २२९; २३२; ३. २७. ४४
 प्रमातृ १. ९९, ३. ५२
 प्रमित १. ९९
 प्रमिति २. ४२, ४३
 प्रमेय १. ९९
 प्रयोजन १. १३, १५
 प्रवर्तकज्ञान १. १११
 प्रवर्तकत्व १. ५७
 प्रसङ्ग १. ५५, २. २७९, २७३
 प्रसङ्गविपर्यय १. ५५
 प्रसङ्गविपर्ययाख्य २. २७२
 प्रसङ्गसाधन २. २७१
 प्रसज्यपक्ष १. १२९
 प्रसिद्धसम्बन्ध २. २४२
 प्राकट्य १. १०४, १२०
 प्रागभाव १. १८५, २. १२८, १३५, १३६,
 २७७
 प्रागभावस्वभाव २. १२७
 प्राणव्यपरोपण ३. ७४
 प्राणित्व ३. ७६
 प्रातिभ १. ४९, १२५, १३२
 प्राप्यकारित्व १. ४७

प्राप्यकारी १. १३४
 प्रामाणिकी २. २६४
 प्रामाण्य १. १०९, ११०
 प्रामाण्यनिर्णय १. १२०, २. ३०
 प्रामाण्यसिद्धि ३. १३३
 प्रारम्भक ३. १०५, ११२, ११५, १२०
 प्रावचनिकप्रसिद्ध ३. ७
 फल २. २२७, ३०१; ३. २६
 फलाभास २. २३६, ३०१
 चन्ध ३. ६३
 बहुविषय ३. २३
 बाधक १. ६९
 बाधकत्व १. ६५
 बाधकाभावज्ञान १. १११
 बाध्यमान ३. ४१
 बाह्यव्याप्ति २. ५२
 बाह्यार्थापलापिज्ञान २. २३७
 बाह्येन्द्रियत्व १. १३४
 बुद्धि १. १२३, ३. ८१, ८२, ८४
 बुद्धिक्षणपरम्परा ३. ४३
 बुद्धिप्रतिबिम्ब २. १४२
 बुद्धिप्रतिबिम्बात्मा २. १४८
 बुद्धयारूढ २. २५
 बोध १. १२३
 बोधमार्ग ३. ८
 ब्रह्म १. ९५
 ब्रह्मसंवेधन २. १२१
 ब्रह्मात्मा १. ९५
 भङ्ग २. १५३
 भव १. १६६
 भवप्रत्यय १. १६६
 भव्य ३. ९७
 भागासिद्ध २. २५२
 भाव १. १६८, २. १२८, २०७
 भावजननसमर्थ २. १२८
 भावना २. १०१

भावलक्षण २. १२८
 भावाभावोभयात्मक २. १३२
 भाविवस्तुसंवेदन १. ११७
 भाषावर्गणा २. ११८
 भूत ३. ३०
 भूतचतुष्टय ३. १५
 भूतसमुदय ३. ३०
 भूतसर्ग ३. ३८
 भूतानितत्त्व ३. २७
 भूभूधरादिवुद्धिमद्विधेयम् १. १९९
 भूयोदर्शन १. १२७
 भेद १. १६२; २. २१२
 भेदाख्याति १. ६५, ७०
 भेदाध्यारोप २. १६७
 भेदाप्रतिभास १. ७२
 भेदाभेद २. २००
 भेदाभेदानेकान्त २. २२४
 भोक्ता ३. ६०, ६२
 भोक्तृत्व ३. ६०, ६२
 भोगायतन ३. ८४
 भोगायतनत्व ३. ३८
 भौतिक १. ३२
 भ्रान्त ३. ४१
 भ्रान्ताभ्रान्त २. २००
 भ्रान्ति २. १५
 मति ३. १११
 मदशक्ति ३. २९
 मन १. १३४, ३. ६३, ७०
 मनःपर्याय ३. १११
 मनःपर्यायज्ञान १. १८८
 मनस १. ३४
 मन्त्र १. १४९, १५०
 महाप्रातिहार्य १. ७
 महासामान्य ३. १२
 मानस १. ५०, १३२
 मानसप्रत्यक्ष १. १०५, ३. ४१

मापतुपादि ३. ९८, ९९, १००
 मिथ्या १. ९३, ९५
 मिथ्यात्व १. ९३ ३. ८९
 मिथ्याज्ञान ३. ४
 मुक्त ३. ६०
 मुक्ति ३. ८१, ८४
 मूर्तत्व ३. ६७, ७०
 मूलातिशय १. ८
 मैत्रतनयत्व २. २४०
 मोक्ष ३. ६३, ६५, ८१, ८८, ८९, ९१,
 ९२, ९३, ९६
 मोक्षावस्था ३. ९१
 मौलहेतु २. २७२
 यथार्थत्व १. १२०
 यथार्थत्वायथार्थत्व २. १५१
 यदृच्छाशब्द ३. २०
 याज्ञिक २. १०४, १०७, १०८, ११०
 योगिसत्त्व १. ५०
 योग्यता १. १५३
 यौगपद्य १. ६५, २. १६८, २०१
 रश्मि १. १४१
 रश्मिचक्र १. १३६
 राग ३. ९१
 रूप २. १७१
 रूपादि ३. ५४
 लब्धि ३. ९८
 लब्धिलक्षण १. ३२
 लिङ्गभेद ३. १७
 लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 लोकप्रतीति २. २४५
 लोभ्यात्रानिर्वहणप्रवण ३. २८
 लौकिकस्यैव ३. २८
 वचन ३. १२८
 वध्यघातकभाव १. १८२
 वनस्वति ३. ७६
 वपुवन्ध्यत्व १. २००

वस्तु २. १३२, १५२, २०९, २१७, ३.
 ३, ४, ५, ९
 वस्तुधर्म ३. ७७
 वस्तुपरिच्छेदलक्षणत्व ३. ३
 वस्तुविशेष ३. ७७
 वस्त्वंश ३. ४
 वस्त्वंशता ३. ३
 वस्त्वंशविषय ३. २६
 वस्त्वैकदेशज्ञाननिवृत्ति ३. २६
 वाक्य २. १२१
 वागतिशय १. ८
 वाचक २. ११३, ११५, १२२, १६९
 वाचकत्व २. १४२
 वाचा २. ९३
 वाच्य १. १२२, ३. ११५
 वाच्यवाचक २. १५०
 वाच्यवाचकता २. १४२
 वाच्यवाचकभाव १. १६, १८, २. २०
 १२३
 वाच्यवाचकभावसंबन्ध १. २९
 वाच्यवाचकसंबन्ध २. २०
 वाद ३. १०४, १०५, १०६, ११८, १४२
 वादन्याय ३. १३१
 वादस्थानक ३. १२३
 वादाभास ३. १४१
 वादारम्भ ३. १०७
 वादिन् ३. ११३, १२०
 वादी ३. १०५, १२०
 वायु ३. २७
 वासना २. १७, १८८, ३. ८०
 विकल १. १६६
 विकलादेश २. १६७, १७२
 विकलादेशस्वभाव ३. २६
 विकलादेशस्वरूप २. १६७
 विकल्प १. २४, ५१, ५४, ५८, २. २२
 ४३, १२९, १३०, २६३, २६४

विकल्पसिद्ध २. ४३, २६५
 विकल्पसिद्धधर्मिस्थापन २. ८०
 विकल्पसिद्धि २. २६६
 विचित्रकर्मविपाक ३. ३८
 विज्ञानक्षण २. २००
 विद्या १. ९५
 विधायक १. ९५
 विधि २. १३०
 विनाश २. २०४, २०९, २१९, ३. ६६
 विनाशरूपत्व २. २०९
 विपक्षव्यापक २. २७९
 विपक्षासत्त्व २. ३२, १५७
 विपक्षैकदेशवृत्ति २. २७८, २७९, २८५
 विपरीतख्याति १. ६४, ७२, ९४
 विपरीतप्रत्यय १. ६५
 विपरीतव्यतिरेक २. २९४
 विपरीतव्यतिरेकत्व २. २९७
 विपरीतान्वय २. २९४
 विपर्यय १. ३१, ६४, २. २३७, २३८
 विप्रतिपत्ति ३. १३३
 विभक्त २. २३८
 विरुद्ध २. २०२, २७७, २७९, २८८
 विरुद्धकारणनुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धकार्यानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकार्योपलब्धि २. ७२, ७४
 विरुद्धता १. ३८, ४०
 विरुद्धत्व २. २८१, ३. १२०, १३७
 विरुद्धत्वोद्भावन ३. १४१
 विरुद्धधर्माध्यस्तत्व २. १७७, १८४, २१७
 विरुद्धधर्माध्यास १. ५५, ६२, ८५, २. १८४, २१३, २१४, २२२
 विरुद्धधर्माध्यासितत्व २. १४२
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धभेद २. २७९
 विरुद्धलक्षण २. २७५

विरुद्धव्यभिचारी २. २८८
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धव्याप्नोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धव्याप्नोपलब्धिरूप २. २७२
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धसहचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धस्वभावानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धोपलब्धि २. ७०, ७२, ७४
 विरोध २. २००, २२१, ३. १०४, १०५
 विरोधगति २. २००
 विरोधित्व २. २०४, २०९
 विवक्षा २. ८५, १४६
 विवाद ३. १३४
 विवेकख्यातिवादी १. ६४
 विशिष्टाकार २. १८५
 विशेष २. १४२, १७७, १८४, २१०, ३. ७
 विशेषगुण ३. ८०
 विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध १. १६९
 विशेषणासिद्ध २. २५२, ३. ४२
 विशेषणीभाव २. २०४
 विशेषणीकदेशासिद्ध २. २५६
 विशेषणपर्याय ३. ६२
 विशेषमात्र २. ३०१
 विशेषलक्षण २. १४२
 विशेषानुपलम्भ २. २९०
 विशेष्यासिद्ध २. २५२
 विशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५६
 विषय १. ९३, १६०, २. १७७, ३. २७
 विषयग्रहण ३. ३७
 विषयान्तरसंचार १. १०८
 विषयाभास २. २३६, ३००, ३०१
 विषयी १. १६०
 विषयोपदर्शकत्व १. ५७
 विसंवाद २. २१
 विसंवादपरिणाम २. ८, १८२

वीतराग २. २४३
 वीतरागवाद ३. १०५
 वीतरागविषयवादकथा ३. १०५
 वृद्धव्यवहार २. १२४
 वेदाध्ययनवाच्यत्व २. ९१, ९७
 वैकल्पिकविज्ञान २. १४२
 वैकल्पिक २. २६४
 वैचित्र्य ३. ७७
 वैधर्म्य २. २९१
 वैधर्म्यप्रयोग २. २९७
 वैपरीत्य १. ६४, ६५, ६९
 वैलक्षण्य २. १५
 वैसदृश्य २. १२
 वैसदृश्यपरिणाम २. १८४
 वैसदृश्यविवर्तलक्षण ३. ७
 व्यञ्जक २. १०७, १०८
 व्यञ्जकत्व २. १८२
 व्यञ्जन ३. ८
 व्यञ्जनपर्याय ३. ७, ८
 व्यज्यमान २. ११०
 व्यतिरेक २. ६५, ६७, २००
 व्यतिरेकव्याप्ति २. २६
 व्यधिकरण २. ९६
 व्यधिकरणासिद्ध २. ९६, २५१, २५९
 व्यधिकरणासिद्धत्व २. २५१
 व्यभिचार १. ३८, ४०
 व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध २. २७०
 व्यर्थविशेषणासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थविशेष्यासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थैकदेशासिद्ध २. २७५, २७०
 व्यवसाय १. ५९, ६०
 व्यवसायजनकत्व १. ५७
 व्यवसायस्वभाव १. ५०
 व्यवसायस्वभावत्व १. ५७

व्यवहार ३. २३
 व्यवहारदुर्नय ३. १५
 व्यवहारनय ३. १४
 व्यवहारनयाभास ३. १५
 व्यवहारमात्र ३. २०
 व्यवहारसत्य १. ९७
 व्याकरणसंस्कारहीन ३. १२९
 व्याख्यान २. १०१
 व्यापकत्व ३. ६३, ६५, ६८
 व्यापकविरुद्धोपलब्धि २. ७४, २७२
 व्यापकानुपलब्धि १. २७; २. ७६, ७७, १९२
 व्याप्ति २. ५, २०, ३४, ५४, ८३, २४०
 व्याप्तिकाल २. २८
 व्याप्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०, ६९
 व्यावृत्तरूप २. १८५
 व्यावृत्तस्वरूप २. १४२
 व्यावृत्ति १. ६२
 व्यावृत्तिमेद २. २३१
 व्यासनय ३. ५
 व्युत्पत्तिमेद ३. २४
 शक ३. १९
 शक्ति १. ९०. २. १२३, १२५, १३३, १३८, १३९, १७८
 शक्तिपक्ष २. १३८
 शब्द १. २४, २. ८१, ८५, ९९, १०४, १०७, १२२, १४२, १५०, १५१, १५२, १६९, १७१, १७२, २४३
 शब्दत्व २. ११४
 शब्दनय ३. १७, १९ २२, २४
 शब्दनयाभास ३. १८
 शब्दभक्षण २. १०८
 शब्दाभास ३. १८
 शब्दार्थ १. १६, २. ११३, १४९, १४४
 शरीर ३. २७, ३७, ३८, ६६
 शरीरपरिमाण ३. ६७, ७०
 शरीरपरिमाणता ३. ७१

शरीरावयवी ३. ३०
 शाब्द १. १९६
 शाब्दानुमान १. ९२
 शामत्व १. १०६
 शास्त्र १. १३
 शिवकर्तृत्व १. २१०
 शून्य १. ९७
 शून्यात्मता १. ८८
 गृह्यग्राहिक १. ७१
 श्रावणत्व २. १०४, १११
 श्रुत २. ८९, ३. १११
 श्रुतप्रमाण ३. १
 श्रुति २. ९२, ९६
 श्रोत्रिय २. ८९
 श्रोत्र १. १५५
 संख्यामेद ३. १७
 संप्रह ३. ११, २३
 संप्रहनयार्पण २. १८४
 संप्रहाभास ३. १४
 संज्ञासंज्ञिसंबन्ध २. ९
 संदिग्धविशेषणासिद्ध २. २५६
 संदिग्धविशेष्यासिद्ध २. २५६
 संदिग्धसिद्ध २. ९६
 संदिग्धानैकान्तिक २. १९५, २००
 संदिग्धाश्रयासिद्ध २. २५४
 संदिग्धाश्रयैकदेशासिद्ध २. २५४, २६९
 संदिग्धासिद्धत्व २. ९६, २५५
 संदेहोत्पादन १. २६
 संप्रदायाव्यवच्छेद २. ९६
 संबद्ध १. ८४
 संभव १. १२५, १३१
 संभवैतिह्य १. ११
 संयोग १. ८४, २. १०९, २०४
 संयोगिद्रव्यशब्द ३. २०
 संवाद २. २१

संवादक १. ११८, ११९
 संवादकज्ञान १. १७७
 संवादिवेदन १. १११
 संवेदन १. ४९
 संशय १. ३१, ७५, ११८, १६२
 संसर्ग २. १६९, १७०, १७१
 संसारावस्था ३. ९१
 संसारी ३. १४, ६०
 संस्कार २. १०८
 संहृतसकलविकल्पावस्था १. ५०
 सवर्ममीमांसा २. ११२
 सकर्ममीमांसाकृत १, ९
 सकल १. १६६
 सकलप्रत्यक्षप्रतिक्षेप १. १८८
 सकलादेश २. १६७, १७१
 सकलादेशस्वभाव ३. २५, २६
 सकलादेशस्वरूप २. १६७
 संकेत १. २१, २. १२२, १४०
 सद्द्वयभास २. २३६, ३८०
 सत्ख्याति १. ९३
 सत्ता ३. १२
 सत्त्व २. १९२, २००, २०२, २२१, ३. ११
 सत्त्वाख्य ३. ८
 सदसदनेकान्त २. २२१, २२४
 सदृशपरिणाम २. १८२, १८४, १८७, १८८
 सदृशपरिणामात्मक २. ८, ११५
 सन्तान ३. ४५, ४६, ४९, ५१, ८४, ८६
 सन्तानत्व ३. ८६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्दिग्धविशेष्यैकदेशसिद्ध २. २५७
 सन्दिग्धाश्रयासिद्धि २. २६९
 सन्दिग्धैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्देह ३. १३२, १३३, १३४
 सन्निकर्ष १. ३१, ४२, ४४, २. २३७

- सन्निकर्षादि २. २३७
 सपक्ष २. ३८, २७७, २७९
 सपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 सपक्षव्यापक २. २८६
 सपक्षसत्त्व २. ३२, ३७
 सपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 सप्तभङ्गी २. १५२, १५३, १६१, १६७,
 ३. २५
 सभापति ३. ११७, ११८, १२५
 सभ्य ३. ११०, ११७, ११८, १२३
 समभिच्छेद ३. १९, २०, ५५
 समभिच्छेदनय ३. १९
 समभिच्छेदाभास ३. १९
 समय २. १२३
 समर्थ २. १९७, २१३
 समर्थन २. ४६
 समवाय १. १७२; २. १०९, २३४; ३.
 ५४, ५५
 समवायिकारण १. १७१, १७३
 समवायिद्रव्यशब्द ३. २०
 समानप्रत्यय २. १८२
 समारोप १. ५०, ६३, ७५; २. १४९,
 २३७
 समासनय ३. ५
 सम्बन्ध १. १५, २. १०९, १६९, १७०,
 १७१, २०४
 सम्यक्क्रिया ३. ८२
 सम्यग्ज्ञान ३. ८०, ८२
 सम्यग्ज्ञानकारणैकान्तवादि ३. ८३
 सम्यग्दर्शन ३. ८०
 सर्वगतत्व २. १७८
 सर्वगतत्वमात्मा ३. ६३
 सर्वगतात्मवादि ३. ६३
 सर्वज्ञ १. ३८, १९१, १९९, २. २४३
 २६१, २८२
 सर्वात्मकत्व २. २२२
 सर्वाज्ञवाद ३. १२३
 सचिकल्पाविकल्पक २. २००
 सहकारि ३. १९२
 सहकारिकारण ३. ३३
 सहकारिभाव ३. ३५
 सहचर २. ६८
 सहचरानुपलब्धि २. ७६
 सहचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 सहभावी ३. ६, १४
 सहानवस्थान १. १८२, २११
 सांनृतत्व २. २३५
 सांन्यवहारिक १. १३३, १६६
 सांन्यवहारिकप्रत्यक्ष २. २३७
 साकार ३. ५२
 साक्षाद्भोक्ता ३. ५२
 सादृश्य २. १५, १७
 साधक २. २३२
 साधकतम १. ४५
 साधन २. ४६, ३. ४५, १०६, १३८, ३,
 १४०
 साधनधर्मविकल २. २९२
 साधननिर्भासिन १. ११९
 साधनवचन ३. १०६
 साधर्म्य २. २९१
 साधर्म्यहृष्टान्ताभास २. २९१
 साधारणनैकान्तिक २. २८७
 साध्य २. २९
 साध्यधर्मविकल २. २९२
 साध्यधर्मविशेषण १. ३६
 साध्या २. २३२
 सामर्थ्य २. १३३
 सामान्य १. ५९, २. २४, १४२, १७७,
 १७८, १८०, १८२, १८४, १८७,
 ३. ७, ११
 सामान्यगोचर १. २२
 सामान्यपर्याय ३. ६२

सामान्यमात्र २. ३०१
 सामान्यरूप २. १४२
 सामान्यरूपता २. १८७
 सामान्यविशेषात्मकार्थबोधनिवन्धन
 २. १५०
 सामान्यविशेषोभयात्मक १. २१
 सामान्यविशेषोभयाधार १. २४
 सामान्यस्य २. ११३
 सामान्यार्थक्रिया १. २३
 सारूप्य २. २३१
 सावयवत्व ३. ६९
 सितपट ३. १०७
 सिद्धसाधन २. २४२
 सिद्धान्तविद २. ८१, ८२
 सिद्धि ३. ८१
 सुख ३. ८८, ८९, ९१
 सुखसंवेदनस्वभाव ३. ९१
 सुखसंवेदनैकस्वभाव ३. ९१
 सुखादि ३. ४१, ४२
 सुनय ३. १
 सुनयवाक्य २. २४२
 सूक्ष्मता १. १३६
 सूक्ष्ममूर्त २. ११८
 सूक्ष्ममूर्तद्रव्यान्तराप्रेक्षकत्व २. १२०
 सुरि १. ५८, १५९, २०३
 सैद्धान्तिक २. २३८
 सोपाधि २. २८३
 सोपाधिकत्व १. १०६
 स्त्री ३. ९३
 स्त्रीनिर्वाण ३. ८०, १०२, १४३
 स्त्रीशरीर ३. ९३
 स्थिति २. २१९
 स्थूलरूप १. ८२
 स्थूललोकव्यवहारानुयायी ३. १५
 स्पर्शशून्याश्रयत्व २. ११८

स्पष्टत्व १. १२३, १३३
 स्पष्टप्रतिभास ३. ३९
 स्फोट १. १७६
 स्मरण १. ५५, ७२, ९२, १३०, ३, ४३
 स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२ २४६
 स्मरणाभास २. २३९
 स्मृति २. ३, ४; ३. ४६
 स्थातृ २. १५५
 स्थाद्वाद १. १, १२६, १३४, ३. ५१
 स्थाद्वाद्वी १. १४५
 स्थाद्वादमहासुद्रा १. ४
 स्वदेहपरिमाण ३. ५२, ६३
 स्वद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५
 स्वनिर्णीत १. ४४
 स्वनिश्चित १. ४४
 स्वपक्षसिद्धि ३. १३६, १३९
 स्वपक्षस्थापन ३. १२०
 स्वपरव्यवसायि १. ३१
 स्वपरव्यवसितिलक्षणा २. २३२
 स्वभाव २. ४६, ३. ६२, ७६, ७७
 स्वभावमात्रावभासक २. २३७
 स्वभाववाद ४. १७८
 स्वभावविप्रकृष्ट १. १९२
 स्वभावविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 स्वभावहेतु २. ६३
 स्वभावानुपलब्धि २. ७
 स्वरूपापेक्षा २. २१२
 स्वरूपाभास २. २३६, २३७
 स्वरूपासिद्ध २. २५१, २६७
 स्वरूपासिद्धि १. ३८
 स्वरूपैकप्रतिष्ठा ३. ८४
 स्वलक्षण २. १४२, १४७, १८७, १९०
 स्वलक्षणलक्षण २. १४२
 स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 स्ववधाय कृत्योत्थापन १. ७०
 स्वव्यवसाय १. ९९

स्वव्यवसायि १. ९९
 स्वसत्त्व २. २२२
 स्वसंविदित ३. ५
 स्वसंवेदन १. ५०, १००, ३. १००
 स्वसंवेदनप्रत्यक्ष १. १३, २४३
 स्वस्वभावनियत २. २२२
 स्वात्महेतुत्व ३. ७७
 स्वानुरक्तत्वकरण २. १६९
 स्वापात् १. ३८
 स्वाभाविक २. १५१
 स्वाभाविकवाच्यवाचकभावसम्बन्ध २. ८५
 स्वार्थ २. २७
 स्वार्थव्यवसायात्मक ३. २
 स्वार्थानुमान ३. १३७

स्वार्थानुमानाभास २. २४१
 स्वार्थकदेशनिर्णीति ३. ३
 स्वार्थकदेशव्यवसायलक्षण ३. ४
 हिंसा ३. ७३
 हेतु १. ३८, २. ३१, ६८, १५७
 हेतुदोष २. २८८
 हेतुफलभावप्रवाह ३. ४९
 हेतुर्विशेष्यासिद्ध ३. ४२
 हेतुवचनमात्रात्मक २. ४५
 हेतुस्थापन २. ८०
 हेतुस्वरूपाप्रतीति २. २४९
 हेत्वाभ.स २. २४१, २४९, २५९, २८४,
 २८८, २९०
 हेय १. ४७

५. रत्नाञ्जलिगतस्वनिर्मितपद्यानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकर्ता निर्गुणो भोक्ता ३. ६०
 अकारादिः पौद्गलिको वर्णः (४. ९) २. ८९
 अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादं ३. ११३
 अञ्जनं मरिचरोचनादिकं १. १३८
 अत एव विलोकयन्ति सम्यक् १. १४३
 अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ २. ९८
 अत्यं गयमि आहृत्चे पुरत्या य २. २४४
 अथ द्रुमादिव्यवधानभाजः १. १५२
 अथ श्रीमदनेकान्तसमुद्घोषविपासितः २. १४३
 अथानुमानादधिगम्य तेषां १. १५६
 अथापि मन्यस्व निवेद्यते त्वया १. १५०
 अथाऽप्यनुद्भूतया प्रमायाः १. १३८
 अथाऽस्तु कामं तैजसत्वं १. १४१
 अद्रिचन्द्रकलनेषु १. १३५
 अद्रिचन्द्रकलनेषु येत्यदः प्राक् १. १५१
 अनधिगताधीगन्तु प्रमाणम् १. ३५
 अनुद्भवन्द्रूपजुषो भवेयुः १. १४१
 अन्तर्व्याप्तेः साध्यसंसिद्धिशकौ २. ५०
 अप्राप्तार्थपरिच्छेदे १. १४७
 अमूढगमूषिकारिणां १. १४३
 अयस्कान्तादनेकान्तं १. १५०
 अविवरतिमिरव्यतिकरं १. १४३
 अस्ति त्वग्निन्द्रयेणापि १. १५६
 आदिमा यदि तदापि १. १३६
 आलोकसाचिव्यवशां १. १४१
 आशावासःसमयसमिधां ३. १४४
 आश्रयद्वारतोऽप्यस्य १. १५०
 इत्थं न चक्षुषि कथञ्चिं १. १४३
 उत्पत्तिरुद्भूततयाऽथ तासां १. १४३
 उत्पद्यन्ते तरणिकिरणश्रेणिसंपर्क १. १४२
 एतदत्र विततीक्रियमाणं १. १४५
 एतन्न युक्तं शतकोटिकाचं १. १५२
 एवं च प्राप्त एवैष १. १५९

कनकनिकपस्तिग्धां मुहुर्मधुरस्मितां १. १४९
 कर्पूरपारीपरिरम्भाजि १. १५८
 कलशकुलिशप्राकारादित्रिविष्टरचन्द्रा १. १५३
 कश्चिदत्र गदति स्म यत् १४९
 कारकत्वमपि यद् न शोभते १. १५१
 किं वा न प्रतिभासते शशधरे १. १५३
 किञ्चाऽत्र संसूचितमादिशब्दात् १. १४९
 कुर्महेऽत्र वयमुत्तरेली १. १३६
 कृततरतया तेषां नो १. १४४
 क्वचित् साध्यनिवृत्त्या तु १. १४७
 गृह्यते यदि विनैष सङ्गतिं १. १५८
 चक्षुः प्राप्य मतिं करोति १. १३४
 चक्षुरप्याप्य धीकृद् १. १५१
 चक्षुर्न तैजसभास्वर १. १३८
 चक्षुषः सूक्ष्मतापक्षे १. १३६
 चाकचिक्व्यप्रतीभासं १. १४३
 चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं १. १३८
 चार्वाकोऽध्यक्षमेकं सुगतं २. ३००
 चेतः सनातनतया कलितं १. १४५
 छन्दः स्वीकुरुषे प्रमाणमथ २. १०१
 ततोऽस्य तेनैव समं समस्ति १. १४९
 तत्रादिमायां मिदि चेतसां १. १४५
 तदिदं घुसृणमिश्रणं १. १३८
 तस्थी स्थेमा तदस्मिन् १. १५३
 तिमिरलहरीगुर्वी करोतु १. १८४
 त्यादिवचनद्वयेन १. २०९
 दम्भोलिप्रभृति प्रभिद्य भिदुरा १. १५२
 दिग्देशानां श्रुतिविषयता १. १५७
 दोषः स एवोत्तरकल्पनायां १. १४५
 द्रव्यत्वरूपेऽपि विशेषणे स्याद् १. १३८
 द्वारावृत्तेऽपि सदने प्रणयं १. १५९
 द्वितीयकल्पे किमसौ प्रवृत्ति १. १४६
 न खलु न खलु खल्वं १. १३६

नन्वेवमध्यक्षनिराक्रिया १. १३६
 निर्देशनस्य स्फुटमेव दृष्टं १. १४७
 न्यायमार्गादतिक्रान्तं ३. १४४
 पक्षान्तरे तु व्यभिचारमुद्रा १. १४७
 पक्षे तथा साधनशून्यताऽस्मिन् १. १४६
 पक्षे तृतीये विषयप्रदेशः १. १४५
 पक्षे परत्रापि स एव दोषः १. १३६
 पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिवध्यं १. १४७
 पटुघटितकपाटसंपुटौघे १. १५८
 पर्यस्तो दिवसस्तटोमयमटं १. १८४
 पादपार्थविवक्षावान् २. १४६
 प्रज्ञातः पदवेदिभिः स्फुटदृशा ३. १४४
 प्रत्यक्षबाधः प्रथमप्रकारे १. १३६
 प्रत्यक्षबाधः समलक्षि १. १४१
 प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणं २. ३०
 प्रथमतः परिसृत्य १. १३५
 प्रमाणे च प्रमेये च ३. १४३
 प्राचीनपक्षे प्रतिज्ञासिद्धिं १. १४५
 प्राच्यामत्र विजृम्भते १. १५५
 प्राप्यकारि यदि तु श्रवणं स्यात् १. १५५
 प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं २. ४६
 प्रोद्गममाणिक्यकणानुकारी १. १३६
 वहिरर्थग्रहौन्मुख्यं १. १४५
 बाह्येन्द्रियत्वं सकलङ्कमेव १. १४८
 बौद्धाः पुनरिदमाहुः १. १५५
 ब्रूमहेऽत्र ननु देवताऽऽत्मना १. १५०
 भवति परिगमश्चेद् १. १५३
 मन्त्रस्य साक्षाद् घटना प्रियादिना १. १४९

मन्दं मन्दमुदेत्ययं परिमलः १. १५६
 मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिनः १. १४३
 मुष्टिप्राग्ने कुवलयदलश्यामलिङ्गाऽवलम्बिते १. १४२
 यत् कौमारकुमारसंभवभवाद् २. ९२
 यस्मादिदं मन्त्रजोपसर्पत् १. १४९
 यैरत्र स्वप्रभया दिगम्बरं १. १
 रसनसर्शनघ्राणं १. १४७
 रहःसंकेतस्थो घनतरं १. १८३
 रागद्वेषविलेनारं १. ६
 रूपादिमध्ये नियमेन रूपं १. १३८
 विध्यातास्तेन ते चेद् विमलजङ्गं १. १५२
 वृत्तिः पञ्च सहस्राणि ३. १४४
 वेश्याऽनुरागप्रतिमं तदेतत् १. १५६
 व्यापकेषु वदति व्यसिपङ्गं १. १५०
 शरीरस्य बहिर्देशे १. १४७
 शून्ये मानमुपैति चेत् ननु १. ८८
 श्रोत्रेऽपि सर्वं तदिदं समानं १. १५६
 स्नाध्यव्यावृत्तितोऽत्रापि १. १४८
 सिद्धये वर्धमानः स्तात् १. १
 सेयं समीरलहरी हरिचन्दनेन्दुं १. १५६
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि १. १३८
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं १. १३८
 स्मृत्वा यथैव प्रतिबन्धमाशु १. १५७
 स्याद् व्योमवद् व्यापकतां १. १३६
 स्याद्ददमुद्रामपनिद्रभक्त्या... १. १
 हनूमल्लोललाङ्गुलं १. १३८
 हन्त । हेतुरिह जल्प्यते न चेत् २४६

६. रत्नाञ्चूत्तिगतावतरणानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकर्ता निर्गुणो भोक्ता ३. ६०

अकारादिः पौद्गलिको वर्णः (४. ९) २. ८९

अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ३.
११३

अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ २. ९८

अत्यं गयमि आइच्चे पुरत्या य अणुगए [दश.]
२. २४४

अनधिगता र्थाधिगन्तु प्रमाणम् १. ३५

अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सदभावो नास्तिताऽसति
[धर्मकीर्ति] २. ३९

अन्तर्व्याप्तेः साध्यसंसिद्धिश्चाक्षौ २. ५२

अन्यत् सामान्यलक्षणं सोऽनुमानस्य विषयः

[न्यायविन्दु १. १६, १७,] २. २४

अन्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते २. ५३

अर्थस्य प्रमिता प्रसाधनपटु प्रोचुः प्रमाणं परे
१. ३४

अवि अप्पणो वि देहम्मि नारयंति ममाइयं ति
३. ९६

अशरीरं वाव संतं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ३. ८४

अशुभः पापस्य [तत्त्वा० ६. ४.] ३. ७५

अहो ! चित्रं चित्रं तव चरितमेतन्मुनिपते ३. १

आगमो ह्याप्तवचनमस्मि दोषक्षयं विदुः २. ८७

इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनवन्धनम् ।

३. ८४

इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ३. ४२

इदानीतनमस्त्वत्वं नहि पूर्वधिया गतम्

[श्लो. प्रत्य० २३४] १. ३५

उदयखयखभोवसमोवसमसमुत्था बहुपगाराओ

३. ९८

उपमानं प्रसिद्धार्थ-साधर्म्यात् साध्यसाधनम्

[लघी० ३. १९] २. १०

उपयोगलक्षणो जीवः ३. ४३

ऊर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याहुर्मनोषिणः ३. ८४

कान्तकीर्तिप्रथाकामः कामयेत स्वमातरम्

२. १११

कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणाऽसन्निधानतः

२. १९७

कालात्मरूपसंबन्धाः संसर्गापक्रिये तथा

२. १७१

कृतञ्च शीलविध्वंसो न चाऽनङ्गः शमं गतः

१. १०४

क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् ।

३. ८२

गुण्विणी बालवच्छा य पद्मावेडं न कप्पइ

३. १०२

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्

(मीश्लो० अभा० २७) १. १३०

जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो ण सो विणा

हेठं ३. ७५

ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे पक्षो धर्म्यभिधीयते २. २८

ततश्च दोषाभावोऽपि निणेतुं शक्यतां कथम् ?

२. ९९

तत्र यत् पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यमिष्यते २. ४

तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीरायनुपप्लवात् ३. ८४

तदेवं धिपणादीनां नवानामपि मूलतः ३. ८४

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसंभवात्

२. ९९

तन्मात्रस्य समुद्रत्वे शेषांशस्यासमुद्रता ३. ४

तमः परमाणवः स्पर्शयन्तः.....द्रुमः

[न्यायकन्दली पृ. २२] १. १७७

तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन

विशेषितम् [मीश्लो० उप० ३७]

१. १२६,

तृन्नुदन्त १. ९

तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धी विपर्यये ३. ३१

दलितहृदयं गाहोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते

२. २००

दृष्टश्च साध्वीसुतयोर्मयोस्तुल्यजन्मनो ३. ७५

द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् [प्रवाभ०

२. १, ३] १. १११

धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा २. १३०

धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ३. ८४

धूमार्धर्वहिविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः २. २२

न कर्तृवृजकाभ्याम् १. १, ७

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते ?

३. ८४

न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति

३. ८४

नांष्ट्रास्तवाष्ट्रारिराण्डे न भ्राष्ट्रे नादंष्ट्रिणो जनाः

२. ९२

नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ३. ५८

नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुः स चेत् [संगृह्यलो.

१] २. २९

नापि प्रतिपक्षसाधनमनिर्वर्त्य प्रथमस्य साधन-

त्वावस्थितिः शङ्कितप्रतिपक्षत्वादिति

अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी,

भ्लाष्यस्तु स्याद् वञ्चितपरप्रहार इव

तमप्रहरमाण इति चेत् ३. १४१

नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते बुधः

३. ४

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणं त [प्र.

वा० १-८२] १. ७९; ३०७३

निरस्ता शून्यता सेयमाशाः शाक्य ! वसन्त्यम्

१. ९२

निर्गुणा गुणाः [तत्त्वा० ५-४१] १. ८४

नो कम्पदि निगमंभीए अचेलाए होत्तए ३. ९४

निर्वाणश्रीप्रभवपरमप्रीतितीव्रस्पृहाणां ३. ९६

निःशेषच्युतचन्दनम् ३. ११५, ११६,

निःशेषांशजुषां प्रमाणविषयीभूयं समासेदुषां

३. १

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात्

३. २३, २. २६

परिभावय स एवायं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः

२. ४८

पादपार्थविवक्षावान् पुरुषोऽयं प्रतीयते

२. १४६

पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणताऽनुमा

१. १२८

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते २. ४

पृथिव्यपस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, तत्समुदाये

शरीरविषयेन्द्रियसंज्ञाः तेभ्यश्चैतन्यम्

३. २७, २८

प्रजापतिर्वेदमेकमासीत् नाहरासीत् न रात्रि-

रासीत्, स तपोऽतप्यत तस्मात्तपनः,

तपनाच्चत्वारो वेदा अजायन्त २. ९२

प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत् ततस्त्रयो

वेदा अन्वसृजन्त २. ९६

प्रतिसमनुभ्योऽक्षः १. १२३

प्रत्यक्षं च परोक्षं च २. २४५

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते

[मी०लो० अभा० ११] १. १२९

प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणमतेर्येन प्रमा रूपता २. ३०

प्रत्येकं यो भवेद् घोषो द्वयोर्भावे कथं न सः

१. २४

प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते

२. २२०

प्रमाणपदकविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथाभवत् ।

१. १२७

प्रमेयरत्नकोटीभिः पूर्णो रत्नाकरो महान्

३. १४३

प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमूढते ।

३. ८४

प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं पक्ष एष किमत-

स्तदाख्या २. ४६

प्रारम्भकापेक्षतया यदेवमङ्गव्यवस्था लभते

प्रतिष्ठा ३. ११९

भङ्गः कथात्रयस्याऽत्र निप्रहृष्टान्निर्णयः
३. १४२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् उपकारः किमर्थकः
२. १९२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् पर्याप्तं सहकारिभिः
२. १९२
भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत्
१. ११५
भावो भवत्स्वभावश्चेत् कृतमुत्पादहेतुभिः
२०७
भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रत्यहेतुभिः
२. २०३
भूतिर्येषां क्रिया सैव कारणं सैव चोच्यते
१. ७९
मन्दमतिप्रतिपत्तिनिमित्तं सौगत ! हेतुमथा
मिदमधीयाः २. ४७
मन्दमतीन्द्रियुत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनाः
न्यपि प्रयोज्यानि [३. ४२.] २. ४५
मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः क्रमात् प्रसाधनक्षेपण-
केलिकर्मणे । ३. १२१
मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।
३. ९१
यत् संयमोपकाराय वर्तते प्रोक्तेतदुपकरणम् ।
३. ९४
यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता १. ५८
यदि परोपगमः प्रमित्तिस्तदा कथमयं प्रतिषेध-
विधिर्भवेत् २. ४३
यदि वपुष्परिमाणपवित्रितं ३. ६७
यद्युत्पत्त्यादयो भिन्नाः कथमेकं त्रयात्मकम् ?
२. २१९
यस्माद्वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा तिराश्रयाः
३. ३९
यस्मिन्नेव हि संज्ञान् आहिता कर्मवासना
३. ४५
यां प्रभादिष्टिपर्युदासभिधया त्वावच्युता समधा
२. १५३

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः
३. ८४
यावान् कश्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेः
२. ७१
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति २. ९६
रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते
१. ३५
वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः
फलम् ? ३. ५०
वस्तुधर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनव-
सितौ ३. १०५
वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये
१. १५५
वादिवचनार्थमवगम्यऽनूद्य दूषयित्वा प्रति-
वादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयुज्जीत अप्र-
युज्जानस्तु दूषितपरपक्षोऽपि न विजयी,
स्लाघ्यस्तु स्यात् आत्मानमरक्षन् पर-
घातीव वीर । ३. १३७
विकल्पयोनयः शब्दाः [दि. प्र० च० अने०
ज. प. पृ. ३३४ ३३७] १. २४
विकल्पाद् धर्मिणः सिद्धिः क्रियतेऽथ निषि-
ध्यते २. २६३
विज्ञप्तिः फलदा पुतां न क्रिया फलदा मता ।
३. ८१
विचारो वस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ?
१. ८८
विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः
३. १३९
विवेकवाचस्पतिरुच्छ्रिताज्ञः ३. १२५
वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् [श्लोक०
वाक्या० ३६६] २. ९७
शब्दे दोषोदभवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितिः
[श्लोक० चो० ६२] २. ९९
शास्त्राण्यधीत्याऽपि भवन्ति मूर्खाः ३. ८२
शिरसोऽव्यया निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः
[श्लोक० अभा० ४] १. १८७

शुभः पुण्यस्य [तत्त्वा० ६. ३] ३. ७५
 श्रियः प्रसूते विपदो रुणद्धि ३. ८२
 संवरनिर्जैरारूपो बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।
 ३. ९९
 स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानाम्
 २. १४४
 समुदयमात्रमिदं कलेवरम् २. ८९; ३. ३१
 सम्वद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना [मी०
 श्लो० प्र. ८४] २. ८९
 सम्यग् दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः
 [तत्त्वा० १. १.] ३. ८०
 सर्व एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्धयारूढेन
 धर्मधर्मिन्यायेन । २. २५
 सहर्षं हेषन्ते हरिहरिति हम्मीरहरयः
 २. ११५
 साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः
 [दिग्गताग-२. ३९
 सारङ्गमातङ्गतुरङ्गपूगाः । ३. १०७
 सिद्धसाध्यसमुच्चारणे सिद्धं साध्यायोपदिश्यते
 ३. १३४
 सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समालि-
 ज्जिता ३. १२३

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः २. १२७
 सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 ३. ८८
 सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रे नाऽनु-
 भूयते ३. ४२
 सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रती-
 यते २. १५५
 स्मरत्यदो दाक्षरधिर्भवन् भवान् [शिशु० १.
 ६८.] २. ४८
 स्वं एवं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनदूषणैः
 ३. १४२
 स्वपक्षसिद्धये वादी साधनं प्रागुदीरयेत्
 ३. १३५
 स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपवृंहितात्
 [न्यायमं० पृ. २८] २. १२४, १२५
 स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्याम्- [४. ११]
 २. ८५
 स्थिरमथ सन्तानमभ्युपेयाः ३. ४६
 ह उरस्यो वह्निजिह्वादौ वर्गपञ्चमसंयुतः
 २. ११५
 हन्त हेतुरिह जल्प्यते न चेत् २. ४६

७. रत्ना०वृत्तेः पञ्जिकागतावतरणानां सूची ।

अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः २. १०२
 अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः
 १. ८१
 अभ्यासपाटवाश्रितितारतम्यादिमेदतः १. ५९
 आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्धं विपश्चितः
 [ब्रह्मसिद्धि २१]
 इन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदन्तरम् १. ५२
 कथाशेषः कर्णोऽजनि धनकृशा काशीनगरी
 २. ११७
 क्रीडीकृतचञ्चुनस्वपक्षावयवपाण्डकरसन्यायेन
 १. ९१

जयन्त ! हन्त का तत्र गणना त्वयि कीटके
 २. १४१
 तस्य हेतोः किं न समुद्भवः १. ११७
 तेषां समत्वमारोग्यम् ३. ३२
 द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् १. ११४
 निश्चितो हि धूमो धूमध्वजं गिरौ गमयति
 नाऽनिश्चितः २. २५६
 पर्युदासः सदग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् १. ७४
 विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः
 २. १४३
 श्वानं भक्षयेत् स्वर्गकामः २. १०२

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन
समनन्तरप्रत्ययजनितं मनोविज्ञानम्
[तर्कभा० पृ० ९] १. ५३

हेतुः कलात्मरूपार्थाः सम्बन्धोपकृतिः तथा
२. १७०

८. रत्नाञ्जलिः टिप्पणगतावतरणानां सूची ।

अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीतिः संवृतिर्मता १. ५९
अभ्यासपाटवासात्तिरारतम्यादिभेदतः १. ५९
आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां २. २६
उपसर्गेण हि धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते १. ४०
चेन्द्रियेण परिष्ठिते रूपादौ तदनन्तरं १. ५३
ओम् आं परमं मते [अभिधा० चि० कां० ६
श्लो. १७६] २. १०७

कामः क्रोधश्च लोभश्च १. ७
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येवं वासना यका०
[पट्ट० स० का० ७] १. ५३

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते
[मीश्लो० अभा० ३] १. १८७

गृह्यपामार्गविद्वज्ज्ञानीवाचऽभ्याशुष्ठि-
शतावरी च ३. ३८

गमनार्था धातवः सर्वेऽपि ज्ञानार्थाः १. ९७
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योऽन्याभाव उच्यते
[मीश्लो० अभा० ३] १. १८७

गौः सौरभेयी माहेंथी महासुरभिरज्जुनी
[अभिधानचि० भू. ४, श्लो. ३३१]
२. ११

जीवाजीवा पुणं पावासवसंवरो य निज्जरणा
२. ६५

जुगवं दो नत्थि उवभोगा १. ६९
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्ती २. २६
तुम्यकं तृणकाष्ठं च तैलं जलसमागतम् २.
१४५

तेनाऽन्यापोहविषयाः [प्रवा० ३. १३३ स०
१३४. पृ०] १. ९

दीपवक्षोपपद्येत विश्वस्तु प्रकाशनम् १. १०२
द्रव्यक्रियाजातिशुणप्रभेदात् ३. २१

द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् १. ११४
द्विष्टसम्बन्धसंविर्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् [प्रवा भा०
२. १, ३] १. २०

द्वौ नवौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ
१. १३१

नन्वन्यतरासिद्धो हेत्वाभास एव नास्ति २. २५१
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम्
[मीश्लो० अभा० ३] १. १८७

प्रजापतिर्वेदमासीत् २. १०३
प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते [मीश्लो०
अभा. २] १. १९८

भग्नं मारवलं येन निर्जितं भवपञ्जरम् ३. ४९
भममाणो वि न पावइ प्रिक्खामेत्तं पि ढंढण-
कुमारो १. २१७

तुद्धस्य नास्ति देवत्वं मोहाच्छून्याभिधायिनः
१. ८९

मल्लिकाख्यास्तु मलिनैर्धार्तराष्ट्रासितेतरेः २. ९६
मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्
३. ८९

यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता []
१. ५३

यदा बादी सम्यग् हेतुं प्रतिपद्यमानोऽपि.....
तदान्यतरासिद्धत्वमिति २. २५१

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च
३. ४९

सिरिवाद्युदेवतणुओ सीसो अ तिलुक्कसामि-
नेमिस्स १. २१७

स्थिरभावस्थचैतन्यं तदेवात्मा निगद्यते ३. ४९
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्
२. ११८

९. पञ्जिकान्तर्गतविशेषनाम्नां सूची

अभयदेवसूरि ३. १४४
 कपिल ३. ६१
 कर्ण २. ११७, ३. १४४
 काणद २. ८२, ८६
 कापिल १. ३२, ३. १०३
 कालासुर २. ९८, ९९
 काशिनगरी २. ११७
 कुमारसम्भव २. ९५
 क्षीरकदम्ब २. ९८
 गन्धहस्ति २. १६०
 गुर्जर ३. १४४
 गुर्जर जयसिंह ३. १४४
 गौतम १. २
 चक्रेश्वरी ३. १४४
 जयन्त २. १२५, १४१
 जयन्त-मञ्जरी २. १२५
 जैन १. १४०, १४४, १४८; २. ९४, ९५,
 १११, ११७, ११९, १२५, १२६,
 १३४, १५८, १३७, १७६, १८०,
 १८५, १९९, २०८, २२५, २६१,
 २७०, २७१, २७२, २७७, २७८,
 ३. ७३, ७७
 जैमिनी १. १२२
 ज्ञानद्वैतवादी १. ३२
 तर्कभाषा १. ५२
 तिलकसूरि १, २; ३. १४५
 त्रिपुरीप्रत्यक्षवादी भट्ट १. १२२
 दाक्षिणात्य २. १४१
 दिग्नाग २. ४०
 देवसूरि १. २
 द्राविड २. १४१
 धर्मोत्तर २. ७५
 नरचन्द्रसूरि ३. १४५
 नास्तिक २. ३१, ३. १०३

नैयायिक १. ३२, ३३, २०८; २. ३, १४१
 न्यायप्रवेशकसूत्र २. ४०
 पञ्जिका ३. १४५
 पर्वतक २. ९८
 पाणिनिसूत्र २. १६०
 पैठर २. २२५
 पैलुक २. २२५
 प्रज्ञाकर २. ६५
 प्रभाकर १. १२२; २. ११२, ११४, ११७
 प्रभास २. ११७
 चौद २, १६, १९१, १९९, २०६, २०८,
 २२३; ३. १०३
 ब्रह्मासिद्धि १. ९७
 ब्रह्माद्वैतवादी १. १२२
 भट्ट २. ११२
 भरतशास्त्र २. ९२
 भेदाप्रतिभाषनवादी १. ६८
 मञ्जरी (न्यायमञ्जरी) २. १२५
 मलधारिण १. २
 मलधारी ३. १४४
 मलयगिरि मिश्र १. ७५
 मीमांसक २. ९४, ९५, ९७, १०१
 मीमांसा १. ११४
 मुनिचन्द्रसूरि ३. १४५
 याज्ञिक २. १०७, ११०
 योग १. ३२, १२२; २. ४०, १२६, १२९,
 १३४, १३७, १४६, १७८, १८१,
 २२५, २७४, ३०२
 रत्नप्रभसूरि १. २
 रत्नाकरावतारिका १. २
 राजशेखरसूरि ३. १४५
 लोकायत ३. ४२
 वर्द्धमान १. १९५
 वैशेषिक १. १५२; २. २७८; ३. ८५,
 ८७, १०३

शाक्य २. १६
शून्यवादी १. ३२, १२२
सरस्वती २. ११७
सांख्य १. ३२, २. २७२
सूरि १. ५८, १२४, १४०, १५९
सौगत १. २; २. १०, ३४, ४०; ४४,
६५, १४३, १४५, १४७; १५०,
१९१, १९६, १९९, २०१, २०६,

२२३, २२५, २४९, २७७, २८८,
३०२
स्थूलभद्रवेश ३. १४४
संयाद्रादरत्नाकर १. २, २. १४१
हम्मीर २. ११७
हरिभद्रसूरि ३. १४५
हर्षपुरीय ३. १४४
हेमचंद्रसूरि ३. १४४

१०. टिप्पणंगतविशेषनाम्नां सूची ।

आक्षपाद १. ९, १२, १३५
अजितप्रभ ३. १४५
अभयकुमार २. ८८
अभयदेवसूरि ३. १४५
अर्चट २. ४०
अर्जुन २. ९५
अस्तित्वैकान्तवादी २. १५८
आक्षपाद २. २३२
आर्हत १. १२५, २. २४३, २७२
ऋग्वेद २. ९२
औलुक्क्य १. ४६
कान्दली १. १५५
कान्दलीकोर १. १७८
कणमक्ष १. ९, १२, १२५
कण्व २. ९९
कनकप्रभसूरि ३. १४५
कपालि २. ८८
कपिल १. ९, १२, २, २३२
करपल्लवी २. ८८
कर्ण २. ९५
कल्याणचन्द्र १. १०
काणाद २. २३२
कालासुर २. ९७, ९९
किरणावली १. १५५
कुमुदचन्द्र १. ३

कुरुदेश २. ९५
गुणचन्द्र २, ७५, १७६, २२५, ३. १४५
गौतम १. ७, ३. ८९
चरक १. १२५
चार्वाक १. ५३, २०५, २. ३१
जयसिंहदेव १. ३
जिनसमय १. ३२
जैन १. ३, २९, ४०, ५६, १०८, १२६,
१४१, १४७, २०१; २. ४४, ८८,
९५, १३३, १७८, २४३, २५१,
२५३, २७२
जैनसिद्धान्त २. २५१
जैमिनि १. ९, १९१; २. २३२
ज्ञानचन्द्र १. १२२, २. ७५, १७६, २२५
ज्ञानाद्वैत १. ३२
ढंढणकुमार १. २१७
तथागत १. १०, २३, २. २२, ३८
तथागत २. ३४, २०१, २४९
तिलकप्रभसूरि ३. १४५
दिगम्बर १. ३
दिग्नाग १. १०
देवसूरि १. ८, ३. १४५
घाताराष्ट्र २. ९६
घुतराष्ट्र २. ९६
नालिकैरद्वीपवासी २. ८५

नास्तिक १. २०५
 नास्तिकमत १. ३; २. २५३
 नैयायिक १. ९, २०५; २. १०, ४०,
 १२४, १२९, १३२; ३. ६५, ८७
 न्यायतर्क १. १५५
 न्यायशास्त्र २. २५१
 न्यायसार १. १५५
 न्यायावतार १. २६
 प्रज्ञाकर २. ६४,
 प्रभाकर १. ९, ६९, १०३, १२५; २. ११२
 प्रमाणनयतत्त्वालोक १. ७
 प्रमाणवार्तिक १. १०
 बृहस्पति १. ३
 बौद्ध १. १०, २३, ५३; २. ४०; ३. ४४
 ब्रह्मवादी १. ३२, ९५
 भट्ट १. ९, १०३, १३१; २. ११२
 भरतशास्त्र २. ९२
 भिक्षु २. १७
 भगध २. ८८
 मनु २. ९९
 मलधारिपूज्य ३. १४५
 महाराष्ट्र २. ९६
 माध्यदिन २. ९९
 मानवीस्मृति २. ९९
 मीमांसक १. १०३, १२५
 [मीम्लो० अभा० २] १९८
 मूलदेवी २. ८८
 यजुर्वेद २. ९२
 योग २. ४, ३४, १३८, १७८; ३. ६५,
 ८७

रत्नप्रभाचार्य ३. ९०
 रत्नाकरावतारिकाटिप्पणक १. १२२, २; ७५,
 १७६; ३. १४५
 राजशेखरगुरु ३. १४५
 लाट २. ८८
 लोकायत २. ३१, ९०, ९१, २५३
 लोकायित १. २०५
 वर्धमान १. ३, १९८, २०१
 विजयसिंह ३. १४५
 वैशेषिक १. ९, २५, २, १५२; ९२. ९०
 शाक्य १. ३२,
 शैव १. २०१, २१०
 श्रीचन्द्रसूरि ३. १४५
 श्रीधर १. १७८
 श्रीहर्ष ३. ८९
 श्रेणिक २. ८८
 सांख्य १. ९, १२५, २४९
 साधुपूर्णमागच्छ ३. १४५
 साम २. ९२
 सुगत १. ३०
 सुगतमत २. १९४
 सुराष्ट्र २, ९६
 सौगत १. ७, १०, २६, १२५; २. १५,
 १७, १९; ३. ३४, ३८, ४०,
 १७८, २३२, २४९, २५३, ३. ४४
 स्याद्वादमत १. १२६
 स्याद्वादरत्नाकर २. २४
 स्याद्वादवादी २. २४९
 स्याद्वादी २. १३३, २७२
 हस्तिनापुर २, ९५

११. प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची

अकारादि पौद्गं ४. ९, १०४. (२)
 अज्ञाननिवृत्तिस्त्वं ६. १२, २२९ (२)
 अज्ञानात्मकानात्मं ६. २४. २३७ (२)
 अर्तस्मिस्तदध्यं १. ८, ६३ (१)
 अननुभूते मुनिमण्डले ६. ३२. २३९ (२)
 अननुभूते वस्तुनि ६. ३१, २३९ (२)
 अनभिमतस्यासाध्यं ३. १७, ४१ (२)
 अनभीषितसाध्यं ६. ४६, २४८ (२)
 अनयोरन्यतरप्रयोगे ३. ३२, ५० (२)
 अनादेयवचनः कश्चिद् ६. ७५, २९६ (२)
 अनाप्तवचनप्रभवं ६. ८३, २९९ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६७, २९३ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६८, २९४ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७८, २९७ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७९, २९७ (२)
 अनुगत विशिष्टाकारं ५. २, १८५ (२)
 अनुपलब्धेरपि द्वैतम्यम् ३. ९३, ७५ (२)
 अनुभवस्तृतिहेतुकं ३. ५. ८ (२)
 अनुमानं द्विप्रकारं ३. ९, २६ (२)
 अनुमाननिराकृतसाध्यं ६. ४२, २४३ (२)
 अनुमानाद्याधिक्येन २. ३. १३३ (१)
 अन्तर्व्याप्त्या हेतोः ३. ३७, ५२ (२)
 अन्यतरासिद्धौ यथा ६. ५१, २५० (२)
 अन्यथा प्रमेया २. १५, १६४ (१)
 अप्रतीतमनिराकृतं ३. १४, ४० (२)
 अप्राधान्येनैव ध्वनि ४. २४, १६२ (२)
 अभिन्नमेव भिन्नं ६. ८७, ३०१ (२)
 अभिधेयं वस्तु यथा ४. ४, ८७ (१)
 अभिमतानभिमतं १. ३, ४२ (१)
 भयं च द्वेधा स्वां ८. ५, १०९
 भयं द्विविधः क्षायो ८. ८, १११ (३)
 भयसुमयविकल्पः ७. १४, ११ (३)
 अर्थप्रकाशकत्वमस्य ४. १२, १५० (२)
 अवगृह्योतार्थविशेषा २. ८. १६१ (१)
 अवधिज्ञानावरणं २. २१, १६६ (१)

अशेषविशेषेष्वौदासीन्यं ७. १५, ११ (३)
 असत्यामपि व्याप्तौ ६. ३५, २४० (२)
 असर्वज्ञोऽनाप्तो वा ६. ७४, २९५ (२)
 असामस्त्येनाऽप्युत्पद्य २. १३, १६२ (१)
 असिद्धविरुद्धानैकां ६. ४७, २४९ (२)
 असिद्धसाध्यव्यतिरेको ६. ७०, २९४ (२)
 अस्तीह सहकारफले ३. ८१. ७० (२)
 अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे ३. ७८. ६९ (२)
 अस्पष्टं परोक्षम् ३. १, १ (२)
 अस्य विधिनिषेधा ४. २८, १६३ (२)
 आगमनिराकृतसाध्य ६. ४३, २४४ (२)
 भावः शिष्यादिः ८. ६. १११ (३)
 भावो नैगमसंग्रहव्यव ७. ६, ७ (३)
 आनुमानिकप्रतिपत्त्य ३. २०. ४२ (२)
 भासवचनादाविर्भूत ४. १. ८१ (२)
 आरम्भकश्चात्र जिगीषुः ८. २, १०७ (३)
 इतरथाऽपि संवेदनात् ४. ३४, १६४ (२)
 इतरथा स्वपरयोः प्रमाण ६. ११, २२९ (२)
 इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः ७. ३७, १९ (३)
 इयं सप्तमङ्गी प्रतिभङ्गं ४. ४३, १६७ (२)
 ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः २. ९, १६१ (१)
 उक्तलक्षणोल्लङ्घने ६. ८०, २९८ (२)
 उक्तलक्षणो हेतुद्विप्रकार ३. ५४, ५६ (२)
 उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा ३. १०१. ७७ (२)
 उदगुर्मुहूर्तात् पूर्वं पूर्वफलगुण्य ३. ८१ ६९ (२)
 उद्देश्यति मुहूर्तान्ते ३. ८०, ६९ (२)
 उपचारातदाप्तसवचनं च ४. २, ८१ (२)
 उपलब्धिविधिनिषे ३. ५५, ५६ (२)
 उपलब्धेरपि द्वैविध्य ३. ६७. ६० (२)
 उपलम्भानुपलम्भसम्भवं ३. ७, १९ (२)
 उपादानबुद्ध्यादिना प्रमा ६. ७, २२८ (२)
 उभयासिद्धौ यथा परिणामी ६. ५०, २४९ (२)
 उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीयुत्वे ८. २३ १४२ (३)
 ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि ७. २८, १६ (३)
 पक्व वस्तुनि विधीयमान ४. ३७, १६५ (२)

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्म ४. १४. १५३ (२)
 एतद् द्वितयमवग्रहेहा २. ६, १६० (१)
 एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चा ३. ५३. ५६ (२)
 एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि ८. १, ११३ (३)
 एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरु ७. ४४, २३ (३)
 एवं क्रमाविर्भूत २. १४ (१)
 कथञ्चित्तस्यापि प्रमा ६. १३, १३० (२)
 कथञ्चिदमेदेऽपि परिणाम ३. १३, १६२ (१)
 कर्त्ता हि साधकः स्वतन्त्र ६. १९, २३३ (१)
 वर्तुक्रिययोः साध्यसाधक ६. १८, २३२ (२)
 कलशवदित्युभय ६. ६३, २९२ (२)
 कारणाऽनुपलब्धिर्यथा ३. ९९, ७६ (२)
 कार्यानुपलब्धिर्यथा ३. ९८, ७६ (२)
 कालत्रयाऽपेक्षिणी हि ३. ६५, ५९ (२)
 कालदिमेदेन ध्वने ७. ३२. १७ (३)
 कालदिमेदेन भिन्नार्थो ७. ५०, २४ (३)
 किमित्यालोचनमात्र १. १४, ७५ (१)
 कः सखु ज्ञानस्याऽऽलम्बन १. १८, १०० (१)
 क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभाव ४. ३५, १६४ (२)
 क्रमादुभयप्रधान एवाय ४. २७, १६३ (२)
 क्रमोऽयमीषामयमेव तथैव २. १४, १६४ (१)
 क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्द ७. ४२. २१ (३)
 क्वचित् कदाचित् कथं ४. ३५, १६३ (२)
 क्वचित् क्रमस्याऽनुपलक्षण २. १७. १६४ (१)
 क्षणमेकं सुखी विषया ७. १०, ९ (३)
 गुणः सहभावी धर्मः ५. ७, २११ (२)
 चैतन्यस्वरूपः परिणामी ७. ५६, ५२ (३)
 ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभि १. १९, १०९ (१)
 ज्ञानादन्योऽर्थः परः १. १६, ७६ (१)
 ततः पारमार्थिक एव ६. ३३, २३६ (२)
 'तत्तीर्थकारविग्रहम्' इति यथा ३. ४. ३ (२)
 तत्प्रमाणतः स्याद्विज्ञ ६. ६, २२८ (२)
 तत्र प्रतीतिनिराकृतानमी ६. ३८. २४१ (२)
 तत्र प्रथमे प्रथमस्तुवीयतुरी ८. १०, ११५ (३)
 तत्र विकलमवधिमतः ३. २०, १६६ (१)
 तत्र संस्कारप्रबोध ३. ३, १ (२)
 तत्र हेतुप्रवृत्तसम्बन्ध ३. १०, ३१ (३)

तत्रायं द्विविधमिन्द्रियं २. ५. १३४ (१)
 तत्राद्या स्वभावविरुद्धो ३. ८४, ७० (२)
 तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणा ६. ३. २२६ (३)
 तत्रापरौषेयः शब्दोऽमूर्त ६. ६०, २९३ (२)
 तत्राविरुद्धानुपलब्धिः ३. ९४, ७५ (२)
 तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधि ३. ६८, ६० (२)
 तत्रैव द्वयज्ञस्तुरीयस्य ८. १३, ११८ (३)
 तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठाप ८. ४, १०९ (३)
 तदितरत्त्वप्रामाण्यम् १. २०, १०९ (१)
 तदिष्टस्य प्रमाणेना ३. २६, १९९ (१)
 तदुभयमुत्पत्तौ परत एव १. २१, ११० (१)
 तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् २. ३४, १९८ (१)
 तद्विपरीतस्य विकलादेशः ४. ४५, १७३ (२)
 तद् द्विप्रकारम्—साव्यव २. ४, १३३ (१)
 तद् द्विमेदं प्रत्यक्षं च ३. १, १२३ (१)
 तद् द्विमेदमपि प्रमाणं ४. ४६, १७३ (२)
 तद्विविधमानन्तर्येण ६. २. २२६ (२)
 तद् भेदेन तस्य तमेव ७. ३४, १८ (३)
 तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्व ४. १५, १५५ (२)
 तद् विकलं सकलं च २. १९, १६६ (१)
 तद् न्यवसायस्वभावम् १. ७, ४९ (१)
 तमस्विन्यामास्वाद्यमाना ३. ७९, ६१ (२)
 तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् ६. ८२, २९८ (२)
 तस्य विषयः सामान्यः ५. १, १७७ (२)
 तस्य हि वृत्तनमविश्रवादि ४. ५, ८८ (२)
 तस्य हेत्वाभासस्यापि ३. १३, ३४ (२)
 तस्या भवि सप्तविधत्व ४. ५१, १६६ (२)
 तस्यापि सप्तप्रकारत्व ४. ४२, १६७ (२)
 तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मि ६. ६१, २९२ (२)
 तस्यावच्छेदशब्दे ४. ३०, १६३ (३)
 तस्यैकप्रमातृतादान्त्येन ६. ८, २२८ (२)
 तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य ७. ५७, ८० (३)
 तुरीये प्रथमादीन्तामेवम् ८. १४, ११८ (३)
 तुल्ये पदार्थे स एवाय ६. २३, २३३ (२)
 तेभ्यः स्वपरव्यवसाय ६. २६, २३७ (२)
 तेषामपि सप्तत्रं सप्त ४. ४९, १६६ (२)
 तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणं ६. ७१, २३५ (२)

तृतीये प्रथमादीनां यथा ८. १३, ११८ (३)
 त्रिविधं साधनमभिधायैव ३. २७, ४६ (२)
 दृष्टत्वादिकं प्रतिजानान् ७. २१, १३ (३)
 दस्यत्वादीन्यवान्तरं ७. १९, १२ (३)
 द्वितीये तृतीयस्य कदा ८. ११, ११७ (३)
 द्वितीयो सुर्वादिः ८. ७, १११ (३)
 धर्मद्वयादीनामैका ७. ११, १० (३)
 धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च ७. ५, ८ (३)
 धर्माधर्माकाशकालपुद्गल ७. २०, १३ (३)
 धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद् ३. २१, ४२ (२)
 ध्वनिः परिणतिमान् प्रयत्न ३. ७७, ६८ (२)
 न खल्वदृष्टमगृह्यते न २. १६, १६४ (१)
 न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ १. ५, ४४ (१)
 न च क्वलाहारत्वेन २. २७, २११ (१)
 न च क्रिया क्रियावतः ६. २०, २३३ (२)
 न च व्यवहितयोस्तयो ३. ७४, ६६ (२)
 न च हेतोरन्यथानुपपत्ति ३. ३४, ५१ (२)
 न चातिक्रान्तानागतयो ३. ७२, ६४ (२)
 न तु त्रिलक्षणकादिः ३. १२, ३२ (२)
 न तदुपपत्तिदाकारता ४. ४७, १७४ (२)
 न दृष्टान्तवचनं ३. ३३, ५० (२)
 नयवाक्यमपि स्वविषये ७. ५३, २५. (६)
 न वीतरागः कपिलः ६. ७६, २९६ (२)
 न वीतरागः कश्चिद् ६. ७७, २९७ (२)
 न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य १. ४, ४३ (१)
 न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र ३. १९, ४२ (२)
 नाप्यर्थनिश्चितौ १. ६, ४४ (१)
 नाप्यविनाभावस्मृतये ३. ३६, ५१ (२)
 नायं सर्वदशी रागादि ६. ६५, २९३ (२)
 नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात् ६. ७३, १९५ (२)
 नियतैकविशेषस्वभावे ३. ३५, ५१ (२)
 निराकृतसाध्यधर्म ६. ४०, २४२ (२)
 निर्णीतविषयवृत्तिको यथा ६. ५६, २८२ (२)
 निर्दोषोऽसौ प्रमाणा २. २५, १९८ (१)
 निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाण ६. ७२, २९५ (२)
 निश्चितान्यथानुप ३. ११, ३१ (२)

निषेधप्रधान एव शब्दः ४. २६, १६३ (२)
 निषेधस्य तस्माद् ४. २३, १६२ (२)
 निषेधात्मनः सह द्वया ४. ३२, १६४ (२)
 निषेधात्मनोऽर्थस्य ४. ३३, १६४ (२)
 नीयते येन श्रुताख्यप्रमाण ७. १, १ (३)
 नोपनयनिगमनयोरपि ३. ४०, ५३ (२)
 पक्षहेतुवचनलक्षण ३. २८, ४८ (२)
 पक्षहेतुवचनात्मकं ३. २३, ४४ (२)
 पक्षाभासादिसमुत्थं ६. ३७, २४१ (२)
 पक्षीकृत एव विषये ३. ३८, ५२ (२)
 परम्पराव्यवहितानां ३. ७५, ६६ (२)
 पर्यायध्वनीनाम ७. ३८, १९ (३)
 पर्यायशब्देषु निरुक्ति ७. ३६, १९, (३)
 पर्यायस्तु क्रमभावी यथा ५. ८, २११ (२)
 पर्यायार्थिकश्चतुर्धा ७. २७, १६ (३)
 पारमार्थिकं पुनरुत्पत्ता २. १८, १६५ (१)
 पारमार्थिकं प्रत्यक्षमिव ६. २९, २३८ (२)
 पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य ६. ४, २२६ (२)
 पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा ३. १००, ७७ (२)
 पूर्वचरोत्तरचरयोर्न ३. ७१, ६३ (२)
 पूर्वापरपरिणामसाधा ५. ५, १९१ (२)
 पूर्वः पूर्वो नयः अनुसृतः ७. ४६, २३ (३)
 प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमामाध्य ८. २०, १२४ (३)
 प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं ७. ५२, २५ (३)
 प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्य ४. ३९, १६६ (२)
 प्रतिपर्यायशब्दमर्थ ७. ५१, २४ (३)
 प्रतिबन्धप्रतिपत्ते ३. ४३, ५४ (२)
 प्रतिव्यक्ति तुल्या परि ५. ४, १८७ (२)
 प्रतिषेधोऽसदंशः ३. ५७, ५६ (२)
 प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्त्या ३. ८६, ७२ (२)
 प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां ३. ९५, ७५ (२)
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो ६. ३९, २४२ (२)
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्य ६. ४१, २४३ (२)
 प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्था ३. २६, ४७ (२)
 प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण ६. ८५, ३०० (२)
 प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य ३. १६, ४१ (२)

प्रमाणं हि कारणाख्यं ६. १५. २३० (२)
 प्रमाणतः स्वपक्षस्थापन ८. १७. १२०
 प्रमाणतया परिणत ६. ९. २२८ (२)
 प्रमाणनयतत्त्वव्यव १. १. १३ (१)
 प्रमाणप्रतिपन्नामन्त ४. ४४. १६७ (२)
 प्रमाणवदस्य फलं व्यव ७. ५४. २६. (३)
 प्रमाणस्य स्वरूपदि ६. २३. १३६ (२)
 प्रमाता प्रत्यक्षादि ७. ५५. २७ (३)
 प्रमातुरपि स्वपरव्यव ६. १७. २३२ (२)
 प्रारम्भकप्रत्यारम्भका ८. १६. १२० (३)
 प्रारम्भकश्चात्र ८. २. (३)
 भविष्यति वर्षं तथा ३. ७९. ६९. (२)
 मन्दमतीस्तु व्युत्पाद ३. ४२. ५३ (२)
 मरणधर्माऽयं रागादि ६. ६४. २९३ (२)
 यः पुनरपारमार्थिक ७. २५. १५ (३)
 यः प्रक्षिमेते स एवो ६. १०. २२९ (३)
 यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते ६. १२२६ (२)
 यत्र तु साध्या भावे ३. ४७. ५५ (२)
 यत्र साधनधर्मेऽन्तर्गता ३. ४५. ५५ (२)
 यथाकपालइदम्ब ३. ६२. ५८ (२)
 यथा कृशानुमानयं ३. ३१. ४९ (२)
 यथा गच्छत्तृणस्पर्श १. १५. ७६ (१)
 यथाऽऽन्यभावे न ३. ४८. ५५ (२)
 यथा चावर्कदर्शनम् ७. २६. १५ (३)
 यथा चेतनाऽचेतनयोः ३. ६६. ५९ (२)
 यथा तज्जातीय एवायं ३. ४. ९ (२)
 यथा तथागतमतम् ७. ३१. १७ (३)
 यथा तस्मादग्निरत्र ३. ५२. ५५ (२)
 यथाऽऽत्मनि सत्त्वं ७. १२. १० (३)
 यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं ७. २२. १३ (३)
 यथा घूमश्च त्र प्रदेशे ३. ५०. ५५ (२)
 यथा नास्त्येव सर्वं ३. ८५. ७१ (२)
 यथा नित्य एव पुरुषो ६. ५३. २७५ (२)
 यथाऽनेकान्तात्मकं ३. ३९. ५२ (२)
 यथा परिणामी शब्दः ६. ८१. २९८ (२)
 यथा पश्य पुः स्फुरं ३. २७. ४८ (२)
 यथा बभूव भवति ७. ३३. १७ (३)

यथा बभूव भवति ७. ३५. १८ (३)
 यथा मृत्पिण्डनिवृत्ता ३. ६०. ५८ (२)
 यथा मेकलकन्यकायाः ६. ८४. २९९ (२)
 यथाऽऽम्बुधरेषु गन्धर्व ६. २८. २३८ (२)
 यथाऽयं स्थाणुर्वा १. १३. ७५ (१)
 यथा यत् सत् तद् ७. २४. १४ (३)
 यथा यत्र यत्र धूमं ३. ४६. ५५ (२)
 यथा यावान् कश्चिद् ३. ८. २६ (२)
 यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं ७. ४३. २२ (३)
 यथा शिवाख्यस्य ६. ३०. २३८ (२)
 यथा शुक्तिकायामिदं १. ११. ६४ (१)
 यथा सत्तैव तत्त्वं ७. १८. १२ (३)
 यथा समस्ति समस्तं ३. २२. ४२ (२)
 यथा सन्निकर्षाद्यं ६. २५. २३७ (२)
 यथा सुखविवर्तः ७. २९. १६ (३)
 यथा स्तम्भस्वभावात् ३. ६४. ५९ (२)
 यथेन्दनमनुभवनिन्दः ७. ४१. २० (३)
 यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर ७. ३९. २० (३)
 यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं ३. ६१. ५८ (२)
 यन्निवृत्तावेव कार्यस्य ३. ५९. ५७ (२)
 यमलकजातवत् ६. ३४. २३९ (२)
 यस्यान्यथानुपपत्तिः ६. ४८. २४९ (२)
 यस्यान्यथानुप ६. ५४. २८१ (२)
 युगपद्विधिनिषेधा ४. २९. १६३ (२)
 रागादिमानयं वक्तुं ६. ६३. २९३ (२)
 रागादिमान् विवक्षितः ६. ६६. २९३ (२)
 लोकनिराकृतसाध्यं ६. ४४. २४५ (२)
 लौकिको जनकादि ४. ७. ८९ (२)
 वर्णपद-वाक्या ४. ८. १०३ (२)
 वर्णानामन्योऽन्या ४. १०. १२१ (२)
 वर्तमानविषया ७. ४९. २३ (२)
 वस्तु पर्यायवद् ७. ९. ९ (३)
 वादिप्रतिवादिनोर्यथा ८. १९. १२३ (३)
 वादिप्रतिवादिसभ्यं ८. १५. १२० (३)
 वादिप्रतिवादिसिद्धान्तं ८. १८. १२१ (३)
 वादिसभ्याभिहिताव ८. २१. १२५ (३)

विधिनिषेधप्रकारां ४. ३८, १६५ (२)
 विधिप्रधान एव ४. २२, १६२ (२)
 विधिमित्रादिप्रधानं ४. ३६, १६४ (२)
 विधिः सदेशः ३. ५६, ५६ (२)
 विध्यात्मनोऽर्थस्य ४. ३१, १६४ (२)
 विपरीतैवकोटिं १. १०, ६४ (१)
 विरुद्धकारणानुपलब्धिं ३. १०६, ७९ (२)
 विरुद्धकारणोपलब्धिं ३. ८९, ७३ (२)
 विरुद्धकार्यकारणं ३. १०४, ७८ (२)
 विरुद्धकार्यानुपलब्धिं ३. १०५, ७८ (२)
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८, ७२ (२)
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि ३. ९०, ७३ (२)
 विरुद्धयोर्धर्मयोरेक ८. १, १०४ (३)
 विरुद्धव्यापकानुप ३. १०८, ८० (२)
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि ३. ८७, ७२ (२)
 विरुद्धसहचरानु ३. १०९, ८० (२)
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३. ९२, ७४ (२)
 विरुद्धस्वभावानुप ३. १०७, ७९ (२)
 विरुद्धानुपलब्धिस्तु ३. १०३, ७८ (२)
 विरुद्धोत्तरचरोप ३. ९१, ७३ (२)
 विरुद्धोपलब्धिस्तु ३. ८३, ७० (२)
 विशेषोऽपि द्विरूपो ५. ६, २१० (२)
 विश्वमेकं सदविशेषा ७. १६, ११ (३)
 विषयविषयिसंनि २. ७, १६० (१)
 वैधर्म्येणापि दृष्टान्ता ६. ६९, २९४ (२)
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७, ७६ (२)
 व्याप्तिप्रहणसमया ३. १८, ४१ (२)
 व्यासतोऽनेकविकल्पः ७. ४, ५ (३)
 शङ्कितविपरीतानध्य ३. १५, ४१ (२)
 शब्दानां स्वप्रवृत्ति ७. ४०, २० (३)
 शेषप्रमाणानां पुन ६. ५, २२७ (२)
 शेषास्तु त्रयः शब्द ७. ४५, २२ (३)
 संयमविशुद्धि ०. २२, १८८ (१)
 संशयपूर्वकत्वा २. ११, १६१ (१)
 संवृत्त्या प्रमाणफल ६. २१, २३५ (२)
 संप्रहेण गोचरीकृता ७. २३, १४ (३)
 सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष ६. २७, २३७ (२)

स एव दृढतमावस्था २. १०, १६१ (१)
 सकलं तु सामर्थ्यविशे २. २३, १८८ (१)
 स चतुर्धा प्रागभावः ३. ५८, ५७ (२)
 स च द्वेधा लौकिको ४. ५, ८८ (२)
 सच्चैतन्यमात्मा ७. ८, ८ (३)
 सजिर्गणुक्तेऽस्मिन् ८. २२, १२६ (३)
 सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः ७. १७, १० (३)
 सत्येव साध्ये हेतो ३. ३०, ४९ (२)
 स द्विविध उभया ६. ४९, २४९ (२)
 सद्विशेषप्रकाशकाद् ७. ४८, २३ (३)
 स द्वेधा-निर्णीतविपक्ष ६. ५५, २८१ (२)
 स द्वेधा-साधर्म्यतो ३. ४४, ५४ (२)
 सन्दिग्धविपक्षवृत्तिवो ६. ५७, २८३ (२)
 सन्मात्रगोचरात् ७. ४७, २३ (३)
 समर्थनमेव परं पर ३. ४१, ५३ (२)
 समस्त्यत्र प्रदेशे ४. ३, ८६ (२)
 समासतस्तु द्विभेदो ७. ५, ६ (३)
 सर्वत्रायं ध्वनिर्विधि ४. १३, १५२ (२)
 सर्वथा द्रव्यापलापी ७. ३, १६ (१)
 स विपर्ययसंशया १. ९, ६४ (१)
 स व्याससमासाभ्यां ७. ३, ५ (३)
 स श्यामो मैत्रतनय ६. ३६, २४० (२)
 सहचरानुपलब्धि ३. १०२, ७७ (२)
 सहचारिणोः परस्परस्वरूप ३. ७६, ६८ (२)
 साधकवाधकप्रमाणा १. १२, ७४ (१)
 साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो ६. ५८, २९१ (२)
 साध्यधर्मविकलः साधन ६. ५९, २९१ (२)
 साध्यधर्मस्य पुन ३. ५९, ५५ (२)
 साध्यधर्मिण्यु ३. ४९, ५५ (२)
 साध्यविर्ययेणैव ६. ५२, २७५ (२)
 साध्यसाधनभावेन ६. १४, २३० (२)
 साध्यस्य प्रतिनियतधर्मि ३. २४, ४६ (२)
 साध्येनाविरुद्धानां ३. ६९, ६ (२)
 सामान्यमात्रग्राही ७. १३, १० (३)
 सामान्यमेव विशेषः ६. ८३, ३०० (२)
 सामान्यं द्विप्रकारं ५. ३, १८७ (२)
 स्पष्टं प्रत्यक्षम् २. २, १ (१)

स्मरणप्रत्यभिज्ञान ३. २, १ (२)
 स्यादवक्त्रव्यमेवेति ४. १८, १५९ (२)
 स्यादस्त्येव स्याद ४. १९, १६० (२)
 स्यादस्त्येव स्यान्ना ४. २१, १६१ (२)
 स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्ये ४. १७, १५८ (२)
 स्यान्नास्त्येव सर्व ४. १६, १५६ (२)
 स्यान्नास्त्येव स्याद ४. २०, १६१ (२)
 स्वपरव्यवसायि ज्ञानं १. २, ३० (१)
 स्वपरव्यवसितिक्रिया ६. १६, २३१ (२)

स्वभावापनुलब्धि ३. १५, ७६ (२)
 स्वरूपान्तरात् स्वरूपं ३. ६३, ५८ (२)
 स्ववचननिराकृत २. ४५, २४६ (२)
 स्वव्यापारापेक्षिणी ३. ७३, ६५ (२)
 स्वस्य वधसायः स्वाभि १. १७, ९९ (१)
 स्वाभाविकसामर्थ्य ४. ११, १२२ (२)
 स्वाभिप्रेतादंशा ७. २, ५ (३)
 स्वीकृतधर्मव्यव ८. ३, १०९ (३)
 हेतुप्रयोगस्तथो ३. २९, ४९ (२)

શુદ્ધિપત્રકમ્

દ્વિતીયભાગે

પૃષ્ઠે પંક્તૌ અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે પંક્તૌ અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૧૪ ૧૫ કહે જા કે	કહે છે કે	૨૩૧ ૧ કારણ તે	કારણ કે
૫૭ ૧૦ ઔદ્ધ	ઔદ્ધ	૨૪૩ ૩૨ સર્વજ્ઞ તે	સર્વજ્ઞ કે
૫૧ ૭ અપિતાભવના	અપિતાભાવનો	૨૪૪ ૨૭ સૂર્ય અસ્ત થઈ- આ આખી	પંક્તિ ૨૬ કરો
૭૮ ૧૪ એકાન્તાનરન્વયે	એકાન્તનિરન્વયે	૨૪૯ ૧૨ -દોપાનરા-	-દોષનિરા-
૧૫૦ ૨૩ સમુદ્ર	અમુદ્ર	૨૪૯ ૨૯ પ્રતિવાદિ	પ્રતિવાદિ
૧૫૯ ૧૮-૨૧ આ સાર	પંક્તિઓ ત્રીજી પંક્તિ પછી મૂકવી	૨૫૦ ૮ ૪૭	૪૮
૧૭૭ ૨૮ બહુલ(...ગાય)	બહુલ (કાલીગાય)	૨૫૦ ૧૩ રહેલી	કારણે
૧૯૪ ૪ સમર્થ	સમર્થ	૨૫૩ ૩૦ પૃથ્વ્યા-	પૃથ્વ્ય-
૧૯૮ ૩૦ એક	એક	૨૫૪ ૩૦ સંશય	સંશય હોય
૧૯૯ ૩૫ બ હિ	બત્ર હિ	૨૫૮ ૪ રાગ અંશ	રાગ અંશ
૨૦૩ ૨૫ કૃત-	કૃત	૨૫૮ ૧૨ માટે તેથી	માટે તેમાં
૨૦૫ ૩૨ ધટ અને	ધટ	૨૬૨ ૪ ધર્મ	ધર્મ
૨૧૬ ૨૮ આક્ષેપ	અક્ષેપ	૨૬૩ ૫૩ અહીં	અહીં
૨૨૧ ૩૦ (નગર)કાદિ	(નગર)કાદિ	૨૬૩ ૩ સત્સિદ્ધિ-	તત્સિદ્ધિ
૨૨૫ ૨૮ પૃથગભાવાન-	પૃથગભાવનિ-	૨૬૩ ૩ કો નાને-	કો નામે-
૨૨૯ ૨૦ પ્રમાતામાં	પ્રમાતામાં પ્રથામ	૨૬૩ ૪ -કાશમનુક-	-કાશમનુ ક -
૨૨૯ ૨૦ સંબંધ	સંબંધ-		
૨૩૦ ૩ કથ	કથ		
૨૩૦ ૨૯-૩૨ સાધ્યસાધન થી મ'ડી સમર્થન			
-સુધીના ભાગને આ પ્રમાણે			
સુધારી વાંચો-"સાધ્યસાધન-			
ભાવેન પ્રતીયમાનત્વાત્-આ			
હેતુમાં અસિદ્ધ દોષ રાખવા			
માટે પ્રમાણ એ સાધન છે-			
એ વાતનું સમર્થન-"			

૧ીયભાગે

પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે	૧ી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૫	૧	તદશ-	તદર્શ-	૭૭	૫	-મૃજાર-	-મૃજાર-
૮	૧	આચા	અચો	૭૮	૮૪	ભૂનાતિ	ભૂત
૯	૧૩	છે.))છે.	૬૬	૨૮	નૈયાધિકો તે	નૈયાધિકોએ
૯	૨૭	ધર્મીના	-ધર્મીની	૯૨	૨૪	મુમુક્ષુ તે	મુમુક્ષુ
૯	૨૮	ભાવની નિવક્ષા	ભાવથી નિવક્ષા)	૯૩	૧૮	કારણુ કે	કારણુ કે અસં- સંખ્યાત વર્ષની આયુવાળી
		છે)	છે.				
૧૧	૨૮	બાણવો	બાણવો ૧૫.				
૧૩	૧૬	-ત્મકત્વે	-ત્મકત્વે-	૧૦૨	૧૦	(પૃ૦ ૧૧૧	(પૃ૦ ૯૩)
૧૬	૩૨	-ભાસં વતે	-ભાસં જુવતે	૧૦૩-૭	(પૃ૦ ૧૧૧ થી ૧૧૬)	(પૃ૦ ૯૪ થી ૯૭	
૨૧	૨૩	પ્રકાશિ-	પ્રકાશ-	૧૦૩	૧૩	આવિના-	અવિના-
૩૦	૨૫	-ત્યદિ	-ત્યાદિ	૧૦૫	૨૫	અવ્યાપક,	અવ્યાપક છે,
૪૬	૧૬	ક્ષાણકો	ક્ષણિકો	૧૧૦	૨૬	ત્યારે બે	ત્યારે
૫૩	૨	પૌદ્ગા-	પૌદ્ગ-	૧૧૫	૧૦	-સ્થાભિચૈવ	-સ્થાભિચૈવ
૬૩	૫	સ્ફટિ-	સ્ફટિ-	૧૨૩	૧૩	-કારણા-	-કારણા-
૬૬	૨૮	પ્રતિસાધાન	પ્રતિસન્ધાન	૧૨૫	૬	સભાપતિએ	સભાપતિ એ

